

११

BIBLIOTHECA INDICA;
▲
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 125, 126, 147 & 150.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।
कृषायजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रनाथ-मिश्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRIYA BRAHMANA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANACHARYA,

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANDITAS.

VOLUME I.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1859.

तैत्तिरीय ब्राह्मणे

प्रथमाष्टके

प्रथमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीसिद्धिविनायकाय नमः ।

हरिः ॐ ।

ब्रह्म सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं । द्युषः सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं ।
इषः सन्धत्तं तां मे जिन्वतं । जर्जः सन्धत्तं तां मे जि-
न्वतं । रयिः सन्धत्तं तां मे जिन्वतं । पुष्टिः सन्धत्तं तां मे
जिन्वतं । पूजाः सन्धत्तं तां मे जिन्वतं । पशून् सन्धत्तं
तान्मे जिन्वतं । स्तुतोऽसि जनधाः । देवास्त्वा मुकृषाः
प्रक्षयन्तु ॥ १ ॥

सुवीराः पूजाः प्रजनयन् परीहि । शुक्रः शुक्रशो-
चिषा । स्तुतोऽसि जनधाः । देवास्त्वा मन्विषाः प्रक्षयन्तु ।
सुपूजाः पूजाः प्रजनयन् परीहि । मन्वी मन्विशोचिषा ।
सम्ब्रह्मानौ दिव आ पृथिव्यायुः । सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं ।
प्राणः सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं । अपानः सन्धत्तं तन्मे
जिन्वतं ॥ २ ॥

ध्यानः सन्धत्तं तन्मे जिम्बतं । चक्षुः सन्धत्तं तन्मे जिम्बतं । श्रोत्रः सन्धत्तं तन्मे जिम्बतं । मनः सन्धत्तं तन्मे जिम्बतं । वाचः सन्धत्तं तां मे जिम्बतं । आयुःस्य आयुर्मे धत्तं । आयुर्यज्ञाय धत्तं । आयुर्यज्ञपतये धत्तं । प्राणःस्यः प्राणं मे धत्तं । प्राणं यज्ञाय धत्तं ॥ ३ ॥

प्राणं यज्ञपतये धत्तं । चक्षुःस्यश्चक्षुर्मे धत्तं । चक्षुर्यज्ञाय धत्तं । चक्षुर्यज्ञपतये धत्तं । श्रोत्रं स्यः श्रोत्रं मे धत्तं । श्रोत्रं यज्ञाय धत्तं । श्रोत्रं यज्ञपतये धत्तं । तौ देवौ शुक्रामन्थिनौ । कल्पयतं देवीर्विशः । कल्पयतं मानुषीः ॥ ४ ॥

इषमूर्जमस्मासु धत्तं । प्राणान् पशुषु । पूजां मयि च यजमाने च । निरस्तःशण्डः । निरस्तो मर्कः । अपनुतौ शण्डामर्कौ सहामुना । शुक्रस्य समिदसि । मन्थिनः समिदसि । स प्रथमः सकृतिर्विश्वकर्मा । स प्रथमो मिषो वरुणो अग्निः । स प्रथमो वृहस्पतिश्चिकित्वान् । तस्माद्न्द्राय सुतमाजुहोमि ॥ ५ ॥

नयन्त्वपानः सन्धत्तं तन्मे जिम्बतं प्राणं यज्ञाय धत्तं मानुषीरग्निर्देव च । इषादिपञ्चके वाचं तन्मे पशून् सन्धत्तं तन्मे प्राणादिचितये तन्मे अन्यच्च तन्मे ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

कृत्तिकास्वग्निमादधीत । एतद्वा अग्नेर्नक्षत्रं । यत्कृत्तिकाः । स्वायामेवैनं देवतायामाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति । मुखं वा एतन्नक्षत्राणां । यत्कृत्तिकाः । यः कृत्तिकास्वग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति । अथो खलु ॥ १ ॥

अग्निनक्षत्रमित्यपचायन्ति । एतद्वा ह दाहुको भवति । पूजापतीरोहिण्यामग्निमसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वान्रोहानरोहन् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वं । यो रोहिण्यामग्निमाधत्ते । ऋभोत्येव । सर्वान्रोहान्रोहति । देवा वै भद्रास्सन्तोऽग्निमाधित्सन्त ॥ २ ॥

तेषामनाहितोऽग्निरासीत् । अथैभ्यो वामं वसुपाकामत् । ते पुनर्वस्वोरादधत । ततो वैतान् वामं वसुपावर्तत । यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्त्स्यात् । स पुनर्वस्वोरग्निमादधीत । पुनरेवैनं वामं वसुप्रावर्तते । भद्रो भवति । यः कामयेत दानकामा मे पूजाः स्युरिति । स पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत ॥ ३ ॥

अर्यम्णो वा एतन्नक्षत्रं । यत्पूर्वं फल्गुनी । अर्यमेति तमाहुर्द्यौ ददाति । दानकामा असौ पूजा भवन्ति । यः कामयेत भगी स्यामिति । स उत्तरयोः फल्गुन्योरग्नि-

मादधीत । भगस्य वा एतन्नक्षत्रं । यदुत्तरे फल्गुनी ।
भग्येव भवति । कालकञ्जावै नामासुरा आसन् ॥ ४ ॥

ते सुवर्गाय लोकायाम्निमचिन्वन्त । पुरुष इष्टकामु-
पादधात्पुरुष इष्टकां । स इन्द्रो ब्राह्मणो ब्रुवाण इष्ट-
कामुपाधत् । एषा मे चिन्वा नामेति । ते सुवर्गलोकमा-
ग्रारोहन् । स इन्द्र इष्टकामावृष्टत् । तेवाकीर्यन्त । ये-
वाकीर्यन्त । तज्जर्णनाभयोऽभवन् । द्वावुदपततां ॥ ५ ॥

तौ दिव्यौ श्वानावभवतां । यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् ।
स चिन्वायामग्निमादधीत । अक्वीर्यैव भ्रातृव्यान् ।
ओजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्वत्ते । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नि-
मादधीत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स्वएवैनमृतावाधा-
य । बृह्मवर्चसी भवति । मुखं वा एतदृतूनां ॥ ६ ॥

यद्वसन्तः । यो वसन्ताग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति ।
अथो योनिमन्तमेवैनं प्रजातमाधत्ते । ग्रीषो राजन्य
आदधीत । ग्रीषो वै राजन्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावा-
धाय । इन्द्रियावी भवति । शरदि वैश्य आदधीत । शर-
द्वै वैश्यस्यर्तुः ॥ ७ ॥

स्व एवैनमृतावाधाय । पशुमान् भवति । न पूर्वयोः
फल्गुन्योरग्निमादधीत । एषा वै जघन्या रात्रिः संव-

त्सरस्य । अत्पूर्वे फल्गुनी । पृष्ठत एव संवत्सरस्याग्नि-
माधाय । पापीयान् भवति । उत्तरयोरादधीत । एषा वै
ग्रथमा राशिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे फल्गुनी । मुखत
एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । वसीयान् भवति । अथो
खलु । यदेवैनं यन्न उपनमेत् । अथादधीत । सैवास्य-
धिः ॥ ८ ॥

खल्वधित्सन्त फल्गुन्योरग्निमादधीतासन्नपततामृ-
तूमां वैश्वस्यर्तुत्तरे फल्गुनी षट् च ॥ अनु० २ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

उद्धन्ति । यदेवास्या अमेध्यं । तदपहन्ति । अपोवो-
क्षति शान्त्यै । सिकतानि वपति । एतद्वा अग्नेर्वैश्वान-
रस्य रूपं । रूपेणैव वैश्वानरमवरुन्धे । ऊषान्निवपति ।
पुष्टिर्वा एषा पूजनमं । यदूषाः ॥ १ ॥

पुष्ट्यामेव पूजननेऽग्निमाधत्ते । अथो संज्ञान एव ।
संज्ञानं ह्येतत्पशूनां । यदूषाः । द्यावापृथिवी सहा-
स्तां । ते वियतो अब्रूतां । अस्त्वेव नौ सहयश्चियमिति ।
यदमुष्या यश्चियमासीत् । तदस्यामदधात् । तज्जषा
अभवत् ॥ २ ॥

यद्स्या यन्नियमासीत् । तद्मुध्यामदधात् । तद्द-
 च्चन्द्रमसि कृष्णं । ऊषान्निवपन्नदोध्यायेत् । द्यावा-
 पृथिव्योरेव यन्नियेऽग्निमाधत्ते । अग्निर्देवेभ्योनिलायत ।
 आखुरूपं कृत्वा । स पृथिवीं प्राविशत् । स जतीः
 कुर्वाणः पृथिवीमनुसमचरत् । तदाखुकरीषमभवत्
 ॥ ३ ॥

यदाखुकरीषः सम्भारो भवति । यद्देवास्य तत्र न्य-
 क्तं । तद्देवावरुन्धे । ऊर्जं वा एतश्चरसं पृथिव्या उपदी-
 का उद्दिहन्ति । यद्दल्मीकं । यद्दल्मीकवपा सम्भारो भ-
 वति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे । अथो ओच-
 मेव । ओचः ह्येतत् पृथिव्याः । यद्दल्मीकः ॥ ४ ॥

अबधिरो भवति । य एवं वेद । पूजापतिः पूजा
 असृजत । तासामन्नमुपाक्षिप्यत । ताभ्यः सूदमुपप्रा-
 भिनत् । ततो वै तासामन्नं नाक्षीयत । यस्य सूदः सम्भा-
 रो भवति । नास्य गृहेऽन्नं क्षिप्यते । आपोवा इदमग्रे
 सलिलमासीत् । तेन प्रजापतिरआम्यत् ॥ ५ ॥

कथमिदं स्यादिति । सौऽपश्यत् पुष्करपर्शं तिष्ठत् ।
 सौऽमन्यत । अस्ति वै तत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति ।
 स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आ-

र्क्षत् । तस्या उपहृत्योदमञ्जत् । तत्पुष्करपर्शप्रथयत् ।
यदप्रथयत् ॥ ६ ॥

तत् पृथिव्यै पृथिवित्वं । अभूद्वा इदमिति । तद्भूम्यै
भूमित्वं । तां दिशोनु वातः समवहत् । ताः शर्करा-
भिरदृहत् । शं वै नोऽभूदिति । तच्छर्कराणां शर्क-
रत्वं । यद्वराहविहत्सं सम्भारो भवति । अस्यामेवाह-
म्बट्कारमग्निमाधत्ते । शर्करा भवन्ति धृत्यै ॥ ७ ॥

अथो शन्त्वाय । सरिता अग्निराधेय इत्याहुः । आपो
वरुणस्य पत्न्य आसन् । ता अग्निरभ्यध्यायन् । ताः
समभवन् । तस्य रेतः परापतत् । तद्विरण्यमभवत् ।
यद्विरण्यमुपास्यति । सरितसमेवाग्निमाधत्ते । पुरुष इवै
स्वाद्रेतसोबीभत्सत इत्याहुः ॥ ८ ॥

उत्तरत् उपास्यत्यबीभत्सायै । अति प्रयच्छति ।
आर्त्तिमेवातिप्रयच्छति । अग्निदेवेभ्यो निस्रायत् । अश्वै-
रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्यस्या-
श्वत्यत्वं । यदाश्वत्यः सम्भारो भवति । यद्देवास्य तत्र-
न्यक्तं । तद्देवावरुण्ये ॥ ९ ॥

देवा वा जर्जं व्यभजन्त । तत् उदुम्बर उदतिष्ठत् ।
जर्जा उदुम्बरः । यदौदुम्बरः सम्भारो भवति । जर्ज-

मेवावरुन्धे । तृतीयस्वामितो दिवि सोम आसीत् ।
 तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्षमच्छिद्यत् । तत्पर्षोऽभवत् ।
 तत्पर्षस्य पर्षत्वं ॥ १० ॥

यस्य पर्षमयः सम्भारो भवति । सोमपीथमेवावरु-
 ण्धे । देवा वै ब्रह्मन्वदन्त । तत्पर्ष उपाश्रयोत् । सु-
 श्रवा वै नाम । यत्पर्षमयः सम्भारो भवति । ब्रह्मवर्ष-
 समेवावरुन्धे । प्रजापतिरग्निमसृजत् । सोऽबिभेत्प्रमा-
 धक्ष्यतीति । तश्शम्याशमयत् ॥ ११ ॥

तच्छम्यै शमित्वं । यच्छमीमयः सम्भारो भवति ।
 शान्था अप्रदाहाय । अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं
 भा आर्षत् । यद्वैकङ्कतः सम्भारो भवति । भा एवा-
 वरुन्धे । सहृदयोऽग्निराधेय इत्याहुः । मरुतोऽङ्गिरग्नि-
 मतमयन् । तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् । साश-
 ग्निरभवत् । यद्शनिहतस्य वृक्षस्य सम्भारो भवति ।
 सहृदयमेवाग्निमाधत्ते ॥ १२ ॥

जपा अभवन्भवद्दस्मीकोऽत्राम्यदप्रययत्धृत्यै बीम-
 त्तत् इत्याह्वरुन्धे पर्षत्त्वमशमयदाच्छन्दश्स्त्रीषि च ॥
 अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

द्वादशसु विक्रामेषामिमादधीत । द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरादेवैनमवरुध्याधत्ते । यद्द्वादशसु विक्रामेषादधीत । परिमितमवरुन्धीत । चक्षुर्निमित्तमादधीत । इयद्द्वादशविक्रामाश्इति । परिमितश्चैवापरिमितश्चावरुन्धे । अन्तं वै वाचा वदति । अन्तं मनसा ध्यायति ॥ १ ॥

चक्षुर्वै सत्यं । अद्राश् गित्याह । अदर्शमिति । तत्सत्यं । यश्चक्षुर्निमित्तेऽग्निमाधत्ते । सत्यएवैनमाधत्ते । तस्मादाहिताग्निर्नान्तं वदेत् । नास्य ब्राह्मणोनाश्वान् गृहे वसेत् । सत्ये ह्यस्याग्निराहितः । आग्नेयो वै राशिः ॥ २ ॥

आग्नेयाः पशवः । ऐन्द्रमहः । नक्तं गार्हपत्यमादधाति । पशूनेवावरुन्धे । दिवाहवनीयं । इन्द्रियमेवावरुन्धे । अर्धोदिते सूर्य्यं आहवनीयमादधाति । एतस्मिन् वै लोके पुजापतिः पुजा असृजत । पुजा एव तद्यजमानः सृजते । अथो भूतश्चैव भविष्यश्चावरुन्धे ॥ ३ ॥

इडा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् । सानृशोत् । असुरा अग्निमादधत इति । तदगच्छत् । तत्राहवनीयमगमादधत । अथ गार्हपत्यं । अथान्वाहार्यप-

चनं । साब्रवीत् । पुतीच्येषाः श्रीरगात् । भद्राभूत्वा
पराभविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

यस्यैवमग्निराधीयते । पुतीच्यस्य श्रीरेति । भद्रो
भूत्वा पराभवति । साश्रुसोत् । देवाअग्निमादधत्
इति । तद्गच्छत् । तेऽन्वाहार्य्यपचनमगुआदधत् ।
अथ गार्हपत्यं । अथाहवनीयं । साब्रवीत् ॥ ५ ॥

प्राच्येषाः श्रीरगात् । भद्राभूत्वा सुवर्गं लोकमेष्य-
न्ति । पुजान्तु न वेत्स्यन्तइति । यस्यैवमग्निराधीयते ।
प्राच्यस्य श्रीरेति । भद्रोभूत्वा सुवर्गं लोकमेति । पुजा-
न्तु न विन्दते । साब्रवीदिडा मनुं । तथा वाअहं तवाग्नि-
माधास्यामि । यथा प्रपुजया पशुभिर्मिथुनैर्जनिष्यसे ॥ ६ ॥

प्रत्यस्मिँल्लोके स्थास्यसि । अभि सुवर्गं लोकं जेष्य-
सीति । गार्हपत्यमगुआदधात् । गार्हपत्यं वाअनु पु-
जाः पशवः प्रजायन्ते । गार्हपत्येनैवास्मै पुजां पशून् प्रा-
ज्जनयत् । अथान्वाहार्य्यपचनं । तिर्य्यङ्गि व वाअयं
लोकः । अस्मिन्नेव तेन लोके प्रत्यतिष्ठत् । अथाहव-
नीयं । तेनैव सुवर्गं लोकमभ्यजयत् ॥ ७ ॥

यस्यैवमग्निराधीयते । प्रपुजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ।
प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठति । अभि सुवर्गं लोकं जयति ।

यस्य वाअयथादेवतमग्निराधीयते । आ देवताभ्यो वृ-
 च्यते । पापीयान् भवति । यस्य यथादेवतं । न देवता-
 भ्यः आ वृच्यते । वसीयान् भवति ॥ भृगूणां त्वाङ्गिरसां
 व्रतपते वृतेनादधामीति भृगवङ्गिरसामादध्यात् । आ-
 दित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीत्यन्यासां
 ब्राह्मणीनां पुजानां । वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते वृते-
 नादधामीति राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते वृते-
 नादधामीति राजन्यस्य । मनोस्त्वा ग्रामण्यो व्रतपते
 वृतेनादधामीति वैश्यस्य । ऋभूणां त्वा देवानां व्रत-
 पते वृतेनादधामीति रथकारस्य । यथादेवतमग्निरा-
 धीयते । न देवताभ्यः आ वृच्यते । वसीयान् भवति ॥ ८ ॥

ध्यायति रात्रिश्चावरुन्धे भविष्यन्तोत्यब्रवीज्जनिष्यसे
 ऽजयद्वसीयान् भवति नव च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

पुजापतिर्वाचः सत्यमपश्यत् । तेनाग्निमाधत्त । तेन
 वै सत्रार्धेनात् । भूर्भुवः सुवरित्याह । एतद्वै वाचः सत्यं ।
 य एतेनाग्निमाधत्ते । ऋध्नोत्येव । अथो सत्यप्राशूरेव भ-
 वति । अथो य एवं विद्वानभिचरति । स्तृणुतएवैनं ॥ १ ॥

भूरित्याह । पुजाएव तद्यजमानः सृजते । भुवद्-

त्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । सुवरित्याह ।
सुवर्गएव लोके प्रतितिष्ठति । चिभिरक्षरैर्गाहपत्यमा-
दधाति । चयइमे लोकाः । एषेवैनं लोकेषु प्रतितिष्ठत-
माधत्ते । सर्व्वैः पञ्चभिराहवनीयं ॥ २ ॥

सुवर्गाय वाएष लोकायाधीयते । यदाहवनीयः ।
सुवर्गएवास्मै लोके वाचः सत्यः सर्व्वमाप्नोति । चि-
भिर्गाहपत्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीयं । अष्टौ स-
म्यद्यन्ते । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रीऽग्निः । यावानेवा-
ग्निः । तमाधत्ते ॥ ३ ॥

पूजापतिः पूजाअस्तुजत । ताअस्मात्मुष्टाः परा-
चीरायन् । ताभ्योज्योतिरुदयत्वात् । तं ज्योतिः पश्य-
न्तीः पूजाअभिसमावर्त्तन्त । उपरीवाग्निमुद्गृह्णीया-
दुद्धरन् । ज्योतिरेव पश्यन्तीः पूजायजमानमभिसमा-
वर्त्तन्ते । पूजापतेरक्ष्यश्चयत् । तत्परापतत् । तदश्वा-
ऽभवत् । तदश्वस्याश्वत्वं ॥ ४ ॥

एष वै पूजापतिः । यदग्निः । पूजापत्योऽश्वः । यदश्वं
पुरस्तान्नयति । स्वमेव चक्षुः पश्यन् पूजापतिरनूदेति ।
बज्जी वाएषः । यदश्वः । यदश्वं पुरस्तान्नयति । जाता-
नेव धातृव्यान् प्रणुदते । पुनरावर्त्तयति ॥ ५ ॥

अनिध्यमाणानेव प्रतिमुदते । न्याहवनीयोगार्ह-
पत्यमकामयत् । निगार्हपत्यआहवनीयं । तौ विभाजं
नाशमोत् । सोऽश्वः पूर्ववाड्भूत्वा । प्राञ्चं पूर्वमुदवहत् ।
तत्पूर्ववाहः पूर्ववाट्वं । यदश्वं पुरस्तान्नयति । वि-
भक्तिरेवैनयोः सा । अथो नानावीर्यावेवैनौ कुरुते ॥ ६ ॥

यदुपथ्युपरि शिरोहरत् । प्राणान् विच्छिन्द्यात् ।
अधोधः शिरोहरति । प्राणानां गोपीथाय । इयत्यग्रे
हरति । अथेयत्यथेयति । अयइमे लोकाः । एषेवैनं
लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । पूजापतिरग्निमसृजत् । सो-
ऽविभेत्प्रमाधक्ष्यतीति ॥ ७ ॥

तस्य चेधामहिमानं व्यौहत् । शान्त्याअप्रदाहाय ।
अत् चेधामिराधीयते । महिमानमेवास्य तद्यूहति । शा-
न्त्याअप्रदाहाय । पुनरावर्त्तयति । महिमानमेवास्व
सन्दधाति । पशुर्वाएषः । यदश्वः । एष रुद्रः ॥ ८ ॥

यदग्निः । यदश्वस्य पदेऽग्निमादध्यात् । रुद्राय पशू-
नपिदध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्नाक्कमयेत् ।
अनवरुद्धाअस्य पशवः स्युः । पार्श्वतआक्कमयेत् । यथा-
हितस्याग्नेरङ्गाराअभ्यववर्त्तेरन् । अवरुद्धाअस्य पश-
वोभवन्ति । न रुद्रायापिदधाति ॥ ९ ॥

धी॒ष्टि॒ ह॒वी॒ऽषि॒ निर्व॑पति । वि॒राज॑ए॒व वि॒क्रान्तं॑ य-
ज॒मानो॑नु॒विक्र॑मते । अ॒ग्नये॑ प॒व॒मानाय॑ । अ॒ग्नये॑ पा॒व॒-
काय॑ । अ॒ग्नये॑ शु॒चये॑ । यद्ग्नये॑ प॒व॒मानाय॑ निर्व॑पति ।
पु॒नात्ये॒वैनं॑ । यद्ग्नये॑ पा॒व॒काय॑ । पू॒तए॒वास्मि॑न्न॒न्नाद्यं॑
दधाति । यद्ग्नये॑ शु॒चये॑ ॥ ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒समे॒वास्मि॑न्नु॒परि॑ष्टा-
ह॒धाति॑ ॥ १० ॥

ए॒न॒मा॒ह॒वनी॑यं ध॒त्तेऽश्व॑त्वं व॒र्त्तय॑ति कुरु॒तइति॑ रु॒द्रेऽ
दधाति॑ यद्ग्नये॑ शु॒चये॑ एक॑श्च ॥ अ॒नु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

दे॒वा॒सुराः॑ संय॑त्ता॒आसन्॑ । ते दे॒वावि॑ज॒यमु॑प॒य-
न्तः॑ । अ॒ग्नौ वा॑मं वसु॑ स॒न्ध॒दध॑त । इ॒दमु॑ नो भवि॒ष्यति॑ ।
यदि॑ नो जे॒ष्यन्तीति॑ । तद्गि॒र्नोत्स॑ह॒मश॑क्नोत् । तत्
चे॒धा वि॒न्य॑दधात् । प॒शुषु॑ तृती॑यं । अ॒सु तृती॑यं । आ-
दि॒त्ये तृती॑यं ॥ १ ॥

तद्दे॒वावि॑जित्य॑ । पु॒नर॒वा॒रु॒त्सन्त॑ । तेऽग्नये॑ प॒व॒मा-
नाय॑ पु॒रोडा॑श॒म॒ष्टाक॑पालं॒ निर॑वपन् । प॒शवो॑वा॒अग्निः॑
प॒व॒मानः॑ । यदे॒व प॒शुषा॑सीत् । तत्ते॒नावा॑रुन्धत । तेऽग्नये॑
पा॒व॒काय॑ । आ॒पो॒वा॒अग्निः॑ पा॒व॒कः॑ । यदे॒वा॒स्वासी॑त् ।
तत्ते॒नावा॑रुन्धत ॥ २ ॥

तेऽग्नये शुचये । असी वाञ्छादित्योऽग्निः शुचिः । यदे-
वादित्यआसीत् । तत्तेनावारुन्धत । ब्रह्मवादिनेवद-
न्ति । तनुवोवावैताअग्न्याधेयस्य । आग्नेयोवाअष्टाक-
पालोऽग्न्याधेयमिति । यत्तं निर्वपेत् । नैतानि । यथा-
त्मा स्यात् ॥ ३ ॥

नाङ्गानि । तादृगेव तत् । यदेतानि निर्वपेत् । न तं ।
यथाङ्गानि स्युः । नात्मा । तादृगेव तत् । उभयानि
सहनिरूप्याणि । यन्नस्य सात्मत्वाय । उभयं वाएत-
स्येन्द्रियं वीर्यमाप्यते ॥ ४ ॥

योऽग्निमाधत्ते । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालमनुनिर्वपेत् ।
आदित्यश्चरुं । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये
एव देवते अयातयाञ्जी । ताभ्यामेवास्माइन्द्रियं वीर्य-
मवरुन्धे । आदित्यो भवति । इयं वाअदितिः । अस्या-
मेव प्रतितिष्ठति । धेन्वै वाएतद्रेतः ॥ ५ ॥

यदाज्यं । अनडुहस्तण्डुलाः । मियुनमेवारुन्धे ।
घृते भवति । यन्नस्यालूक्षान्तत्वाय । चत्वारंआर्षेयाः
प्राञ्जन्ति । दिशामेव ज्योतिषि जुहोति । पशवोवा-
एतानि हवीःषि । एष रुद्रः । यदग्निः ॥ ६ ॥

यत्सद्यएतानि हवीःषि निर्वपेत् । रुद्राय पशूनिपि

दध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्मानुनिर्वपेत् ।
 अनवरुद्धास्य पशवः स्युः । द्वादशसु राघीघननिर्व-
 पेत् । संवत्सरप्रतिमावै द्वादशरात्रयः । संवत्सरेष्वै-
 वास्मै रुद्रः शमयित्वा । पशूनवरुद्धे । यदेकमेकतानि
 हवीःषि निर्वपेत् ॥ ७ ॥

यथा चीख्यावपनानि पूरयेत् । तादृक्कृत् । न पूजन-
 नमुच्छिःषेत् । एकं निरुष्य । उत्तरे समस्येत् । तृतीय-
 मेवास्मै लोकमुच्छिःषति पूजनाय । तं पूजया पशु-
 भिरनुप्रजायते । अथो यज्ञस्यैवैषाभिक्रान्तिः । रथचक्रं
 प्रवर्त्तयति । मनुष्यरथेनैव देवरथं पृत्यवरोहति ॥ ८ ॥

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रांश्च होत-
 व्याश्मिति । यद्यजुषा जुहुयात् । अथयापूर्वमाहुती-
 र्जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । तूष्णीमेव
 होतव्यं । यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति । नाग्निः पराभवति ।
 अग्नीर्धे ददाति ॥ ९ ॥

अग्निमुखानेवर्त्तून् प्रीणाति । उपबर्हणं ददाति ।
 रूपाणामवरुद्धै । अश्वं ब्रह्मखै । इन्द्रियमेवावरुद्धे ।
 धेनुः होत्रे । आशिषएवावरुद्धे । अनद्धाहमध्वर्यवे ।
 वह्निर्वाअनद्धान् । वह्निरध्वर्युः ॥ १० ॥

वह्निनैव वह्नियज्ञस्यावरुन्धे । मिथुनौ गावौ ददा-
ति । मिथुनस्यावरुन्धे । वासो ददाति । सर्वदेवत्यं वै वा-
सः । सर्वा एव देवताः प्रीणाति । आद्वादशभ्यो ददाति ।
द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सर एव प्रतितिष्ठति ।
काममूर्ध्वं देयं । अपरिमितस्यावरुन्धे ॥ ११ ॥

आदित्ये तृतीयमप्स्वासीत्तेनावरुन्धत स्यादाप्यते
रेतोऽग्निरेकमेकमेतानि हवींषि निर्वपेत् पृत्यवरो-
हति ददात्यध्वर्युर्देयमेकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

धर्मः शिरस्तदयमग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् ।
हृदिस्तोकाय तनयाय यच्छ । वातः प्राणस्तदयमग्निः ।
सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । स्वदितं तोकाय तनयाय यितुं
पच । प्राचीमनपदिशं प्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो
अग्निर्भवेह । विश्वा आशादीद्यानो विभाहि । ऊर्जो
धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ १ ॥

अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्तदयमग्निः । सम्प्रियः पशु-
भिर्भुवत् । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्योति-
रजसं । तेन मे दीदिहि तेन त्वादधे । अग्निनाग्ने ब्र-

ह्यणा । आनशे ब्यानशे सर्व्वमायुर्व्यानशे । ये ते अग्र
शिवे तनुवौ । विराट् च स्वरट् च । ते माविशतां ते
मा जिन्वतां ॥ २ ॥

ये ते अग्रे शिवे तनुवौ । संघ्राट् चाभिभूश्च । ते मा-
विशतां ते मा जिन्वतां । ये ते अग्रे शिवे तनुवौ । वि-
भूश्च परिभूश्च । ते मा विशतां ते मा जिन्वतां । ये ते
अग्रे शिवे तनुवौ । पृथ्वी च प्रभूतिश्च । ते मा विशतां ते
मा जिन्वतां । यास्ते अग्रे शिवास्तनुवः ॥ ताभिस्त्वा दधे ।
यास्ते अग्रे घोरस्तनुवः । ताभिरमुक्त्वा ॥ ३ ॥

चतुष्पदे जिन्वतां तनुवस्वीणि च ॥ ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

इमे वाएते लोकाअग्रयः । ते यदव्यावृत्ताआ-
धीयेरन् । शोचयेयुर्यजमानं । घर्मः शिरइति गार्हपत्य-
मादधाति । वातः प्राणइत्यन्वाहार्यपचनं । अर्कश्च-
क्षुरित्याहवनीयं । तेनैवैनान्व्यावर्त्तयति । तथा न शो-
चयन्ति यजमानं । रथन्तरमभिगायति गार्हपत्यआ-
धीयमाने । रथन्तरोवाअयं लोकः ॥ १ ॥

अस्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते । वामदेव्यम-

भिगायतउधिय्यमाखे । अन्तरिक्षं वै वामदेव्यं । अ-
न्तरिक्षेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । अथो शान्तिर्व वा-
मदेव्यं । शान्तमेवैनं पशव्यमुद्धरते । बृहद्भिगायत-
आहवनीयआधीयमानि । बाहोतोवाअसौ लोकः ।
अमुष्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते । पूजापतिरग्नि-
मस्तृजत ॥ २ ॥

सोऽश्वोवारो भूत्वा पराङ्ङैत् । तं वारवन्तीयेनावा-
रयत् । तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वं । श्यैतेन श्येती
अकुरुत् । तच्छ्यैतस्य श्यैतत्वं । यद्वारवन्तीयमभिगाय-
ते । वारयित्वैवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । श्यैतेन श्येतीकु-
रुते । घर्मः शिरइति गार्हपत्यमादधाति । सशीर्षाण-
मेवैनमाधत्ते ॥ ३ ॥

उपैनमुत्तरोयज्ञोनमति । रुद्रोवाएषः । यदग्निः ।
सआधीय्यमानईश्वरोयजमानस्य पशून् हिंसितोः ।
सम्प्रियः पशुभिर्भुवदित्याह । पशुभिरेवैनं सम्प्रियं
करोति । पशूनामहिंसायै । हृदिस्तोकाय तनयाय य-
च्छेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । वातः पूणइत्य-
न्वहार्यपचनं ॥ ४ ॥

सप्राणमेवैनमाधत्ते । स्वदितं तोकाय तनयाययितुं

पचेत्याह । अन्नमेवासौ स्वदयति । प्राचीमनु पृदिशं
 ग्रेहि विद्वानित्याह । विभक्तिरेवैनयोः सा । अयो ना-
 नावीर्यावेवैनौ कुरुते । ऊर्जो धेहि द्विपदे चतुष्पद-
 इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । अर्कश्चक्षुरित्याहव-
 नीयं । अर्कोवै देवानामन्नं ॥ ५ ॥

अन्नमेवावरुन्धे । तेन मे दीदिहीत्याह । समिन्ध-
 एवैनं । आनशे व्यानशइति चिरुदिङ्गयति । अयइमे
 लोकाः । एषेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । तत्तथा न
 कार्यं । वीङ्कितमप्रतिष्ठितमादधीत । उङ्कृत्यैवाधा-
 याभिमन्थः । अवीङ्कितमेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते ॥ वि-
 राट् च खराट् च यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वा-
 दधइत्याह । एतावाअग्नेः शिवास्तनुवः । ताभिरेवै-
 नं समर्धयति । यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं ग-
 ष्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् । ताभिरेवैनं पराभावयति ॥ ६ ॥

लोकोऽसृजतेनमाधत्तेऽन्वाहार्यपचनं देवानामन्न-
 मेनं प्रतिष्ठितमाधत्ते पञ्च च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

शमीगर्भाद्भिं मन्यते । एषा वाअग्नेर्यज्ञिया तनूः ।
 तामेवासौ जनयति । अदितिः पुचकामा । साध्वेभ्यो

देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत् । तस्या उच्छेषणमददुः । त-
त्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्यै धाता चार्यमा चाजा-
येतां । सा द्वितीयमपचत् ॥ १ ॥

तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त ।
तस्यै मिचश्च वरुणश्चाजायेतां । सा तृतीयमपचत् ।
तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्या
अशश्च भगश्चाजायेतां । सा चतुर्थमपचत् ॥ २ ॥

तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त ।
तस्या इन्द्रश्च विवस्वाश्चाजायेतां । ब्रह्मौदनं पचति ।
रेत एव तद्दधाति । प्राञ्चन्ति ब्राह्मणाश्चौदनं । यदा-
ज्यमुच्छिष्यते । तेन समिधोभ्यज्यादधाति । उच्छेषणा-
द्वा अदिती रेतोऽधत्त ॥ ३ ॥

उच्छेषणादेव तद्रेतोऽधत्ते । अस्थि वा एतत् । यत्स-
मिधः । एतद्रेतः । यदाज्यं । यदाज्येन समिधोभ्यज्या-
दधाति । अस्थ्येव तद्रेतसि दधाति । तिस्रश्चादधाति
मिथुनत्वाय । इयतीर्भवन्ति । पूजापतिना यज्ञमुखेन
सम्मिताः ॥ ४ ॥

इयतीर्भवन्ति । यज्ञपुरुषा सम्मिताः । इयतीर्भवन्ति ।
एतावद्वै पुरुषे वीर्य्यं । वीर्य्यसम्मिताः । आर्द्राभवन्ति ।

आर्द्रमिव हि रेतः सिच्यते। चिचियस्याश्चत्वस्याद-
धाति। चिचमेव भवति। घृतवतीभिरादधाति ॥ ५ ॥

एतद्वाअग्नेः पियं धाम। यद्दृतं। पियेणैवैनं धाम्ना
समर्धयति। अथो तेजसा। गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्याद-
ध्यात्। गायत्रछन्दावै ब्राह्मणः। स्वस्य छन्दसः प्रत्यय-
नस्त्वाय। चिष्टुभीराजन्यस्य। चिष्टुपछन्दावै राज-
न्यः। स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय ॥ ६ ॥

जगतीभिवश्यस्य। जगतीछन्दावै वैश्यः। स्वस्य छ-
न्दसः प्रत्ययनस्त्वाय। तः संवत्सरं गोपायेत्। संवत्स-
रः हि रेतो हितं वर्धते। यद्येनः संवत्सरे नोपन-
मेत्। समिधः पुनरादध्यात्। रेतएव तद्धितं वर्धमा-
नमेति। न माः समश्नीयात्। न स्त्रियमुपेयात् ॥ ७ ॥

यन्माः समश्नीयात्। यत्स्त्रियमुपेयात्। निर्वीर्यः
स्यात्। नैनमग्निरुपनमेत्। श्वआधास्यमानो ब्रह्मौदनं
पचति। आदित्यावाद्दत्तउत्तमाः सुवर्गं लोकमायन्।
ते वाद्दतोयन्तं प्रतिनुदन्ते। एते खलु वादित्याः। यद्वा-
ह्मणाः। तैरेव सन्त्वं गच्छति ॥ ८ ॥

नैनं प्रतिनुदन्ते। बृहद्वादिनो वदन्ति। कासः।
अग्निः कार्यः। योऽस्मै पुजां पशून् प्रजनयतीति। शक्वौ-

स्ताः राशिमग्निमिन्धीत । तस्मिन्नुपव्युषमरखीनिष्ट-
पेत् । यथर्षभाय वाशितान्धाविच्छायति । तादृगेव तत् ।
अपोदूह्यभस्माग्निं मन्यति ॥ ९ ॥

सैव साम्नेः सन्ततिः । तं मन्यित्वा प्राञ्चमुद्धरति ।
संवत्सरमेव तद्रेतो हितं प्रजनयति । अनाहितस्तस्वा-
ग्निरित्याहुः । यः समिधोभ्याधायामिमाधत्तदति ।
ताः संवत्सरे पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरादेवैनमवह-
ध्याधत्ते । यदि संवत्सरे नादध्यात् । द्वादश्यां पुरस्ता-
दादध्यात् । संवत्सरप्रतिमावै द्वादशराशयः ॥ संवत्स-
रमेवास्माहिताभवन्ति । यदि द्वादश्यां नादध्यात् ।
व्यहे पुरस्तादादध्यात् । आहिताएवास्य भवन्ति
॥ १० ॥

द्वितीयमपचच्चतुर्थमपचददितीरेतोऽधत्त सम्मिता-
घृतवतीभिरादधाति राजन्यः स्वस्य छन्दसः प्रत्ययन-
स्वार्येयाङ्गच्छति मन्यति राशयश्चत्वारि च ॥ अनु० ९ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पूजाअसृजत । स रिरिचामोऽमन्यत ।
स तपोऽतप्यत । स आत्मन् वीर्यमपश्यत् । तद्वर्धत ।

तदस्मात्सहसोर्ध्वमसृज्यत । सा विराडभवत् । तां देवा-
सुराश्च्युहन्त । सोऽब्रवीत्प्रजापतिः । मम वा एषा ॥ १ ॥

दोहा एव युष्माकमिति । सा ततः प्राच्युदक्रामत् ।
तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अथर्वपितुं मे गोपायेति ।
सा द्वितीयमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । नर्यं
पूजां मे गोपायेति । सा तृतीयमुदक्रामत् । तत्प्रजा-
पतिः पर्यगृह्णात् । शःस्य पशून्मे गोपायेति ॥ २ ॥

सा चतुर्थमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् ।
सप्रथ सभां मे गोपायेति । सा पञ्चममुदक्रामत् ।
तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अहेबुध्निय मन्त्रं मे गोपा-
येति । अग्नी वाव सा तान् व्याक्रामत् । तान् पूजापतिः
पर्यगृह्णात् । अथो पङ्क्तिमेव । पङ्क्तिर्वा एषा ब्राह्मणे
प्रविष्टा ॥ ३ ॥

तामात्मनोऽधिनिर्मिमीते । यद्गिराधीयते । तस्मा-
द्देतावन्तोऽग्नय आधीयन्ते । पाण्डु इदं सर्वं । पाण्डु-
नैव पाण्डुं सृणोति । अथर्वपितुं मे गोपायेत्याह ।
अन्नमेवैतेन सृणोति । नर्यं पूजां मे गोपायेत्याह ।
पूजामेवैतेन सृणोति । शःस्य पशून्मे गोपायेत्याह
॥ ४ ॥

पशूनेवैतेन सृणोति । सप्रथ सभां मे गोपायेत्याह । सभामेवैतेनेन्द्रियः सृणोति । अहंबुधिय मन्त्रं मे गोपायेत्याह । मन्त्रमेवैतेन श्रियः सृणोति । यदन्वाहार्यपचनेऽन्वाहार्यं पचन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः पूतः । यज्ञाहंपत्यञ्जमधिअयन्ति सम्पत्नीर्याजयन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः पूतः । यदाहवनीये जुह्वति ॥ ५ ॥

तेन सोऽस्याभीष्टः पूतः । यत्सभायां विजयन्ते । तेन सोऽस्याभीष्टः पूतः । यदावसथेऽन्नः हरन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः पूतः । तथास्य सर्वे पीताअभीष्टाआधीयन्ते । पृवसथमेष्यन्नेवमुपतिष्ठेतेकमेकं । यथा ब्राह्मणाय गृहे वासिने परिदाय गृहानेति । तादृगेव तत् । पुनरागत्योपतिष्ठते ॥ सा भागेयमेवैषां तत् । सा तत ऊर्ध्वारोहत् । सा रोहिण्यभवत् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वं । रोहिण्यामग्निमादधीत । स्वएवैनं योनौ प्रतिष्ठितमाधत्ते । ऋध्नोत्येनेन ॥ ६ ॥

एषा पशून्मे गोपायेति प्रविष्टा पशून्मे गोपायेत्याह जुह्वति तिष्ठते सप्त च ॥ अनु० १० ॥

ब्रह्म सन्धत्तं क्तिकासूहन्ति द्वादशसु पूजापति-

वीचो देवासुराघर्म्मः शिर इमे वै शमीगर्भात्पुत्रापतिः
स रिरिचानः स तपः स आत्मन्वीथ्यं दश ॥

ब्रह्म सन्धत्तं तौ दिव्यावया शन्त्वाय प्राच्येषां यदु-
र्युपरि यत्सद्यः सोऽश्वारोभूत्वा जगतीभिरशौतिः ॥
इति प्रथमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

उद्धन्यमानमस्याऽभ्रमेध्यं । अपपाप्मानं यजमानस्य
हन्तु । शिवानः सन्तु पृथिव्यश्चतस्रः । शन्नो माता
पृथिवी लोकसाता । शन्नो देवीरभिष्टये । आपो भवन्तु
पीतये । शंयोरभिस्तवन्तु नः । वैश्वानरस्य रूपं । पृथि-
व्यां परिस्तसा । स्योनमाविशन्तु नः ॥ १ ॥

यदिदं दिवो यद्दः पृथिव्याः । सञ्जज्ञाने रोदसी
सम्बभूवतुः । जषान् कृष्णमवतु कृष्णमूषाः । इहोभयो-
र्यज्ञियमागमिष्ठाः । ऊतीः कुर्वीणो यत् पृथिवीमचरः ।
गुहाकारमाखुरूपं प्रतीत्य । तत्ते न्यक्तमिह सम्भरन्तः ।
शतं जीवेम शरदः सवीराः । ऊजं पृथिव्यारसमाभ-
रन्तः । शतं जीवेम शरदः पुरुचोः ॥ २ ॥

ब्रह्मीभिरनुवितं गुहासु । ओषं त उर्व्यं बधिराभ- व
वामः । पूजापतिसृष्टानां पूजानां । क्षुधोपहत्यै सुवित्तौ
अस्तु । उपप्रभिन्नमिषमूर्जं पूजाभ्यः । सूदं गृहेभ्योरस-
माभरामि । यस्य रूपं विश्वदिमामविन्दत् । गुहाप्र-
विष्टाः सरिरस्य मध्ये । तस्येदं विहतमाभरन्तः ।
अहं बटकारमस्यां विधेम ॥ ३ ॥

यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्ये । उर्वीमपश्यज्जगतः प्र-
तिष्ठां । तत्पुष्करस्यायतनाद्धि जातं । पर्षं पृथिव्याः प्रब-
नः हरामि । याभिरहः हज्जगतः प्रतिष्ठां । उर्वीमि-
मां विश्वजनस्य भर्त्री । तानः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वाः ।
अग्नेरेतश्चन्द्रः हिरण्यं । अद्भ्यः सम्भूतममृतं पूजासु ।
तत्सम्भरन्नुत्तरतोनिधाय ॥ ४ ॥

अतिपुयच्छन्दुरितिनरेयं । अश्वोरूपं कृत्वा यद-
श्चत्येतिष्ठः । संवत्सरं देवेभ्यो निलाय । तत्ते न्यक्तमिह
सम्भरन्तः । शतं जीवेम शरदः सवीराः । ऊर्जः पृथिव्या
अधुत्यितोऽसि । वनस्पते शतवल्शो विरौह । त्वया वय-
मिषमूर्जं मदेन्तः । रायस्योषेण समिषा मदेम । गाय-
त्रिया हियमाणस्य यत्ते ॥ ५ ॥

पर्षमपतत्तृतीयस्यै दिवोधि । सोऽयं पर्षः सोमप-

र्षाद्वि जातः । ततो हरामि सोमपीथस्यावरुथ्यै । देवानां
ब्रह्मवा दं वदतां यत् । उपाश्रुणोः सुश्रुवावै श्रुतोऽसि ।
ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसं । तत्सम्भरस्तदवरुन्धीय
साक्षात् । यथा ते सृष्टस्याग्नेः । हेतिमशमयत्पुजाप-
तिः । तामिमामप्रदाहाय ॥ ६ ॥

शमीः शान्त्यै हराम्यहं । यत्ते सृष्टस्य यतः । विक-
कृतं भा आर्च्य जातवेदः । तथा भासा सम्मितः । उ-
रुन्नोलोकमनुप्रभाहि । यत्ते तान्तस्य हृदयमाच्छिन्द-
जातवेदः । मरुतोऽद्विस्तमयित्वा । एतत्ते तदशनेः स-
म्भरामि । सात्मा अग्ने सहृदयो भवेह । चिचियाद-
श्वत्यात्सम्भृतावृहृत्यः ॥ ७ ॥

शरीरमभिसंस्कृतास्थ । पुजापतिना यज्ञमुखेन
सम्मिताः । तिस्रस्त्रिद्विर्मिथुनाः प्रजात्यै । अश्वत्याङ्ग-
व्यवाहाद्वि जातां । अग्नेस्तनूं यज्ञियाः सम्भरामि । शा-
न्तयोनिः शमीगर्भं । अग्नये प्रजनयितवै । यो अश्वत्यः
शमीगर्भः । आरुरोह त्वेसचा । तन्ते हरामि ब्रह्मणा
॥ ८ ॥

यज्ञियैः केतुभिः सह । यन्त्वा समभरं जातवेदः ।
यथा शरीरं भूतेषु न्यक्तं । स सम्भृतः सीद शिवः पुजाभ्यः ।

उरुन्नोलोकमनुनेषि विद्वान् । प्रवेधसे कवये मेध्याय ।
वचो वन्दारुष्टभाय वृष्णे । यतोभयमभयं तन्नो अस्तु ।
अवदेवान् यजेहेद्यान् । समिधामिं दुवस्यत ॥ ९ ॥

घृतैर्बोधयतातिथिं । आस्मिन् हव्याजहोतन । उप-
त्वाम्ने हविष्मतीः । घृताचीर्यन्तु हर्यत । जुषस्व समिधो
मम । तन्त्वा समिद्धिरङ्गिरः । घृतेन वर्धयामसि । बृह-
च्छोचायविद्य । समिध्यमानः प्रथमोनु धर्मः । सम-
क्तुभिरज्यते विश्ववारः ॥ १० ॥

शोचिष्केशो घृतनिर्णिकपावकः । सुयज्ञो अग्निर्यज-
थाय देवान् । घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निः । घृतैः समि-
द्धो घृतमस्थानं । घृतपृषस्त्वा सरितो वहन्ति । घृतं
पिवन्त्सुयज्ञा यक्षि देवान् । आयुर्दा अग्ने हविषो जु-
षाणः । घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निः । घृतं पीत्वा मधु-
चारुगव्यं । पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमं ॥ ११ ॥

त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ । देवादूतं चक्रिरे हव्य-
वाहं । उरुज्यसं घृतयोनिमाहुतं । त्वेषश्चक्षुर्दधिर
चोदयन्वति । त्वामग्ने पृदिवआहुतं घृतेन । सुम्नायवः
सुषमिधा समीधिरे । स वाष्टधानओषधीभिरुक्षितः
उरुज्रयासि पार्थिवावितिष्ठसे । घृतप्रतीकश्च च-

तस्य धूरुषदं । अग्निं मित्रं न समिधानश्चञ्जते ॥ १२ ॥

इन्धानो अक्रोविदयेषु दीद्यत् । शुक्रवर्षामुदुनो
यः स ते धियं । पूजाञ्चमे संवासय । आशाञ्च पशुभिः
सह । राघ्राण्यस्मात्प्रार्थेहि । यान्यासंत्सवितुः सवे ।
मही विश्वपत्नी सद्ने चतस्य । अर्वाचीरातं धरुणेरयी-
णां । अन्तर्वत्नी जन्वं जातवेदसं । अध्वराणां जनयथः
पुरोगां ॥ १३ ॥

आरोहतं दशतः शक्ररीर्मम । चृतेनाग्नायुषा
वर्षसा सह । ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तराः समां । दर्श-
महं पूर्यमासं यज्ञं यथा यजै । चृत्वियवतीस्थो अग्नि-
रेतसौ । गर्भं दधाथान्ते वामहं ददे । तत्सत्यं यदीरं
विभृथः । वीरं जनयिष्यथः । ते मत्प्रातः प्रजनिष्यथे ।
ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः ॥ १४ ॥

पूजया पशुभिर्ब्रह्मवर्षसेन सुवर्गे लोके । अन्ततात्स-
त्यमुपैमि । मानुषाहैव्यमुपैमि । दैवीं वाचं यच्छामि ।
शक्कैरग्निमिन्धानः । उभौ लोकौ सनेमहं । उभयो-
ल्लोकयोर्द्धवा । अतिमृत्युं तराम्यहं । जातवेदोभु-
वनस्य रेतः । इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते ॥ १५ ॥

अग्निमश्वत्यादधिहव्यवाहं । शमीगर्भाज्जनयन् यो

मयोऽभूः । अयं ते योनिर्ष्वित्वियः । यतो जातो अरा-
चथाः । तं जानन्नमश्चरौह । अथा नो वर्धया रयिं ।
अपेतवीतविचसर्पतातः । येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूत-
नाः । अदादिदं यमोवसामं पृथिव्याः । अकस्मिं
पितरो लोकमस्मै ॥ १६ ॥

अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि । सञ्ज्ञानमसि कामध-
रणं । मयि ते कामधरणं भूयात् । संवः सृजामि ह-
ृदयानि । सःसृष्टं मनो अस्तु वः । सःसृष्टः प्राणो
अस्तु वः । संयावः प्रियास्तनुवः । सम्प्रियाहृदयानि
वः । आत्मा वै अस्तु सम्प्रियः । सम्प्रियास्तनुवो
मम ॥ १७ ॥

कल्पेतां द्यावापृथिवी । कल्पन्तामापओषधीः ।
कल्पन्तामग्नयः पृथक् । मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । येऽग्नयः
समनसः । अन्तरा द्यावापृथिवी । वासन्तिकावृतू
अभिकल्पमानाः । इन्द्रमिव देवाअभिसंविशन्तु ।
दिवस्त्वा वीर्येण । पृथिव्यै महिम्ना ॥ १८ ॥

अन्तरिक्षस्य पोषेण । सर्वपशुमादधे । अजीजनन्न-
वृतं मर्त्यासः । अस्त्रेमाणं तरुषिं वोहुजभं । दश स्व-
सारो अयुवः समीचीः । पुमाःसञ्जातमभिसरभ-

न्तां । पूजापतेस्त्वा प्राणेनाभिप्राणिमि । पूष्णः पोषेण
मह्यं । दीर्घायुत्वाय शतशारदाय । शतः शरद्वा आयुषे
वर्चसे ॥ १९ ॥

जीवात्वे पुण्याय । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् ।
ममासि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सम्बह्वव्या-
न्यग्ने । पुचः पिचे लोकज्ञातवेदः । प्राणे त्वामृतमा-
दधामि । अन्नादमन्नाद्याय । गोप्तारं गुप्त्यै । सुगा-
हपत्योविदह्वरातीः । उषसश्रेयसी श्रेयसीर्दधत्
॥ २० ॥

अग्ने सपत्न्याः अपबाधमानः । रायस्योषमिषमूर्ज-
मस्मासु धेहि । इमाउ मामुपतिष्ठन्तु रायः । आभिः
पूजाभिरिह संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी ।
मध्ये वसोर्दीदिहि जातवेदः । ओजसे बलाय त्वाद्यच्छे ।
वृषणे शुष्मायायुषे वर्चसे । सपत्नूरसिष्टत्तूः । यस्ते
देवेषु महिमा सुवर्गः ॥ २१ ॥

यस्तत्रात्मा पशुषु प्रविष्टः । पुष्टिर्याते मनुष्येषु पृथे ।
तया नो अग्ने जुषमाणरहि । दिवः पृथिव्याः पर्य-
न्तरिक्षात् । वातात्पशुभ्योऽध्योषधीभ्यः । यच्च यच्च
जातवेदः सम्बभूव । ततो नो अग्ने जुषमाणरहि । प्राची-

मनुं पृदिशं प्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरोअग्निर्भवह ।
विश्वाआशादीद्यानो विभाहि ॥ २२ ॥

जर्जनोधेहि द्विपदे चतुष्पदे । अन्वग्निरुषसामग्र-
मस्थत् । अन्वहानि प्रथमोजातवेदाः । अनुसूर्य्यस्व
पुरुचाच रश्मीन् । अनुद्यावापृथिवी आततान । विक्र-
मस्व महां असि । वेदिषन्मानुषेभ्यः । त्रिषु लोकेषु
जायहि । यदिदं दिवोयद्दः पृथिव्याः । संविदाने
रोदसी सम्बभूवतुः ॥ २३ ॥

तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाः । शम्भूः पूजाभ्यस्तनुवे
स्योनः । पाणं त्वामृतआदधामि । अन्नादमन्नाद्याय ।
गोप्तारं गुण्यै । यत्ते शुक्रं शुक्रं वचः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्यो-
तिरजसं । तेन मे दीदिहि तेन त्वादधे । अग्निनाग्ने
ब्रह्मणा । आनशे व्यानशे सर्व्वमायुर्व्यानशे ॥ २४ ॥

नर्य्यं पूजां मे गोपाय । अमृतत्वाय जीवसे । जातां
जनिष्यमाणाञ्च । अमृते सत्ये प्रतिष्ठितां । अथर्व्वं पितुं
मे गोपाय । रसमन्नमिहायषे । अद्भ्यायोऽशोततनो ।
अविषन्नः पितुं कृणु । शःस्थं पशून्मे गोपाय । द्विपादो
ये चतुष्पदः ॥ २५ ॥

अष्टाशफाश्च यद्दहामे । ये चैकशफाआशुगाः ।

सप्रथ सभां मे गोपाय । येच सभ्याः सभासदः । तानिन्द्रियावतः कुरु । सर्व्वमायुरुपासतां । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयिविदाविदुः । ऋचः सामानि यजूषि । सा हि श्रीरमृता सतां ॥ २६ ॥

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । मर्मज्यमाना महते सौभगाय । मङ्गं धुस्व यजमनाय कामान् । इहेव सन्तत्र सतो वैश्रम्यः । पाणेन वाचा मनसा विभर्म्मि तिरोमासन्तमायुर्माप्रहासीत् । ज्योतिषा वो वैश्वानरेणोपतिष्ठे । पञ्चधाग्नीन्व्यक्रामत् । विराट्सृष्टा पूजापतेः । ऊर्ध्वारोहद्रोहिणी ॥ योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिः ॥ २७ ॥

विशन्तु नः पुरुचीर्विधेम निधापयत्तेऽप्रदाहाय बृहत्या ब्रह्मणा दुवस्यत विश्ववारइममृञ्जते पुरोगां प्रजनयिष्यथो जनिष्यतेऽस्मै मम महिम्ना वर्चसे दधत्सुवर्गा भाहि सम्बभूवतुरायुर्व्यानशे चतुष्पदः सतां पूजापतेर्दे च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

नवैतान्यहानि भवन्ति । नव वै सुवर्गल्लोकाः । यदेतान्यहान्युपयन्ति । नवस्वेव तत्सुवर्गेषु लोकेषु सचिणः

प्रतिष्ठन्तोयन्ति । अग्निष्टोमाः परः सामानः कार्य्या-
इत्याहुः । अग्निष्टोमसम्मितः सुवर्गो लोक इति । द्वा-
दशान्निष्टोमस्य स्तोत्राणि । द्वादशमासाः संवत्सरः । तत-
न्नसूक्ष्मं । उक्थाएव सप्तदशाः परः सामानः कार्य्याः ॥ १ ॥

पशुवाउक्थानि । पशूनामवरुध्यै । विश्वजिद्भि-
जितावग्निष्टोमौ । उक्थाः सप्तदशाः परः सामानः ।
ते सस्तुताविराजमभिसम्पद्यन्ते । द्वे चर्चावतिरि-
च्येते । एकया गौरतिरिक्तः । एकयायुरूनः । सुवर्गोवै
लोकोज्योतिः । जर्ग्विराट् ॥ २ ॥

सुवर्गमेव तेन लोकमभिजयन्ति । यत्परं रायन्त-
रं । तद्व्यथमेऽहन् कार्य्यां । बृहद्द्वितीये । वैरूपं तृतीये ।
वैराजं चतुर्थे । शाक्तरं पञ्चमे । रैवतं षष्ठे । तदु पृष्ठेभ्यो
नयन्ति । सन्ततयन्ते ग्रहायद्यन्ते ॥ ३ ॥

अतिग्राह्याः परः सामसु । इमानेवैतैर्लोकान्तसन्त-
न्वन्ति । मिथुनाएते ग्रहायद्यन्ते । अतिग्राह्याः परः
सामसु । मिथुनमेव तैर्यजमानाश्रवरुन्वते । बृहत्पृष्ठं
भवति । बृहद्द्वै सुवर्गोलोकः । बृहत्तैव सुवर्गं लोकं
यन्ति । चयस्त्रिंशि नाम साम । माध्यन्दिने पवमाने
भवति ॥ ४ ॥

अथस्त्रिंशद्वै देवताः । देवता एवावरुन्धते । ये वा-
इतः पराञ्च संवत्सरमुपयन्ति । न हैनन्ते स्वस्ति सम-
श्रुवते । अथ येऽमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । ते हैनं स्वस्ति स-
मश्रुवते । एतद्वा अमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । यदेवं । यो ह खलु
वाव प्रजापतिः । स उ वेवेन्द्रः । तद् देवेभ्यो नयन्ति ॥ ५ ॥

कार्याविराड्युद्यन्ते पवमाने भवतीन्द्र एकञ्च ॥
अनु० २ ॥

द्वतीयोऽनुवाकः ।

सन्ततिर्वा एते ग्रहाः । यत्परः सामानः । विषूचीं
दिवा कीर्त्यं । यथा शालायै पक्षसी । एव संवत्सरस्य
पक्षसी । यदेतेन गृह्येरन् । विषूची संवत्सरस्य पक्ष-
सी व्यवस्रसेयातां । आर्तिमार्छेयुः । यदेते गृह्यन्ते ।
यथा शालायै पक्षसी मध्यमं वःशमभिसमायच्छति ॥ १ ॥

एव संवत्सरस्य पक्षसी दिवाकीर्त्यमभिसन्तन्वन्ति ।
नार्तिमार्छन्ति । एकविंशमहर्भवति । शुक्राग्राग्रहा-
द्युद्यन्ते । प्रत्युत्तब्धे सयत्वाय । सौर्य एतद्दहः पशुरा-
लभ्यते । सौर्योऽतिग्राह्योद्युद्यते । अहरेव रूपेण सम-
र्धयन्ति । अथोअह्रैवैष बलिर्हियते । समैतद्दहर-
तिग्राह्याद्युद्यन्ते ॥ २ ॥

सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । असावादित्यः शिरः पु-
जानां । शीर्षन्नेव पूजानां प्राणान् दधाति । तस्मात्सप्त-
शीर्षन् प्राणाः । इन्द्रोवृचः हत्वा । असुरान् पराभा-
व्य । सद्मांस्लोकानभ्यजयत् । तस्यासौ लोकोनाभिजि-
तत्रासीत् । तं विश्वकर्मा भूत्वाभ्यजयत् । यद्वैश्वकर्मा-
णोगृह्यते ॥ ३ ॥

सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै । प्र वा एतेऽस्मात्सलोकाच्च्य-
वन्ते । ये वैश्वकर्माणं गच्छते । आदित्यश्चो गृह्यते । इयं
वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । अन्योऽन्यो गृ-
ह्यते । विश्वान्येवान्ये न कर्माणि कुर्वाणायन्ति । अ-
स्यामन्ये न प्रतितिष्ठन्ति । ताव्रापरार्धात्संवत्सरस्या-
न्योन्यो गृह्यते ॥ तावुभौ सह महावृते गृह्यते । यज्ञस्यै-
वान्तं गत्वा । उभयैर्लोकयोः प्रतितिष्ठन्ति । अर्क-
मुखं भवति । अन्नाद्यस्यावरुध्यै ॥ ४ ॥

समायच्छत्यतिगाद्यागृह्यन्ते गृह्यते संवत्सरस्या-
न्योन्यो गृह्यते पञ्च ॥ अनु ०३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

एकविंशत्य भवति । एतेन वै देवा एकविंशतेन ।
आदित्यमितउत्तमः सुवर्गं लोकमारोहयन् । स वा-

एष इत एकविंशः । तस्य दशावस्तादहानि । दश
परस्तात् । स वा एष विराज्युभयतः प्रतिष्ठितः । विरा-
जि हि वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः । तस्मादन्तरेमौ
लोकौ यन् । सर्वेषु सुवर्गेषु लोकेष्वभितपन्नेति ॥ १ ॥

देवावा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य । पराचो-
ऽतिपादादविभयुः । तच्छन्दोभिरहं हृन्मृत्यै । देवावा-
आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य । अवाचोऽवपादादविभयुः ।
तं पञ्चभीरुश्मिभिरुदवयन् । तस्मादेकविंशोऽहन् पञ्च
दिवाकीर्त्यानि क्रियन्ते । रश्मयो वै दिवाकीर्त्यानि ।
ये गायत्रे । ते गायत्रीषूत्तरयोः पवमानयोः ॥ २ ॥

महादिवाकीर्त्यं होतुः पृष्ठं । विकर्षं ब्रह्मसाम ।
भासोऽग्निष्टोमः । अथैतानि पराणि । परैर्वै देवा आ-
दित्यं सुवर्गं लोकमपारयन् । यदपारयन् । पत्पराणां
परत्वं । पारयन्त्येनं पराणि । य एवं वेद । अथैतानि
स्पराणि । स्परैर्वै देवा आदित्यं सुवर्गं लोकमस्पार-
यन् । यदस्पारयन् । तत्स्पराणां स्परत्वं । स्पारय-
न्त्येनं स्पराणि । य एवं वेद ॥ ३ ॥

एति पवमानयोः स्पराणि पञ्च च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

अप्रतिष्ठां वाएते गच्छन्ति । येषां संवत्सरेऽनाप्ते-
ऽथ । एकादशिन्याप्यते । वैष्णवं वामनमालभन्ते । यज्ञो-
वै विष्णुः । यज्ञमेवालभन्ते प्रतिष्ठित्यै । ऐन्द्राग्रमाल-
भन्ते । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये एव देव-
ते अयातयास्त्री । ते एवालभन्ते ॥ १ ॥

वैश्वदेवमालभन्ते । देवताएवावरुन्धते । द्यावापृ-
थिव्यां धेनुमालभन्ते । द्यावापृथिव्योरेव प्रतितिष्ठन्ति ।
वायव्यं वत्समालभन्ते । वायुरेवैभ्यो यथायतनाद्देवता-
अवरुन्धे । आदित्यामविं वशामालभन्ते । इयं वाअ-
दितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । मैत्रावरुणीमाल-
भन्ते ॥ २ ॥

मित्रेणैव यज्ञस्य स्विष्टं शमयन्ति । वरुणेन दुरिष्टं ।
पूजापत्यं तूपरं महावृतमालभन्ते । पूजापत्योऽति-
ग्राह्योऽप्यहते । अहरेव रूपेण समर्धयन्ति । अथो अह-
रवैष बलिर्हियते । आग्नेयमालभन्ते प्रतिप्रज्ञात्यै ।
अजपेत्वान्वाएते पूर्व्वीसैरवरुन्धते । यदेते गव्याः प-
शवमालभन्ते । उभयेषां पशूनामवरुन्धे ॥ यदतिरि-
क्तामेकादशिनीमालभेरन् । अप्रियं धातृव्यमभ्यतिरि-

चेत । यद्द्वौ द्वौ पशू समस्येयुः । कनीयआयुः कुर्वी-
रन् । यदेते ब्राह्मणवन्तः पशवश्चालभ्यन्ते । नाप्रियं
धातुव्यमभ्यतिरिच्यते । न कनीयआयुः कुर्वते ॥ ३ ॥

ते एवालभन्ते मैचावरुणीमालभन्तेऽवरुध्यै सप्तच ॥
अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पूजाः सृष्ट्वा वृत्तोऽशयत् । तं देवाभूतानां
रसं तेजः सम्भृत्य । तेनैनमभिषज्यन् । महानववर्ती-
ति । तन्महावृतस्य महाव्रतत्वं । महद्भ्रतमिति । तन्म-
हावृतस्य महाव्रतत्वं । महतोवृतमिति । तन्महावृतस्य
महाव्रतत्वं । पञ्चविंशस्तोमो भवति ॥ १ ॥

चतुर्विंशत्यर्धमासः संवत्सरः । यद्वाएतस्मिन्त्संव-
त्सरेऽधिप्राजायत । तदन्नं पञ्चविंशमभवत् । मध्यतः
क्रियते । मध्यतोह्यन्नमशितं धिनोति । अथो मध्यत-
एव पूजानामूर्गधीयते । अथ यद्वाद्दमन्ततः क्रियते ।
तस्मादुदन्ते पूजाः समेधन्ते । अन्ततः क्रियते पूजनना-
यैव । चिदृच्छिरो भवति ॥ २ ॥

चेधाविहितश्चि शिरः । लोमच्छ्वीरस्थि । परा
चास्तुवन्ति । तस्मात्तत्सदृगेव । न मेद्यतोऽनुमेद्यति । न

कश्यतोऽनु कश्यति । पञ्चदशोऽन्यः पक्षो भवति । सप्त-
दशोऽन्यः । तस्माद्द्वयांशस्यन्यतरमर्धमभिपर्यावर्तन्ते ।
अन्यतरतो हि तद्वरीयः क्रियते ॥ ३ ॥

पञ्चविंशत्पञ्चात्मा भवति । तस्मान्मध्यतः पञ्चोव-
रिष्ठाः । एकविंशं पुच्छं । द्विपदासु स्तुवन्ति प्रतिष्ठित्यै ।
सर्वेण सह स्तुवन्ति । सर्वेण ह्यात्मनात्मन्वी । स हो-
त्यतन्ति । एकैकामुच्छिषन्ति । आत्मन् ह्यङ्गानि ब-
ह्वानि । न वा एतेन सर्वः पुरुषः ॥ ४ ॥

यदितइते लोमानि दतो न खान् । परिमादः क्रि-
यन्ते । तान्येव ते न प्रत्युप्यन्ते । औदुम्बरस्तल्पो भवति ।
जर्वा अन्नमुदुम्बरः । जर्जस्वान्नाद्यस्यावरुध्यै । यस्य
तल्पसद्यमनभिजित् स्यात् । स देवानां साम्यक्षे ।
तल्पसद्यमभिजयानीति तल्पमारुह्योद्गायेत् । तल्पस-
द्यमेवाभिजयति ॥ ५ ॥

यस्य तल्पसद्यमभिजित् स्यात् । स देवानां साम्यक्षे ।
तल्पसद्यं मा पराजेषीति तल्पमारुह्योद्गायेत् ।
न तल्पसद्यं पराजयते । श्लेष्णे शसति । महो वै श्लेष्णः ।
महस्रवान्नाद्यस्यावरुध्यै । देवासुराः संयत्ता आसन् ।
तत्रादित्ये व्यायच्छन्त । तं देवाः समजयन् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणश्च शूद्रश्च चर्मकर्त्ते व्यायच्छेते । दैव्योवै वर्षो
 ब्राह्मणः । असुर्यः शूद्रः । इमे रात्सुरिमे सुभूतम-
 क्रन्नित्यन्यतरोब्रूयात् । इमउद्दासीकारिणइमे दुर्भू-
 तमक्रन्नित्यन्यतरः । यदेवैषां सुकृतं या राद्धिः । तदन्य-
 तरोऽभिप्रीणाति । यदेवैषां दुष्कृतं या राद्धिः । तदन्य-
 तरोऽपहन्ति । ब्राह्मणः सञ्जयति ॥ अमुमेवादित्यं धा-
 तृव्यस्य संविन्दन्ते ॥ ७ ॥

भवति भवति क्रियते पुरुषोजयत्यजयञ्जयत्येकञ्च ॥
 अनु० ६ ॥

उद्धन्यमानं नवैतानि सन्ततिरेकविंशशेषोऽप्र-
 तिष्ठां पूजापतिर्दत्तः षट् ॥

उद्धन्यमानं शोचिष्केशोऽग्ने सपत्नानतिगृह्णावै-
 श्वदेवमालभन्ते पञ्चाशत् ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ।

प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

दे॒वा॒सुराः संय॑त्ता॒ आसन् । ते दे॒वा॒वि॒ज॒यमु॒प॒य॒-
न्तः । अ॒ग्नी॒षोम॑योस्ते॒ ज॒स्विनी॑स्त॒नूः स॒न्ध॒दध॑त । इ॒दमु॑
नोभ॒विष्य॑ति । यदि॑ नो॒ जे॒ष्यन्ती॑ति । तेना॒ग्नी॒षोमा॒व॒-
प्रा॒क्राम॑तां । ते दे॒वा॒वि॒जित्य॑ । अ॒ग्नी॒षोमा॒वन्वै॑च्छन् ।
तेऽग्नि॑मन्व॒विदन्नु॑तु॒पू॒त्सन् । तस्य॑ वि॒भक्ती॑भिस्ते॒ ज॒स्विनी॑-
स्त॒नूर॑वारुन्धत ॥ १ ॥

ते सोम॑मन्व॒विन्दन् । तम॑घ्नन् । तस्य॑ यथाभि॒ज्ञायं
त॒नूर्व्य॑गृह्णत । ते ग्र॒हा॒अभवन् । तद्ग्र॒हाणां॑ ग्र॒हत्वं ।
यस्यै॒वंवि॒दुषो॒ग्रहा॑गृह्णन्ते । तस्य॑ त्वे॒व गृ॒ही॒ताः । ना-
ना॒ग्नेयं॑ पु॒नरा॒धेये॑ कुर्यात् । यदना॒ग्नेयं॑ पु॒नरा॒धेये॑
कुर्यात् । व्यृ॒द्धमे॒व तत् ॥ २ ॥

अना॒ग्नेयं॑ वा॒एत॒त्क्रिय॑ते । यत्स॒मिध॒स्तनू॑नपा॒त-
मि॒डो॒बर्हि॑र्य॒जति॑ । उ॒भावा॑ग्ने॒यावा॒ज्यभा॑गौ स्यातां ।
अना॒ज्यभा॑गौ भव॒तद्द॒त्याहुः । यदु॒भावा॑ग्ने॒याव॒न्वच्चा॑-
विति॑ । अ॒ग्नेये॑ प॒व॒माना॒योत्तरः॑ स्यात् । यत्प॒व॒माना॑य ।

तेनाज्यभागः । तेन सौम्यः । वृधन्वत्याग्नेयस्याज्यभागस्य
पुरोनुवाक्या भवति ॥ ३ ॥

यथा सुसम्बोधयति । तादृगेव तत् । अग्निच्यक्ताः
पत्नीसंयाजानामृचः स्युः । तेनाग्नेयः सर्व्वं भवति । ए-
कधा तेजस्विनीं देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा पु-
द्दहइति । नेति ब्रूयात् । पुजनं वाअग्निः । पुजनम-
मेवोपैतीति । कृतयजुः सम्भृतसम्भारइत्याहुः ॥ ४ ॥

न सम्भृत्याः सम्भाराः । न यजुः कार्यमिति । अथो
स्वत्तु । सम्भृत्याएव सम्भाराः । कार्यं यजुः । पुनराधे-
यस्य समृध्यै । तेनोपांशु प्रचरति । एष्यइव वाएषः ।
अत्युनराधेयः । यथोपांशु नष्टमिच्छति ॥ ५ ॥

तादृगेव तत् । उच्चैः स्विष्टकृतमुस्तृजति । यथा नष्टं
षित्वा प्राहायमिति । तादृगेव तत् । एकधा तेजस्विनीं
देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा पुद्दहइति । तत्तथा
नोपैति । पुयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीः कुर्यात् । यथा
पूर्व्वमाज्यभागौ स्यातां । एवं पत्नीसंयाजाः ॥ तद्वै-
श्वानरवत्पुजनं नवत्तरमुपैतीति । तदाहुः । व्यृङ्गं वाए-
तत् । अनाग्नेयं वाएतत्क्रियतइति । नेति ब्रूयात् ।
अग्निं प्रथमं विभक्तीनां यजति । अग्निमुत्तमं पत्नी-

संयाजानां । तेनाग्नेयं । तेन समृद्धं क्रियतइति ॥ ६ ॥
 अरुन्धतैव तद्भवति सम्भृतसम्भार इत्याहुरिच्छति
 पत्नीसंयाजानव च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

देवावै यथादशं यज्ञानाहरन्त । योऽग्निष्टोमं । य-
 उक्थ्यं । योऽतिराजं । ते सहैव सर्वे वाजपेयमपश्यन् ।
 ते । अन्योन्यस्मै नातिष्ठन्त । अहमनेन यजाइति । ते
 ऽब्रुवन् । आजिमस्य धावामेति ॥ १ ॥

तस्मिन्नाजिमधावन् । तं वृहस्पतिरुदजयत् । तेना-
 यजत । स स्वाराज्यमगच्छत् । तमिन्द्रोऽब्रवीत् । मामनेन
 याजयेति । तेनेन्द्रमयाजयत् । सोऽग्रं देवतानां पर्येत ।
 अगच्छत्स्वाराज्यं । अतिष्ठन्तास्मै ज्यैष्ठ्याय ॥ २ ॥

यएवं विद्वान् वाजपेयेन यजते । गच्छति स्वाराज्यं ।
 अग्रं समानानां पर्येति । तिष्ठन्तेऽस्मै ज्यैष्ठ्याय । स वाएष
 ब्राह्मणस्य चैव राजन्धस्य च यज्ञः । तं वा एतं वाजपेय-
 इत्याहुः । वाजाप्योवाएषः । वाजं ह्येतेन देवाएप्सन् ।
 सोमोवै वाजपेयः । योवै सोमं वाजपेयं वेद ॥ ३ ॥

वाज्येवैनं पीत्वा भवति । आस्य वाजी जायते । अन्नं

व वाजपेयः । य एवं वेद । अत्यन्नं । आस्यान्नादोजा-
यते । ब्रह्म वै वाजपेयः । य एवं वेद । अत्ति ब्रह्मणान्नं ।
आस्यं ब्रह्मा जायते ॥ ४ ॥

वाग्वै वाजस्य प्रसवः । य एवं वेद । करोति वाचा-
वीर्यं । ऐनं वाचा गच्छति । अपिवतीं वाचं वदति ।
पुजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । स आत्मन् वाजपेय-
मधत्त । तन्देवा अभ्रुवन् । एष वाव यज्ञः । यद्वाजपेयः ॥ ५ ॥

अप्येव नोऽत्रास्त्विति । तेभ्य एतानुज्जितोः प्रायच्छत् ।
तावा एता उज्जितयो व्याख्यायन्ते । यज्ञस्य सर्व्वत्वाय ।
देवतानामनिर्भागाय । देवा वै ब्रह्मणश्चान्नस्य च शम-
लमपाघ्नन् । यद्ब्रह्मणः शमलमासीत् । सा गाथा ना-
राशस्यभवत् । यदन्नस्य । सा सुरा ॥ ६ ॥

तस्मान्नायतश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यं । यत्प्रतिगृ-
ह्णीयात् । शमलं प्रतिगृह्णीयात् । सर्वावा एतस्य वा-
चोऽवरुद्धाः । यो वाजपेययाजी । या पृथिव्यां याग्नौ या
रथन्तरे । यान्तरिक्षे या वायौ या वामदेव्ये । या दिवि
यादित्ये या वृहति । यासु यौषधीषु या वनस्पतिषु ।
तस्माद्वाजपेययाज्यात्विजिनः ॥ सर्वाह्यस्य वाचोऽव-
रुद्धाः ॥ ७ ॥

धा॒वा॒मे॒ति॒ ज्यै॒द्याय॒ वे॒दं ब्र॒ह्मा जा॒यते वा॒ज॒पे॒यः
सुरा॒र्वि॒जी॒न॒एक॑श्च ॥ अ॒नु० २ ॥

द्वि॒तियोऽनु॒वाकः ।

दे॒वा॒वै यद् न्यै॒र्ग्रहै॑र्य॒ज्ञस्य॒ नावा॑रु॒न्धत । तद॑ति॒ग्रा॒ह्यै-
रति॒गृ॒ह्यावा॑रु॒न्धत । तद॑ति॒ग्रा॒ह्याणा॑मति॒ग्रा॒ह्यत्वं । य-
द॑ति॒ग्रा॒ह्यागृ॑ह्यन्ते । यद्दे॒वान्यै॒र्ग्रहै॑र्य॒ज्ञस्य॒ नावा॑रु॒न्धे ।
तदे॒व तै॑रति॒गृ॒ह्यावा॑रु॒न्धे । पञ्च॑ गृह्यन्ते । पा॒क्तो॑ य॒ज्ञः ।
या॒वा॒ने॒व य॒ज्ञः । तमा॑ह्वा॒रु॒न्धे ॥ १ ॥

सर्व्वे॑रे॒न्द्रा॒भव॑न्ति । ए॒क॒धै॒व यज॑मान॒इन्द्रि॒यं द॑ध-
ति । स॒प्त॒द॒श प्रा॒जाप॑त्याग्रहा॒गृह्य॑न्ते । स॒प्त॒द॒शः पू॒जा-
प॑तिः । पू॒जाप॑ते॒राप्त्यै॑ । ए॒क॒य॒र्चा॑ गृह्णाति । ए॒क॒धै॒व यज॑-
माने॒ वी॒र्य्यं॑ दधाति । सो॒म॒गृ॒हाश्च॑ सुरा॒गृ॒हाश्च॑ गृ-
ह्णाति । ए॒तद्वै दे॒वानां॑ पर॒मम॑न्नं । यत्सो॒मः ॥ २ ॥

ए॒तन्म॑नु॒ष्याणां॑ । यत्सुरा॑ । पर॒मे॒णै॒वास्मा॑श्च॒न्नाद्ये॑-
ना॒वर॑म॒न्नाद्य॑म॒वरु॒न्धे । सो॒म॒गृ॒हान् गृ॑ह्णाति । ब्रह्म॑णो
वा॒एत॑त्तेजः । यत्सो॒मः । ब्रह्म॑ण॒एव॒ तेज॑सा॒ तेजो॑यज॒-
माने॑ दधाति । सुरा॒गृ॒हान् गृ॑ह्णाति । अ॒न्नस्य॑ वा॒एत॑-
च्छ॒मलं॑ । यत्सुरा॑ ॥ ३ ॥

अ॒न्नस्यै॒व श॑म॒लेन॒ श॑म॒लं यज॑माना॒दप॑हन्ति । सो॒-

मग्रहाश्च सुरागृहाश्च गृह्णाति । पुमान् वै सोमः ।
स्त्री सुरा । तन्मिथुनं । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति पू-
जननाय । आत्मानमेव सोमगृहैः सृणोति । जायाश्च
सुरागृहैः । तस्माद्वाजपेययाज्यमुषिं लोके स्त्रियश्च स-
म्भवति । वाजपेयाभिजितश्च ह्यस्य ॥ ४ ॥

पूर्वं सोमगृहागृह्यन्ते । अपरे सुरागृहाः । पुरो-
क्षश्च सोमगृहान्त्सादयति । पश्चादक्षश्च सुरागृहान् । पा-
पवस्य सस्यविधृत्यै । एष वै यजमानः । यत्सोमः । अन्नश्च
सुरा । सोमगृहाश्च सुरागृहाश्च व्यतिषजति । अ-
न्नाद्येनैवैनं व्यतिषजति ॥ ५ ॥

सम्पृचस्य सम्मा भद्रेण पृङ्क्त्याह । अन्नं वै भद्रं ।
अन्नाद्येनैवैनश्च सश्च सृजति । अन्नस्य वाएतच्छमलं । य-
त्सुरा । पाप्मेव खलु वै शमलं । पाप्मना वाएनमेतच्छ-
मलेन व्यतिषजति । यत्सोमगृहाश्च सुरागृहाश्च
व्यतिषजति । विपृचस्यविमा पाप्मनापृङ्क्त्याह
पाप्मनैवैनश्च शमलेन व्यावर्त्तयति ॥ ६ ॥

तस्माद्वाजपेययाजी पूतोमेधो दक्षिण्यः । प्राङ्द्रवति
सोमगृहैः । अमुमेव तैर्लोकमभिजयति । पूत्यङ् सुरा-
गृहैः । इममेव तैर्लोकमभिजयति । प्रतिष्ठन्ति सोम-

गृहैः । यावदेव सत्यं । तेन सूयते । वाजसृष्ट्याः । सुरा-
गृहान् हरन्ति । अन्वृतेनैव विश्वसृजति ॥ हिर-
ण्यपाचं मधोः पूषं ददाति । मधव्योसानीति । एकधा
बृहस्पत उपहरति । एकधैव यजमान आयुस्तेजोदधाति
॥ ७ ॥

आप्तावरुन्धे सोमः शमलं यत्सुराद्यस्यैनं व्यतिष-
जति व्यावर्त्तयति सृजति चत्वारि च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

बृहस्पदिनोवदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः । न षो-
डशी नातिराचः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्व्वं यज्ञकृतवो-
ऽवरुध्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् । आग्नेयं पशुमा-
स्रभते । अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यं ।
ऐन्द्रेण षोडशिनस्तोचं । सारस्वत्यातिराचं ॥ १ ॥

मारुत्या वृहत्स्तोचं । एतावन्तोवै यज्ञकृतवः । तान्
पशुभिरैवारुन्धे । आत्मानमेव स्पृशोत्यग्निष्टोमेन ।
प्राणापानावुक्थ्येन । वीर्य्यं षोडशिनस्तोचेण । वाच-
मतिराचेण । पूजां वृहत्स्तोचेण । इममेव लोकमभि-
जयत्यग्निष्टोमेन । अन्तरिक्षमुक्थ्येन ॥ २ ॥

सुवर्गं लोकं षोडशिनस्तोचेण । देवयानानेव पञ्च

आरोहत्यतिराचेण । नाकः रोहति वृहतस्तोषेण ।
 तेजएवात्मन्धत्तआग्नेयेन पशुना । ओजोबलमैन्द्राग्ने-
 न । इन्द्रियमैन्द्रेण । वाचः सारस्वत्या । उभावेव देव-
 लोकश्च मनुष्यलोकश्चाभिजयति मारुत्या वशया ।
 सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । सप्तदशः पूजा-
 पतिः ॥ ३ ॥

पूजापतेरास्यै । श्यामाएकरूपाभवन्ति । एवमिव
 हि पूजापतिः समृध्यै । तान्पर्यभिद्वतानुत्सृजति । म-
 रुतोयज्ञमजिधाः सन् पूजापतेः । तेभ्यएतां मारुतीं
 वशामालभत । तथैवैनानशमयत् । मारुत्या पृच्यथै ।
 एतान् सञ्ज्ञपयेत् । मरुतएव शमयित्वा ॥ ४ ॥

एतैः प्रचरति । यज्ञस्याघाताय । एकधा वपाजुहोति ।
 एकदेवत्याहि । एते । अथै एकधैव यज्ञमानेवायै द-
 धाति । नैवारेण सप्तदशशरावेणैतर्हि प्रचरति । एत-
 त्युरोडाशाद्यैते । अथै पशूनामेव च्छिद्रमपि दधाति ।
 सारस्वत्योत्तमया प्रचरति ॥ वाग्वै सरस्वती । तस्मात्पु-
 णानां वागुत्तमा । अथै पूजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापय-
 ति । पूजापतिर्हि वाक् । अपन्नदती भवति । तस्मान्म-
 नुष्याः सर्वां वाचं वदन्ति ॥ ५ ॥

अतिराचमन्तरिक्षमुक्थ्येन पूजापतिः शमयित्वो-
त्तमया प्रचरति षट्च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽगुवाकः ।

सावित्रं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात् । कस्त-
द्देत्याहुः । यदाजपेयस्य पूर्वं यदपरमिति । सवितृ-
प्रसूतएव यथा पूर्वं कर्मणि करोति । सवने सवने
जुहोति । आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते । सुव-
र्गस्य लोकस्य समर्थै । वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति त
इत्याह । वाग्वै देवानां पुराक्षमासीत् । वाचमेवास्मा
अन्नं स्वदयति ॥ १ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्तघ्नइति रथमुपावहरति वि-
जित्यै । वाजस्यनुप्रसवे मातरं महीमित्याह । यच्चैवेयं ।
यच्चास्यामधि । तदेवावरुन्धे । अथो तस्मिन्नेवोभयेऽभि-
षिच्यते । अप्सवन्तरमृतमप्सु भेषजमित्यश्चान्पल्पूलय-
ति । अप्सु वा अश्वस्य तृतीयं प्रविष्टं । तदनुवे नन्ववस-
वते । यदप्सु पल्पूलयति ॥ २ ॥

यदेवास्याप्सु प्रविष्टं । तदेवावरुन्धे । बहु वाअश्वो-
मेध्यमुपगच्छति । यदप्सु पल्पूलयति । मेध्यानेवै नान्
करोति । वायुर्वा त्वामनुर्वात्वेत्याह । एतावाएतं देवता

अग्ने अश्वमयुञ्जन् । तामिरेवैनान् युनक्ति । सवस्यो-
ज्जित्यै । यजुषा युनक्ति व्यावृत्त्यै ॥ ३ ॥

अपान्नपादाशु हेमन्निति सम्मार्ष्टि । मेधानेवनान्
करोति । अथोस्तौप्तेवैनानाजिःसरिष्यतः । विष्णुक-
मान् क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ।
वैश्वदेवोवै रथः । अकौ न्यङ्कावभितो रथं यावित्याह ।
याएव देवतारथे प्रविष्टाः । ताभ्य एव नमस्करोति ।
आत्मनोनात्यै ॥ अशमरथं भावुकोऽस्य रथोभवति ।
यएवं वेद ॥ ४ ॥

स्वदयति पल्पूलयति व्यावृत्त्याअनात्यै द्वे च ॥
अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवस्याहःसवितुः प्रसवे वृहस्पतिना वाजजिता
वाजं जेषमित्याह । सवितृप्रसूतएव ब्रह्मणा वाजमु-
ज्जयति । देवस्याहःसवितुः प्रसवे वृहस्पतिना वाजं
जितावर्षिष्ठं नाकः रुहेयमित्याह । सवितृप्रसूतएव
ब्रह्मणा वर्षिष्ठं नाकः रोहति । चात्वाले रथचक्र-
न्निमित्तः रोहति । अतोवाअङ्गिरसउत्तमाः सुवर्गं
लोकमायन् । साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमे-

ति । आवेष्टयति । वज्रोवै रथः । वज्रैस्त्वै दिशाऽभि-
जयति ॥ १ ॥

वाजिनाऽसाम् गायते । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवा-
वरुन्धे । वाचोवर्षं देवेभ्योऽपाक्रामत् । तद्वनस्पतीन् प्रा-
विशत् । सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति । या दुन्दुभौ । त-
स्माद्दुन्दुभिः सर्वावाचोऽतिवदति । दुन्दुभीन्समाघ्न-
न्ति । परमा वाएषा वाक् ॥ २ ॥

या दुन्दुभौ । परमयैव वाचावरां वाचमवरुन्धे ।
अथो वाचएव वर्षं यजमानोऽवरुन्धे । इन्द्राय वाचं वद-
तेन्द्रं वाजं आपयतेन्द्रोवाजमजयिदित्याह । एष वाएत-
र्हीन्द्रः । योयजते । यजमानएव वाजमुज्जयति । सप्त-
दशप्रव्याधानाजिं धावन्ति । सप्तदशऽस्तोत्रं भवति ।
सप्तदश सप्तदश दीयन्ते ॥ ३ ॥

सप्तदशः पूजापतिः । पूजापतेरात्थै । अर्वांसि सप्ति-
रसि वाज्यसीत्याह । अग्निर्वा अर्वा । वायुः सप्तिः ।
आदित्यो वाजी । एताभिरेवास्यै देवताभिर्देवरथं यु-
नक्ति । पृष्टिवाहिनं युनक्ति । पृष्टिवाही वै देवरथः । दे-
वरथमेवास्यै युनक्ति ॥ ४ ॥

वाजिनोवाजं धावत काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गोवै

लोकः काष्ठा । सुवर्गमेव लोकं यन्ति । सुवर्गं वा एत
लोकं यन्ति । यञ्चाजिं धावन्ति । प्राञ्चोधावन्ति ।
प्राङ्ङि-वहि सुवर्गोलोकः । चतसृभिरनुमन्त्रयते । च-
त्वारि छन्दांसि । छन्दाभिरेवैनां सुवर्गं लोकं ग-
मयति ॥ ५ ॥

प्रवा एतेऽस्माँल्लोकाश्च्यवते । यञ्चाजिं धावन्ति । उदञ्च
आवर्त्तन्ते । अस्मादेव तेन लोकन्नयन्ति । रथविमा-
चनीयं जुहोमि प्रतिष्ठित्येवं । आमावाजस्य प्रसवोज-
गम्यादित्याह । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवारुन्धे । यथा
लोकं वा एतउज्जयन्ति । यञ्चाजिं धावन्ति ॥ ६ ॥

कृष्णलं कृष्णलं वाजसृङ्गाः प्रयच्छति । यमेव ते वाजं
लोकमुज्जयन्ति । तं परिक्रीय्यावरुन्धे । एकधा बृह्मण
उपहरति । एकधैव यजमाने वीथ्यं दधाति । देवावा-
ओषधीघ्राजिमयुः । तावृहस्पतिरुदजयत् । स नीवा-
रान्निरवृणीत । तन्नीवाराणां नीवारत्वं । नैवारश्चरु-
र्भवति ॥ ७ ॥

एतद्वै देवानां परममन्नं । यन्नीवाराः । परमे-
णैवास्माअन्नाद्येनावरमन्नाद्यवरुन्धे । सप्तदशशरावो
भवति । सप्तदशः पूजापतिः । पूजापतेराथै । क्षीरे

भवति । रुचमेवास्मिन्दधाति । सर्पिषान् भवति मेध्य-
त्वाय । बार्हस्पत्योवाएष देवतया ॥ ८ ॥

योवाजपेयेन यजते । बार्हस्पत्यएष चरुः । अश्वान्
सरिष्यतः रससुषुश्चावधापयति । यमेव ते वाजं लो-
कमुज्जयन्ति । तमेवावरुन्धे । अजीजियतवनस्पतय-
इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वमिति दुन्दुभीन् विमुञ्चति । यमेव
ते वाजं लोकमिन्द्रियं दुन्दुभयउज्जयन्ति । तमेवा-
वरुन्धे ॥ ९ ॥

अभिजयति वाएषा वाग्दीयन्तेऽस्यै युनक्ति गमयति
यत्राजिन्धावन्ति भवति देवतयाष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

तार्ष्यं यजमानं परिधापयति । यज्ञोवै तार्ष्यं । यज्ञे-
नैवैनं समर्धयति । दर्भमयं परिधापयति । पविचं वै
दर्भाः । पुनात्येवैनं । वाजं वाएषोऽवरुत्सते । योवा-
जपेयेन यजते । ओषधयः खलु वै वाजः । यहर्भमयं
परिधापयति ॥ १ ॥

वाजस्यावरुध्यै । जायएहि सुवोरोहावेत्याह ।
पत्निया एवैष यज्ञस्याम्बारम्भो नवच्छित्यै । सप्तदशार-

त्रिर्युपो भवति । सप्तदशः पूजापतिः । पूजापतेरात्थै ।
तूपरश्चतुरश्रिर्भवति । गौधूमश्च पालं । न वाएते वीह-
योन यवाः । यज्ञोधूमाः ॥ २ ॥

एवमिव हि पूजापतिः समृद्धै । अथो अमुमेवासौ
लोकमन्नवन्तं करोति । वासोभिर्वेष्टयति । एष वै यज्ञ-
मानः । यद्यूपः । सर्व्वदेवत्यं वासः । सर्व्वाभिरेवैनं देव-
ताभिस्समर्धयति । अथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यज्ञ-
मानः कुरुते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । द्वादशवाज-
प्रसवीयानि जुहोति ॥ ३ ॥

द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरमेव ग्रीणाति ।
अथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति । सुवर्गस्य लोकस्य
समष्ट्यै । दशभिः कल्पैरोहति । नव वै पुरुषे प्राणाः ।
नाभिर्दशमी । प्राणानेव यथा स्थानं कल्पयित्वा । सु-
वर्गं लोकमेति । एतावद्द्वै पुरुषस्य स्वं ॥ ४ ॥

यावत्प्राणाः । यावद्देवास्यास्ति । तेन सह सुवर्गं
लोकमेति । सुवर्हेवाः अगन्मेत्याह । सुवर्गमेव लोक-
मेति । अमृताअभूमेत्याह । अमृतमिव हि सुवर्गो
लोकः । पूजापतेः पूजाअभूमेत्याह । पूजापत्योवा
अयं लोकः । अस्मादेव तेन लोकान्मेति ॥ ५ ॥

सम॒हं पृ॒जया॑ सं मया॑ पृ॒जेत्या॑ह । आ॒शिष॑मे॒वैता॑मा॒
शा॒स्ते । आ॒स॒पु॒टैर्घ्न॑न्ति । अ॒न्नं वा॒इयं॑ । अ॒न्नाद्ये॑नै॒वैन॑
सम॑र्धयन्ति । ऊ॒षैर्घ्न॑न्ति । ए॒ते हि सा॒क्षाद॑न्नं । यदू॒षाः ।
सा॒क्षादे॑वैन॒मन्नाद्ये॑न॒ सम॑र्धयन्ति । पर॒स्तात्प्र॒त्यञ्चं॑ घ्न॒
न्ति ॥ ६ ॥

पुर॒स्ताद्धि॑ प्र॒तीची॑न॒मन्न॑म॒द्यते॑ । शी॒र्षतो॑घ्नन्ति ।
शी॒र्षतो॑ह्य॒न्नम॑द्यते । दि॒ग्भ्यो॑घ्नन्ति । दि॒ग्भ्यए॒वास्मा॑
अ॒न्नाद्य॑म॒वरु॑न्धते । ई॒श्वरो॑वा॒एष॑ परा॒ङ्पु॒दघः॑ । यो॒यू॒
प॒रो॒हति॑ । हि॒र॒ण्यम॑ध्य॒वरो॑हति । अ॒मृतं॑ वै हि॒रण्यं॑ ।
अ॒मृत॑ सु॒वर्गो॑ लो॒कः ॥ अ॒मृत॑ ए॒व सु॒वर्गे॑ लो॒के प्र॑ति॒
तिष्ठ॑ति । श॒त॒मा॒नं भ॑वति । श॒तायुः॑ पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॑यः ।
आ॒यु॒ष्येवेन्द्रि॑ये प्र॑ति॒तिष्ठ॑ति । पु॒ष्ट्यै॒ वा॒एत॑द्रूपं । यद्-
जा । चिःसँ॒वत्सर॑स्या॒न्यान् प॒शून् परि॑प्र॒जाय॑ते । ब॒-
स्ता॒जिन॑म॒ध्यव॑रोहति । पु॒ष्ट्यामे॒व पृ॒जन॑ने प्र॑ति॒ति॒-
ष्ठति ॥ ७ ॥

परि॒धा॒पय॑ति गो॒धूमा॑ जु॒होति॑ स्व॒न्नैति॑ पृ॒त्यञ्चं॑ घ्नन्ति
लो॒कोन॑व च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तान्नहोमाञ्जुहोति । सप्त वाञ्चन्नानि । यावन्त्ये-
वान्नानि । तान्येवावरुन्धे । सप्त गाम्याञ्चोषधयः । स-
प्तारण्याः । उभयीषामवरुन्धै । अन्नस्यान्नस्य जुहोति ।
अन्नस्यान्नस्यावरुन्धै । यद्वाजपेययाज्यनवरुद्धस्याञ्ची-
यात् ॥ १ ॥

अवरुद्धेन व्यृध्येत । सर्वस्य समवदाय जुहोति ।
अनवरुद्धस्यावरुन्धै । औदुम्बरेण सुवेण जुहोति । ऊर्वा
अन्नमुदुम्बरः । ऊर्ज्ज्वान्नाद्यस्यावरुन्धै । देवस्य त्वा-
सवितुः प्रसवइत्याह । सवितुप्रसवएवैनं ब्रह्मणा
देवताभिरभिषिञ्चति । अन्नस्यान्नस्याभिषिञ्चति । अ-
न्नस्यान्नस्यावरुन्धै ॥ २ ॥

पुरस्तात्पृत्यञ्चमभिषिञ्चति । पुरस्ताद्धि प्रतीचीन-
मन्नमद्यते । शीर्षतोऽभिषिञ्चति । शीर्षतोह्यन्नमद्यते ।
आमुखादन्ववसावयति । मुखतएवास्माञ्चान्नद्यं दधा-
ति । अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । एष वा
अग्नेः सवः । तेनैवैनमभिषिञ्चति । इन्द्रस्य त्वा साम्रा-
ज्येनाभिषिञ्चामीत्याह ॥ ३ ॥

इन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति । इहस्यतेस्त्वा साम्रा-

ज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ।
 ब्रह्मणैवैनमभिषिञ्चति । सोमगृहाःश्चावदानीयानि
 चत्विग्भ्यउपहरन्ति । अमुमेव तैर्लोकमन्नवन्तं करो-
 ति । सुरागृहाःश्चानवदानीयानि च वाजस्तृणाः । इम-
 मेव तैर्लोकमन्नवन्तं करोति । अथो उभयीषेवाभि-
 षिञ्चते । विमाथं कुर्वते वाजस्तृतः ॥ ४ ॥

इन्द्रियस्यावरुध्यै । अनिरुक्ताभिः प्रातः सवने स्तुव-
 ते । अनिरुक्तः पूजापतिः । पूजापतेरायै । वाजवतीभि-
 र्माध्यन्दिने । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवावरुध्ये । शिपि-
 विष्टवतीभिस्तृतीयसवने । यज्ञोवै विष्णुः । पशवः शि-
 पिः ॥ यज्ञएव पशुषु प्रतितिष्ठति । बृहदन्त्यं भवति ।
 अन्तमेवैनः श्रियै गमयति ॥ ५ ॥

अश्रीयादन्नस्यान्नस्यावरुध्याइन्द्रस्य त्वा साम्ना-
 ज्येनाभिषिञ्चामीत्याह वाजस्तृतः शिपिस्त्रीणि च ॥
 अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

नृषदन्त्वेत्याह । पूजावै नृन् । पूजानामेवैतेन सू-
 यते । द्रुषदमित्याह । वनस्पतयोवै द्रु । वनस्पतीनामे-
 वैतेन सयते । भवनसदमित्याह । यदा वै वसीयान्

दुहन्ति । अन्येन प्रतिगृह्णन्ति । अथो व्यावृत्तमेव
तद्यज्ञमानो गच्छति ॥ ५ ॥

गृहत्वं ग्रहाञ्जुहोत्यकुर्वतादुहन्नाग्रयणस्थाली भ-
वति नव च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यवः सुराममश्विना । नमुचा वासुरेसचा । विपि-
याना शुभस्पती । इन्द्रं कर्मस्वावतं । पुत्रमिव पितरा-
वश्विनोभा । इन्द्रावतं कर्मणा दःसनाभिः । यत्सुरामं
व्यपिबः शचीभिः । सरस्वती त्वा मघवन्नभीष्णात् । अ-
हाव्यमे हविरास्येते । स्रुचीव घृतञ्चमूड्व सोमः ॥ १ ॥

वाजसनिः रयिमस्मेसु वीरं । पृशस्तं धेहि यशसं
दृहन्तं । यस्मिन्नश्वासच्छषभासउक्षणः । वशामेषा
अवसृष्टासआहुताः । कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे ।
हृदा मतिं जनय चारुमग्नये । नानाहि वां देवहितः
सदोमितं । मासः सृक्षायां परमे व्योमन् । सुरा त्व-
मसि शुष्मिणी सोम एषः । मा माहिः सीस्वां योनिमा-
विशन् ॥ २ ॥

यदच शिष्टः रसिनः सुतस्य । यदिन्द्रो अपिबच्छ-
चीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन । सोमः राजा-

नमिह भक्षयामि । द्वे स्तुती अश्रुणवं पितृणां । अहं
देवानामुत मर्त्यानां । ताभ्यामिदं विश्वं भुवनं समे-
ति । अन्तरा पूर्वमपरं च केतुं । यस्ते देव वरुण गाय-
चछन्दाः पाशः । तन्तएतेनावयजे ॥ ३ ॥

यस्ते देव वरुण चिष्टुपछन्दाः पाशः । तन्तएतेनाव-
यजे । यस्ते देव वरुण जगतीछन्दाः पाशः । तन्तएतेना-
वयजे । सोमोवाएतस्य राज्यामादत्ते । योराजा स-
नाज्योवा सोमेन यजते । देवसुवामेतानि हवींषि
भवन्ति । एतावन्तोवै देवानां सवाः । तएवास्मै स-
वान्प्रयच्छन्ति । तएनं पुनस्सुवन्ते राज्याय ॥ देवसू-
राजा भवति ॥ ४ ॥

सोमंआविशन् यजे राज्यायैकञ्च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

उदस्थाद्देव्यदितिर्विश्वरूपी । आयुर्यज्ञपतावधात् ।
इन्द्राय छण्वती भागं । मित्राय वरुणाय च । इयं वा
अग्निहोत्री । इयं वाएतस्य निषीदति । यस्याग्निहोत्री
निषीदति । तामुह्यापयेत् । उदस्थाद्देव्यदितिरिति ।
इयं वै देव्यदितिः ॥ १ ॥

इयमेवास्मानुत्यापयति । आयुर्यज्ञपतावधादि-

त्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति । इन्द्राय ह्यखती भागं
मित्राय वरुणाय चेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । अवर्त्ति
वा एषैतस्य पाप्मानं प्रतिस्थाय निषीदति । यस्याग्नि-
होत्युपसृष्टा निषीदति । तां दुग्ध्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ।
यस्यान्नं नाद्यात् । अवर्त्तिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रतिमु-
ञ्चति ॥ २ ॥

दुग्ध्वा ददाति । न ह्यदृष्टा दक्षिणा दीप्यते । पृथिवीं
वायुतस्य पयः प्रविशति । यस्याग्निहोत्रं दुह्यमानं
स्कन्दयति । यद्य दुग्धं पृथिवीमसक्तं । यदोषधीरप्य-
सरद्यदापः । पयोगृहेषु पयोअग्नियासु । पयोवत्सेषु
पयो अस्तु तन्मयीत्याह । पयएवात्मन् गृहेषु पशुषु
धत्ते । अपउपसृजति ॥ ३ ॥

अग्निरेवैनदाप्नोति । योवै यज्ञस्यार्त्तेनानार्त्तं सः सृ-
जति । उभे वै ते तर्ह्यार्त्तः । अर्त्तं खलु वायुतदग्नि-
होत्रं । यद्दुह्यमानं स्कन्दति । यदभिदुह्यात् । आर्त्ते-
नानार्त्तं यज्ञस्य सः सृजेत् । तदेव यादृक्कीदृक् च हो-
तव्यं । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यं । अनार्त्तेनैवात्तं
यज्ञस्य निष्करोति ॥ ४ ॥

यद्यद्रुतस्य स्कन्देत् । यत्ततो हुत्वा पुनरेयात् । यज्ञं

विच्छिन्धात् । यत्र स्कन्देत् । तन्निषद्य पुनर्गृह्णीयात् ।
यत्रैव स्कन्दति । ततएवैनत्पुनर्गृह्णाति । तदेव यादृक्
कीदृक् च होतव्यं । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यं । अ-
नात्तेनैवात्तं यज्ञस्य निष्करोति ॥ ५ ॥

वि वाएतस्य यज्ञश्छिद्यते । यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते
श्वान्तरा धावति । रुद्रः खलु वाएषः । यद्गमिः । यज्ञा-
मन्वत्यावर्त्तयेत् । रुद्राय पशूनपि दध्यात् । अपशुर्यज-
मानःस्यात् । यद्पोऽन्वतिषिञ्चेत् । अनाद्यमग्नेरापः ।
अनाद्यमाभ्यामपि दध्यात् ॥ गार्हपत्याङ्गस्मादाय ।
इदं विष्णुर्विचिक्रमइति वैष्णव्यर्चाहवनीयाध्वंसय-
न्नुद्रवेत् । यज्ञोवै विष्णुः । यज्ञेनैव यज्ञं सन्तनोति ।
भस्मना पद्मपि वपति शान्त्यै ॥ ६ ॥

वै देव्यदितिर्मुञ्चति सृजति करोति करोत्याभ्या-
मपि दध्यात्पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

नि वाएतस्याहवनिष्यो गार्हपत्यं कामयते । नि गा-
र्हपत्यआहवनीयं । यस्याग्निमनुभ्रुतं सूर्याऽभिनिमो-
ञ्चति । दर्भेण हिरण्यं प्रबध्य पुरस्ताद्भरेत् । अथाग्निं ।
अथाग्निहोत्रं । यद्द्विरण्यं पुरस्ताद्भरति । ज्योतिर्वै

हिरण्यं । ज्योतिरेवैनं पश्यन्नुद्धरति । यद्भिं पूर्वः
हरत्यथामिहोचं ॥ १ ॥

भागधेयेनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मणार्षेयउद्धरेत् ।
ब्राह्मणोवै सर्वादेवताः । सर्वाभिरेवैनं देवताभि-
रुद्धरति । अग्निहोत्रमुपसाद्यातमितोरासीत् । वृतमेव
हतमनुम्रियते । अन्तं वाएषआत्मनोगच्छति । यस्ता-
म्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निमनुद्धृतः
सूर्योऽभिनिम्रोचति ॥ २ ॥

पुनः समन्य जुहोति । अन्तेनैवान्तं यज्ञस्य निष्क-
रोति । वरुणो वाएतस्य यज्ञं गृह्णाति । यस्याग्निमनु-
द्धृतः सूर्योऽभिनिम्रोचति । वारुणं चरुं निर्वपेत् । ते-
नैव यज्ञं निष्क्रीणीते । निवाएतस्याहवनीयो गार्हपत्यं
कामयते । निगार्हपत्यआहवनीयं । यस्याग्निमनुद्धु-
तः सूर्योऽभ्युदेति । चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद्धरेत् ॥ ३ ॥

अथामिं । अथामिहोचं । यदाज्यं पुरस्ताद्धरति ।
एतद्वाअग्नेः प्रियं धाम । यदाज्यं । प्रियेणैवैनं धाम्ना
समर्धयति । यद्भिं पूर्वः हरत्यथामिहोचं । भागधे-
येनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मणार्षेयउद्धरेत् । ब्राह्मणो
वै सर्वादेवताः ॥ ४ ॥

सर्व्वाभिरेवैनं देवताभिरुद्धरति । पराची वाएतस्मै
 व्युच्छन्ती व्युच्छति । यस्याग्निमनुधुतः सूर्योऽभ्युदेति ।
 उषाः केतुना जुषतां । यज्ञं देवेभिरन्वितं । देवेभ्यो
 मधुमत्तमः स्वहितं पृत्यङ्घ्रिघद्याज्येन जुहुयात् । पृती-
 चीमेवास्यै विवासयति । अग्निहोत्रमुपसाद्यातमितो-
 रासीत् । वृतमेव हतमनुस्त्रियते । अन्तं वाएषआ-
 त्मनो गच्छति ॥ ५ ॥

यस्ताम्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निम-
 नुधुतः सूर्योऽभ्युदेति । पुनः समन्व जुहोति । अन्ते-
 नैवान्तं यज्ञस्य निष्करोति । मित्रो वाएतस्य यज्ञं य-
 ह्नाति । यस्याग्निमनुधुतः सूर्योऽभ्युदेति । मैत्रं चरुं नि-
 र्वपेत् । तेनैव यज्ञं निष्क्रीणीते । यस्याहवनिव्येऽनुदाते
 गार्हपत्यउद्धार्येत् ॥ ६ ॥

यदाहवनीयमनुद्धार्य गार्हपत्यं मन्येत् । विच्छिन्द्या-
 त् । धातृव्यमस्यै जनयेत् । यद्वै यज्ञस्य वास्तव्यं कि-
 यते । तदनुरुद्रोऽवचरति । यत्पूर्वमन्ववस्येत् । वास्तव्य-
 मग्निमुपासीत् । रुद्रोऽस्य पशून्घातुकः स्यात् । आहवनी-
 यमुद्धार्य । गार्हपत्यं मन्येत् ॥ ७ ॥

इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः । स्वाद्योनेरधि जातवेदाः ।

स गायत्रिया त्रिष्टुभा जगत्यां । देवेभ्यो ह्यं वहतु प्र-
जानन्निति । छन्दोभिरेवैनः स्वाद्योनेः प्रजनयति ।
गार्हपत्यं मन्यति । गार्हपत्यं वाञ्छन्वाहिताग्नेः पशव
उपतिष्ठन्ते । सयदुद्दायति । तदनुपशवोऽपक्रामन्ति ।
इषे रथ्यै रमस्व ॥ ८ ॥

सहसे द्युन्माय । ऊर्जे पत्यायेत्याह । पशवो वै रथिः ।
पशूनेवास्मै रमयति । सारस्वतौ त्वोत्सौ समिन्धातामि-
त्याह । ऋक्सामे वै सारस्वतावुत्सौ । ऋक्सामाभ्यामे-
वैनः समिन्धे । संघ्राडसि विराडसीत्याह । रथन्तरं वै
संघ्राट् । बृहद्विराट् ॥ ९ ॥

ताभ्यामेवैनः समिन्धे । वज्रो वै चक्रं । वज्रोवाणतस्य
यज्ञं विच्छिनत्ति । यस्यानोवा रथोवान्तरामी याति ।
आहवनीयमुद्दाय्य । गार्हपत्यादुद्धरेत् । यदग्नेः पूर्वं
प्रभृतं पदः हि ते । सूर्यस्य रश्मीनन्वाततान । तत्र
रथिष्ठामनुसम्भरैतं । सन्नः सृज सुमत्या वाजवत्येति ॥
पूर्वैशैवास्य यज्ञेन यज्ञमनुसन्तनोति । त्वमग्ने स
प्रधा असीत्याह । अग्निः सर्वादेवताः । द्वाताभिरेव
यज्ञः सन्तनोति । अग्नये पथिक्तते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेत् । अग्निमेव पथिक्ततः स्वेन भागधेयेनो-

पधावति। स एवैनं यन्नियं पन्थानमपि नयति। अनृचान्
दक्षिणा। वही ह्येष समृद्धौ ॥ १० ॥

हरत्यथामिहोचं निम्नोचति हरेद्देवतागच्छत्युदाये-
न्मन्थेद्रमस्व बृहद्विराडेति नव च ॥ अनु० ४ ॥

निवै पूर्वं चीलिं निम्नोचति दर्भेण यद्विरण्यममि-
होचं। पुनर्वरुणोवारुणं निवाएतस्याभ्युदेति चतुर्थ-
हीतमाज्यं यदाज्यं यद्भिं पराच्युषाः। पुनर्मिचोमैचं
यस्याहवनियेनुदाते गार्हपत्ये यद्वै मन्थेदुद्धरेत् ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

यस्य प्रातःसवने सोमोऽतिरिच्यते। माध्यन्दिनं
सवनं कामयमानोऽभ्यतिरिच्यते। गौर्धयति मरुतामिति
धयद्वतीषु कुर्वन्ति। हिनस्ति वै सन्ध्यधीतं। सन्धीव खलु
वाएतत्। यत्सवनस्यातिरिच्यते। यद्वयद्वतीषु कुर्व-
न्ति। सन्धेः शान्थै। गायत्रं सामं भवति पञ्चदशः
स्तोमः। तेनैव प्रातःसवनान्नयन्ति ॥ १ ॥

मरुत्वतीषु कुर्वन्ति। तेनैव माध्यन्दिनात्सवनान्न-
यन्ति। होतुश्चमसमनून्नयन्ते। होतानुशंसति। म-

मध्यतएव यज्ञः समादधाति । यस्य माध्यन्दिने सर्वने
सोमोऽतिरिच्यते । आदित्यं तृतीयसवनं कामयमानो-
ऽभ्यतिरिच्यते । गौरिवीतः सामं भवति । अतिरिक्तं वै
गौरिवीतं । अतिरिक्तं यत्सवनस्यातिरिच्यते ॥ २ ॥

अतिरिक्तस्य शान्त्यै । ब्रह्महाः असि सूर्येति कु-
र्वन्ति । यस्यैवादित्यस्य सवनस्य कामेनातिरिच्यते ।
तेनैवैनं कामेन समर्धयन्ति । गौरिवीतः सामं भवति ।
तेनैव माध्यन्दिनात्सवनान्नयन्ति । सप्तदशः स्तोमः ।
तेनैव तृतीयसवनान्नयन्ति । होतुश्चमसमनून्नयन्ते ।
होतानुशःसति ॥ ३ ॥

मध्यतएव यज्ञः समादधाति । यस्य तृतीयसवने सो-
मोऽतिरिच्येत । उक्थं कुर्वीत । यस्योक्थेऽतिरिच्येत ।
अतिरात्रं कुर्वीत । यस्यातिरात्रेऽतिरिच्यते । तं वै
दुष्प्रज्ञानं । यजमानं वा एतत्पशवश्चासाद्य यन्ति ।
बृहत्सामं भवति । बृहदाइमाँल्लोकान्दाधार ॥ बा-
ह्वीताः पशवः । बृहतैवास्मै पशून्दाधार । शिपिविष्ट-
वतीषु कुर्वन्ति । शिपिविष्टोवै देवानां पृष्टं । पुष्ट्यै-
वैनः समर्धयन्ति । होतुश्चमसमनून्नयन्ते । होतानु-
शःसति । मध्यतएव यज्ञः समादधाति ॥ ५ ॥

यन्ति सर्वनस्यातिरिच्यते शशसति दाधाराष्टौ च ॥

अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

एकैकोवै जनतायामिन्द्रः । एकं वाएताविन्द्रमभि-
ससुनुतः । यौ द्वौ ससुनुतः । पूजापतिर्वाणेष विता-
यते । यद्यज्ञः । तस्य ग्रावाणोदन्ताः । अन्यतरं वाएते
ससुन्वतोर्निर्वसति । पूर्व्वेणोपसृता देवताइत्याहुः ।
पूर्व्वोपसृतस्य वै श्रेयान् भवति । एतावन्त्याज्यानि भव-
न्त्यभिजित्यै ॥ १ ॥

मरुत्वतीः प्रतिपदः । मरुतोवै देवानामपराजित-
मायतनं । देवानामेवापराजितआयतने यतते । उभे
वृहद्रथन्तरे भवतः । इयं वाव रथन्तरं । असौ वृहत् ।
आभ्यामेवैनमन्तरेति । वाचश्च मनसश्च । प्राणाश्चापा-
नाश्च । दिवश्च पृथिव्याश्च ॥ २ ॥

सर्व्वस्माद्वित्तादेद्यात् । अभिवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति ।
सुवर्गस्य लोकस्याभिरुच्यै । अभिजिद्भवति । सुवर्गस्य
लोकस्याभिरुच्यै । विश्वजिद्भवति । विश्वस्य जित्यै ।
यस्य भूयाः सोयज्ञकृतवइत्याहुः । स देवता वृङ्क्त इति ।
यद्यग्निष्टोमः सोमः पुरस्तात्स्यात् ॥ ३ ॥

उक्थं कुर्वीत । यद्युक्थं स्यात् । अतिराचं कुर्वीत ।
 यज्ञकृतुभिरेवास्य देवता वृक्ते । यो वै छन्दाभिरभि-
 भवति । स सः सुन्वितोरभिभवति । संवेशाय त्वोपवेशा-
 य त्वेत्याह । छन्दांसि वै संवेशउपवेशः । छन्दाभिरे-
 वास्य छन्दांस्यभिभवति । इष्टर्गोवाञ्चत्विजामध्वर्युः
 ॥ ४ ॥

इष्टर्गः खलु वै पूर्वोर्धुः क्षीयते । प्राणापानौ मृत्यो-
 र्मापातमित्याह । प्राणापानयोरैव अयते । प्राणापानौ
 मामाहासिष्टमित्याह । नैनं पुरायुषः प्राणापानौ ज-
 हितः । आर्त्तिं वाएते नियन्ति । येषां दीक्षितानां
 पुमीयते । तं यदववर्ज्युः । क्रूरहतामिवैषां लोकः स्यात् ।
 आहर दहेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

तं दक्षिणतो वेद्यै निधाय । सर्पराज्ञिया च्छग्मिस्तु-
 युः । इयं वै सर्पतो राज्ञी । अस्याएवैनं परिददति ।
 व्यृद्धं तदित्याहुः । यस्तुतमननुशस्तमिति । होता प्रथ-
 मः प्राचीनावीतो मार्जालीयं परीयात् । यामीरनुब्रुवन् ।
 सर्पराज्ञीनां कीर्त्तयेत् । उभयोरैवैनं लोकयोः परि-
 ददति ॥ ६ ॥

अथोधुवन्त्येवैनं । अथोन्ये चास्मै हुवते । चिःपरि-

यन्ति । चयइमे लोकाः । एभ्यएवैनं लोकेभ्यो धुवते ।
 चिः पुनः परियन्ति । षट्सम्पद्यन्ते । षड्वाकृतवः । ऋ-
 तुभिरेवैनं धुवते । अग्नआयूषि पवसइति प्रतिपदं
 कुर्वीरन् ॥ रथन्तरसामैषाः सोमः स्यात् । आयुरे-
 वात्मन्दधते । अथो पाप्मानमेव विजहतोयन्ति ॥ ७ ॥

अभिजित्यै पृथिव्याश्च स्यादध्वर्युर्ब्रूयाल्लोकयोः प-
 रिददति कुर्वीरः स्तीणि च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

असुर्यं वाएतस्माद्वस्त्रं कृत्वा । पशवोवीर्यमपक्रा-
 मन्ति । यस्य यूपोविरोहति । त्वाङ्गं बहु रूपमालभेत ।
 त्वष्टा वै रूपाणामीशे । यएव रूपाणामीशे । सोऽस्मिन्
 पशून् वीर्यं यच्छति । नास्मात्पशवोवीर्यमपक्रामन्ति ।
 आर्त्तिमेते नियन्ति । येषां दीक्षितानामग्निरुदायति
 ॥ १ ॥

यदाहवनीयउदायेत् । यत्तं मन्येत् । विच्छिन्द्यात् ।
 धातुव्यमसै जनयेत् । यदाहवनीयउदायेत् । आग्नी-
 धादुद्धरेत् । यदाग्नीध्रउदायेत् । गार्हपत्यादुद्धरेत् ।
 यद्गार्हपत्यउदायेत् । अतएव पुनर्मन्येत् ॥ २ ॥

अत्र वाव स निलयते । यत्र खलु वै निलीनमुत्तमं पश्यन्ति । तदेनमिच्छन्ति । यस्माद्धारौरुद्धार्येत । तस्यारणी कुर्यात् । क्रुमुकमपि कुर्यात् । एषा वाअग्नेः प्रिया तनूः । यत् क्रुमुकः । प्रिययैवैनं तनुवा समर्धयन्ति । गार्हपत्यं मन्यति ॥ ३ ॥

गार्हपत्योवाअग्नेर्योनिः । स्वादेवनं योनेर्जनयति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति । यस्य सोमं उपदस्येत । सुवर्षः हिरण्यं द्वेधा विच्छिद्य । ऋजीषेऽन्यदा धूनुयात् । जुहुयादन्यत् । सोममेवाभिषुणोति । सोमं जुहोति । सोमस्य वाअभिषूयमाणस्य प्रिया तनूरुदक्रामत् ॥ ४ ॥

तत्सुवर्षः हिरण्यमभवत् । यत्सुवर्षः हिरण्यं कुर्वन्ति । प्रिययैवैनं तनुवा समर्धयन्ति । यस्याक्रीतः सोममपहरैयुः । क्रीणीयादेव । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यस्य क्रीतमपहरैयुः । आदाराश्च फाल्गुनानि चाभिषुणुयात् । गायत्रीयः सोममाहरत् । तस्य योऽशुः परापतत् ॥ ५ ॥

तत्रादाराअभवन् । इन्द्रोवृचमहन् । तस्य वल्कः परापतत् । तानि फाल्गुनान्यभवन् । पशवोवै फाल्गुनानि । पशवः सोमोराजा । यदादाराश्च फाल्ग-

नानि चाभिषुणोति । सोममेव राजानमभिषुणोति ।
श्रुतेन प्रातःसवने श्रीणीयात् । दग्धा मध्यन्दिने ॥ ६ ॥

नीतमिश्रेण तृतीयसवने । अग्निष्टोमः सोमः स्याद्र-
थन्तरसाम । यद्यृत्विजैवृताः स्युः । तएनं याजयेयुः ।
एकाङ्गां दक्षिणां दद्यात्तेभ्यएव । पुनः सोमं क्रीणीयात् ।
यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । सर्वा-
भ्योवा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यश्चात्मानमागु-
रते । यः सचायागुरते ॥ एतावान् खलु वै पुरुषः । या-
वदस्य वित्तं । सर्व्वेवेदसे न यजेत । सर्व्वपृष्ठोऽस्य सोमः
स्यात् । सर्वाभ्यएव देवताभ्यः सर्व्वेभ्यः पृष्ठेभ्यश्चात्मानं
निष्क्रीणीते ॥ ७ ॥

उद्दायति मन्येन्मन्यत्यक्रामत्परापतन्मध्यन्दिनश्चा-
गुरते पञ्च च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

पवमानः सुवर्जनः । पवित्रेण विचर्षणिः । यः पूतः स
पुनातु मा । पुनन्तु मा देवजनाः । पुनन्तु मनवोधिया ।
पुनन्तु विश्वआयवः । जातवेदः पवित्रवत् । पवित्रेण पु-
नीहि मा । शुक्रेण देवदीद्यत् । अग्ने क्रत्वाक्रतूरनु ॥ १ ॥

यत्ते पवित्रमर्चिषि । अग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन

पुनीमहे । उभाभ्यां देव सवितः । पविषेण सवेन च ।
इदं ब्रह्म पुनीमहे । वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् । यस्यै
बह्वीस्तनुवीवीतपृष्ठाः । तया मदन्तः सधमाद्येषु । व-
यः स्याम पतयोरयोणां ॥ २ ॥

वैश्वानरोरश्लिभिर्मा पुनातु । वातः प्राणेनेषिरो-
मयोभूः । द्यावापृथिवी पयसा पयोभिः । ऋतावरी
यन्निये मा पुनीतां । बृहद्भिः सवितस्तृभिः । वर्षिष्ठैर्दे-
वमन्मभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि मा । येन देवाअपुनत ।
येनापोदिव्यंकशः । तेन दिव्येन ब्रह्मणा ॥ ३ ॥

इदं ब्रह्म पुनीमहे । पावमानीरथ्येति । ऋषिभिः
सम्भृतः रसं । सर्व्वः स पूतमन्नाति । स्वदितं मातरि-
श्वना । पावमानीर्योअथ्येति । ऋषिभिः सम्भृतः रसं ।
तस्मै सरस्वती दुहे । क्षीरः सर्पिर्मधूदकं । पावमानीः
स्वस्त्ययनीः ॥ ४ ॥

सुदुघाहि पयस्वतीः । ऋषिभिः सम्भृतोरसः । ब्रा-
ह्मणेष्मृतः हितं । पावमानीर्दिशन्तु नः । इमं लोक-
मथो अमुं । कामान्त्समर्धयन्तु नः । देवीर्देवैः समाभृ-
ताः । पावमानीः स्वस्त्ययनीः । सुदुघाहि घृतश्रुतः ।
ऋषिभिः सम्भृतोरसः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणेष्वाभृतं हितं । येन देवाः पवित्रेण । आत्मानं
पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण । पावमान्यः पनन्तु मा ।
प्राजापत्यं पवित्रं । शतोद्यामः हिरण्यं । तेन ब्रह्म-
विदो वयं । पूतं ब्रह्म पुनीमहे । इन्द्रः सुनीती सह मा
पुनातु ॥ सोमः स्वस्था वरुणः समोच्या । यमोराजा
प्रमृणाभिः पुनातु मां । जातवेदामोर्जयन्त्या पुनातु ॥ ६ ॥

अनुरयीणां ब्रह्मणा स्वस्त्ययनीः सदुधाहि घृतश्रुत
च्यविभिः सम्भृतेरसः पुनातु चीणि च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

प्राजावै सचमासत तपस्तप्यमाना अजुह्वतोः । देवा
अपश्यञ्चमसं घृतस्य पूरुषः स्वधां । तमुपोदतिष्ठन्तमजु-
हवुः । तेनार्धमासजर्मवारुन्धत । तस्मादर्धमासे देवा
इज्यन्ते । पितरोऽपश्यञ्चमसं घृतस्य पूरुषः स्वधां । तमु-
पोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेन मास्यूर्जमवारुन्धत । तस्मा-
न्मासि पितृभ्यः क्रियते । मनुष्या अपश्यञ्चमसं घृतस्य
पूरुषः स्वधां ॥ १ ॥

तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेन द्वयीमूर्जमवारुन्धत ।
तस्माद्द्विरहोमनुष्येभ्य उपह्रियते । प्रातश्च सायञ्च ।

पशवोऽपश्यञ्चमसं घृतस्य पूरुषं स्वधां । तमुपोदतिष्ठ-
न्तमजुहवुः । तेन चयीमूर्जमवारुन्धत । तस्मात् चिरहः
पशवः प्रेरते । प्रातः सङ्गवे सायं । असुरा अपश्यञ्चमसं
घृतस्य पूरुषं स्वधां ॥ २ ॥

तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेन संवत्सरज्जमवारु-
न्धत । ते देवाश्चमन्धन्त । अमी वाइदमभूवन् । यद्द-
यं स्मइति । तएतानि चातुर्मास्यान्पश्यन् । तानि
निरवपन् । तैरेवैषां तामूर्जमवृञ्जत । ततो देवाश्चम-
वन् । परासुराः ॥ ३ ॥

यद्यजते । यामेव देवाज्जमवारुन्धत । तां तेनाव-
रुन्धे । यत्पितृभ्यः करोति । यामेव पितरज्जमवारु-
न्धत । तां तेनावरुन्धे । यदावसथेऽन्नं हरन्ति । यामेव
मनुष्याज्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे । यदक्षिणां
ददाति ॥ ४ ॥

यामेव पशवज्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे । य-
च्चातुर्मास्यैर्यजते । यामेवासुराज्जमवारुन्धत । तां
तेनावरुन्धे । भवत्यात्मना । परास्य धातृव्यो भवति ।
विराजो वा एषा विक्रान्तिः । यच्चातुर्मास्यानि । वैश्वदे-
वेनास्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठत् ॥ वरुणपृथासैरन्तरिक्षे । सा-

कमेधैरमुष्मिँस्त्रोके । एष ह त्वा वै तत्सर्व्वं भवति । यएव
विद्वाःश्चातुर्मास्यैर्यजते ॥ ५ ॥

मनुष्याअपश्यच्चमसं घृतस्य पूर्णाः स्वधामसुरा
अपश्यच्चमसं घृतस्य पूर्णाः स्वधामसुरा ददात्यतिष्ठच्च-
त्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

अग्निर्वाव संवत्सरः । आदित्यः परिवत्सरः । चन्द्रमा
इदावत्सरः । वा पुनरनुवत्सरः । यद्वैश्वदेवेन यजते ।
अग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति । तस्माद्वैश्वदेवेन यजमा-
नः । संवत्सरीणाः स्वस्तिमाशास्तइत्याशासीत । यद्व-
रुणप्रघासैर्यजते । आदित्यमेव तत्परिवत्सरमाप्नोति
॥ १ ॥

तस्माद्वरुणप्रघासैर्यजमानः । परिवत्सरीणाः स्व-
स्तिमाशास्तइत्याशासीत । यत्साकमेधैर्यजते । चन्द्र-
मसमेव तदिदावत्सरमाप्नोति । तस्मात्साकमेधैर्यज-
मानः । इदावत्सरीणाः स्वस्तिमाशास्तइत्याशासीत ।
यत्पितृयज्ञेन यजते । देवानेव तदम्बवस्यति । अथवा
अस्य वायुश्चानुवत्सरश्चाप्रीतावुच्छिष्येते । यच्छुनासी-
रीयेण यजते ॥ २ ॥

वायुमेव तदनुवत्सरमाप्नोति । तस्माच्छुनासीरी-
येण यजमानः । अनुवत्सरोणा स्वस्तिमाशास्तइत्या-
शासीत । संवत्सरं वाण्डईप्सतीत्याहुः । यथातुर्मा-
स्यैर्यजतइति । एष ह वै संवत्सरमाप्नोति । एवं वि-
द्वाश्चातुर्मास्यैर्यजते । विश्वे देवाः समयजन्त । तंऽग्नि-
मेवायजन्त । तएतं लोकमजयन् ॥ ३ ॥

यस्मिन्नग्निः । यद्वैश्वदेवेन यजते । एतं मे लोकं ज-
यति । यस्मिन्नग्निः । अग्नेरेव सायुज्यमुपैति । यदा
वैश्वदेवेन यजते । अथ संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति ।
यदा संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति । अथ सहस्रयाजि-
नमाप्नोति । यदा सहस्रयाजिनमाप्नोति ॥ ४ ॥

अथ गृहमेधिनमाप्नोति । यदा गृहमेधिनमाप्नोति ।
अथाग्निर्भवति । यदाग्निर्भवति । अथ गौर्भवति । एषा
वै वैश्वदेवस्य मात्ता । एतद्वाएतेषामवमं । अतोतोवा
उत्तराणि श्रेयांसि भवन्ति । यद्विश्वे देवाः समय-
जन्त । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वं ॥ ५ ॥

अथादित्योवरुणः राजानं वरुणप्रघासैर्यजत ।
सएतं लोकमजयत् । यस्मिन्नादित्यः । यद्वरुणप्रघासै-
र्यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन्नादित्यः । आदि-

त्यस्यैव सायुज्यमुपैति । यद्वादित्योवरुणः राजानं
वरुणप्रघासैरयजत । तद्वरुणप्रघासानां वरुणप्रघासत्वं ।
अथ सोमो राजा छन्दांसि साकमेधैरयजत ॥ ६ ॥

स एतं लोकमजयत् । यस्मिन् चन्द्रमा विभाति । य-
त्साकमेधैरयजते । एतमेव लोकमजयति । यस्मिन् चन्द्रमा
विभाति । चन्द्रमस एव सायुज्यमुपैति । सोमो वै च-
न्द्रमाः । एष इ वै साक्षात् सोमं भक्षयति । य एवं विद्वान्-
त्साकमेधैरयजते । यत्सोमश्च राजा छन्दांसि च समै-
धन्त ॥ ७ ॥

तत्साकमेधानां साकमेधत्वं । अथर्तवः पितरः
पुजापतिं पितरं पितृयज्ञेनायजन्त । त एतं लोकमज-
यन् । यस्मिन् ऋतवः । यत्पितृयज्ञेन यजते । एतमेव लोकं
जयति । यस्मिन् ऋतवः । ऋतूनामेव सायुज्यमुपैति ।
यद्ऋतवः । पितरः पुजापतिं पितरं पितृयज्ञेनायजन्त ।
तत्पितृयज्ञस्य पितृयज्ञत्वं ॥ ८ ॥

अथौषधयद्रुमं देवं व्यम्बकैरजयन्त प्रथेमहीति ।
ततो वै ता अप्रथन्त । य एवं विदाः व्यम्बकैरयजते । प्र-
थते पुजया पशुभिः । अथ वायुः परमेष्ठिनः शुना-
सीरीयेणायजत । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन् वायुः ।

यच्छुनासीरीयेण यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन् वायुः ॥ ९ ॥

वायोरेव सायुज्यमुपैति । बृहन्वादिनोवदन्ति प्रचातुर्मास्ययाजी मीयता इ न प्रमीयता इ इति । जीवन् वा एष चतूनर्थेति । यदि वसन्ता पुमीयते । वसन्तोभवतिः । यदि ग्रीष्मे ग्रीष्मः । यदि वर्षासु वर्षाः । यदि शरदि शरत् । यदि हेमन् हेमन्तः ॥ चतुर्भूत्वा संवत्सरमर्थेति । संवत्सरः पूजापतिः । पूजापतिर्वावैषः ॥ १० ॥

परिवत्सरमाप्नोति शुनासीरीयेण यजतेऽजयन् सहस्रयाजिनमाप्नोति वैश्वदेवत्वः साकमेधैरयजत समैधन्त पितृयज्ञत्वं जयति यस्मिन् वायुर्हेमन्तस्त्रीणि च ॥ अनु० १० ॥

उभये युवः सुराममुदस्थान्निवै यस्य प्रातःसवनरकैकोऽसुर्यं पवमानः पूजावै सचमासताग्निर्वाव संवत्सरोद्दश । उभये वाउदस्थात्सर्वाभिर्मध्यतोऽत्र वाव ब्राह्मणेष्वथ गृहमेधिनः षट्षष्टिः ॥ हरिः ॐ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये

प्रथमोऽगुवाकः ।

अग्नेः कृत्तिकाः । शुक्रं परस्ताज्ज्योतिरवस्तात् । पूजा-
पते रोहिणी । आपः परस्तादोषधयोऽवस्तात् । सोम-
स्येन्वका । विततानि परस्ताद्वयंतेऽवस्तात् । रुद्रस्य
बाहू । मृगयवः परस्ताद्विश्वारोऽवस्तात् । अदित्यै पुन-
र्वसू । वार्तः परस्ताद्रिमवस्तात् ॥ १ ॥

दृहस्पतेस्तिष्यः । जुह्वतः परस्ताद्यजमाना अवस्ता-
त् । सर्पाणामास्त्रेषाः । अभ्यागच्छतः परस्तादभ्यान्-
त्यन्तोऽवस्तात् । पितृणां मघाः । रुदन्तः परस्तादपभृ-
शोऽवस्तात् । अर्यम्णः पूर्वे फल्गुनी । जाया परस्ता-
दृषभोऽवस्तात् । भगस्योत्तरे । वहतवः परस्ताद्वहमाना
अवस्तात् ॥ २ ॥

देवस्य सवितुर्हस्तः । पुसवः परस्तात्सनिर्वस्तात् ।
इन्द्रस्य चिन्वा । ऋतं परस्तात्सत्यमवस्तात् । वायोर्नि-
ष्ट्या । वृततिः परस्तादसिद्धिरवस्तात् । इन्द्राम्रियोर्विश-
खे । युगानि परस्तात्कृषमाणा अवस्तात् । मिचस्थानू-

राधाः । अभ्यारोहत्परस्ताद्भ्यारूढमवस्तात् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य रोहिणी । शृणत्परस्तात्प्रतिशृणदवस्तात् ।
निर्घृत्यै मूलवर्हणी । प्रतिभञ्जन्तः परस्तात् प्रतिशृण-
न्तोऽवस्तात् । अपां पूर्वाअषाढाः । वर्चः परस्तात्समि-
तिरवस्तात् । विश्वेषां देवानामुत्तराः । अभिजयत्पर-
स्ताद्भिजितमवस्तात् । विष्णोः श्रोणा । पृच्छमानाः
परस्तात्पन्याअवस्तात् ॥ ४ ॥

वसूनाः अविष्ठाः । भूतं परस्ताद्भूतिरवस्तात् । इ-
न्द्रस्य शतभिषक् । विश्वव्यधाः परस्ताद्विश्वक्षितिरव-
स्तात् । अजस्यैकपदः पूर्वं प्रोष्ठपदाः । वैश्वानरं पर-
स्ताद्वैश्रावसवमवस्तात् । अहेर्बुधियस्योत्तरे । अभि-
षिञ्चन्तः परस्तादभिशृणन्तोऽवस्तात् । पूष्णोरेवती ।
गावः परस्ताद्वत्साअवस्तात् ॥ अश्विनोरश्वयुजौ । ग्रा-
मः परस्तात्सेनाऽवस्तात् । यमस्यापभरणीः । अपकर्ष-
न्तः परस्तादपवहन्तोऽवस्तात् । पूषा पश्चाद्यत्ते देवा
अदधुः ॥ ५ ॥

अद्रिमवस्तादहमानाअवस्ताद्भ्यारूढमवस्तात् प-
न्याअवस्ताद्वत्साअवस्तात् पञ्च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यत् पुण्यं नक्षत्रं । तद्वषट्कुर्वीतोपव्युषं । यदा वै सूर्यं
उदेति । अथ नक्षत्रं नैति । यावति तत्र सूर्यो गच्छेत् ।
यत्र जघन्यं पश्यत् । तावति कुर्वीत । यत्कारी स्यात् ।
पुण्याह एव कुरुते । एवँह वै यज्ञेषु च शतद्युम्नश्च मा-
त्स्यो निरवसाययाञ्चकार ॥ १ ॥

यो वै नक्षत्रियं पूजापतिं वेद । उभयोरेनं लोक-
योर्विदुः । हस्त एवास्य हस्तः । चित्रा शिरः । निष्ठा हृ-
दयं । ऊरू विशाखे । पृतिष्ठानूराधाः । एष वै नक्षत्रियः
पूजापतिः । य एवं वेद । उभयोरेनं लोकयोर्विदुः ॥ २ ॥

अस्मिँश्चामुष्मिँश्च । यां कामयेत दुहितरं पिया
स्यादिति । तान्निष्ठा यां दध्यात् । पियैव भवति । नैव
तु पुनरागच्छति । अभिजिन्नाम नक्षत्रं । उपरिष्ठाद-
षाढानां । अवस्ताच्छोणायै । देवासुराः संयत्ता आसन् ।
ते देवास्तस्मिन्नक्षत्रेऽभ्यजयन् ॥ ३ ॥

यदभ्यजयन् । तदभिजितोऽभिजिष्वं । यं कामयेतान-
पज्यं जयेदिति । तमेतस्मिन्नक्षत्रे पातयेत् । अनपज-
य्यमेव जयति । पापपराजितमिव तु । पूजापतिः पशू-

नसृजत । ते नक्षत्रं नक्षत्रमुपातिष्ठन्त । ते समावन्त-
एवाभवन् । ते रेवतीमुपातिष्ठन्त ॥ ४ ॥

ते रेवत्यां प्राभवन् । तस्माद्रेवत्यां पशूनां कुर्वीत ।
यत्किंचार्वाचीनः सोमात् । प्रैव भवन्ति । सलिलं वा
इदमन्तरासीत् । यदतरन् । तत्तारकाणां तारकत्वं ।
योवाइह यजते । अमुः स लोकं नक्षते । तन्नक्षत्राणां
नक्षत्रत्वं ॥ ५ ॥

देवगृहावै नक्षत्राणि । य एवं वेद । गृह्येव भवति ।
यानि वाइमानि पृथिव्याश्चित्राणि । तानि नक्षत्राणि ।
तस्मादक्षीलनामश्चित्रे । नावस्येन्न यजेत । यथा पा-
पाहे कुरुते । तादृगेव तत् । देवनक्षत्राणि वाअन्या-
नि ॥ ६ ॥

यमनक्षत्राण्यन्यानि । कृत्तिकाः प्रथमं । विशाखेउ-
त्तमं । तानि देवनक्षत्राणि । अनूराधाः प्रथमं । अप-
भरणीरुत्तमं । तानि यमनक्षत्राणि । यानि देवनक्ष-
त्राणि । तानि दक्षिणेन परियन्ति । यानि यमनक्ष-
त्राणि ॥ ७ ॥

तान्युत्तरेण । अश्वेषामरात्स्मेति । तदनूराधाः ।
ज्येष्ठमेषामवधिष्मेति । तज्ज्येष्ठघ्नी । मूलमेषामवृक्षामे-

ति । तन्मूलवर्हणी । यन्नासहन्त । तदघाढाः । यदस्यो-
णत् ॥ ८ ॥

तच्छ्रोणा । यदश्रृणोत् । तच्छविष्ठाः । यच्छतमभिष-
ज्यन् । तच्छतभिषक् । पौष्ठपदेषूदयच्छन्त । रेवत्याम-
रवन्त । अश्वयुजोरयुञ्जत । अपभरणीषपावहन् । तानि
वाएतानि यमनक्षत्राणि ॥ यान्येव देवनक्षत्राणि । तेषु
कुर्वीत यत्कारी स्यात् । पुण्याहएव कुरुते ॥ ९ ॥

चकारैवं वेदोभयौरेनं लोकयोर्विदुरजयनेवतीमु-
पातिष्ठन्त नक्षत्रत्वमन्यानि यानि यमनक्षत्राण्यस्यो-
णद्यमनक्षत्राणि चीणि च ॥ अनु० २ ॥

द्वतीयोऽनुवाकः ।

देवस्य सवितुः प्रातःप्रसवः प्राणः । वरुणस्य साय-
मासवोऽपानः । यत्प्रतीचीनं प्रातस्तवात् । प्राचीनं
सङ्गवात् । ततो देवाअग्निष्टोमं निरमिमीत । तत्तदात्त-
वीर्यं निर्मार्गः । मित्रस्य सङ्गवः । तत्पुण्यं तेजस्व्यहः ।
तस्मात्तर्हि पशवः समायन्ति । यत्प्रतीचीनं सङ्गवात् ॥ १ ॥

प्राचीनं मध्यन्दिनान् । ततो देवाउक्थं निरमिमीत ।
तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः । इहस्पतेर्मध्यन्दिनः । तत्पुण्यं
तेजस्व्यहः । तस्मात्तर्हि तेऽक्षिणं तपति । यत्प्रतीचीनं

मध्यन्दिनात् । प्राचीनमपराह्लात् । ततो देवाः षोड-
शिनं निरमिमीत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मागः ॥ २ ॥

भगस्यापराह्लः । तत्पुण्यं तेजस्व्यहः । तस्मादपराह्ले
कुमार्योभगमिच्छमानाश्चरन्ति । यत्रतीचीनमपरा-
ह्लात् । प्राचीनः सायाह्लात् । ततो देवाश्चतिराचं निर-
मिमीत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मागः । वरुणस्य सायं । तत्
पुण्यं तेजस्व्यहः । तस्मात्तर्हि नानृतं वदेत् ॥ ३ ॥

बाह्यणोवाश्चष्टाविंशोनक्षत्राणां । समानस्याहः
पञ्चपुण्यानि नक्षत्राणि । चत्वार्यंस्त्रीलानि । तानि नव ।
यच्च परस्तान्नक्षत्राणां यच्चावस्तात् । तान्येकादश ।
बाह्यणोद्वादशः । य एवं विद्वान्त्संवत्सरं वृतं चरति ।
संवत्सरेणैवास्य वृतं गुप्तं भवति । समानस्याहः पञ्च-
पुण्यानि नक्षत्राणि ॥ चत्वार्यंस्त्रीलानि । तानि नव ।
आग्नेयी राशिः । ऐन्द्रमहः । तान्येकादश । आदित्यो
द्वादशः । य एवं विद्वान्त्संवत्सरं वृतं चरति । संवत्सरे-
णैवास्य वृतं गुप्तं भवति ॥ ४ ॥

सङ्गवात् षोडशिनं निरमिमीत तत्तदात्तवीर्यं नि-
र्मागोवदेद्भवति समानस्याहः पञ्चपुण्यानि नक्षत्रा-
ण्यष्टौ च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । कति पात्राणि यज्ञं वहन्ती-
ति । चयोद्देशेति ब्रूयात् । स यद्ब्रूयात् । कस्तानि निर-
मिमीतेति । पूजापतिरिति ब्रूयात् । स यद्ब्रूयात् । कुत-
स्तानि निरमिमीतेति । आत्मनइति । पाणापानाभ्या-
मेवोपाश्वन्तर्यामौ निरमिमीत ॥ १ ॥

व्यानादुपाश्वसर्वनं । वाचयेन्द्रवायवं । दक्षक्रतुभ्यां
मैचावरुणं । ओचादाश्विनं । चक्षुषः शुक्रामन्यिनौ ।
आत्मनआग्रयणं । अङ्गेभ्यउक्थ्यं । आयुषोभुवं । पति-
षायाश्चतुपात्रे । यज्ञं वाव तं पूजापतिर्निरमिमीत ॥ स
निर्मितो नाभियत समवीयत । स एतान्पूजापतिर-
पि वापानपश्यन् । तान्निरवपत् । तैव स यज्ञमथ्यवपत् ।
यदपि वापाभवन्ति । यज्ञस्य धृत्या असंबुयाय ॥ २ ॥

उपाश्वन्तर्यामौ निरमिमीतामिमीत षट् च ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतमेव परमेषि । चतन्नात्येति किञ्चन । चते
समुद्रआहितः । चते भूमिरियञ्छ्रिता । अग्निस्तिग्मेन
शोचिषा । तपआक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं ।

वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये ॥ १ ॥

तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये । तद्दृतं तत्सत्यं । तद्दृतं तच्छकेयं । तेन शकेयं तेन राध्यासं । यद्बुध्मः पर्यवर्त्तयत् । अन्तान् पृथिव्यादिवः । अग्निरीशानञ्जसा । वरुणोधीतिभिः सह ॥ २ ॥

इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह । अग्निस्त्रिग्मेन शोचिषा । तपश्चाक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये ॥ ३ ॥

तद्दृतं तत्सत्यं । तद्दृतं तच्छकेयं । तेन शकेयं तेन राध्यासं । योअस्याः पृथिव्यास्त्वचि । निवर्त्तयत्योषधीः । अग्निरीशानञ्जसा । वरुणोधीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह । अग्निस्त्रिग्मेन शोचिषा । तपश्चाक्रान्तमुष्णिहा ॥ ४ ॥

शिरस्तपस्याहितं । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शि-

वेनास्योपवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये । तद्दृतं तत्सृत्यं ।
तद्दृतं तच्छकेयं । तेन शकेयं तेन राध्यासं ॥ ५ ॥

एकं मासमुदसृजत् । परमेष्ठी पूजाभ्यः । तेनाभ्यो
महत्त्वावहत् । अमृतं मर्त्याभ्यः । पूजामनुप्रजायसे । तद्दु
ते मर्त्यामृतं । येन मासाअर्द्धमासाः । अतवः परिव-
त्सराः । येन ते ते प्रजापते । ईजानस्य न्यवर्त्तयन् ॥ ६ ॥

तेनाहमस्य ब्रह्मणा । निवर्त्तयानि जीवसे । अग्निस्ति-
ग्मेन शोचिषा । तपआक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्या-
हितं । वैश्वानरस्य तेजसा । अतेनास्य निवर्त्तये । स-
त्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपव-
र्त्तये ॥ शग्मेनास्याभिवर्त्तये । तद्दृतं तत्सृत्यं । तद्दृतं तच्छ-
केयं । तेन शकेयं तेन राध्यासं ॥ ७ ॥

परिवर्त्तये सहाभिवर्त्तयउष्णिहा राध्यासं न्यवर्त्त-
यन्नुपवर्त्तये चत्वारिच ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवावै यद्यज्ञेऽकुर्वन् । तदसुराअकुर्वन् । तेऽसुरा-
ऊर्ध्वं पृष्ठेभ्योनापश्यन् । ते केशानग्रेऽवपन्त । अथ श्म-
श्रूणि । अथोपपक्षौ । ततस्तेवाच्चआयन् । पराभवन् ।
यस्यैवं वपन्ति । अवाङ्गेति ॥ १ ॥

अथो परैव भवति । अथ देवाज्जर्ध्वं पृष्ठेभ्योऽपश्यन् ।
तउपपक्षावग्रेऽवपन्त । अथ श्मश्रूणि । अथ केशान् ।
ततस्तेऽभवन् । सुवर्गं लोकमायन् । यस्यैवं वपन्ति ।
भवत्यात्मना । अथो सुवर्गं लोकमेति ॥ २ ॥

अथैतन्मनुर्वृत्ते मिथुनमपश्यत् । स श्मश्रूण्यग्रेऽवपन्त ।
अथोपपक्षौ । अथ केशान् । ततो वै स प्राजायत पृजया
पशुभिः । यस्यैवं वपन्ति । प्रपृजया पशुभिर्मिथुनैर्जा-
यते । देवासुराः संयत्ता आसन् । ते संवत्सरे व्यायच्छ-
न्त । तान्देवाश्चातुर्मास्यैरेवाभिप्रायुञ्जत ॥ ३ ॥

वैश्वदेवेन चतुरोमासोऽष्टञ्जतेन्द्रराजानः । ता-
ञ्छीर्षं निचावर्त्तयन्त परिच । वरुणपृथासैश्चतुरोमा-
सोऽष्टञ्जत वरुणराजानः । ताञ्छीर्षं निचावर्त्तयन्त प-
रिच । साकमेधैश्चतुरो मासोऽष्टञ्जत सोमराजानः ।
ताञ्छीर्षं निचावर्त्तयन्त परिच । या संवत्सरउपजी-
वासीत् । तामेषामष्टञ्जत । ततो देवा अभवन् । परा-
सुराः ॥ ४ ॥

यएवं विद्वाश्चातुर्मास्यैर्यजते । भ्रातृव्यस्यैव मासो-
ऽवृङ्क्त । शीर्षन्निचवर्त्तयते परिच । येषा संवत्सरउपजी-
वा । वृङ्क्ते तां भ्रातृव्यस्य । क्षुधास्य भ्रातृव्यः पराभवति ।

सोहितायसेन निवर्त्तयते । यद्वाइमामग्निर्द्धृतावागते
निवर्त्तयति । एतदेवैनाः रूपं कृत्वा निवर्त्तयति । सा
ततश्चञ्चोभूयसी भवन्त्येति ॥ ५ ॥

प्रजायते । य एवं विद्वांसोहितायसेन निवर्त्तयते ।
एतदेव रूपं कृत्वा निवर्त्तयते । स ततः श्चञ्चोभूयान्
भवन्नेति । प्रैव जायते । चैण्या शल्लल्या निवर्त्तयेत । ची-
णि चीणि वै देवानामृद्धानि । चीणि च्छन्दांसि । चीणि
सर्वानानि । अयइमे लोकाः ॥ ६ ॥

चृध्यामेव तद्दीर्घेषु लोकेषु प्रतितिष्ठति । यश्चातु-
र्मास्ययाज्यात्मनोनावद्येत् । देवेभ्यश्चावृश्चेत् । चतृषु
चतृषु मासेषु निवर्त्तयेत् । परोक्षमेव तद्देवेभ्यश्चात्मनो-
ऽवद्यत्यनाव्रक्ताय । देवानां वाएषश्चानीतः । यश्चातु-
र्मास्ययाजी । य एवं विन्निचवर्त्तयते परि च । देवताएवा-
प्येति । नास्य रुद्रः पुजां पशूनभिमन्थते ॥ ७ ॥

एत्येत्युञ्जतासुराएति लोकामन्थते ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

आयुषः प्राणः सन्तनु । प्राणादपानः सन्तनु । अ-
पानाद्यानः सन्तनु । व्यानाश्चक्षुः सन्तनु । चक्षुषः श्रो-

षः सन्तनु। ओचान्मनः सन्तनु। मनसो वाचः स-
न्तनु। वाचआत्मानः सन्तनु। आत्मनः पृथिवीः स-
न्तनु। पृथिव्याअन्तरिक्षः सन्तनु॥ अन्तरिक्षादिवः
सन्तनु। दिवः सुवः सन्तनु॥ १॥

पृथिव्याअन्तरिक्षः सन्तनु द्वेच॥ अनु० ७॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

इन्द्रोदधीचोअस्थभिः। वृचाण्यप्रतिष्कृतः। जघान
नवनीर्नव। इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः। पर्वतेषपश्रितं।
तद्विदच्छर्यणावति। अचाह गोरमन्वत। नाम त्वष्टु-
रपीच्यं। इत्या चन्द्रमसो गृहे। इन्द्रमिज्ञाधिनीवृ-
हत्॥ १॥

इन्द्रमर्केभिरकिणः। इन्द्रं वाणीरनूषत। इन्द्रइड-
य्योः सचा। सन्मिस्तुआवचोयुजा। इन्द्रोवजी हि-
रण्ययः। इन्द्रोदीर्घाय चक्षसे। आ सूर्यः रोहयद्विवि।
वि गोभिरद्रिमैरयत्। इन्द्रवाजेषु नोअव। सहस्रप्रध-
नेषु च॥ २॥

उग्रउग्राभिरूतिभिः। तमिन्द्रं वाजयामसि। महे
वृचाय हन्तवे। स वृषा वृषभोभुवत्। इन्द्रः सदामने-

कृतः । अजिष्ठः सबले हितः । द्युमी श्लोकी स सौम्यः ।
गिरा वज्रो न सम्भृतः । सबलोअनपच्युतः । ववक्षुरु-
ग्राअस्तृतः ॥ ३ ॥

बृहच्चास्तृतः ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ताआसन् । स पूजापतिरिन्द्रं ज्येष्ठं
पुत्रमपन्यधत्त । नेदेनमसुराबलीयाः सोऽहनन्निति ।
पृहादोहवै कायाधवः । विरोचनं स्वं पुत्रमपन्यधत्त ।
नेदेनं देवाअहनन्निति । ते देवाः पूजापतिमुपसमे-
त्योचुः । नाराजकस्य युद्धमस्ति । इन्द्रमन्विच्छामेति ।
तं यन्नकृतुभिरन्वैच्छन् ॥ १ ॥

तं यन्नकृतुभिर्नान्वविन्दन् । तमिष्टिभिरन्वैच्छन् ।
तमिष्टिभिरन्वविन्दन् । तदिष्टीनामिष्टित्वं । एष्टयोह-
वै नाम । ताइष्टयइत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया-
इव हि देवाः । तस्माएतमाग्नावैष्णवमेकादशकपालं
दीक्षणीयं निरवपन् । तदपद्रुत्यातन्वत । तान् पत्नीसं-
याजान्तुपानयन् ॥ २ ॥

ते तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन् । ते प्रायणीयमभिसमा-
रोहन् । तदपद्रुत्यातन्वत । ताञ्छ्वन्तुपानयन् ।

ते तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन् । तत्रातिथ्यमभिसमारो-
हन् । तदपद्रुत्यातन्वत । तानिडान्तुपानयन् । ते
तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन् । तस्मादेताएतदन्ताद्दृष्टयः
सन्तिष्ठन्ते ॥ ३ ॥

एव५ हि देवाअकुर्वन्त । इति देवाअकुर्वन्त । इत्युव
मनुष्याः कुर्वन्ते । ते देवाज्जुः । यद्वाद्दमुच्चैर्यज्ञेन च-
राम । तन्नोऽसुराः पाप्माननुविन्दन्ति । उपा५शूपसदा
चराम । तथा नोऽसुराः पाप्माननुवेत्स्यन्तीति । तउ-
पा५शूपसदमतन्वत । तिस्रएव सामिधेनीरनूच्य ॥ ४ ॥

सुवेणाधारमाघार्थ्यं । तिस्रः पराचीराहुतीहुत्वा ।
सुवेणोपसदं जुहवाञ्चक्रुः । उग्रं वचोअपावधीन्त्वेषं
वचोअपावधी५ स्वाहेति । अशनायापिपासे ह वाउग्रं
वचः । एनश्च वैरहत्यञ्च त्वेषं वचः । एत५हवाव तच्च-
तुर्द्धा विहितं पाप्मानं देवाअपजघ्नरे । तथोएवैतदेवं-
विद्यजमानः । तिस्रएव सामिधेनीरनूच्य । सुवेणाधा-
रमाघार्थ्यं ॥ ५ ॥

तिस्रः पराचीराहुतीहुत्वा । सुवेणोपसदं जुहोति ।
उग्रं वचोअपावधीन्त्वेषं वचोअपावधी५ स्वाहेति ।
अशनायापिपासे ह वाउग्रं वचः । एनश्च वैरहत्यञ्च त्वेषं

वचः । एतमेव तच्चतुर्धाविहितं पाप्मानं यजमानोऽपह-
ते । तेभिनीयैवाहः पशुमालभन्त । अन्हएव तद्देवा-
अवर्त्तिं पाप्मानं मृत्युमपजघ्निरे । तेनाभिनीयैव राचेः
प्राचरन् । रात्रियाएव तद्देवाअवर्त्तिं पाप्मानं मृत्यु-
मपजघ्निरे ॥ ६ ॥

तस्मादभिनीयैवाहः पशुमालभेत । अन्हएव तद्य-
जमानोऽवर्त्तिं पाप्मानं धातृव्यानपनुदते । तेनाभि-
नीयैव राचेः प्रचरेत् । रात्रियाएव तद्यजमानोऽवर्त्तिं
पाप्मानं धातृव्यानपनुदते । सएषउपवसथीर्ये ह द्वि-
देवत्यः पशुरालभ्यते । द्वयं वाअस्मिँल्लोके यजमानः ।
अस्थि च माःसश्च । अस्थि चैव तेन माःसश्च यज-
मानः सःस्क्रुरुते । तावाएताः पञ्च देवताः । अभीषो-
मावग्निर्मिचावरुणौ ॥ पञ्चपञ्ची वै यजमानः । त्व-
ङ्माःसः स्याव्यस्थि मज्जा । एतमेव तत्पञ्चधाविहित-
मात्मानं वरुणपाशान्मुञ्चति । भेषजतायै निर्वरुणत्वा-
य । तः सप्तभिश्छन्दाभिः प्रातराह्वयन् । तस्मात् स-
प्तचतुरह्वराणि छन्दाःसि प्रातरनुवाकोऽनूच्यन्ते । तमे-
तयोपसमेत्योपासीदन् । उपास्मै गायता नरुइति ।
तस्मादेतया बहिष्यवमानउपसद्यः ॥ ७ ॥

एच्छन्ननयँस्तिष्ठन्तेऽनूच्यानूच्य सुवेणाधारमाघा-
र्यं रात्रियाएव तद्देवाश्चर्वन्ति पाप्मानं मृत्युमपजघ्निरे
मित्रावरुणौ नव च ॥ अनु० ६ ॥

जुह्वामेतः ह देवार्थो जुहोत्येतमेव तद्यजमानस्ते-
ऽभिनीय देवायजमानो देवादेवायजमानोयजमानः
प्राचरन्प्रचरेदालभन्तालभेत मृत्युमपजघ्निरे मित्रा
वरुणौ भ्रातृव्यान् ॥

दशमोऽनुवाकः ।

स समुद्रउत्तरतः प्राज्वलद्भूम्यन्तेन । एष वाव स
समुद्रः । यच्चात्वालः । एषउवेव स भूम्यन्तः । यद्देद्यन्तः ।
तदेतत् चिशलं चिपूरुषं । तस्मात्तं चिवितस्तं खनन्ति ।
स सुवर्षरजताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीतआसीत् । तं
यदस्याध्यजनयन् । तस्मादादित्यः ॥ १ ॥

अथ यत्सुवर्षरजताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीतआसी-
त् । सास्यं कौशिकता । तं चिद्वताभिप्रास्तुवत । तं चि-
द्वताददत । तं चिद्वताहरन् । यावती चिद्वतोमाचा ।
तं पञ्चदशेनाभिप्रास्तुवत । तं पञ्चदशेनाददत । तं
पञ्चदशेनाहरन् । यावती पञ्चदशस्य माचा ॥ २ ॥

तः सप्तदशेनाभिप्रास्तुवत । तः सप्तदशेनाददत ।

तः सप्तदशेनाहरन् । यावती सप्तदशस्य मात्रा । तस्य
सप्तदशेन ह्रियमाणस्य तेजोहरोऽपतत् । तमेकविंशे-
नाभिप्रास्तुवत । तमेकविंशेनाददत् । तमेकविंशे-
नाहरन् । यावत्येकविंशस्य मात्रा । ते यच्चिदृता स्तु-
वते ॥ ३ ॥

चिदृतैव तद्यजमानमाददते । तं चिदृतैव हरन्ति ।
यावती चिदृतोमात्रा । अग्निर्वै चिदृत । यावद्वाअग्ने-
र्दहतोधूमउदेत्यानुव्येति । तावती चिदृतोमात्रा ।
अग्नेरेवैनं तत् । मात्राः सायुज्यः सलोकतां गमय-
न्ति । अथ यत् पञ्चदशेन स्तुवते । पञ्चदशेनैव तद्य-
जमानमाददते ॥ ४ ॥

तं पञ्चदशेनैव हरन्ति । यावती पञ्चदशस्य मात्रा ।
चन्द्रमावै पञ्चदशः । एषहि पञ्चदश्यामपक्षीयते ।
पञ्चदश्यामापूर्यते । चन्द्रमसएवैनं तत् । मात्राः सा
युज्यः सलोकतां गमयन्ति । अथ यत् सप्तदशेन स्तुवते ।
सप्तदशेनैव तद्यजमानमाददते । तः सप्तदशेनैव ह-
रन्ति ॥ ५ ॥

यावती सप्तदशस्य मात्रा । पूजापतिर्वै सप्तदशः ।
पूजापतेरेवैनं तत् । मात्राः सायुज्यः सलोकतां गम-

यन्ति । अथ यदेकविंशेन स्तुवते । एकविंशेनैव त-
द्यजमानमाददते । तमेकविंशेनैव हरन्ति । यावत्ये-
कविंशस्य माचा । अतौ वाआदित्येकविंशः । आ-
दित्यस्यैवैनं तत् ॥ ६ ॥

माचाः सायुज्यः सलोकतां गमयन्ति । ते कुश्या ।
व्यघ्नन् । ते अहोरात्रे अभवतां । अहरेव सुवर्षाभवत् ।
रजता राशिः । स यदादित्यउदेति । एतामेव तत्सुव-
र्षां कुशीमनुसमेति । अथ यदस्तमेति । एतामेव तद्र-
जतां कुशीमनुसंविशति ॥ पृहादो हवै कायाधवः । वि-
रोचनः स्वं पुषमुदास्यत् । स प्रदरोऽभवत् । तस्मात्
प्रद्रादुदकं नाचमेत् ॥ ७ ॥

आदित्यः पञ्चदशस्य माचा स्तुवते पञ्चदशेनैव त-
द्यजमानमाददते सप्तदशेनैव हरन्त्यादित्यस्यैवैनं त-
द्विंशति चत्वारि च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

ये वै चत्वारस्तोमाः । कृतं तत् । अथ ये पञ्च । कलिः
सः । तस्माच्चतुष्टोमः । तच्चतुष्टोमस्य चतुष्टोमत्वं । तदा-
हुः । कतमानि तानि ज्योतीःषि । यएतस्य स्तोमाइ-
ति । चिदृत्पञ्चदशः सप्तदशएकविंशः ॥ १ ॥

एतानि वाव तानि ज्योतीःषि । य एतस्य स्तोमाः ।
सोऽब्रवीत् । सप्तदशेन द्वियमाणो व्यलेशिषि । भिष-
ज्यतमेति । तदश्विनौ धानाभिरभिषज्यतां । पूषा क-
रुभेण । भारती परिवापेण । मिचावरुणौ पयस्यया ।
तदाहुः ॥ २ ॥

यदश्विभ्यान्धानाः । पूषाः करुभः । भारत्यै परि-
वापः । मिचावरुणयोः पयस्याय । कस्मादेतेषां हवि-
षामिन्द्रमेव यजन्तीति । एताश्चेनं देवता इति ब्रूयात् ।
एतैर्हविर्भिरभिषज्यस्तस्मादिति । तं वसवोऽष्टाकपा-
लेन प्रातःसवनेऽभिषज्यन् । रुद्राएकादशकपालेन मा-
ध्यन्दिने सवने । विश्वे देवा द्वादशकपालेन तृतीयस-
वने ॥ ३ ॥

स यदष्टाकपालान् प्रातःसवने कुर्यात् । एकादश-
कपालान्माध्यन्दिने सवने । द्वादशकपालास्तृतीय-
सवने । विलोमं तद्यज्ञस्य क्रियेत । एकादशकपालानेव
प्रातःसवने कुर्यात् । एकादशकपालान्माध्यन्दिने स-
वने । एकादशकपालास्तृतीयसवने । यज्ञस्य सलोम-
त्वाय । तदाहुः । यद्वसूनां प्रातःसवनं ॥ रुद्राणां मा-
ध्यन्दिनं सवनं । विश्वेषां देवानां तृतीयसवनं । अथ

कस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एताच्चानं
देवतादिति ब्रूयात् । एतैर्हविर्भिरभिषज्यस्तस्मादिति
॥ ४ ॥

एकविंशत्राहुस्तृतीयसवने प्रातःसवनं पञ्च च ॥
अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

तस्यावाचोऽवपादादविभयुः । तमेतेषु सप्तसु छन्दः-
स्वश्रयन् । यदश्रयन् । तच्छ्रायन्तीयस्य श्रायन्तीयत्वं ।
यदवारयन् । तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वं । तस्या
वाचएवावपादादविभयुः । तस्माएतानि सप्तचतुरस्र-
राणि छन्दास्युपाद्भुः । तेषामतिचीर्यरिच्यन्त । न
चीर्युद्भवन् ॥ १ ॥

स वृहतीमेवास्पृशत् । द्वाभ्यामक्षराभ्यां । अहोरा-
चाभ्यामेव । तदाहुः । कतमा सा देवाक्षरा वृहती । यस्यां
तत्पत्यतिष्ठत् । द्वादश पौर्णमास्यः । द्वादशाष्टकाः । द्वा-
दशामावास्याः । एषा वाव सा देवाक्षरा वृहती ॥ २ ॥

यस्यां तत्पत्यतिष्ठदिति । यानि च छन्दास्यत्यरि-
च्यन्त । यानि च नोद्भवन् । तानि निर्वीर्याणि ही-
नान्यमन्यन्त । साब्रवीद् वृहती । मामेव भूत्वा । मा-

मुपस॑ऋय॒तेति॑ । च॒तुर्भि॑र॒क्षरै॑रनुष्टु॒ग्बृ॒हती॑न्मोद॒भवत् ।
च॒तुर्भि॑र॒क्षरैः प॒ङ्क्तिर्बृ॑हतीमत्य॒रिच्यत॑ । तस्यामे॒तानि॑
च॒त्वार्य॑क्षराण्यप॒च्छिद्या॑दधात् ॥ ३ ॥

ते बृ॒हती॑एव भूत्वा । बृ॒हती॑मुप॒सम॑ऋयतां । अ॒ष्टा-
भि॑र॒क्षरै॑रु॒ष्णिग्बृ॑हतीन्मोद॒भवत् । अ॒ष्टाभि॑र॒क्षरै॑स्त्रिष्टु-
ग्बृ॒हती॑मत्य॒रिच्यत॑ । तस्यामे॒तान्य॒ष्टाव॑क्षराण्यप॒च्छि-
द्या॑दधात् । ते बृ॒हती॑एव भूत्वा । बृ॒हतो॑मुप॒सम॑ऋयतां ।
द्वाद॑शभि॒रक्षरै॑र्गाय॒त्री बृ॑हतीन्मोद॒भवत् । द्वाद॑शभि-
र॒क्षरै॑र्जगती बृ॒हती॑मत्य॒रिच्यत॑ । तस्यामे॒तानि॑ द्वाद॑शा-
क्षराण्यप॒च्छिद्या॑दधात् ॥ ४ ॥

ते बृ॒हती॑एव भूत्वा । बृ॒हती॑मुप॒सम॑ऋयतां । सोऽब्र-
वीत् पृ॒जाप॑तिः । छन्दा॑सि॒ रथो॑ मे भवत । युष्माभि-
र॒हमे॑तम॒ध्वान॑मनुस॒ञ्चरा॑णीति । तस्य॑ गा॒यत्री च॑ ज-
गती च प॒क्षाव॑भवतां । उ॒ष्णिक् च॑ त्रिष्टु॒पच॑ प्र॒त्स्यौ ।
अ॒नुष्टु॒पच॑ प॒ङ्क्तिश्च॑ धु॒र्यौ । बृ॒हत्ये॑वोच्चिर॒भवत् । स॒रतं
छन्दो॑रथमा॒स्थाय॑ ॥ ए॒तम॒ध्वान॑मनुसम॒चरत् । ए॒तः
इ॒वै छन्दो॑रथमा॒स्थाय॑ । ए॒तम॒ध्वान॑मनुस॒ञ्चरति॑ । ये-
नैष॑ ए॒तत्स॒ञ्चरति॑ । य॒एवं वि॒द्वान्त्सोमे॑न॒ यज॑ते । यउ-
चैनमे॒वं वेद॑ ॥ ५ ॥

अभवन्वाव सा देवाक्षरा बृहत्त्यदधाद्वाद्दशाक्षरा-
ण्यपच्छिद्वाद्दधादास्थाय षट् च ॥ अनु० १२ ॥

अग्नेः कृत्तिका यत्पुण्यं देवस्य सवितुर्ब्रह्मवादिना
कृत्युतमेव देवावाभ्रायुषइन्द्रोदधीषोदेवासुराः स पु-
जापतिः स समुद्रोये वै चत्वारस्तस्यावाचोद्वाद्दश ॥
अग्नेः कृत्तिका देवगृहा वाकृतमेवर्ध्यामेव तिस्रः परा-
चीर्ये वै चत्वारोनवपञ्चाशत् ॥ हरिः ओम् ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ।

प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

अनुमत्यै पुरिडाशमष्टाकपालं निर्वपति । ये पुत्य-
ञ्चः शम्यायाअवशीयन्ते । तन्नैर्कृतमेककपालं । इयं
वाअनुमतिः । इयं निर्कृतिः । नैर्कृतेन पूर्वेण प्रचरति ।
पाप्मानमेव निर्कृतिं पूर्व्यान्निरवदयते । एककपालो
भवति । एकधैव निर्कृतिं निरवदयते । यद्दहत्वा गा-
हपत्यईयुः ॥ १ ॥

रुद्रोभूत्वाग्निरनूत्याय । अध्वर्युश्च यजमानश्च ह-
न्यात् । वीहि स्वाहाहुतिं जुषाणइत्याह । आहुत्यैवै-
नः शमयति । नार्तिमाच्छत्यध्वर्युर्न यजमानः । एको-
स्मके नयन्ति । तच्चि निश्च्यै भागधेयं । इमां दिशं
नयति । एषा वै निश्च्यै दिक् । स्वायामेव दिशि निश्च्यति
निरवदयते ॥ २ ॥

स्वहृतइरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै निश्च्यत्याआ-
यतनं । स्वएवायतने निश्च्यतिं निरवदयते । एष ते नि-
श्च्यते भागइत्याह । निर्दिशत्येवैनां । भूते ह विधत्यसी-
त्याह । भूतिमेवोपावर्त्तते । मुञ्चेममः हसइत्याह । अ-
हसएवैनं मुञ्चति । अङ्गुष्ठाभ्यां जुहोति ॥ ३ ॥

अन्तएव निश्च्यतिं निरवदयते । कृष्णं वासः कृष्ण-
सूषं दक्षिणा । एतद्वै निश्च्यै रूपं । रूपेणैव निश्च्यतिं
निरवदयते । अप्रतीक्षमायन्ति । निश्च्यत्याअन्तहित्यै ।
स्वाहा नमोयइदं चकारेति पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति ।
आहुत्यैव नमस्यन्तो गार्हपत्यमुपावर्त्तन्ते । आनुमतेन
प्रचरति । इयं वाअनुमतिः ॥ ४ ॥

इयमेवास्मै राज्यमनुमन्यते । धेनुर्दक्षिणा । इमा-
मेव धेनुं कुरुते । आदित्यं चरन्निर्वपति । उभयीधेव

युजास्वभिषिच्यते । दैवीषु च मानुषीषु च । वरोद-
क्षिणा । वरोहि राज्यं समृध्यै । आग्नावैष्णवमेका-
दशकपालं निर्वपति । अग्निः सर्वादेवताः ॥ ५ ॥

विष्णुर्यज्ञः । देवताश्चैव यज्ञश्चावरुन्धे । वामनो वही
दक्षिणा । यद्वही । तेनाग्नयः । यद्वामनः । तेन वैष्णवः
समृध्यै । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । अग्नी-
षोमाभ्यां वाइन्द्रोवृचमहन्निति । यदग्नीषोमीयमे-
कादशकपालं निर्वपति ॥ ६ ॥

वाचंममेव विजित्यै । हिरण्यं दक्षिणासमृध्यै । इन्द्रो
वृचं हत्वा । देवताभिश्चेन्द्रियेण च व्यार्धत । स एतमै-
न्द्राग्नमेकादशकपालमपश्यत् । तं निरवपत् । तेन वै स
देवताश्चेन्द्रियश्चावरुन्धे । यदैन्द्राग्नमेकादशकपालं
निर्वपति । देवताश्चैव तेनेन्द्रियश्च यजमानोऽवरुन्धे ।
ऋषभोवही दक्षिणा ॥ ७ ॥

यद्वही । तेनाग्नेयः । यदृषभः । तेनेन्द्रः समृध्यै । आ-
ग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । ऐन्द्रं दधि । यदाग्नेयोभव-
ति । अग्निर्वै यज्ञमुखं । यज्ञमुखमेवधिं परस्ताद्धत्ते । य-
दैन्द्रं दधि ॥ ८ ॥

इन्द्रियमेवावरुन्धे । ऋषभोवही दक्षिणा । यद्वही ।

तेनाग्नेयः । यहषभः । तेनैन्द्रः समृध्यै । यावतीर्वै पूजा
 ओषधीनामहुतानामान्नन् । ताः पराभवन् । आय-
 यणं भवति हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय ॥ ९ ॥

देवावाओषधीष्वाजिमयुः । ताइन्द्रामोउदजयतां ।
 तावेतमैन्द्रामं द्वादशकपालं निरवृणातां । यदैन्द्रामो
 भवत्युज्जित्यै । द्वादशकपालोभवति । द्वादशमासाः
 संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्माअन्नमवरुन्धे । वैश्वदेवश्चरु-
 भवति । वैश्वदेवं वाअन्नं । अन्नमेवास्मै स्वदयति
 ॥ १० ॥

पृथमजोवत्सोदक्षिणा समृध्यै । सौम्यः श्यामाकं
 चरुं निर्वपति । सोमोवाअकृष्टपचस्य राजा । अकृष्ट-
 पचमेवास्मै स्वदयति । वासोदक्षिणा । सौम्यः हि दे-
 वतया वासः समृध्यै । सरस्वत्यै चरुं निर्वपति । सर-
 स्वते चरुं । मिथुनमेवावरुन्धे । मिथुनौ गावौ दक्षिणा
 समृध्यै ॥ एति वाएष यज्ञमुखाहध्याः । योऽग्नेर्देवताया-
 एति । अष्टावेतानि हवीःषि भवन्ति । अष्टाक्षरा गा-
 यत्री । गायत्रोऽग्निः । तेनैव यज्ञमुखाहध्याअग्नेर्देवता
 यैनेति ॥ ११ ॥

ईयुर्निरवदयतेऽङ्गुष्ठाभ्यां जुहोत्यनुमतिर्देवता निर्व-

पति वही दक्षिणा यदैन्द्रं दध्यपराभावाय स्वदयेति
गावौ दक्षिणा समृध्यै षट् च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

वैश्वदेवेन वै पूजापतिः पूजाञ्चसृजत् । ताः सृष्टान
प्राजायन्त । सोऽग्निरकामयत् । अहमिमाः प्रजनयेयमि-
ति । स पूजापतये शुचमदधात् । सोऽशोचत् पूजामि-
च्छमानः । तस्माद्यच्च पूजा भुनक्ति यच्च न । तावुभौ
शोचतः पूजामिच्छमानौ । तास्वग्निमध्यसृजत् । ताञ्च-
ग्निरर्ध्वैत् ॥ १ ॥

सोमोरेतोऽदधात् । सविता प्राजनयत् । सरस्वती
वाचमदधात् । पूषापौषयत् । ते वारुते त्रिः संवत्सरस्य
प्रयुञ्जन्ते । ये देवाः पुष्टिपतयः । संवत्सरोवै पूजापतिः ।
संवत्सरेणैवास्मै पूजाः प्राजनयत् । ताः पूजाजाताम-
रुतोऽघ्नन् । अस्मानपि न प्रायुञ्चतेति ॥ २ ॥

स एतं पूजापतिर्मारुतः सप्तकपालमपश्यत् । तं नि-
रवपत् । ततोवै पूजाभ्योऽकल्पत् । यन्मारुतो निरूप्य-
ते । यज्ञस्य क्लृप्त्यै । पूजानामघाताय । सप्तकपालो भव-
ति । सप्त गणावै मरुतः । गणशरवास्यै विश्वं कल्पयति ।
स पूजापतिरशोचत् ॥ ३ ॥

याः पूर्वाः पूजाञ्चसृष्टिः । मरुतस्ताञ्चवधिषुः । कथमपराः सृजेयेति । तस्य शुष्मञ्चाण्डं भूतं निरवर्त्तत । तद्युद्धरत् । तदपोषयत् । तत्प्राजायत । आण्डस्य वा एतद्रूपं । यदामिक्षा । यद्युद्धरति ॥ ४ ॥

पूजाएव तद्यजमानः पोषयति । वैश्वदेव्यामिक्षा भवति । वैश्वदेव्यैवै पूजाः । पूजाएवास्मै प्रजनयति । वाजिनमानयति । पूजास्वेव प्रजातासु रेतोदधाति । द्यावापृथिव्येककपालोभवति । पूजाएव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्यामुभयतः परिगृह्णाति । देवासुराः संयत्ताञ्चासन् । सोऽग्निर्ब्रवीत् ॥ ५ ॥

मामग्रेऽयजत । मया मुखेनासुरान् ज्येष्ठयेति । मा द्वितीयमिति सोमोऽब्रवीत् । मया राज्ञा ज्येष्ठयेति । मां तृतीयमिति सविता । मया प्रसूता ज्येष्ठयेति । मां चतुर्थीमिति सरस्वती । इन्द्रियं वोऽहन्थास्यामीति । मां पञ्चममिति पूषा । मया प्रतिष्ठया ज्येष्ठयेति ॥ ६ ॥

तेऽग्निना मुखेनासुरानजयन् । सोमेन राज्ञा । सवित्रा प्रसूताः । सरस्वतीन्द्रियमदधात् । पूषा प्रतिष्ठासीत् । ततोवै देवाव्यजयन्त । यदेतानि हवीःषि नि-

रुप्यन्ते विजित्यै । नोत्तरवेदिमुपवपति । पशवोवाउ-
त्तरवेदिः । अजाताइव ह्येतर्हि पशवः ॥ ७ ॥

एदित्यशोचद्युद्धरत्यब्रवीत् प्रतिष्ठया जेष्यथेत्येतर्हि
पशवः ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

चिद्वद्वर्हिर्भवति । माता पिता पुत्रः । तदेव तन्मिथु-
नं । उख्वं गर्भोजरायु । तदेव तन्मिथुनं । चेधा बर्हिः
सन्नद्धं भवति । चयइमे लोकाः । एषेव लोकेषु प्रति-
तिष्ठति । एकधा पुनः सन्नद्धं भवति । एकइव ह्ययं
लोकः ॥ १ ॥

अस्मिन्नेव तेन लोके प्रतितिष्ठति । प्रसुवोभवन्ति ।
पृथमजामेव पुष्टिमवरुन्धे । पृथमजावत्सोदक्षिणा
समृध्यै । पृषदाज्यं गृह्णाति । पशवोवै पृषदाज्यं । पशू-
नेवावरुन्धे । पञ्चगृहीतं भवति । पाङ्गाहि पशवः । बहु-
रूपं भवति ॥ २ ॥

बहुरूपाहि पशवः समृध्यै । अग्निं मन्यन्ति । अग्नि-
मुखावै प्रजापतिः प्रजाअसृजत । यद्मिं मन्यन्ति ।
अग्निमुखाएव तत्प्रजायजमानः सृजते । नव प्रजाया

इज्यन्ते । नवानूयाजाः । अष्टौ हवीःषि । द्वावाघारौ ।
द्वावाज्यभागौ ॥ ३ ॥

त्रिंशत्सम्पद्यन्ते । त्रिंशदक्षरा विराट् । अन्नं वि-
राट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । यजमानो वाएककपा-
लः । तेजआज्यं । यदेककपालआज्यमानयति । यज-
मानमेव तेजसा समर्द्धयति । यजमानोवाएककपालः ।
पशवआज्यं ॥ ४ ॥

यदेककपालआज्यमानयति । यजमानमेव पशुभिः
समर्द्धयति । यदल्पमानयेत् । अल्पाएनं पशवोभुञ्ज-
न्तुपतिष्ठेरन् । यद्द्वानयेत् । बहवएनं पशवोभुञ्ज-
न्तुपतिष्ठेरन् । बह्वानीयाविः पृष्ठं कुर्यात् । बहव-
एवैनं पशवोभुञ्जन्तुपतिष्ठन्ते । यजमानोवाएकक-
पालः । यदेककपालस्यावद्येत् ॥ ५ ॥

यजमानस्यावद्येत् । उद्दामाद्येद्यजमानः । प्रवामी-
येता । सन्नदेव होतव्यः । सन्नदिव हि सुवर्गोलोकः ।
हुत्वाभिजुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयित्वा ।
तेजसा समर्द्धयति । यजमानोवाएककपालः । सुवर्गो-
लोकआहवनीयः ॥ ६ ॥

यदेककपालमाहवनीये जुहोति । यजमानमेव

सुवर्गं लोकं गमति। यद्धस्तेन जुहुयात्। सुवर्गल्लोका-
द्यजमानमवविध्येत्। सुचा जुहोति। सुवर्गस्य लोकस्य
समंष्ट्यै। यत्प्राङ्पद्येन। देवलोकमभिजयेत्। यह-
स्त्रिणा पितृलोकं। यत् प्रत्यक् ॥ ७ ॥

रक्षांसि यज्ञं हन्युः। यदुदङ्। मनुष्यलोकम-
भिजयेत्। प्रतिष्ठितो होतव्यः। एककपालं वै प्रतिति-
ष्ठन्तं द्यावापृथिवी अनुप्रतितिष्ठतः। द्यावापृथिवी-
चतवः। चतून् यज्ञः। यज्ञं यजमानः। यजमानं पूजाः।
तस्मात् प्रतिष्ठितो होतव्यः ॥ ८ ॥

वाजिनो यजति। अग्निर्वायुः सूर्यः। ते वै वाजिनः।
तानेव तं तद्यजति। अथो खल्वाहुः। छन्दांसि वै वा-
जिन इति। तान्येव तद्यजति। चक्षामे वा इन्द्रस्य हरीं
सोमपानौ। तयोः परिधयश्चाधानं। वाजिनं भाग-
धेयं ॥ ९ ॥

यदप्रहृत्य परिधीं जुहुयात्। अन्तराधानाभ्यां द्या
सम्प्रयच्छेत्। प्रहृत्य परिधीं जुहोति। निराधानाभ्या-
मेव द्या सम्प्रयच्छति। बर्हिषि विषिञ्चन् वाजिनमान-
यति। पूजावै बर्हिः। रेतोवाजिनं। पूजास्वेव रेतौ
दधाति। समुपहृत्य भक्षयन्ति। एतत्सोमपीयाद्यैते ॥

अथो^१आत्मन्नेव रेतो^२दधते । यजमानउत्तमो^३भक्षयति ।
पशवो^४वै वाजिनं । यजमानएव^५ पशून् प्रतिष्ठापयन्ति
॥ १० ॥

लोको^१बहुरूपं भवत्याज्यभागौ पशव^२आज्यमवद्ये-
दाहवनीयः पुत्यक् तस्मात्प्रतिष्ठितो^३होतव्योभागधेय-
मेते चत्वारि^४ च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

पूजापतिः सविता भूत्वा पूजा^१अस्तजत । ताएनम-
त्यमन्यन्त । ताअस्मादपाक्रामन् । तावरुणो^२भूत्वा पूजा
वरुणेनाग्राहयत् । ताः पूजावरुणगृहीताः । पूजापतिं
पुनरुपाधावन्नाथमिच्छमानाः । सएतान् पूजापतिर्व-
रणप्रघासानपश्यत् । तां निरवपत् । तैवै स पूजावरु-
णपाशादमुञ्चत् । यद्वरणप्रघासानिरुध्यन्ते ॥ १ ॥

पूजानामवरुणग्राहाय । तासां दक्षिणो^१बाहुर्न्या-
क्त्रासीत् । सव्यः प्रसृतः । सएतां द्वितीयां दक्षिण-
तो वेदिमुदहन् । ततो^२वै स पूजानां दक्षिणबाहुं प्रा-
सारयत् । यद्वितीयां दक्षिणतोवेदिमुञ्चन्ति । पूजा-
नामेव तद्यजमानो^३दक्षिणं बाहुं प्रसारयति । तस्मा-

चातुर्मास्ययाज्यमुषिँल्लोकउभया बाहुः । यज्ञाभिजि-
तः५ ह्यस्य । पृथमाचाद्वेदी असम्भिन्ने भवतः ॥ २ ॥

तस्मात्पृथमाचं व्यःसौ । उत्तरस्यां वेद्यामुत्तरवेदि-
मुपवपति । पशुवावाउत्तरवेदिः । पशूनेवावरुन्धे ।
अथै यज्ञपुरुषोनन्तरित्यै । एतद्वाह्मणान्येव पञ्चह-
वीःषि । अथैषेन्द्रामोभवति । प्राणापानौ वाएतौ
देवानां । यदिन्द्रामो । यदैन्द्रामोभवति ॥ ३ ॥

प्राणापानावेवावरुन्धे । ओजोबलं वाएतौ देवानां ।
यदिन्द्रामो । यदैन्द्रामोभवति । ओजोबलमेवावरुन्धे ।
मारुत्यामिक्षा भवति । वारुण्यामिक्षा । मेषी च मेषश्च
भवतः । मिथुनाएव पूजा वरुणपाशाभ्युच्चति । लोम-
शौ भवतोमेध्यत्वाय ॥ ४ ॥

शमीपर्षान्युपवपति । घासमेवाभ्यामपि यच्छति ।
पूजापतिमन्नाद्यन्नोपानमत् । सएतेन शतेधेन हवि-
षान्नाद्यमवारुन्धे । यत्परः शतानि शमीपर्षानि भव-
न्ति । अन्नाद्यस्यावरुन्धे । सौम्यानि वै करीराणि । सौ-
म्या खलु वाआहुतिर्दिवोवृष्टिं च्यावयति । यत्करो-
राणि भवन्ति । सौम्ययैवाहुत्या दिवोवृष्टिमवरुन्धे ॥
कायककपालो भवति । पूजानां कन्त्वाय । पतिपू-

रुषं करम्भपात्राणि भवन्ति । जाताएव पूजा वरुणपा-
शान्मुञ्चति । एकमतिरिक्तं । अनिष्यमाणाएव पूजावरु-
णपाशान्मुञ्चति ॥ ५ ॥

निरुप्यन्ते भवतो भवति मेध्यत्वाय रुन्धे घट् च ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

उत्तस्यां वेद्यामन्यानि हवींषि सादयति । दक्षि-
णायां मारुतीं । अपधुरमेवैनां यनक्ति । अथो ओज-
एवासामवहरति । तस्माद्ब्रह्मणश्च क्षत्राच्च विशोऽन्यतो-
ऽपक्रमणीः । मारुत्या पूर्व्या प्रचरति । अन्तमेवाव-
यजते । वारुण्योत्तरया । अन्ततएवं वरुणमवयजते ।
यद्देवाध्वर्युः करोति ॥ १ ॥

तद्यतिप्रस्थाता करोति । तस्माद्यच्छ्रेयान् करोति ।
तत्पापीयान् करोति । पत्नीं वाचयति । मेध्यामेवैनां
करोति । अथो तपएवैनामुप च नयति । यज्जारं स-
न्तन्न प्रब्रूयात् । पियं ज्ञातिं रुन्ध्यात् । असौ मे जार-
इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयति
॥ २ ॥

पृथास्थान् हवामहइति पत्नीमुदानयति । अहूतै-

वैनां । यत्पत्नीं पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । निर्व्वीर्य्यो
 यजमानः स्यात् । यजमानोऽन्वाह । आत्मन्नेव वीर्य्यन्धत्ते ।
 उभौ याज्याः सवीर्य्यत्वाय । यद्गामे यदरण्यइत्याह ।
 यथोदितमेव वरुणमवयजते । यजमानदेवत्यो वाआ-
 हवनीयः ॥ ३ ॥

भातृव्यदेवत्योदक्षिणः । यदाहवनीये जुहुयात् ।
 यजमानं वरुणपाशेन ग्राहयेत् । दक्षिणेऽग्नौ जुहोति ।
 भातृव्यमेव वरुणपाशेन ग्राहयति । शूर्पेण जुहोति ।
 शीर्षतएव वरुणमवयजते । पृत्यङ्गिष्ठञ्जुहोति ॥ ४ ॥*

पृत्यङ्गेव वरुणपाशान्निर्मुच्यते । अकृन् कर्म कर्मकृत-
 इत्याह । देवानृणं निरवदाय । अनृणा गृहानुपप्रैती-
 ति वावैतदाह । वरुणगृहीतं वाएतद्यज्ञस्य । यद्यजुषा
 गृहीतस्यातिरिच्यते । तुषाश्च निष्कासश्च । तुषैश्च नि-
 ष्कासेन चावभृथमवैति । वरुणगृहीतेनैव वरुणमवय-
 जते । अपोऽवभृथमवैति ॥ ५ ॥

अप्सु वै वरुणः । साक्षादेव वरुणमवयजते । प्रति-
 युतो वरुणस्य पाशइत्याह । वरुणपाशादेव निर्मुच्यते ।
 अप्रतोक्षमायन्ति । वरुणस्यान्तर्हित्यै । रधोऽस्येधिषी-

* पदपातभ्रमेण दण्डपातभ्रमेण वा कश्चिन्नैषामुपदाजाता ॥

महीत्याह । समिधैवाग्निं नमस्यन्तुपायन्ति । तेजो-
ऽसि तेजोमयि धेहीत्याह । तेजएवात्मन्धत्ते ॥ ६ ॥

करोति ग्राहयत्याहवनीयस्तिष्ठञ्जुहोत्यपोऽवभृथ-
मवैति धत्ते ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरब्रवीत् । ममेय-
मनीकवती तनूः । तां प्रीणीत । अथासुरानभिभविष्य-
थेति । ते देवाग्नेयस्नीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं
निरवपन् । सोऽग्निरनीकवान्त्वेन भागधेयेन पीतः ।
चतुर्धानीकान्यजनयत । ततो देवाश्च भवन् । परासु-
राः ॥ १ ॥

यद्ग्नेयस्नीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति ।
अग्निमेवानीकवन्तः स्वेन भागधेयेन प्रीणाति । सोऽ-
ग्निरनीकवान्त्वेन भागधेयेन पीतः । चतुर्धानीकानि
जनयते । असौ वाश्चादित्योऽग्निरनीकवान् । तस्य र-
श्मयोऽनीकानि । साकः सूर्येणोद्यता निर्वपति । सा-
क्षा देवास्मान्नीकानि जनयति । ते सुराः पराजिता
यन्तः । द्यावापृथिवी उपाश्रयन् ॥ २ ॥

ते देवामरुद्गाः सान्तपनेभ्यश्चरुं निरवपन् । तान्
 द्यावापृथिवीभ्यामेवोभयतः समतपन् । यन्मरुद्गाः
 सान्तपनेभ्यश्चरुं निर्वपति । द्यावापृथिवीभ्यामेव तदु-
 भयतोयजमानो धातृव्यात् सन्तपति । मध्यन्दिने नि-
 र्वपति । तर्हि हितेऽक्षिणष्ठन्तपति । चरुर्भवति । सर्व्वत-
 र्वैनान्तसन्तपति । ते देवाः श्रैविजयिनः सन्तः । सर्वा-
 सां दग्धे गृहमेधीयं चरुं निरवपन् ॥ ३ ॥

आशिताएवाद्योपवसाम । कस्य वाहेदं । कस्य वाश्रो
 भवितेति । स श्रुतोऽभवत् । तस्याहुतस्य नाश्रन् । न
 हि देवाश्रुतस्याश्रन्ति । तेऽब्रुवन् । कस्माद्मः हेऽथा-
 मइति । मरुद्गोऽगृहमेधिभ्यइत्यब्रुवन् । तं मरुद्गोऽगृह-
 मेधिभ्योऽजुहवुः ॥ ४ ॥

ततो देवाश्रभवन् । परासुराः । यस्यैवं विदुषो म-
 रुद्गोऽगृहमेधिभ्योऽगृहे जुहति । भवत्यात्मना । परास्य
 धातृव्योभवति । यद्वै यज्ञस्य पाकचा क्रियते । पशु-
 न्तत् । पाकचा वाएतत्क्रियते । यन्नेध्याबर्हिर्भवति ।
 न सामिधेनीरन्वाह ॥ ५ ॥

न प्रयाजाइज्यन्ते । नानूयाजाः । यएवं वेद । पशु-
 मान् भवति । आज्यभागौ यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी

नान्तरेति । मरुतो गृहमेधिनो यजति । भागधेये नैवे-
नान्तसमर्धयति । अग्निं स्विष्टकृतं यजति प्रतिष्ठित्यै ।
इडान्तो भवति ॥ पशवो वा इडा । पशुष्वेवोपरिष्ठात्
प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

असुरा अश्रयन् गृहमेधीयं चरुं निरवपन्नजुहवुर-
न्वाहेडान्तो भवति इ च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

यत्पत्नी गृहमेधीयस्याग्नीयात् । गृहमेध्येव स्यात् ।
वि त्वस्य यन्नकृध्येत । यन्नाग्नीयात् । अगृहमेधी स्यात् ।
नास्य यज्ञोव्यूध्येत । प्रतिवेशं पचेयुः । तस्याग्नीयात् ।
गृहमेध्येव भवति । नास्य यज्ञोव्यूध्यते ॥ १ ॥

ते देवा गृहमेधीयेनेष्टा । आशिता अभवन् । आज्ञ-
ताभ्यञ्जत । अनुवत्सान् वासयन् । तेभ्योऽसुराः क्षुधं
प्रहिंश्वन् । सा देवेषु लोकमविष्वा । असुरान् पुन-
रगच्छन् । गृहमेधीयेनेष्टा । आशिता भवन्ति । आज्ञ-
तेऽभ्यञ्जते ॥ २ ॥

अनुवत्सान् वासयन्ति । धातृव्यायैव तद्यजमानः
क्षुधं प्रहिंशोति । ते देवा गृहमेधीयेनेष्टा । इन्द्राय
निष्कासं न्यदधुः । अस्मानेव श्व इन्द्रो निहितभागउपा-

वर्त्तितेति । तानिन्द्रोनिहितभागउपावर्त्तत । गृहमेधी-
येनेष्टा । इन्द्राय निष्कासं निदध्यात् । इन्द्रैवैनं नि-
हितभागउपावर्त्तते । गार्हपत्ये जुहोति ॥ ३ ॥

भागधेयेनैवैनं समर्धयति । ऋषभमाह्वयति । वष-
ट्कारेवास्य सः । अथो इन्द्रियमेव तदीयं यजमानो
भ्रातृव्यस्य वृक्षे । इन्द्रोवृचं हत्वा । परां परावतम-
गच्छत् । अपाराधमिति मन्यमानः । सोऽब्रवीत् । कइदं
वेदिष्यतीति । तेषुवन् मरुतोवरं वृणामहे ॥ ४ ॥

अथ वयं वेदाम । अस्मभ्यमेव प्रथमं हविर्निरूप्या-
ताइति । तएनमध्यक्रीडन् । तत्क्रीडिनां क्रीडित्वं । य-
न्मरुद्भिः क्रीडिभ्यः प्रथमं हविर्निरूप्यते विजित्यै ।
साकं सूर्येणोद्यता निर्वपति । एतस्मिन् वै लोकइ-
न्द्रोवृचमहन्त्समृध्यै । एतद्वाह्मणान्येव पञ्च हवीं-
षि । एतद्वाह्मणऐन्द्राग्नः । अथैष ऐन्द्रश्चरुर्भवति ॥
उद्धारं वाएतमिन्द्रउदहरत । वृचं हत्वा । अन्यासु
देवतास्वधि । यदेष ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उद्धारमेव तं य-
जमानउद्धरते । अन्यासु पूजास्वधि । वैश्वकर्म्मणएक-
कपालोभवति । विश्वान्येव तेन कर्म्माणि यजमानोऽव-
रुन्धे ॥ ५ ॥

च॒ध्य॒तेऽभ्य॒ञ्ज॒ते जु॒होति॑ दृ॒णाम॒है भव॒त्य॒ष्टौ च ॥
अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

वैश्व॒दे॒वेन॒ वै पू॒जाप॑तिः पू॒जाअ॑सृजत । ताव॑रुणप्र॒घा॒सैर्व॑रुणपाशादमुञ्चत् । सा॒क॒मे॒धैः प्र॒त्य॒स्था॒पय॑त् ।
त्य॒म्ब॒कैरु॑द्रं नि॒र॒वा॒दय॑त् । पि॒तृ॒य॒ज्ञेन॑ सु॒वर्गं॑ लो॒कम॑-
गमयत् । यद्वैश्व॒दे॒वेन॒ यज॑ते । पू॒जाए॒व तद्य॑जमानः सृ-
जते । ताव॑रुणप्रघा॒सैर्व॑रुणपाशान् मुञ्चति । सा॒क॒मे॒धैः
प्रति॑ष्ठापयति । त्य॒म्ब॒कैरु॑द्रं नि॒र॒व॒दय॑ते ॥ १ ॥

पि॒तृ॒य॒ज्ञेन॑ सु॒वर्गं॑ लो॒कं ग॑मयति । दक्षि॒णतः॑ प्राची-
नावी॒ती निर्व॑पति । दक्षि॒णावृ॑द्धिं पि॒तृणां॑ । अना॑हृत्य
तत् । उ॒त्तर॑तए॒वोप॑वीय निर्व॑पेत् । उ॒भये॑ हि दे॒वाश्च
पि॒तर॑श्चे॒ज्यन्ते॑ । अथो॒ यदे॒व दक्षि॑णाधैऽधि॒श्रय॑ति । तेन॑
दक्षि॒णावृ॑त् । सोमा॑य पि॒तृमते॑ पुरो॒डाश॑ षट्क॑पालं
निर्व॑पति । सं॒वत्स॑रो॒वै सोमः॑ पि॒तृमान् ॥ २ ॥

सं॒वत्स॑रमे॒व प्री॑णाति । पि॒तृभ्यां॑ बर्हिष॒होधा॑नाः ।
मासा॑वै पि॒तरो॑ बर्हिषदः । मासा॑ने॒व प्री॑णाति । य-
स्मिन् वा॒च॒रु॒तौ पु॑रुषः पु॒मी॒यते॑ । सोऽस्या॑मु॒र्षि॒स्रो॒को

भवति । बहुरूपाधानाभवन्ति । अहोराचाणामभि-
जित्यै । पितृभ्योऽग्निघात्तेभ्योमन्यं । अर्द्धमासावै पित-
रोऽग्निघात्ताः ॥ ३ ॥

अर्द्धमासानेव प्रीणाति । अभिवान्यायै दुग्धे भव-
ति । सा हि पितृदेवत्यं दुहे । यत्पूर्सं । तन्मनुष्याणां ।
उपर्यर्द्धादेवानां । अर्द्धः पितृणां । अर्द्धउपमन्यति ।
अर्द्धाहि पितृणां । एकयोपमन्यति ॥ ४ ॥

एका हि पितृणां । दक्षिणोपमन्यति । दक्षिणावृद्धि
पितृणां । अनारभ्योपमन्यति । तद्धि पितृन् गच्छति ।
इमां दिशं वेदिमुद्धन्ति । उभये हि देवाश्च पितरश्चे-
ज्यन्ते । चतुस्रक्तिर्भवति । सर्वाद्यनुदिशः पितरः ।
अस्नाता भवति ॥ ५ ॥

स्नाता हि देवानां । मध्यतोऽग्निराधीयते । अन्ततो
हि देवानामाधीयते । वर्षीयानिधद्भ्राद्भवति व्याहृ-
त्यै । परिश्रयति । अन्तर्हितोहि पितृलोकोमनुष्य-
लोकात् । यत् परुषि दिनं । तद्देवानां । यदन्तरा ।
तन्मनुष्याणां ॥ ६ ॥

यत्समूलं । तत्पितृणां । समूलं बर्हिर्भवति व्याहृत्यै ।
दक्षिणा स्तृणाति । दक्षिणावृद्धि पितृणां । त्रिःपर्येति ।

तृतीये वादृते लोके पितरः । तानेव प्रीणाति । चिः-
पुनः पय्येति । षट्सम्पद्यन्ते ॥ ७ ॥

षड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति । यत्प्रस्तरं यजुषा
मृह्णीयात् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । यन्न मृह्णीयात् ।
अनायतनः स्यात् । तूष्णीमेव न्यस्येत् । न प्रमायुको
भवति । नानायतनः । यज्ञीन् परिधीन् परिदध्यात्
॥ ८ ॥

मृत्युना यजमानं परिमृह्णीयात् । यन्न परिदध्यात् ।
रक्षारसि यज्ञः हन्युः । द्वौ परिधी परिदधाति । रक्ष-
सामपहत्यै । अथो मृत्योरेव यजमानमुत्सृजति । य-
ज्ञीणि चीणि हवीः ष्युदाहरैयुः । चयस्त्रयश्वाः साकं
प्रमीयेरन् । एकैकमुद्रीचीनान्युदाहरन्ति । एकैकश्चै-
षामन्वञ्चः प्रमीयते ॥ कशिपु कशिपव्याय । उपवर्हणमु-
पवर्हण्याय । आञ्जनमाञ्जन्याय । अभ्यञ्जनमभ्यञ्ज-
न्याय । यथाभागमेवैनान् प्रीणाति ॥ ९ ॥

निरवदयते पितृमानग्निष्वाप्ताएकयोपमन्यत्यखाता
भवति मनुष्याणां पद्यन्ते परिदध्यान्मीयते पञ्च च ॥
अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीत्या-
ह । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्ते । एकामन्वाह ।
एका हि पितृणां । चिरन्वाह । चिर्हि देवानां । आघा-
रावाधारयति । यज्ञपरुषोरनन्तरित्यै । नार्षेयं वृणी-
ते । न होतारं ॥ १ ॥

यदार्षेयं वृणीते । यद्धोतारं । प्रमायुकोयजमानः
स्यात् । प्रमायुकोहोता । तस्मान्न वृणीते । यजमानस्य
होतुर्गोपीथाय । अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति । प्रजावै
बर्हिः । प्रजाएव मृत्योरुत्सृजति । आज्यभागौ यज-
ति ॥ १ ॥

यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति । पाचीनावीती सोमं
यजति । पितृदेवत्याहि । एषाहुतिः । पञ्चदशत्वोऽवद्यति ।
पञ्च ह्येता देवताः । द्वे पुरोऽनुवाक्ये । याज्यादेवता
वषट्कारः । ताएव प्रौणाति । सन्ततमवद्यति ॥ ३ ॥

ऋतूनां सन्तत्यै । प्रवैभ्यः पूर्व्या पुरोऽनुवाक्यया-
ह । प्रणयति द्वितीयया । गमयति याज्यया । तृतीये
वाइतो लोके पितरः । अह्रैवैनां पूर्व्या पुरोऽनुवा-
क्यात्यानयति । रात्रियै द्वितीयया । ऐवैनान् या-

ज्या गमयति । दक्षिणतोऽवदाय । उदङ्कृतिक्रामति
व्यावृत्त्यै ॥ ४ ॥

आस्वधेत्याश्रावयति । अस्तु स्वधेति पृत्याश्रावयति ।
स्वधा नम इति वषट्करोति । स्वधाकारो हि पितॄणां ।
सोममग्रे यजति । सोमप्रयाजाहि पितरः । सोमं पि-
तृमन्तं यजति । संवत्सरोवै सोमः पितृमान् । संवत्स-
रमेव तद्यजति । पितृन् बर्हिषदो यजति ॥ ५ ॥

ये वै यज्वानः । ते पितरो बर्हिषदः । तानेव तद्य-
जति । पितृन्मिघात्तान्यजति । ये वा अयज्वानो गृह-
मेधिनः । ते पितरोऽमिघात्ताः । तानेव तद्यजति । अग्निं
कव्यवाहनं यजति । यएव पितॄणामग्निः । तमेव तद्य-
जति ॥ ६ ॥

अथो यथाग्निः स्विष्टकृतं यजति । तादृगेव तत् ।
एतत्ते ततये च त्वामन्विति तिसृषु सक्तीषु निदधाति ।
तस्मादातृतीयात् पुरुषान्नाम न गृह्णन्ति । एतावन्तो
हीज्यन्ते । अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्याह । ह्नी-
काहि पितरः । उदङ्घोनिष्क्रामन्ति । एषा वै मनुष्या-
णां दिक् । स्वामेव तद्दिशमनुनिष्क्रामन्ति ॥ ७ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । न्येवास्मै तद्भुवते । यत्सत्या-

हवनीये । अधान्यत्र चरन्ति । आतमितोरुपतिष्ठन्ते ।
अग्निमेवोपदृष्टारं कृत्वा । पितृन्निरवदयन्ते । अन्तं
घाएते प्राणानां गच्छन्ति । यत्रातमितोरुपतिष्ठन्ते ।
सुसन्दृशं त्वावयमित्याह ॥ ८ ॥

प्राणो वै सुसन्दृक् । प्राणमेवात्मन्दधते । योजान्वि-
न्द्रते हरीइत्याह । प्राणमेव पुनरयुंक्त । अक्षन्नमीम-
दन्त हीति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । अक्षन्नमीमदन्ताश्च
त्वोपतिष्ठामहइति वावैतदाह । अमीमदन्त पितरः
सोम्याइत्यभिप्रपद्यन्ते । अमीमदन्त पितरोऽयं त्वाभि-
प्रपद्यामहइति वावैतदाह । अपः परिषिञ्चति । मा-
र्जयत्येवैनान् ॥ ९ ॥

अथो तर्पयत्येव । तृष्यति पूजया पशुभिः । य एवं
वेद । अपबर्हिषावनूयाजौ यजति । पूजावै बर्हिः । पू-
जाएवमृत्योरुत्सृजति । चतुरः प्रयाजान् यजति । द्वाव-
नूयाजौ । षट्सम्पद्यते । षड्वा ऋतवः ॥ ऋतूनेव प्रीणा-
ति । न पत्यन्वास्ते । न संयाजयन्ति । यत्पत्यन्वासीत् ।
यत्संयाजयेयुः । प्रमायुका स्यात् । तस्मान्नान्वास्ते । न
संयाजयन्ति । पत्नियै गोपीथाय ॥ १० ॥

होतारमाज्यभागौ यजति सन्ततमवद्यति व्यादृत्यै

वर्हिषदोयजति तमेव तद्यजत्यनुनिष्कामन्थाहैनानु-
तवोनव च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पतिपूरुषमेककपालान्निर्वपति। जाता एव पूजा रुद्रा-
न्निरवदयते । एकमतिरिक्तं । जनिष्यमाणा एव पूजा
रुद्रान्निरवदयते । एककपालाभवन्ति । एकधैव रुद्र-
न्निरवदयते । नाभिधारयति । यदभिधारयेत् । अन्त-
रवचारिणः रुद्रं कुर्यात् । एकोल्मुके नयन्ति ॥ १ ॥

तद्धि रुद्रस्य भागधेयं । इमां दिशं यन्ति । एषा वै
रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रन्निरवदयते । रुद्रो
वाअपशुकायाआहुत्यै नातिष्ठत । असौ ते पशुरिति
निर्दिशेद्यं द्विष्यात् । यमेव द्वेष्टि । तमस्मै पशुनिर्दिश-
ति । यदि न द्विष्यात् । आखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् ॥ २ ॥

न गाम्यान् पशून् हिनस्ति । नारण्यान् । चतुष्पथे
जुहोति । एष वाअग्नीनां पञ्चीशेनाम । अभिवत्येव
जुहोति । मध्यमेन पर्शेन जुहोति । स्तुर्व्येषा । अथो
खलु । अन्तमेनैव होतव्यं । अन्ततएव रुद्रन्निरवद-
यते ॥ ३ ॥

एष ते रुद्रभागः सह स्वस्वाम्बिकयेत्याह । शरद्वाअस्या-

म्बिका स्वसा । तया वाएष हिनस्ति । यः हिनस्ति । त-
यैवैनः सह शमयति । भेषजं गवइत्याह । यावन्तएव
गाम्याः पशवः । तेभ्योभेषजं करोति । अवाम्बरुद्रम-
दिमहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ॥ ४ ॥

त्यम्बकं यजामहइत्याह । मृत्योर्मुक्षीयमामृतादिति
वावैतदाह । उत्किरन्ति । भगस्य लीप्सन्ते । मूर्ते कृ-
त्वासजन्ति । यथा जनं यतेवसं करोति । तादृगेव तत् ।
एष ते रुद्रभागइत्याह निरवत्यै । अप्रतीक्षमायन्ति ।
अपः परिषिञ्चति ॥ रुद्रस्यान्तर्हित्यै । प्रवाएतेऽस्माँल्लो-
काच्च्यवन्ते । ये त्यम्बकैश्चरन्ति । आदित्यं चरुं पुनरे-
त्य निर्वपति । इयं वाअदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठ-
न्ति ॥ ५ ॥

यन्ति ब्रूयान्निरवदयते शास्ते सिञ्चति षट् च ॥
अनु० १० ॥

अनुमत्यै वैश्वदेवेन ताः सृष्टास्त्रिष्टत् पूजापतिः स-
वितोत्तरस्यां देवासुराः सोऽग्निर्मम * यत्पत्नी वैश्वदेवेन
ता वरुणप्रघासैरग्नये देवेभ्यः प्रतिपूरुषं दश ॥ १० ॥

अनुमत्यै प्रथमजोवत्सो बहुरूपाहि पशवस्तस्मात्

* सोऽग्निर्मम यत्पत्नी का० पु० पाठः ।

प्रथमाच्चं यद्मयेऽनीकवतउच्चारं वा * अग्रये देवेभ्यः
प्रतिपूरुषं पञ्चसप्ततिः ॥ ७५ ॥ हरिः ओम् ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ।

प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीःषि । अथेन्द्राय शुना-
सीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो
वाइन्द्रा शुनासीरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्धे । वा-
यव्यं पयो भवति । वायुर्वै दृष्ट्वै प्रदापयिता । स एवास्मै
दृष्टिं प्रदापयति । सौर्य्यैककपालो भवति । सूर्य्येण
वा अमुष्मिल्लोके दृष्टिर्धृता । स एवास्मै दृष्टिं नियच्छ-
ति ॥ १ ॥

द्वादशगवःसीरं दक्षिणा समृध्यै । देवासुराः संय-
त्ता आसन् । ते देवा अग्निमब्रुवन् । त्वया वीरेणासुरा-
नभिभवामेति । सौऽब्रवीत् । चेधाहमात्मानं विकरि-

* वा एतमग्रये इति का० पु० पाठः ।

ष्यइति । स चेधात्मानं व्यकुरुत । अग्निं तृतीयं । इन्द्रं
तृतीयं । वरुणं तृतीयं ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् । कइदं तुरीयमिति । अहमितीन्द्रोऽब्र-
वीत् । सन्तु सृजावहाइति । तौ समसृजेतां । सइन्द्र-
स्तुरीयमभवत् । यदिन्द्रस्तुरीयमभवत् । तदिन्द्रतुरी-
यस्येन्द्रतुरीयत्वं । ततोवै देवाव्यजयन्त । यदिन्द्रतुरीयं
निरूप्यते विजित्यै ॥ ३ ॥

वहिनी धेनुर्दक्षिणा । यद्वहिनी । तेनाग्नेयी । यज्ञैः ।
तेन रौद्री । यद्वेनुः । तेनैन्द्री । यस्त्री सती दाम्ना । तेन
वारुणी समृध्यै । पूजापतिर्यज्ञमसृजत ॥ ४ ॥

तः सृष्टः रक्षाःस्यजिघांसन् । स एताः पूजापति-
रात्मनो देवतानिरमिमीत । ताभिर्वै स दिग्भ्यो रक्षाः-
सि प्राणुदत । यत्पञ्चावत्तीयं जुहोति । दिग्भ्य एतच्चज-
मानोरक्षाःसि प्राणुदते । समूढः रक्षः सन्दग्धः रक्ष-
इत्याह । रक्षाःस्येव सन्दहति । अग्नये रक्षोघ्ने स्वाहे-
त्याह । देवताभ्य एव विजिघयानाभ्यो भागधेयं करोति ।
पृष्टिवाहीरथोदक्षिणा समृध्यै ॥ ५ ॥

इन्द्रोवृत्रं हत्वा । असुरान् पराभाष्य । नमुचिमासुरं
नालभत । तः श्चायुह्णात् । तौ समलभेतां । सोऽस्मा-

दभिश्चुनतरोऽभवत् । सोऽब्रवीत् । सन्धाः सन्दधावहै ।
अथ त्वावः स्रक्ष्यामि । न मा शुष्कोण नार्द्रेण हनः ॥ ६ ॥

न दिवा न नक्तमिति । स एतमपां फेनमसिञ्चत् । न
वा एष शुष्को नार्द्रो व्युष्टासीत् । अनुदितः सूर्यः । न
वा एतद्दिवा । न नक्तं । तस्यैतस्मिंश्लोके । अपां फेनेन शि-
रउदवर्त्तयत् । तदेनमन्ववर्त्तत । मिचद्भुगिति ॥ ७ ॥

स एतानपामार्गानजनयत् । तानजुहोत् । तैर्वै
स रक्षाः स्यपाहन्* । यदपामार्गहोमो भवति । रक्ष-
सामपहत्यै । एकोल्मुकेन यन्ति । तद्दि रक्षसां भाग-
धेयं । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रक्षसां दिक् । स्वाया-
मव दिशि रक्षाः सि हन्ति ॥ ८ ॥

स्वहृतद्वरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै रक्षसामा-
यतनं । स्वएवायतने रक्षाः सि हन्ति । पर्शमयेन सुवेण
जुहोति । ब्रह्म वै पर्शः । ब्रह्मणैव रक्षाः सि हन्ति । दे-
वस्य त्वा सवितुः प्रसवइत्याह । सवितृप्रसूतएव रक्षाः-
सि हन्ति । इतः रक्षोवधिष्ण रक्षइत्याह । रक्षसाः-
स्तृत्यै ॥ यद्वस्ते तद्वक्षिणा निरवत्यै । अप्रतीक्षमायन्ति ।
रक्षसामन्तर्हित्यै ॥ ९ ॥

* अपाहतेति का० यु० पाठः ।

यच्छति वरुणं तृतीयं विजित्या असृजत समृध्यै च-
नोमिचद्भुगिति हन्ति स्तृत्यै चीणि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

धाचे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वै
धाता । संवत्सरेणैवास्मै पूजाः प्रजनयति । अन्वेवास्मा-
अनुमतिर्मन्यते । रात राका । प्र सिनीवाली जनयति ।
पूजास्वेव प्रजातासु कुह्वा वाचं दधाति । मिथुनौ गावौ
दक्षिणा समृध्यै । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व-
पति । ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं ॥ १ ॥

वैष्णवं चिकपालं । वीर्यं वाअग्निः । वीर्यमिन्द्रः ।
वीर्यं विष्णुः । पूजाएव प्रजातावीर्यं प्रतिष्ठापयति ।
तस्मात्प्रजा वीर्यावतीः । वामनकृषभोवही दक्षिणा ।
यद्वही । तेनाग्नेयः । यहृषभः ॥ २ ॥

तेनैन्द्रः । यद्दामनः । तेन वैष्णवः समृध्यै । अग्नीषो-
मीयमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रासोमीयमेकाद-
शकपालं । सौम्यं चहं । सोमोवै रेतोधाः । अग्निः प्र-
जानां प्रजनयिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम-
एवास्मै रेतोदधाति ॥ ३ ॥

अग्निः पूजां प्रजनयति । वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छति । ब-
भ्रुर्दक्षिणा समृध्यै । सोमापौष्णं चरुं निर्वपति । ऐन्द्रा-
पौष्णं चरुं । सोमोवै रेतोधाः । पूषा पशूनां प्रजन-
यिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रजापयिता । सोमएवासौ रेतो
दधाति । पूषा पशून् प्रजनयति ॥ ४ ॥

वृद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै
पूषा । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । श्यामोदक्षिणा समृ-
ध्यै । बहु वै पुरुषोमेध्यमुपगच्छति । वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपति । संवत्सरोवाअग्निर्वैश्वानरः । संव-
त्सरोऽवैनं स्वदयति । हिरण्यं दक्षिणा ॥ ५ ॥

पवित्रं वै हिरण्यं । पुनात्येवैनं । बहु वै राजन्याऽनृतं
करोति । उपजाम्यै हरते । जिनाति ब्राह्मणं । वदत्य-
नृतं । अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणोऽपृच्छति । वा-
रुणं यवमयं चरुं निर्वपति । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति ।
अश्वोदक्षिणा ॥ वारुणोऽहि देवतयाश्वः समृध्यै ॥ ६ ॥

ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं यदृषभोदधाति पूषा
पशून् प्रजनयति हिरण्यं दक्षिणा दक्षिणैकश्च ॥
अनु० २ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

रत्निनामेतानि हविःषि भवन्ति । एते वै राष्ट्रस्य
प्रदातारः । एते पादातारः । यएव राष्ट्रस्य प्रदातारः ।
ये पादातारः । तएवास्मै राष्ट्रं प्रयच्छन्ति । राष्ट्रमेव भ-
वति । यत्समाहृत्य निर्वपेत् । अरत्निनः स्युः । यथा-
यथं निर्वपति रत्नित्वाय ॥ १ ॥

यत्सद्योनिर्वपेत् । यावतीमेकेन हविषाशिषमव-
रुन्धे । तावतीमवरुन्धीत । अन्वहं निर्वपति । भूयसी-
मेवाशिषमवरुन्धे । भूयसोयज्ञकृतूनुपैति । बार्हस्पत्यं
चरुं निर्वपति बृहन्नो गृहे । मुखतएवास्मै ब्रह्म सःश्य-
ति । अथो ब्रह्मन्नेव स्रचमन्वारंभयति । शितिपृष्ठो
दक्षिणा समृध्यै ॥ २ ॥

ऐन्द्रमेकादशकपालः राजन्यस्य गृहे । इन्द्रियमे-
वावरुन्धे । ऋषभोदक्षिणा समृध्यै । आदित्यं चरुं म-
हिष्यै गृहे । इयं वाअदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति ।
धेनुर्दक्षिणा समृध्यै । भगाय चरुं वावातायै गृहे । भ-
गमेवास्मिन्दधाति । विचित्तगर्भा पष्ठौही दक्षिणा स-
मृध्यै ॥ ३ ॥

नैर्ऋतं चरुं परिवृत्तै गृहे कृष्णानां ब्रीह्याणां नख-

निर्भिन्नं । पाप्मानमेव निर्वृतिं निरवदयते । कृष्णा-
कूटा दक्षिणा समृध्यै । आग्नेयमष्टाकपालं सेनाभ्यो
गृहे । सेनामेवास्य सश्रयति । शिरय्यं दक्षिणा समृ-
ध्यै । वारुणं दशकपालं सूतस्य गृहे । वरुणसवमेवा-
वरुन्धे । महानिरष्टो दक्षिणा समृध्यै । मादतं सप्त-
कपालं ग्रामण्योगृहे ॥ ४ ॥

अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्धे । पृश्निर्दक्षिणा स-
मृध्यै । साविचं द्वादशकपालं क्षत्रुर्गृहे प्रसूत्यै । उप-
ध्वस्तोदक्षिणा समृध्यै । आश्विनं द्विकपालं सङ्गृही-
तुर्गृहे । आश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्यामेवास्यै
भेषजं करोति । सवात्यू दक्षिणा समृध्यै । पौष्णं चरुं
भागदुघस्य गृहे ॥ ५ ॥

अन्नं वै पूषा । अन्नमेवावरुन्धे । श्यामोदक्षिणा
समृध्यै । रौद्रं गावीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे । अन्त-
तएव रुद्रं निरवदयते । शबलउद्दारोदक्षिणा समृ-
ध्यै । द्वादशैतानि हवींषि भवन्ति । द्वादश मासाः
संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्यै राष्ट्रमवरुन्धे । राष्ट्रमेव भ-
वति ॥ ६ ॥

यन्न प्रतिनिर्वपेत् । रत्विनश्चाशिषोऽवरुन्धीरन् ।

प्रतिनिर्वपति । इन्द्राय सुचाम्णे पुरोडाशमेकादशक-
पालं । इन्द्रायाः होमुचे । आशिषएवावरुन्धे । अयन्नो
राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्यादित्याह । आ-
शिषमेवैतामाशास्ते । मैत्राबाहस्पत्यं भवति । श्वेतायै
श्वेतवत्सायै दुग्धे ॥ ७ ॥

बाहस्पत्ये मैत्रमपि दधाति । ब्रह्म चैवास्मै क्षत्रञ्च
समीची दधाति । अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रं प्रतिष्ठापयति ।
बाहस्पत्येन पूर्व्वेण प्रचरति । मुखतएवास्मै ब्रह्म सङ्-
श्यति । अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्भयति । स्वयं कृता
वेदिर्भवति । स्वयं दिनं बर्हिः । स्वयं कृतइध्मः । अन-
भिजितस्याभिजित्यै ॥ तस्माद्राज्ञामरण्यमभिजितं । सैव
श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा समृध्यै ॥ ८ ॥

रत्नित्वाय समृध्यै पष्ठीही दक्षिणा समृध्यै ग्राम-
ण्योगृहे भागदुघस्य गृहे भवति दुग्धेऽभिजित्यै द्वे च ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

देवसुवामेतानि हवीःषि भवन्ति । एतावन्तौवै दे-
वानाः सवाः । तएवास्मै सवान् प्रयच्छन्ति । तएनः
सुवन्ते । अग्निरेवैनं गृहपतीनाः सुवते । सोमोवन-

स्यतीनां । रुद्रः पशूनां । वृहस्पतिर्वाचां । इन्द्रोऽज्येष्ठा-
नां । मित्रः सत्यानां ॥ १ ॥

वरुणोधर्मपतीनां । एतदेव सर्व्वं भवति । सविता
त्वा प्रसवानां सुवतामिति हस्तं गृह्णाति प्रसूत्यै । ये
देवादेवसुवः स्थेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । महते क्षत्राय
महत्तत्राधिपत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आशि-
षमेवैतामाशास्ते । एष वैभरता राजा सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मात् सोमराजानोब्राह्म-
णाः । प्रतित्यन्नाम राज्यमधायीत्याह ॥ २ ॥

राज्यमेवास्मिन् प्रतिदधाति । स्वान्तनुवं वरुणोअ-
शिश्नेदित्याह । वरुणसवमेवावरुन्धे । शुचैर्मित्रस्य व्र-
त्याअभूमेत्याह । शुचिमेवैनं व्रत्यं करोति । अमन्महि
महत्तत्रतस्य नामेत्याह । मनुतएवैनं । सर्व्वे व्राता
वरुणस्याभूवन्नित्याह । सर्व्वव्रातमेवैनं करोति । विमि-
चरावैररातिमतारीदित्याह ॥ ३ ॥

अरातिमेवैनं तारयति । असूषुदन्त यज्ञिया ऋते-
नेत्याह । स्वदयत्येवैनं । व्युचितो जरिमाणन्नआनडि-
त्याह । अयुरेवास्मिन्दधाति । द्वाभ्यां विमृष्टे । द्विपा-
द्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । अग्नीषोमीयस्य चैकादशकपा-

लस्य देवसुवाञ्च हविषामग्नये स्विष्टकृते समवद्यति ।
 देवताभिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति । विष्णुकुमान्
 क्रमते ॥ विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ॥ ४ ॥

सत्यानामधायीत्याहातारीदित्याह क्रमतएकञ्च ॥

अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

अर्थेतरस्थेति जुहोति । आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णा-
 ति । अथो हविष्कृतानामेवाभिष्टतानां गृह्णाति । वह-
 न्तीनां गृह्णाति । एतावाअपाः राष्ट्रं । राष्ट्रमेवास्यै
 गृह्णाति । अथो अयमेवैनमभिवहन्ति । अपां पतिर-
 सीत्याह । मियुनमेवाकः । वृषास्यर्म्मिरित्याह ॥ १ ॥

ऊर्म्मिमन्तमेवैनं करोति । बृषसेनोऽसीत्याह । से-
 नामेवास्य सःश्यति । वृजक्षितस्थेत्याह । एतावाअपां
 विशः । विशमेवास्यै पर्य्यहति । मरुतामोजस्थेत्याह ।
 अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्धे । सूर्य्यवर्चसस्थेत्याह
 ॥ २ ॥

राष्ट्रमेव वर्चस्व्यकः । सूर्य्यत्वचसस्थेत्याह । सत्यं वा-
 एतत् । यद्वर्षति । अमृतं यदा तपति वर्षति । सत्या-
 नृतेएवावरुन्धे । नैनः सत्यानृतेउदिते हिःस्तः ।

यएवं वेद । मां दास्येत्याह । राष्ट्रमेव ब्रह्मवर्चस्यकः
॥ ३ ॥

वाशास्येत्याह । राष्ट्रमेव वश्यकः । शक्करीस्येत्याह ।
पशवोवै शक्करीः । पशूनेवावरुन्धे । विश्वभृतस्येत्याह ।
राष्ट्रमेव पयस्यकः । जनभृतस्येत्याह । राष्ट्रमेवेन्द्रिया-
व्यकः । अग्नेस्तेजस्यास्येत्याह ॥ ४ ॥

राष्ट्रमेव तेजस्यकः । अपामोषधीनां रसस्येत्या-
ह । राष्ट्रमेव मध्व्यमकः । सारस्वतं ग्रहं यच्छाति । एषा
वाअपां पृष्ठं । यत्सरस्वती । पृष्ठमेवैनं समानानां
करोति । षोडशभिर्गृह्णाति । षोडशकलोवै पुरुषः । या-
वानेव पुरुषः ॥ तस्मिन् वीर्य्यन्दधाति । षोडशभिर्जुहो-
ति षोडशभिर्गृह्णाति । द्वात्रिंशत्सम्पद्यन्ते । द्वात्रिंश-
दक्षरानुष्टुप् । वागनुष्टुप् सर्वाणि छन्दांसि । वाचैवै-
नं सर्व्वेभिश्छन्दोभिरभिषिञ्चति ॥ ५ ॥

जग्मिरित्याह । सूर्य्यवर्चसस्येत्याह । ब्रह्मवर्चस्यकस्ते-
जस्यास्येत्याहैव पुरुषः षट् च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवीरापः सम्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमित्याह ।
ब्रह्मणैवैनाः सः सृजति । अनाधृष्टाः सीदुतेत्याह ।

ब्रह्मणवेनाः सादयति । अन्तरा होतुश्च धिष्णियं ब्राह्मणाच्छ्रंसिनश्च सादयति । आग्नेयोवै होता । ऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छ्रंसी । तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतोरार्धं परिगृह्णाति । हिरण्येनेत्युनाति । आहुत्यै हि पविचाभ्यामुत्पुनन्ति व्याहृत्यै ॥ १ ॥

शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । अनिमृष्टमसीत्याह । अनिमृष्टश्चेतत् । वाचोबन्धुरित्याह । वाचोद्धेष बन्धुः । तपोजाइत्याह । तपोजाश्चेतत् । सोमस्य दात्रमसीत्याह ॥ २ ॥

सोमस्य चेतद्दात्रं । शुक्रावः शुक्रणोत्पुनामीत्याह । शुक्राद्यापः । शुक्रश्च हिरण्यं । चन्द्राश्चन्द्रेणेत्याह । चन्द्राद्यापः । चन्द्रश्च हिरण्यं । अमृताश्च अमृतेनेत्याह । अमृताद्यापः । अमृतश्च हिरण्यं ॥ ३ ॥

स्वाहा राजसूयायेत्याह । राजसूयाय चोता* उत्पुनाति । सधमादो द्युम्नि नीरुर्जएताइति वारुण्यर्चा गृह्णाति । वरुणसवमेवावरुन्धे । एकया गृह्णाति । एकधैव यजमाने वीर्येन्दधाति । क्षत्रस्योत्त्वमसि क्षत्रस्य यो-

* एता इति काशीस्थपुस्तक पाठः ।

निरसोति तार्यञ्चोषोश्च प्रयच्छति सयोनित्राय ।
एकशतेन दर्भपुञ्जिलैः पवयति । शतायुर्वै पुरुषः शत-
वीर्य्यः । आत्मैकशतः ॥ ४ ॥

यावानेव पुरुषः । तस्मिन् वीर्य्यन्दधाति । दद्याश-
यति । इन्द्रियमेवावरुन्धे । उदुम्बरमाशयति । अन्ना-
द्यस्यावरुन्धौ । शष्पाख्याशयति । सुराबलिमेवैनं करो-
ति । आविद्वेता भवन्ति । आविद्वेवैनं गमयन्ति ॥५॥

अग्निरेवैनं गार्हपत्येनावति । इन्द्र इन्द्रियेण । पूषा
पशुभिः । मित्रावरुणौ प्राणापानाभ्यां । इन्द्रो वृत्राय
वज्रमुदयच्छत् । स दिवसमलिखत् । सौऽर्य्यम्णः पन्था अ-
भवत् । स आविन्ने द्यावापृथिवी धृतव्रते इति द्यावा-
पृथिवीउपाधावत् । स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्राय
वज्रं प्राहरत् । आविन्ने द्यावापृथिवी धृतव्रते इति य-
दाह ॥ ६ ॥

आभ्यामेव प्रसूतोयजमानोवज्रं धातुव्याय प्रह-
रति । आविन्ना देव्यदितिर्विश्वरूपीत्याह । इयं वै दे-
व्यदितिर्विश्वरूपी । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । आविन्नो-
ऽयमसावामुष्यायणोऽस्यां विश्वस्मिन्नाप्नइत्याह । विश्वै-
नं राप्तेण समर्द्धयति । महते क्षत्राय महतआधिप-

त्याय महते जानराज्यायेत्याह । आशिषमेवैतामाशा-
स्ते । एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां
राजेत्याह । तस्मात् सोमराजानो ब्राह्मणाः ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाचं घ्नइति धनुः प्रयच्छति विजि-
त्यै । शत्रुबाधनास्थेतीषून् । शत्रून्नेवास्य बाधन्ते । पात मा
पुत्यञ्च पात मा तिर्यञ्चमन्वञ्च मा पातेत्याह । तिस्रो वै
शरव्याः । पुतीची तिरश्चनूची । ताभ्यएवैनं पान्ति ।
दिग्भ्यो मा पातेत्याह । दिग्भ्यएवैनं पान्ति । विश्वा-
भ्यो मा नाष्ट्राभ्यः पातेत्याह ॥ अपरिमितादेवैनं पान्ति ।
हिरण्यवर्णावुषसां विरोकइति त्रिष्टुभा बाहू उद्गृह्णा-
ति । इन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव वीर्यमुपरि-
ष्टादात्मन्थत्ते ॥ ८ ॥

व्याष्ट्यै दात्रमसीत्याहामृतं हिरण्यमेकशतो ग-
मयन्त्याह ब्राह्मणानां प्राभ्यः पातेत्याह चत्वारि च ॥
अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

दिशो व्यास्थापयति । दिशामभिजित्यै । यदनुपक्रा-
मेत् । अभिदिशेजयेत् । उत्तुमाद्येत् । मनसानुपक्रा-

मति । अभिदिशेजयति । नोन्माद्यति । समिधमाति-
ष्ठेत्याह । तेजएवावरुन्धे ॥ १ ॥

उग्रा मा तिष्ठेत्याह । इन्द्रियमेवावरुन्धे । विराज
मा तिष्ठेत्याह । अन्नाद्यमेवावरुन्धे । उदीची मा तिष्ठे-
त्याह । पशूनेवावरुन्धे । ऊर्द्धा मा तिष्ठेत्याह । सुवर्गमेव
लोकमभिजयति । अनूजिहीते । सुवर्गस्य लोकस्य स-
मष्ट्यै ॥ २ ॥

मारुतएव भवति । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्धे ।
एकविंशतिकपालो भवति प्रतिष्ठित्यै । योऽरथ्येऽनुवा-
क्यो गणः । तं मध्यत उपदधाति । गाम्यैरेव पशुभिरा-
रथ्यान् पशून् परिगृह्णाति । तस्माद्गाम्यैः पशुभिरार-
थ्याः पशवः परिगृहीताः । पृथिव्यैः । अभ्यषिच्यत
॥ ३ ॥

स राष्ट्रन्नाभवत् । स एतानि पार्थान्यपश्यत् । तान्य-
जुहोत् । तैव स राष्ट्रमभवत् । यत् पार्थानि जुहोति ।
राष्ट्रमेव भवति । बार्हस्पत्यं पूर्वेषामुत्तमं भवति । ऐन्द्र-
मुत्तरेषां प्रथमं । ब्रह्म चैवासौ ह्यचञ्च समीची दधा-
ति । अथो ब्रह्ममेव ह्यचं प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥

षट्पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । षडुपरिष्ठात् । द्वा-

दश सपञ्चन्ते । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरः खलु
 वै देवानां पूः । देवानामेव पुरं मध्यतोऽम्बसर्पति ।
 तस्य न कुतश्च नोपाध्याधोभवति । भूतानामेवैष्टीर्जु-
 होति । अत्रात्र वै मृत्युर्जायते । यत्र यत्रैव मृत्युर्जायते ॥
 तत्रैषैवमत्रयजते । तस्माद्राजसूयेनेजानः सर्वमायु-
 रिति । तत्रैवैष्टीस्य मृत्यवोवेष्टाः । तस्माद्राजसूयेनेजा-
 नोनाभिचरितवै । पृत्यगेनमभिचारःस्तृणुते ॥ ५ ॥

इन्धे समंश्चाअसिञ्चत स्थापयति जायते पञ्च च ॥
 अमु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शादू-
 लचर्मापस्तृणाति । यैव सोमे त्विषिः । या शादूले । ता-
 मेवावरुन्धे । मृत्योर्वाएष वरुणः । यच्छादूलाः । अमृत-
 हिरण्यं । अमृतमसि मृत्योर्मा पाहीति हिरण्यमुपा-
 स्यति । अमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते । शतमानं भवति ॥ १ ॥

शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रति-
 ष्ठति । दिद्योन्मा पाहीत्युपरिष्ठादधि निदधाति । उभ-
 यतएवास्मै शर्म इधाति । अवेष्टादन्दशूकाइति शीव-

सीसेम विध्यति । द्दन्द्शूकामेवावयजते । तस्मात् स्त्रीषं
 द्दन्द्शूकादश्शुकाः । निरस्तं नमुचेः शिरइति लोहि-
 तायसन्निरस्यति । पाणाममेव नमुचिन्निरसद्यते ।
 प्राणाआत्मनः पूर्व्वेऽभिषिच्याइत्याहुः ॥ २ ॥

सोमोराजा वरुणः । देवा धर्म्मसुवश्च ये । ते ते वाचश्च
 सुवन्ता ते ते प्राणश्च सुवन्तामित्याहुः । प्राणामेवात्मनः
 पूर्व्वानभिषिञ्चति । यद्रूयात् । अग्नेस्त्वा तेजसाभिषि-
 ञ्चामीति । तेजस्व्येव स्यात् । दुश्चर्म्मा तु भवेत् । सो-
 मस्य त्वा द्युमेनाभिषिञ्चामीत्याहुः । सौम्येवै देवतया
 पुरुषः ॥ ३ ॥

स्वयैवैनं देवतयाभिषिञ्चति । अग्नेस्तेजसेत्याहुः ।
 तेजएवास्मिन्दधाति । सूर्य्यस्य वर्चसेत्याहुः । वर्चएवास्मि-
 न्दधाति । इन्द्रस्यन्द्रियेणेत्याहुः । इन्द्रियमेवास्मिन्दधा-
 ति । मित्रावरुणयोर्वीर्य्येणेत्याहुः । वीर्य्यमेवास्मिन्दधाति ।
 मरुतामोजसेत्याहुः ॥ ४ ॥

ओजएवास्मिन्दधाति । क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याहुः ।
 क्षत्राणामेवैनं क्षत्रपतिं करोति । अतिदिवस्याहीत्या-
 हुः । अत्यन्यान्पाहीति वावैतदाहुः । समावटचक्रधरा-
 गुदीचीरित्याहुः । राष्ट्रमेवास्मिन्ध्रुवमकः । उच्छेषणेन

जुहोति । उच्छेषणभागेवै रुद्रः । भागधेयेनैव रुद्रन्निरवदयते ॥ ५ ॥

उदङ्गुपरेत्याग्राध्रे जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रन्निरवदयते । रुद्र यत्ते क्रयीपरं नामेत्याह । यद्वाअस्य क्रयीपरं नाम । तेन वाएष हिमस्ति । यः हिमस्ति । तेनैवैनः सह शमयति । तस्मै हुतमसि यमेष्टमसीत्याह । यमा देवास्य मृत्युमवयजते ॥ ६ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यइति तस्यै गृहे जुहुयात् । यां कामयेत राष्ट्रमस्यै पूजा स्यादिति । राष्ट्रमेवास्यै पूजा भवति । पर्षमयेनाध्वर्युरभिषिञ्चति । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्विषिन्दधाति । औदुम्बरेण राजन्यः । ऊर्जमेवास्मिन्ननाद्यं दधाति । आश्वत्येन वैश्यः । विशामेवास्मिन् पुष्टिं दधाति । नैयग्रोधेन जन्यः ॥ मिचाण्येवास्यै कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै ॥ ७ ॥

भवत्याहुः पुरुषञ्जोसेत्याह निरवदयते यजते जन्यो द्वे च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चमइति रथमुपावहरति विजि-

त्यै । मि॒त्रावरु॑णयोस्त्वा प्र॒शास्त्रोः प्र॒शिषा यु॒न॒ज्मीत्या॑ह ।
 ब्र॒ह्म॒णै॒वैनं॑ दे॒वता॑भ्यां यु॒नक्ति॑ । पृ॒ष्टि॒वा॒हिनं॑ यु॒नक्ति॑ ।
 पृ॒ष्टि॒वा॒ही वै दे॒वर॒थः । दे॒वर॒थमे॒वास्मै॑ यु॒नक्ति॑ । चयोऽ-
 श्वा॒भव॑न्ति । रथ॑श्चतु॒र्थः । द्वौ स॒व्येष्ठ॑सार॒थी । षट्स॒म्य-
 च॑न्ते ॥ १ ॥

ष॒ञ्चा॒च॒त॒वः । च॒तु॒भिरे॒वैनं॑ यु॒नक्ति॑ । वि॒ष्णुक॑मान्
 क्र॒मते॑ । वि॒ष्णुरे॒व भू॒त्वेमाँ॑ल्लो॒कान॒भिज॑यति । यः स्र-
 चि॒यः प्र॑ति॒हितः । सोऽ॒न्वार॑भते । रा॒ष्ट्रमे॒व भ॑वति । चि-
 ष्टु॒भा॒न्वार॑भते । इ॒न्द्रि॒यं वै चि॒ष्टुक् । इ॒न्द्रि॒यमे॒व यज॑-
 माने द॒धाति ॥ २ ॥

म॒रुतां॑ प्र॒सवे॒जेष॑मि॒त्याह॑ । म॒रुद्भिरे॒व प्र॑सू॒त॒उज्ज॑-
 यति॑ । आ॒सं म॒न॒इत्या॑ह । यदै॒व म॒न॒सैषी॑त् । तदा॒पत् ।
 रा॒ज॒न्यं जि॑नाति । अ॒ना॒क्रान्त॑ए॒वाक्र॑मते । वि॒वा॒ए॒ष
 इ॒न्द्रि॒येण॑ वी॒र्ये॑ण॒र्धते॑ । यो रा॒ज॒न्यं जि॑नाति । स॒म॒ह-
 मि॒न्द्रि॒येण॑ वी॒र्ये॑णेत्या॑ह ॥ ३ ॥

इ॒न्द्रि॒यमे॒व वी॒र्ये॑मा॒त्मन्ध॑त्ते । प॒शूनां॑ म॒न्युरे॒सि त॒वे॒व
 मे म॒न्युर्भू॑यादिति॒ वारा॑हीउ॒पान॑हा॒वुप॑मु॒श्चते॑ । प॒शू-
 नां॑ वा॒ए॒ष म॒न्युः । यद्व॑रा॒हः । ते॒नै॒व प॑शूनां म॒न्युमा॑त्म-
 न्धत्ते । अ॒भि॒वा॒इ॒यꣳ सु॑षु॒वाणं॑ का॒मय॑ते । तस्यै॒श्वरे॑न्द्रि॒यं

वीर्यमादातोः । वाराहीउपानहावुपमुच्चते । अस्या-
एवान्तर्धत्ते । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानात्यै ॥ ४ ॥

नमोमात्रे पृथिव्याइत्याहाहिःसायै । इयदस्यायु-
रस्यायुर्मे धेहीत्याह । आयुरेवात्मन्धत्ते । जर्गस्यूर्ज
मे धेहीत्याह । जर्जमेवात्मन्धत्ते । युङ्गसि वर्चोऽसि वर्चा
मयि धेहीत्याह । वर्चएवात्मन्धत्ते । एकधा ब्राह्मणउप-
हरति । एकधैव यजमानआयुरूर्जं वर्चोदधाति । र-
यविमोचनीया जुहोति प्रतिष्ठित्यै ॥ ५ ॥

चयोऽश्वाभवन्ति । रयश्चतुर्थः । तस्माच्चतुर्जुहोति ।
यदुभौ सहावतिष्ठेतां । समानं लोकमियतां । सह स-
ङ्गहीचा रयवाहने रयमादधाति । सुवर्गादेवैनं लो-
कादन्तर्दधाति । हःसः शुचिषदित्यादधाति । ब्रह्मणै-
वैनमुपावहरति । ब्रह्मणा दधाति ॥ अतिच्छन्दा द-
धाति । अतिच्छन्दावै सर्वाणि छन्दाःसि । सर्वेभि-
रेवैनं छन्दोभिरादधाति । वर्षवाणषा छन्दसां । यद-
तिच्छन्दाः । यदतिच्छन्दा दधाति । वर्षवैमः समा-
नानां करोति ॥ ६ ॥

पयन्ते दधाति वीर्येणेत्याहानात्यै प्रतिष्ठित्यै ब्रह्म-
णा दधाति सप्त च ॥ अनु० ६ ॥

मिचोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रं वाञ्छः । वारुणी
राचिः । अहोरात्राभ्यामेवैनमुपावहरति । मिचोऽसि
वरुणोऽसीत्याह । मैत्रोवै दक्षिणः । वारुणः सव्यः । वै-
श्वदेव्यामिक्षा । स्वमेवैनौ भागधेयमुपावहरति । सम-
हं विश्वैर्देवैरित्याह ॥ १ ॥

वैश्वदेव्यो वै पूजाः । ताएवाद्याः कुरुते । क्षत्रस्य ना-
भिरसि क्षत्रस्य योनिरसीत्यधीवासमास्तृणाति सयो-
नित्वाय । स्योना मासीद सुषदा मासीदेत्याह । यथा
यजुरेवैतत् । मा त्वा हिःसीन्मा मा हिःसीदित्याहा
हिःसायै । निषसाद धृतव्रतोवरुणः पत्या स्वासाम्ना-
ज्याय सुक्रतुरित्याह । साम्नाज्यमेवैनः सुक्रतुं करोति ।
ब्रह्मा इ त्वः राजन् ब्रह्मासि सवितासि सत्यसवद-
त्याह । सवितारमेवैनः सत्यसवं करोति ॥ २ ॥

ब्रह्मा इ त्वः राजन् ब्रह्मासीन्द्रोऽसि सत्यौजाव्रत्याह ।
इन्द्रमेवैनः सत्यौजसं करोति । ब्रह्मा इ त्वः राजन्
ब्रह्मासि मिचोऽसि सुशेवदित्याह । मिचमेवैनः सुशेवं
करोति । ब्रह्मा इ त्वः राजन् ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्य-
धर्मेत्याह । वरुणमेवैनः सत्यधर्माणं करोति । सवि-
तासि सत्यसवदित्याह । गायत्रीमेवैतेनाभिव्याहरति ।

इन्द्रोऽसि सत्यौजा इत्याह । चिष्टुभमेवैतेनाभिव्याह-
रति ॥ ३ ॥

मिचोऽसि सुशेव इत्याह । जगतीमेवैतेनाभिव्याह-
रति । सत्यमेता देवताः । सत्यमेतानि छन्दाःसि । स-
त्यमेवावरुन्धे । वरुणोऽसि सत्यधर्म्मेत्याह । अनुष्टुभमेवै-
तेनाभिव्याहरति । सत्यानृते वाअनुष्टुप् । सत्यानृते
वरुणः । सत्यानृते एवावरुन्धे ॥ ४ ॥

नैनः सत्यानृते उदिते हिःस्तः । य एवं वेद । इन्द्रस्य
वज्रोऽसि वार्चघ्न इति स्फ्यं प्रयच्छति । वज्रोवै स्फ्यः । व-
ज्रोणैवास्माअवरपरः रन्धयति । एवं हि तच्छ्रेयः ।
यदस्मा एते रथ्येयुः । दिशोऽभ्ययः राजाभूदिति पञ्चा-
क्षान् प्रयच्छति । एतेवै सर्व्वेयाः । अपराजायिनमे-
वैनं करोति ॥ ५ ॥

ओदनमुद्भवते । परमेष्ठी वाणः । यदोदनः । पर-
मामेवैनः अयं गमयति । सुस्रोकाः३ सुमङ्गलाः३ स-
त्यराजा-३-नित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । श्यौनः
श्येपमास्थापयते । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति । परः शतं
भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः ॥ आयुष्येवेन्द्रिये प्र-
तिष्ठति । मारुतस्य चैकविःशतिकपालस्य वैश्वदेव्यै

चामिष्ठायाऽग्रये स्विष्टकृते समवद्यति । देवताभिरेवै-
नमुभयतः परिवृह्णाति । अपां नम्रे स्वाहोर्जानम्रे स्वा-
हाग्रये गृहपतये स्वाहेति तिस्रश्चाहुर्तोर्जुहोति । अय-
इमे लोकाः । एषेव लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

देवैरित्याह सत्यसवं करोति चिष्टभमेवैतेनाभि-
व्याहरति सत्यानृते एवावरुन्धे करोति शतेन्द्रियः षट्
च ॥ अनु० १० ॥

एतद्ब्राह्मणानि धाचे रत्विनां देवसुवामर्थेऽतोदे-
वोर्हिंशः सोमस्येन्द्रस्य मिचोदश ॥ १० ॥

एतद्ब्राह्मणानि वैष्णवं चिकपालमन्त्रं वै पूषावा-
शास्थेत्याह दिशउदङ्परेत्यब्रह्मा ३ त्वः राजञ्चतुः-
षष्टिः ॥ ६४ ॥ हरिः ओ३म् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

वरुणस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् ।
तत्सः सृद्भिरनुसमसर्पत् । तत्सः सृपाः सः सृपृत्वं । अ-

ग्निना देवेन प्रथमेऽहं ननु प्रायुङ्ग। सरस्वत्या वाचा
द्वितीये। सवित्रा प्रसवेन तृतीये। पूषणा पशुभिश्चतुर्थे।
वृहस्पतिना ब्रह्मणा पञ्चमे। इन्द्रेण देवेन षष्ठे। वह-
सोऽन स्वया देवतया सप्तमे ॥ १ ॥

सोमैः न राज्ञाष्टमे। त्वष्टा रूपेण नवमे। विष्णुना
यज्ञेनाप्तोत्। यत्सः सृपो भवन्ति। इन्द्रियमेव तद्वीर्यं
यजमानश्चाप्तोति। पूर्वा पूर्वा वेदिर्भवति। इन्द्रियस्य
वीर्यं स्याव रुधैः। पुरस्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति।
सोमो वै रेतोधाः। रेत एव तदधाति ॥ अन्तरा त्वाष्ट्रेण।
रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि विकरोति। उपरिष्टा द्वै-
ष्णवेन। यज्ञो वै विष्णुः। यज्ञ एवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

सप्तमे दधाति पञ्च च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः।

जामि वा एतत् कुर्वन्ति। यत्सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः
सोमं क्रीणन्ति। पुरुडरिसृजां प्रयच्छत्यजामित्वाय।
अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः। अप्सु दीक्षातपसी प्रा-
वेशयन्। तत्पुण्डरीकमभवत्। यत्पुण्डरिसृजां प्रय-
च्छति। साक्षादेव दीक्षातपसी अवहन्त्ये। दशभिर्वत्स-
तरैः सोमं क्रीणाति। दशाक्षरा विराट् ॥ १ ॥

अ॒न्नं वि॒राट् । वि॒राजै॒वान्नाद्य॒मवरु॒न्धे । मु॒ष्करा॒भ-
वन्ति॑ से॒न्द॒त्वाय॑ । द॒श॒पे॒यो॒भवति॑ । अ॒न्नाद्य॒स्वाव॑रु॒ध्यै ।
श्र॒तं ब्रा॒ह्म॒णाः पि॒बन्ति॑ । श॒तायुः॑ पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॒यः ।
आयु॑ष्ये॒वेन्द्रि॒ये प्र॒ति॒तिष्ठ॑ति । स॒प्तद॒शः स्तो॒त्रं भ॑वति ।
स॒प्तद॒शः पू॒जाप॑तिः ॥ २ ॥

पू॒जाप॑ते॒राण्यै॑ । पू॒काशा॑व॒ध्वर्ष्यै॑वे॒ ददा॑ति । पू॒काश॑मे-
वे॒नं ग॑मयति । स॒जमु॒जा॒चे । व्ये॒वास्यै॑ वासयति । रु॒क्मः
हो॒त्रे । आ॒दि॒त्यमे॒वास्मा॑ उ॒च्यते॑ । अ॒श्वं प्र॑स्तो॒तृप्र॑ति-
हृ॒त्भ्यां । पू॒जाप॑त्यो॒वाश्र॑यः । पू॒जाप॑ते॒राण्यै॑ ॥ ३ ॥

द्वा॒द॒श॒प॒ष्ठौही॑र्ब्र॒ह्म॒णे । आ॒युरे॑वावरु॒न्धे । व॒शां मै॒त्रा
वरु॑णाय । रा॒ष्ट्रमे॒व व॑श्यकः । अ॒ष्ट॒भं ब्रा॒ह्म॒णाश्च॑सि॒ने ।
रा॒ष्ट्रमे॒वेन्द्रि॒याव्य॑कः । वास॑सी ने॒ष्टापो॑तृ॒भ्यां । प॒वित्रे॑-
ए॒वास्यै॑ते । स्थू॒रि॒यवा॑चित॒म॒च्छा॒वाका॑य । अ॒न्त॒ए॒व वरु॑-
ण॒मव॑यजते ॥ ४ ॥

अ॒न॒ज्ञा॒ह॒मग्नी॑धे । व॒ह्नि॒र्वा॒अ॒न॒ज्ञान् । व॒ह्नि॒र॒ग्नीत् ।
व॒ह्नि॒नै॒व व॒ह्नि॒य॒ज्ञस्या॑वरु॒न्धे । इन्द्र॑स्य सु॒षुवा॑णस्य च॒धे-
न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ प॒राप॑तत् । भृ॒गुस्तृ॑तीयमभवत् । आ॒य-
न्तीयं॑ तृतीयं । सर॑स्वती तृतीयं । भा॒र्गवो॑होता भवति ।
आ॒यन्तीयं॑ ब्रह्म॒सामं॑ भवति ॥ वा॒र॒व॒न्तीय॑मग्निष्टोम॒सा-

मं । सारस्वतीरपोऽह्लाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यावरुध्यै ।
 आयन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । इन्द्रियमेवास्मिन् वीर्यं
 अयति । वारवन्तीयमग्निष्टोमसामं । इन्द्रियमेवास्मिन्
 वीर्यं वारयति ॥ ५ ॥

विराट् पूजापतिरश्वः पूजापतेराह्यै यजते ब्रह्मसामं
 भवति सप्त च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

ईश्वरोवाण्ड दिशोऽनुन्मदितोः । यं दिशोऽनुव्या-
 स्थापयन्ति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिक्ष्वेव प्रतिति-
 ष्ठत्यनुन्मादाय । पञ्च देवतायजति । पञ्च दिशः । दि-
 क्ष्वेव प्रतितिष्ठति । हविषो हविषद्भवा वाहस्पत्यमभि-
 धारयति । यजमानदेवत्येवै वृहस्पतिः । यजमानमेव
 तेजसा समर्धयति ॥ १ ॥

आदित्यामल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतो पृश्निं
 पष्ठीर्ही । विश्वैवास्मै राष्ट्रश्च समीची दधाति । आ-
 दित्या पूर्वाया प्रचरति । मारुत्योत्तरया । राष्ट्रएव
 विश्वमनुबध्नाति । उच्चैरादित्याया आश्रावयति । उ-
 पाशु मारुत्यै । तस्मादाष्टं विश्वमतिवदति । गर्भिण्या-
 दित्या भवति ॥ २ ॥

इन्द्रियं वै गर्भः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः । अगर्भा मा-
रुती । विचै मरुतः । विशमेव निरिन्द्रियामकः । देवा-
सुराः संयत्ताआसन् । ते देवाअश्विनोः पूषन्वाचः स-
त्यः सन्निधाय । अन्तेनासुरानभ्यभवन् । तैःश्विभ्यां
पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निरवपन् । ततोवै ते
वाचः सत्यमवारुन्धत ॥ ३ ॥

यदश्विभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति ।
अन्तेनैव भ्रातृव्यानभिभूय । वाचः सत्यमवारुन्धे ।
सरस्वते सत्यवाचे चरुं । पूर्वमेवेदितं । उत्तरेणाभि-
युष्णाति । सविचे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं
प्रसूत्यै । दूतान् प्रहियोति । आविदयताभवन्ति ।
आविदमेवैनं गमयन्ति ॥ अथो दूतेभ्यएव न च्छिद्यते ।
तिसृधन्वः शुष्कदृतिर्दक्षिणा समृध्यै ॥ ४ ॥

अर्धयति भवत्यरुन्धत गमयन्ति द्वे च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्माच्छिशिरे कुरु-
पञ्चालाः प्राञ्चोयान्ति । सौम्यं चरुं । तस्माद्दसन्तं व्य-
वसायादयन्ति । सविचं द्वादशकपालं । तस्मात् पुर-

स्ताद्यवानाः सविचाविरुन्धते। दार्हस्पत्यं चरुं। सवि-
चैव विरुध्य। ब्राह्मणायवानादधते। त्वाष्ट्रमष्टाक-
पालं ॥ १ ॥

रूपाण्येव तेन कुर्वते। वैश्वानरं द्वादशकपालं।
तस्माज्जघन्ये नैदाघे प्रत्यञ्चः कुरुपञ्चालायान्ति। सा-
रस्वतं चरुं निर्वपति। तस्मात् पावृषि सर्वावाचो
वदन्ति। पौष्णेन व्यवस्यन्ति। मैत्रेण कृषन्ते। वारुणेन
विधृता आसते। क्षैत्रपत्येन पाचयन्ते। आदित्येनाद-
धते ॥ २ ॥

मासि मास्येतानि हवीःषि निरूप्याणीत्याहुः।
तेनैवर्तून् प्रयुङ्क्त इति। अथो खल्वाहुः। कः संवत्सरं
जीविष्यतीति। षडेव पूर्व्वेद्युर्निरूप्याणि। षडुत्तरेद्युः।
तेनैवर्तून् प्रयुङ्क्ते। दक्षिणोरथवाहनवाहः पूर्व्वेषां द-
क्षिणा। उत्तरउत्तरेषां। संवत्सरस्यैवान्तौ युनक्ति ॥
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ३ ॥

त्वाष्ट्रमष्टाकपालं दधते युनक्त्येकं च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः।

इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत्।
स यत्प्रथमं निरधीवत्। तत्कलमभवत्। यद्वितीयं।

तद्दरं । यत्तृतीयं । तत्कर्कन्धु । यन्नस्तः । स सिंहः ।
यदक्ष्याः ॥ १ ॥

स शार्दूलः । यत्कर्ष्योः । स वृकः । यजुर्ध्वः । स सोमः ।
यावाची । सा सुरा । चयाः सक्तवोभवन्ति । इन्द्रिय-
स्यावरुध्यै । चयाणि लोमानि ॥ २ ॥

त्विषिमेवावरुन्धे । चयोग्रहाः । वीर्यमेवावरुन्धे ।
नाम्ना दशमी । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दशमी । प्रा-
णाइन्द्रियं वीर्यं । प्राणानेवेन्द्रियं वीर्यं यजमानआत्म-
न्धत्ते । सीसेन क्लीवाच्छयाणि क्रीणाति । न वाएतदयो
न हिरण्यं ॥ ३ ॥

यत्सीसं । न स्त्री न पुमान् । यत् क्लीबः । न सोमो
न सुरा । यत्सौचामणीसमृद्धौ । स्वाद्दी त्वा स्वादुने-
त्याह । सोममेवैनां करोति । सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व
सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सूचाम्णे पच्यस्वेत्याह । एताभ्यो
ह्येषा देवताभ्यः पच्यते । तिस्रः सः सृष्टा वसति ॥ ४ ॥

तिस्रोहि राचीः क्रीतः सोमोवसति । पुनातु ते प-
रिसुतमिति । यजुषा पुनाति व्यावृत्त्यै । पवित्रेण पुना-
ति । पवित्रेण हि सोमं पुनन्ति । वायुः पूतः पवित्रेणेति ।
नैतया पुनीयात् । व्यृद्धा ह्येषा । अतिपवितस्यैतया पुनी-

यात् । कुविद्ङ्गेत्यनिरुक्तया प्राजापत्यया गृह्णाति ॥ ५ ॥

अनिरुक्तः पूजापतिः । पूजापतेरास्यै । एकयर्चा गृह्णाति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति । आश्विनं धूम्रमालभते । आश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति । सारस्वतं मेघं । वाग्वै सरस्वती । वाचैवैनं भिषज्यति ॥ ऐन्द्रमृषभः सेन्द्रत्वाय ॥ ६ ॥

अश्व्योर्लोमानि हिरण्यं वसति गृह्णाति भिषज्यत्येकञ्च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

यन्निषु यूपेषालभेत । बहिर्द्वास्मादिन्द्रियं वीर्यं दधात् । भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् । एकयूपश्चालभते । एकधैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति । नैतेषां पशूनां पुरोडाशा भवन्ति । ग्रहपुरोडाशा द्योते । युवः सुराममश्विनेति सर्वदेवत्ये याज्यानुवाक्ये भवतः । सर्वा एव देवताः प्रीणाति ॥ १ ॥

ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारं । ब्राह्मणो ह्याहुत्याउच्छेषणस्य पाता । यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वल्मीकवपायामवनयेत् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यद्वै-

सौचामण्यै व्यृद्धं तदस्यै समृद्धं । नानादेवत्याः पशवश्च
पुरोडाशाश्च भवन्ति समृद्ध्यै । ऐन्द्रः पशूनामुत्तमो भ-
वति । ऐन्द्रः पुरोडाशानां प्रथमः ॥ २ ॥

इन्द्रिये एवास्मै समीचीं दधाति । पुरस्तादनूयाजा-
नां पुरोडाशैः प्रचरति । पशवो वै पुरोडाशाः । पशूने-
वावरुन्धे । ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रियमेवा-
वरुन्धे । सावित्रं द्वादशकपालं प्रसृत्यै । वारुणं दशक-
पालं । अन्ततएव वरुणमवयजते । वडवा दक्षिणा ॥ ३ ॥

उत वाण्णाश्चसूते । उताश्चतरं । उत सोम उत सु-
रा । यत्सौचामणीसमृद्ध्यै । बार्हस्पत्यं पशुं चतुर्थम-
तिपवितस्यालभते । ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः । ब्रह्म-
शैव यज्ञस्य व्यृद्धमपि वपति । पुरोडाशवानेष पशुर्भव-
ति । न ह्येतस्य ग्रहं गृह्णन्ति । सोमप्रतीकाः पितरस्तृ-
ष्णुतेति शतातृष्णायाः समवनयति ॥ ४ ॥

शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिति-
ष्ठति । दक्षिणोऽग्नौ जुहोति । पापवस्यस्य व्यावृत्यै । हि-
रण्यमन्तरा धारयति । पूतामेवैनां जुहोति । शतमानं
भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्र-
तितिष्ठति । यच्चैव शता तृष्णां धारयति ॥ ५ ॥

तन्निदधाति प्रतिष्ठित्यै । पितृन् वाएतस्येन्द्रियं
 वीर्यं गच्छति । यः सोमाऽतिपवते । पितृणां याज्यानु-
 वाक्याभिरुपतिष्ठते । यदेवास्य पितृनिन्द्रियं वीर्यं ग-
 च्छति । तदेवावरुन्धे । तिसृभिरुपतिष्ठते । तृतीये वा-
 इतो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति । अथो चीणि वै
 यज्ञस्येन्द्रियाणि ॥ अध्वर्युर्होता ब्रह्मा । तउपतिष्ठन्ते ।
 यान्येव यज्ञस्येन्द्रियाणि । तैरेवास्यै भेषजं करोति ॥ ६ ॥
 पीणाति पृथमो दक्षिणा समवनयति धारयतीन्द्रि-
 याणि चत्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अग्निष्टोममग्राहरति । यज्ञमुखं वाअग्निष्टोमः ।
 यज्ञमुखमेवारभ्य सवमाक्रमते । अथैषोऽभिषेचनीय-
 श्वतुस्त्रिंशपवमानोभवति । चयस्त्रिंशद्वै देवताः ।
 ताएवाप्नोति । पूजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तमेवाप्नोति । स-
 शरएष स्तोमानामयथापूर्वं । यद्विषमास्तोमाः ॥ १ ॥

एतावान् वै यज्ञः । यावान् पवमानाः । अन्तस्त्रेषणं
 त्वाअन्यत् । यत्समाः पवमानाः । तेनासंशरः । तेन
 यथापूर्वं । आत्मनैवाग्निष्टोमेनर्ध्नोति । आत्मना

पुष्टो भवति । पूजा वा उक्थानि । पशव उक्थानि* । यदु-
क्थो भवत्यनुसन्तत्यै ॥ २ ॥

स्तोमाः पशव उक्थान्येकञ्च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

उप त्वा जामयोगिर इति प्रतिपद्भवति । वाग्व वायुः ।
वाचरवैषोऽभिषेकः । सर्वांसामेव पूजानां सूयते ।
सर्वाणं पूजाराजेति वदन्ति । एतमुत्तं दशक्षिपद्-
त्याह । आदित्यावै पूजाः । पूजानामेवैतेन सूयते ।
यन्ति वा एते यज्ञमुखात् । ये संभार्थ्या अक्रन् ॥ १ ॥

यदाह पवस्व वाचो अग्नि य इति । तेनैव यज्ञमुखान्न-
यन्ति । अनुष्टुक् प्रथमा भवति । अनुष्टुगुत्तमा । वाग्वा-
अनुष्टुक् वाचैव पूयन्ति । वाचोद्यन्ति । उद्वतोर्भवन्ति ।
उद्वद्वा अनुष्टुभोरूपं । आनुष्टुभोराजन्यः ॥ २ ॥

तस्मादुद्वतोर्भवन्ति । सौर्येणुष्टुगुत्तमा भवति । सुव-
र्गस्य लोकस्य सन्तत्यै । योवै सवादेति । नैनः सव उप-
नमति । यः सामभ्य एति । पापीयान्तुषुवाखो भव-
ति । एतानि खलु वै सामानि । यत्पृष्ठानि । यत्पृष्ठा-
नि भवन्ति ॥ ३ ॥

* काशीस्थपुस्तके, पशव उक्थानि । प्रजा वा उक्थानि । इति पाठ-
व्यत्ययो वर्त्तते ।

तैरेव सवान्नैति । यानि देवराजानां सामानि ।
 तैरमुष्मिँल्लोकञ्च भोति । यानि मनुष्यराजानां सा-
 मानि । तैरस्मिँल्लोकञ्च भोति । उभयोरैव लोकयो-
 र्च भोति । देवलोके च मनुष्यलोके च । एकविंशोऽभि-
 षेचनीयस्योत्तमो भवति । एकविंशः केशवपनीयस्य
 प्रथमः । सप्तदशो दशपेयः ॥ ४ ॥

विद्वाणकविंशः । राष्ट्रं सप्तदशः । विश्वैतन्म-
 ध्यतोऽभिषिच्यते । तस्माद्वाण्य विशां पियः । विशोहि
 मध्यतोऽभिषिच्यते । यद्वाणमदोदिशोऽनुव्यास्थापय-
 न्ति । तत्सुवर्गं लोकमभ्यारोहति । यदिमं लोकं न प्र-
 त्यवरोहेत् । अतिजनं वेयात् । उद्वा माद्येत् ॥ यदेष
 प्रतीचीनस्तोमो भवति । इममेव तेन लोकं प्रत्यवरो-
 हति । अथो अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय
 ॥ ५ ॥

अक्रन्नाजन्यो भवन्ति दशपेयोमाद्येत् चीणि च ॥
 अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

इयं वै रजता । असौ हरिणी । यद्गुक्नौ भवतः ।
 आभ्यामेवनमुभयतः परिगृह्णाति । वरुणस्य वा अभि-

षिच्यमानस्यापः । इन्द्रियं वीर्यं निरघ्नन् । तत्सुवर्षं
 हिरण्यमभवत् । यद्रुक्मन्तर्दधाति । इन्द्रियस्य वी-
 र्यस्यानिर्घाताय । शतमानो भवति शतक्षरः ॥ शतायुः
 पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । आयु-
 र्वै हिरण्यं । आयुष्याएवैनमभ्यतिक्षरन्ति । तेजोवै हि-
 रण्यं । तेजस्याएवैनमभ्यतिक्षरन्ति । वर्चोवै हिरण्यं ।
 वर्चस्याएवैनमभ्यतिक्षरन्ति ॥ १ ॥

शतक्षरोऽष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

अप्रतिष्ठितो वाएष इत्याहुः । यो राजसूयेन यजत-
 इति । यदा वाएष एतेन द्विराचेण यजते । अथ प्रति-
 ष्ठा । अथ संत्सरमाप्नोति । यावन्ति संवत्सरस्याहोरा-
 चाणि । तावतीरेतस्य स्तोत्राः । अहोरात्रेष्वेव प्रति-
 तिष्ठति । अग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति । अतिरात्रउत्तरं
 ॥ १ ॥

नानैवाहोरात्रयोः प्रतितिष्ठति । पौर्णमास्यां पूर्व-
 महर्भवति । व्यष्टकायामुत्तरं । नानैवार्धमासयोः प्रति-
 तिष्ठति । अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्दृष्टउत्तरं ।

नानैव मासयोः प्रतितिष्ठति । अथो खलु । येव स-
मानपक्षे पुण्याहे स्यातां । तयोः कार्यप्रतिष्ठित्यै ॥ २ ॥

अपश्व्योदिराचइत्याहुः । हे ह्येते छन्दसो । गा-
यत्रच्च चैष्टुभच्च । जगतीमन्तर्यन्ति । न तेन जग-
तीकृतेत्याहुः । यदेनां तृतीयसवने कुर्वन्तीति । यदा
वाएषा हीनस्याहर्भजते । साहस्य वा सवनं । अथैव
जगती कृता । अथ पश्व्यः ॥ व्युष्टिर्वाएष द्विराचः । य-
एवंविद्वान् द्विराचेण यजते । व्येवास्माउच्छति । अथो
तमएवापहते । अग्निष्टोमं ततआहरति । अग्निः सर्वा
देवताः । देवतास्वेव प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥

उत्तरं प्रतितिष्ठित्यै पश्व्यः सप्त च ॥ अनु० १० ॥

वरुणस्य जामीश्वरआग्नेयमिन्द्रस्य यच्चिषमिष्टोम-
मुपत्वेयं वै रजताऽप्रतिष्ठितो दश ॥ १० ॥

वरुणस्य यदश्विभ्यां यच्चिषु तस्मादुद्धतीः सप्तत्रिं-
शत् ॥ ३७ ॥ ॐ तत्सत् । हरिः ॐ ॥

इति तैत्तिरीयशाखीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकः समाप्ति-
मगमत् ॥

भाधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्यम् ।

आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

हरिः ॐ ।

वागीवाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यन्नत्वा हतकृत्याः स्तुस्तन्नमानि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा वो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्भमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधदुक्कमहीपतिः ।

आदिग्रन्थाधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसङ्ग्रहात् ।

कृपासुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

व्याख्याता सुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता ।

तद्राष्ट्रार्थं व्याकरिभ्ये सुखेनार्थविबुद्धये ॥ ५ ॥

यद्यपि संहितायां “इषेतोर्जीला” इत्यादीनां दर्शपूर्णमास-
मन्त्राणामादौ समाख्यातत्वात् तद्व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे पौरोहि-
त्रिककाण्डमादौ पठितव्यन्तथापि दर्शपूर्णमासयोरारवनीवास-
ग्निसापेक्षत्वादग्नीनां साधानसाध्यत्वात् प्रथमकाण्डस्यास्य प्रप-
ठकेऽन्वाधानविधिरुच्यते । यद्यपि ‘कृत्तिकास्रग्निमादधीत’ इत्य-

यमेव आधानब्राह्मणस्य उपसङ्गमस्तथापि संहितायां सहकाख्ये
 शुक्रामन्थिग्रहप्रचारार्थानां मन्त्राणामनुकृतेनात्र वक्तव्यत्वात् तेषा-
 न्नाज्ञासनीयफलप्रतिपादकत्वेन मङ्गलरूपत्वादाद्यानुवाके तान्
 परित्रिष्टान् मन्त्रानभिदधानोऽर्थान्मङ्गलाशरणं सम्यादयति ।
 'ब्रह्म सन्धत्तं' इत्यादिना ॥ ब्रह्मशब्दो जगत्कारणे परमात्मनि
 मुख्यतया वेदे प्रयुज्यते । तथाचैतरेयिणः स्वकीयोपनिषदि समा-
 मनन्ति 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' इति । (३अ०।१क०) । तैत्ति-
 रीयास्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति । (२बस्ती।१अ०) वाजसनेयि-
 नस्य 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति* । एवं सति ब्रह्मशब्दप्रतिपादके-
 ऽस्य वर्षमात्रके परब्रह्मणि सहसा बुद्धिस्त्रत्वादर्थान्मङ्गलाशरणं
 सम्यस्यते । तस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वेन वेदोऽपि ब्रह्मशब्दस्यार्थः ।
 ततो गन्यादौ वेदपुरुषोऽनुसृतो भवति । तादृगस्य वेदाध्ययना-
 ध्यापनयोर्मुखाधिकारसत्यादिका ब्राह्मणजातिरपि ब्रह्मशब्द-
 स्यार्थः, सोऽयमत्र मन्त्रे विवक्षितः । उत्तरवाक्यगतत्रयशब्दसाह०
 चर्यात् । एवं सत्यत्र प्रतिपाद्यत्वेनाविवक्षितोऽपि परमात्मा सह-
 सा प्रतीयमानो विघ्नपरिहारादिरूपं मङ्गलं सम्यादयति । अथा
 ब्राह्मणभोजनार्थमानीयमानस्य दधिकुम्भस्य दर्शनेन यामा-
 न्तरे जिगमिषूणां मङ्गलं तदत् । तस्मादाद्यानुवाके 'ब्रह्म
 सन्धत्तं' इत्यादि मन्त्राणामाजानं युक्ततरम् । मन्त्रविनियोगं
 चापस्तम्बो दर्शयति । अपरेषोत्तरेषु वेदेर्ग्रहावरती चासन्धत्ते ॥
 "ब्रह्म सन्धत्तं तन्मे जिव्यतम् । अत्र५ सन्धत्तं तन्मे जिव्यतम् ।

* एतत् प्रमाणं वाजसनेयसंहितायां न दृश्यते ।

इषः सन्धत्तं तां मे जिव्यतम् । ऊर्जः सन्धत्तं तां मे जिव्यतम् ।
 रविः सन्धत्तं तां मे जिव्यतम् । पुष्टिः सन्धत्तं तां मे जिव्यतम् ।
 प्रजाः सन्धत्तं तां मे जिव्यतम् । पशून् सन्धत्तं ताम्यो जिव्यतम्”
 इति ॥ अथाध्वर्युः शुक्रपात्रं प्रतिप्रस्थाता मन्थिपात्रश्चादाव
 उत्तरे वेदेः पश्चाद्भागेऽवस्थापयतः स्वहस्तस्थिते पात्रे परस्पर-
 रसंसृष्टे कुरुतः । यदा स्वकीयावरत्नी परस्परसंसृष्टौ कुरुतः । हे
 यशै युवां ब्रह्म यजमानसम्बन्धिनीं ब्राह्मणजातिं ‘सन्धत्तं’ स्वा-
 चितधर्मादाहितं यथा न भवति तथा सम्पादयतम् । किञ्च मे
 तद्ब्रह्म मदीयां ब्राह्मणजातिं ‘जिव्यतं’ प्रीणयतम् । एवमपि सर्वत्र
 योज्यम् ॥ ‘सन्धत्तं’ देवाधिपतिस्वामिगतां चतियजातिः । ‘इषः’
 इत्यन्नम् । ‘ऊर्जः’ क्षीरादिरसः । ‘रविः’ धनम् । ‘पुष्टिः’ बरीर-
 पोषः । ‘प्रजाः’ पुत्रपौत्रादिः । ‘पशवः’ गवादयः ॥

कल्पः । ‘सुतोऽसि जनधाः । देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्तु’
 इति । ‘शुक्रमध्वर्युरादत्ते’ इति पूर्वोक्तग्रहसन्धानात् प्रागेवेद-
 मुपादानम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् ॥ हे शुक्रग्रह त्वस-
 स्माभिः सुतोऽसि । हे ‘जनधाः’ जनानां धारयितः । ‘शुक्रपाः’
 ये देवाः शुक्रपात्रस्वस्य सोमस्य पातारक्षे त्वां प्रकर्षेणाहवनी-
 यसमीपे नयन्तु ॥ १ ॥

कल्पः । ‘सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि । शुक्र शुक्र-
 शोचिषा’ इति । ‘दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते’ इति पात्रं हस्तेन
 गृहीत्वा हविर्धामस्य पूर्वद्वारि निर्गत्योत्तरवेदेर्दक्षिणेन मार्गेण
 पूर्वस्थां दिग्ध्वर्युर्गच्छति । हे शुक्रग्रह ‘शुक्रशोचिषा’ भास्व-

रदीष्ट्या युक्त । 'सुवीराः' शोभनवीरभृत्ययुक्ताः 'प्रजाः' पुन-
 शौचादिकाः 'प्रजनयन्' उत्पादयन् उत्तरवेदेः परितो गच्छ ॥

कल्पः । 'सुतोऽसि जनधाः । देवास्ता मन्विषाः प्रणयन्तु'
 इति । 'मन्विषं प्रतिप्रख्याता' इति । 'आदत्ते' इत्यनुवर्तते । हे
 मन्विषस्य त्वमस्माभिः सुतोऽसि । हे 'जनधाः' जनानां धार-
 चितः, मन्विषाचक्षुष्य सोमस्य पातारो ये देवास्तौ त्वां प्रकर्षे-
 ष्यादवनीचसमीपे नयन्तु ॥

कल्पः । 'सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीहि । मन्वी मन्विषो-
 चिवा' इति । उत्तरेण प्रतिप्रख्याता इति । 'प्रतिपद्यते' इत्यनुव-
 र्तते । हे यद्, त्वं 'मन्वी' मन्विषामको यद्वा भूत्वा 'मन्विषोचि-
 वा' मन्विषास्यस्य तव तेजसा युक्तः, शोभनापत्योपेताः 'प्रजाः'
 भ्रातृबन्धादियुक्ताः 'प्रजनयन्' उत्पादयन् 'परीहि' उत्तर-
 वेदेऽत्तरभागे परीत्य पूर्वस्थां दिशि गच्छ ॥

कल्पः । अद्येषोत्तरवेदिं यद्वावरती चासन्धत्तः । 'सञ्ज-
 ग्मानौ द्विष आ पृथिव्याद्युः । सन्धत्तं तस्ये जिन्वतम् । प्राणः
 सन्धत्तं तस्ये जिन्वतम् । अपानः सन्धत्तं तस्ये जिन्वतम् ॥ १ ॥

आनः सन्धत्तं तस्ये जिन्वतम् । अक्षुः सन्धत्तं तस्ये जिन्वतम् ।
 ओचः, मनः, वाचः, सन्धत्तं तां मे जिन्वतम्' इति । हे
 इन्द्रकामन्विषो युवां 'सञ्जग्मानौ' परस्परं सङ्गतौ ऐकमत्यङ्गतौ
 'आ द्विषो' दुल्लोकसहितया पृथिव्या च सङ्गतावस्तदीयमायुः
 'सन्धत्तं' सन्धन् धारयन्तमभिवर्द्धयन्तमित्यर्थः । 'प्राणः' ऊर्ध्व-
 जामी वायुः । 'अपानो' अधोगामी वायुः । 'व्यानो' मध्यवायुः ।

चतुःश्रोत्रे मनेवाक् च इत्येतान्श्रियाणि, एतेषु सर्वेषु पूर्व-
वद्ब्याख्येयम् ॥ 'ब्रह्म बन्धत्' इत्येतेषुत्तरवेदेः पश्चात् सन्धानम्
इह तु पुराणादिति विशेषः ॥

कल्पः । अथैनावध्वर्युरभिमन्त्रयते । 'आयुःस्र आयुर्मे ध-
त्तम् । आयुर्यज्ञाय धत्तम् । आयुर्यज्ञपतये धत्तम् । प्राक्स्रः
प्राणं मे धत्तम् । प्राणं यज्ञाय धत्तम्' ॥ ३ ॥

'प्राणं यज्ञपतये धत्तम् । चतुःस्रस्युर्मे धत्तम् । चतुर्यज्ञाय
धत्तम् । चतुर्यज्ञपतये धत्तम् । श्रोत्रस्रः श्रोत्रं मे धत्तम् ।
श्रोत्रं यज्ञाय धत्तम् । श्रोत्रं यज्ञपतये धत्तम् । तौ देवौ शु-
क्लामन्विनौ । कल्पयतं देवीर्विभ्रः । कल्पयतं मानुषीः' ॥

'इवमूर्धमस्त्रासु धत्तम् । प्राणान् पशुषु । प्रजां मयि च यज-
माने च' इति । हे शुक्लामन्विनौ, युवाम् 'आयुःस्रः' 'आयुषः स्रा-
मिनी, भवद्यः । अतो 'मे' ममाध्वर्योरायुर्धत्तम् । तथा यज्ञस्या-
द्यायुर्धत्तम् । समाप्तिरेव यज्ञस्यायुः । तथा 'यज्ञपतये' यजमा-
नस्याप्यायुरभिवर्द्धयतम् । एवं प्राणादिषु योज्यम् । 'तौ' युवां
प्राणादिस्त्रामिनी 'शुक्लामन्विनौ' ग्रहदद्याधिपती देवौ 'देवी-
र्विभ्रः' देवसन्निधिः प्रजाः 'कल्पयतम्' अस्मदनुकूलाः कुरुतम् ॥
तथा मनुष्यजातियुक्ताः प्रजास्यास्मदनुकूलाः कुरुतम् ॥ ४ ॥

किञ्च 'इषं' श्रोत्राद्यस्त्रम् 'जर्ज' शीरादिरसद्यास्त्रासु
स्थापयतम् । 'पशुषु' गवादिषु चिरजीवनहेतुन् प्राणान् स्था-
पयतम् । 'मयि' अध्वर्योः चास्मिन् यजमाने च 'प्रजां' पुत्रपौ-
त्रादिरूपां स्थापयतम् ।

‘हस्तिकास्त्रिमादधीत । एतद्वाग्नेर्नक्षत्रम् । यत् हस्तिकाः ।
 स्वायामेधेन देवतायामाधाय । ब्रह्मवर्षी भवति’ इति । अग्नि-
 चयनकाण्डे वाङ्मना नितत्रिरित्याद्याः हस्तिकान्ता चस्मिन्
 दिने चन्द्रेण संयुज्यन्ते तस्मिन् दिने तासु हस्तिकासु चन्द्र-
 योगं प्राप्तासु अग्न्याधानं कुर्यात् । यदेतत् हस्तिकासम्पातरूपं
 तदग्निस्मन्धि नक्षत्रम् । अतएवान्यत्राद्यातं ‘हस्तिका नक्षत्रमग्नि-
 देवता’ इति । अत आधेयस्वाग्नेः हस्तिकास्त्राधाने षति स्वरू-
 पभूतायामेव देवतायामाधानं कृतं भवति । अग्नेर्ब्राह्मणाभि-
 मानित्वात् । तत्प्रसादेनाधीतश्रुताध्ययनरूपब्रह्मवर्षसम्पन्नो
 भवति । प्रकारान्तरेण प्रसंजति । ‘मुखं वा एतं नक्षत्राणां यत्
 हस्तिकाः । यः हस्तिकास्त्रिमाधत्ते । मुख्य एव भवति’ इति ।
 ‘हस्तिकाः’ इति यत् तदेतन्नक्षत्राणां मध्ये ‘मुखं’ प्रथमं नक्षत्रम् ।
 अतएव नक्षत्रप्रतिपादकेऽप्यनुवाके आदौ पथते । ‘हस्तिकानक्ष-
 त्रमग्निदेवता’ इति । एकत्र अग्नेः हस्तिकाः शुक्रं परस्मात्’ इति ।
 अन्यत्र ‘अग्निर्नः पातु हस्तिका नक्षत्रं देवमिन्द्रियं’ इत्येतत् । तदे-
 तत् सर्वमन्वानुवाकेषु इष्टिविधायकेऽप्यनुवाके एतदीषैवेष्टिरा-
 दावाद्याता । ‘अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्वामिति’ ।
 य एतमग्नये हस्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपात्रं निरवपत्’ इति ।
 अतो मुखभूतासु हस्तिकास्त्रादधानः पुमान् सर्वेषु स्वयं मुख्यो
 भवति । अस्मिन् पक्षे गुणमुक्त्वा दोषमपि कश्चिद्दर्शयति । ‘अथो
 खस्तु’ ॥ १ ॥

‘अग्निनक्षत्रमित्यपचायन्ति । गृहान् ह दाङ्गको भवति’ इति ।

पूर्वोक्तगुणवैलक्षण्यद्योतनायाथोशब्दः । अभिज्ञाः खल्वग्निदेव-
ताकमिदं नचत्रमित्येवं निन्दन्ति । तस्मिन्नक्षत्रे आदधानस्य
यजमानस्य गृहान् सोऽग्निर्दाञ्जको' दहनशीलो भवति ।

अथ निर्दोषं नचत्रं विधत्ते । 'प्रजापती रोहिण्यामग्नि-
मसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वान्नो-
हानरोहन् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वम् । यो रोहिण्यामग्निमा-
धत्ते । अग्नेत्येव । सर्वान्नोहान्नोहति' इति ॥ इह्यन्ते प्राप्यन्त-
इति रोहाः कामास्ते च यस्यां इह्यन्ते सा रोहिणी । 'अग्नेभ्यो-
त्येव' ससृद्धो भवत्येव । ससृद्धिरेव 'सर्वाम्' इत्यनेन विद्म-
दीकृता ॥

नचत्रान्तरं विधत्ते । 'देवा वै भद्राः सन्तोऽग्निमाधित्सन्त,
[२] तेषामनाहितोऽग्निरासीत् । अथैभ्यो वामं वस्रपाक्रामत् ।
ते पुनर्वस्रोरारदधत । ततो वै तान् वामं वस्रपावर्त्तत । यः
पुरा भद्रः सन् पापीयान्त्स्यात् । स पुनर्वस्रोरग्निमादधीत ।
पुनरेवैनं वामं वस्रपावर्त्तते । भद्रो भवति' इति । 'भद्राः'
धनसम्पन्नाः 'आधित्सन्त' आधातुमैच्छन् धनगर्वेण अद्वारा-
हित्यादग्निः सम्बगाहितो न स्यात् । अनन्तरं तेन विकलानु-
ष्ठानेन तदीयं 'वामं' वननीयं मणिमुक्तादिकं धनं तेभ्योऽप-
गतम् । ततः 'ते' देवाः अद्वालवो भूत्वा पुनर्वस्रं नचत्रौ तारका-
विशेषौ यस्मिन् दिने चन्द्रेण युक्तौ तस्मिन् दिनेऽग्निं सम्बगा-
धाय तद्धनं पुनर्वस्रं भवन्तः । 'ततोऽप्यन्योऽपि पूर्वं धनिकः सन्
केनापि निमित्तेन पश्चात् 'पापीयान् स्यात्' अत्यन्तनिर्धने

‘हस्तिकास्त्रिमादधीत । एतद्वाग्नेर्नक्षत्रम् । यत् हस्तिकाः ।
 स्वायामेषेन देवतायामाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति’ इति । अग्नि-
 चयनकाण्डे वाङ्मना नितम्भिरित्याद्याः हस्तिकानां यस्मिन्
 दिने चन्द्रेण संयुज्यन्ते तस्मिन् दिने तासु हस्तिकासु चन्द्र-
 योगं प्राप्तासु अग्न्याधानं कुर्यात् । अदेतत् हस्तिकासम्पातरूपं
 तदग्निसम्बन्धि नक्षत्रम् । अतएवान्यत्राद्यातं ‘हस्तिका नक्षत्रमग्नि-
 देवता’ इति । अत आधेयस्त्राग्नेः हस्तिकास्त्राधाने षति स्वरू-
 पभूतायामेव देवतायामाधानं कृतं भवति । अग्नेर्ब्राह्मणाभि-
 मानित्वात् । तत्प्रसादेनाधीतश्रुताध्ययनरूपब्रह्मवर्चससम्पन्नो
 भवति । प्रकारान्तरेण प्रसंजति । ‘मुखं वा एतं नक्षत्राणां यद्
 हस्तिकाः । यः हस्तिकास्त्रिमाधत्ते । मुख्य एव भवति’ इति ।
 ‘हस्तिकाः’ इति यत् तदेतन्नक्षत्राणां मध्ये ‘मुखं’ प्रथमं नक्षत्रम् ।
 अतएव नक्षत्रप्रतिपादकेऽप्यनुवाके आदौ पथते । ‘हस्तिकानक्ष-
 त्रमग्निर्देवता’ इति । एकत्र अग्नेः हस्तिकाः शुभ्रं परस्तात्’ इति ।
 अन्यत्र ‘अग्निर्नः पातु हस्तिका नक्षत्रं देवमिन्द्रियं’ इत्येतत् । तदे-
 तत् सर्वमन्त्रानुवाकेषु दृष्टिविधायकेऽप्यनुवाके एतद्वैवेष्टिरा-
 दावाद्याता । ‘अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्वामिति’ ।
 स एतमग्नये हस्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपात्रं निरवपत्’ इति ।
 अतो मुखभूतासु हस्तिकास्त्रादधानः पुमन् सर्वेषु स्वयं मुख्यो
 भवति । अस्मिन् पक्षे गुणमुक्त्वा दोषमपि कश्चिद्ब्रूवति । ‘अथो
 खलु’ ॥ १ ॥

‘अग्निनक्षत्रमित्यपचायन्ति । गृहान् ह दाङ्को भवति’ इति ।

पूर्वोक्तगुणवैलक्षण्यद्योतनायाथोशब्दः । अभिज्ञाः खल्वग्निदेव-
ताकमिदं नक्षत्रमित्येवं निन्दन्ति । तस्मिन्नक्षत्रे आदधानस्य
यजमानस्य गृहान् सोऽग्निर्दाञ्जको' दहनशीलो भवति ।

अथ निर्दोषं नक्षत्रं विधत्ते । 'प्रजापती रोहिण्यामग्नि-
मसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वान्रो-
हानरोहन् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वम् । यो रोहिण्यामग्निमा-
धत्ते । सभ्रात्येव । सर्वान्रोहान्रोहति' इति ॥ इह्यन्ते प्राप्यन्त-
इति रोहाः कामास्ते च यस्यां इह्यन्ते सा रोहिणी । 'सभ्रेभ्रा-
त्येव' समृद्धो भवत्येव । समृद्धिरेव 'सर्वान्' इत्यनेन विघ्न-
दीक्षता ॥

नक्षत्रान्तरं विधत्ते । 'देवा वै भद्राः सन्तोऽग्निमाधित्सन्त,
[२] तेषामनाहितोऽग्निरासीत् । अथैभ्यो वामं वस्रपाक्रामत् ।
ते पुनर्वस्रोरारदधत । ततो वै तान् वामं वस्रपावर्त्तत । यः
पुरा भद्रः सन् पापीयान्त्स्यात् । स पुनर्वस्रोरग्निमादधीत ।
पुनरेवैनं वामं वस्रपावर्त्तते । भद्रो भवति' इति । 'भद्राः'
धनसम्पन्नाः 'आधित्सन्त' आधातुमैच्छन् धनगर्वेण अङ्गारा-
हित्यादग्निः सम्बगाहितो न स्यात् । अनन्तरं तेन विकलानु-
ष्ठानेन तदीयं 'वामं' वननीयं मणिमुक्तादिकं धनं तेभ्योऽप-
गतम् । ततः 'ते' देवाः अङ्गाल्लो भूत्वा पुनर्वस्रं नक्षत्रौ तारका-
विशेषौ यस्मिन् दिने चन्द्रेण युक्तौ तस्मिन् दिनेऽग्निं सम्बगा-
धाय तद्धनं पुनर्वस्रं वस्रः । 'ततोऽप्यन्योऽपि पूर्व्वं धनिकः सन्
केनापि निमित्तेन पश्चात् 'पापीयान् स्यात्' अत्यन्तनिर्धने

भवेत् । स पुनर्वस्त्रोरग्निमाधाय पूर्ववद्धनं प्राप्य सर्वेषां मध्ये
'भद्रः' पूष्यो भवति ॥

अथ नक्षत्रान्तरं विधत्ते । 'यः कामयेत दानकामा मे
प्रजाः स्युरिति । स पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत [३]
'अर्थम्यो वा एतन्नक्षत्रम् यत् पूर्वं फल्गुनी । अर्थमेति त-
माङ्गुर्यो ददाति । दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति' इति ।
सर्व्याः प्रजा 'मे' मङ्गं धनं दातुमिच्छन्विति 'यो' यजमानः
कामयेत सोऽयं पूर्वयोः फल्गुन्योराधाय प्रजाभिर्दत्तं धनं
स्रभते । एतन्न नक्षत्रमर्थमदेवताकम् । 'फल्गुनीनक्षत्रमर्थमा
देवता' इत्यन्यत्रास्मानात् । अरीन् यमयति धनदानेन वशी-
करोतीत्यर्थमा धनस्य दाता ॥

नक्षत्रान्तरं विधत्ते । 'यः कामयेत भगी स्यामिति । स
उत्तरयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत । भगस्य वा एतन्नक्षत्रम् ।
यदुत्तरे फल्गुनी । भग्येव भवति' इति । ऐश्वर्यादिगुणषट्क
कामः । तथा च स्मर्यते

“ऐश्वर्यास्य समस्य धर्मस्य यशसः त्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोसैव षष्ठां भग इतीरितम्” इति ॥

तत् कामं उत्तरयोः फल्गुन्योराधाय तत् फलं प्राप्नोति ।
उत्तरफल्गुन्योर्भगदेवताकत्वमन्यत्रास्मात् । 'फल्गुनीनक्षत्रं भगो
देवता' इति ॥

अथ नक्षत्रान्तरं विधत्ते । 'कालकक्षा वै नामासुरा आ-
सन् [४] 'ते सुवर्गाश्च लोकाद्याग्निमचिन्वन् । पुरुष इष्ट-

कामुपादधात् पुरुष इष्टकाम् । स इन्द्रो ब्राह्मणोऽनुवाण इष्ट-
 कामुपाधत् । एषा मे चित्रा नामेति । ते सुवर्गं लोकमाप्रा-
 रोहन् । स इन्द्र इष्टकामावृहत् । तेवाकीर्यन्त । येवाकी-
 र्यन्त । त ऊर्षणाभयोऽ- भवन् । दावुदपतताम् [५] तौ
 दिव्यौ आनावभवताम् । यो भ्रातृव्यवान्स्यात् । स चित्रा-
 यामग्निमादधीत । अवकीर्यैव भ्रातृव्यान् । ओजोवसामिन्द्रियं
 वीर्यमात्मन्भक्ते' इति । कालकञ्जशब्देऽसुरविशेषनामधेयम् ।
 ते चासुरा यदा स्वर्गार्थं अग्निं चेतुं प्रारभन्त, तदानीमेकै-
 कोऽसुर एकैकामिष्टकामुपादधात् । तानसुरान् जेतुकाम
 इन्द्रो वेषान्तरं कृत्वा ब्राह्मणोऽहमिति अनुवाणः मध्ये प्रविश्य
 काञ्चिदिष्टकामुपाधत् । तदानीं मनसि 'एषा मे' मदी-
 येष्टका चित्रा इति नामधेयेन युक्ता अपेक्षितविशिष्यफलप्र-
 दाहत्वात् इत्यमन्यत । तेन चाग्निचयनेनासुराः स्वर्गमारोहुं
 प्रारभन्त । तदानीं स इन्द्रः स्वकीयां तामिष्टकां चितेऽहृ-
 तवान् । चितिभङ्गेन मार्गमध्य एवासुराः प्रभ्रष्टाः । ते चोर्ष-
 णाभिनामकाः लूताकीटाः प्राभवन् । तेन कीटेन संसृष्टं
 तन्नुजासुमूर्षशब्देनोच्यते । तस्मिन्मूर्षे सूत्रजाले स्थिता अभयो
 भीतिरहिता आसते । ते आधारयोः काष्ठयोर्मध्ये आकाशे
 तन्नुजासुं सृष्ट्वा तत्र निर्भयास्तिष्ठन्तीत्येतत् सर्वं लोक-
 प्रसिद्धम् । ऊर्षणाभय इति पदद्वयं मिश्रित्वा एकं नाम-
 धेयम् । 'तनूनपात्' इति पदद्वयं यथैकस्याग्नेर्नाम तद्वत् ।
 तेषामसुराणां मध्ये दावसुरौ अद्भुतिप्रयात् स्वर्गं प्राप्ता-

विति भ्रंशान्तत्र देवलोकेश्चानावभूताम् । यस्मादत्रेन्द्रस्त्रिचा-
भिरिष्टकाभिस्तानसुरान् विनाशितवान्, तस्माद्यजमानस्त्रि-
चानक्षत्रेऽग्निमाधाय भ्रातृव्यान् विनाशस्वस्त्रिभोजादिकं
स्थापयति । 'श्रोजः' बलहेतुरष्टमो धातुः । 'बलं' प्रसि-
द्धम् । 'इन्द्रियं' चक्षुरादिकम् । 'वीर्यं' तदीयव्यवहारपा-
टवम् ॥

इत्थं नक्षत्राणि विधायाधिकारिविभेदाद्दृढान् विधत्ते । "व-
सन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स्व एवै-
नमृतावाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति । मुखं वा एतद्दृढनाम् [६]
'यद्वसन्तः । यो वसन्ताग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति । अथो
योनिमन्तमेवैनं प्रजातमाधत्ते । यीशे राजन्य आदधीत । यीशो
वै राजन्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय । इन्द्रियावी भवति ।
शरदि वैश्व आदधीत । शरद्वै वैश्वस्यर्तुः [७] स्व एवैन-
मृतावाधाय । पशुमान् भवति" इति ॥ 'वसन्तः' वसन्तर्तोः
तस्य च ब्राह्मणस्य प्राथम्यसान्यात् स्वस्वामिभावात् स्वकीयस्य-
तावादधानस्य ब्राह्मणस्य स्त्रोचितं ब्रह्मवर्चसमेव फलम् । किञ्च ।
'मधुस्य माधवस्य वासन्तिकादृढ' इत्याद्यानात् । मुखत्वं प्राथम्यं
वसन्तस्याप्यवगन्तव्यम् । अपि च । यथा स्त्रीणां षट्पुत्रविशेषे प्र-
वृत्तः पुरुषः प्रजननसमर्थो भवति, तथाषट्पुत्रविशेषे 'योनिमन्त'
प्रजननसामर्थ्यवन्तं प्रादुर्भूतं प्रजातं चाग्निमाधत्ते ॥ एवं यीश-
शरदाक्यथोरपि व्याख्येयम् ॥

पूर्वं काम्य आधाने पूर्वोत्तरफल्गुनीनक्षत्रद्वयं विहितम् ।

इदानीन्तु नित्य आधाने नक्षत्रमेकं निषिध्येतरद्विधत्ते । “न पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत । एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य । यत् पूर्वं फल्गुनी । पृष्ठत एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । पापीयान् भवति । उत्तरयोरामदधीत । एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे फल्गुनी । मुखत एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । वषीयान् भवति” इति । फाल्गुनमासे येयं पूर्णिमा तत्र प्राप्तं यत् पूर्वफल्गुनीनक्षत्रं तद्युक्ता रात्रिः पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तिस्थानीया । अतस्तत्रादधानः संवत्सरस्य ‘पृष्ठतः’ पृष्ठभागेऽनुष्ठानाद्हरिद्रे भवति । उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे भाविसंवत्सरादित्वात् तत्रादधानः संवत्सरप्रारम्भ एवाधायात्यन्तधनिको भवति ।

पचान्तरं विधत्ते । ‘अथो खलु । यदैवेनं यज्ञ उपनमेत् । अथादधीत । सैवास्वर्द्धिः” इति ॥ अन्येऽभिज्ञा एवमाहुः खलु यस्मिन्नेव काले ‘एनं’ पुरुषं सोमयज्ञः प्राप्नुयात्, सोमयागं करिष्याम्यहमिति बुद्धिरुदियात्, तदानीमेवादधीत । न तु नक्षत्रादिकं परीक्षितव्यम् । सैव सोमयागबुद्धिरेवास्व पुरुषस्य नक्षत्रादिकत्तन्निविहितकालसमृद्धिः । अतएव सूत्रकारेणोक्तम् । “सोमेन यच्छ्यमाणो नर्तुर्न नक्षत्रम्” इति । अत्र भीमांसादतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम् ।

“आधानं किं प्रकृत्यर्थं वज्जिमात्रेण वा युतम् ।

संस्कृताग्निप्रणाल्येतत् पर्षवत्प्रकृतौ स्थितम् ॥

लौकिकाकारमात्रेण विफलत्वात् क्रतौ युतिः ।

पर्वस्याहवनीयादौ ब्राह्मीयेऽस्य स्वतन्त्रता” ॥

अनारभ्याधीतं पर्वमधीत्वम् । यथा जुह्वः प्रविष्ट्या प्रकृतौ निविष्टा तथैवाग्निप्रज्ञाख्या तत्संस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निविष्टत इति चेत् । मैवं, वैषम्यात् । द्विविधो हि जुह्वा आकारः लौकिकः ब्राह्मीयश्च । अरत्निमात्रदैर्घ्यहंसमुखत्वविल्लत्वादि-रूपो दृश्यमानो लौकिकः । अपूर्वीयत्वाकारस्तु ब्राह्मीयः । तयोरपूर्वीयत्वं क्रतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति । तत्र यदि लौकिकाकारमात्रे पर्यवस्येत् तदा पर्वमधीत्वं विफलं भवेत् । काष्ठान्तरेणापि तदाकारस्य सुसम्पादकत्वात् । अतोऽपूर्वीयत्वात् पर्वता क्रतौ प्रविष्टा । आहवनीयादीनां लेक एव ब्राह्मीयाकारः । स च विधिवत्सादाधानेनैव जन्यते नान्यथा । तस्मादाधानस्तु क्रतुप्रवेशं विनैव ब्राह्मीयाहवनीयाद्याकारसम्पादनार्थत्वाद-ग्निमात्रेण तत् संयुज्यते । तथासति पर्ववैषम्यात् प्रकृताव-प्रविष्ट्याग्नीनुत्पाद्य क्रतुवत्त्वात्त्येषावतिष्ठते । ततो लौकिक-पापसम्पादितसुवर्षाग्नीह्वादिवदाधानसम्पादितानां स्वतन्त्राणा-मेवाहवनीयाद्यग्नीनां पश्चाद्वाक्यैः क्रतुषु विनियोगोऽस्तु । तत्रै-वान्यच्चिन्तितम् ।

“आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत् ।

अग्नीनामिष्टिशेषत्वात् तद्द्वाराऽस्य तदङ्गता ॥

अनारभ्य विधानान्तु नाङ्गं कस्यचिदाहितम् ।

अन्यर्थत्वात्तत्समेष्टिरग्रयस्वग्निहोत्रगाः” ॥

इदमाश्चायते । “अग्रये पवमानायाष्टाकपाखं निर्वपेदग्रये

पावकाद्याग्नये शुचये” इति । ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत’ इति च । तत्राधानं पवमानादीनामिष्टीनामङ्गभवेत्, कुतः द-
र्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्तानामाहवनी-
याद्यग्नीनां ? इच्छाङ्गले सति अग्निद्वारा तत्संस्काररूपस्याधान-
स्यापि तदङ्गताया अनिर्वार्यत्वादिति चेत् । मैवम् । न श्वेत-
दाधानं कस्यचित्कतोः प्रकरणे पठितं किन्वनारम्भाधीतम् । अतो
न कस्याप्येतदङ्गम्, किन्वाधानवदिष्टीनाम् । अग्निसंस्कारार्थ-
त्वात् परस्परं नाख्यङ्गाङ्गिभावश्चा ॥ ननु पवमानेऽप्यङ्गत्वाभावे
अग्निसंस्कारवैचर्यादग्निद्वारा तदङ्गत्वं युक्तमिति चेन्न । संस्क-
तानामग्नीनामग्निहोचाद्युत्तरकृतषु तत्तद्वाक्यैर्विनियोगावग-
मात् । तस्मान्नाधानमङ्गम् । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
चिन्तितम् ।

“वसन्ते विप्र आदध्यात् तत्रैवोपनयीत तम् ।

अनुवादः प्रापणं वाऽनुवादः कालसिद्धये ॥

अन्तरेषाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसम्भवात् ।

कृष्णे आधानोपनीती प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥

लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च तस्मिद्धेर्नास्ति कल्पनम् ।

कालविप्रादिसंयुक्तं अतोऽप्राप्तं विधीयते” ॥

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । यीमे राजन्यः । शरदि
वैश्यः” इति श्रूयते । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत । यीमे राजन्यं,
शरदि वैश्यम्, इति च । तत्र वसन्तादिकालविशेषं विधातुं ब्रा-
ह्मणादयोऽनुद्यन्ते । न च तेषां प्राप्यभावः । क्रत्वनुष्ठानान्य-

थानुपपत्त्या कृत्वात् । न स्याज्जत्याधारभूतमग्निं अनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विद्याञ्च विना कर्मानुष्ठानं सम्भवति । अग्निञ्च नाधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं कल्पयति । विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययनमन्तरेण न सम्भवतीति ब्राह्मणायुपनयनं कल्पयन्तीति तस्याग्निरिति चेत् । मैवम् । लौकिकाम्नौ हेतुं पुस्तकपाठेनाधिगन्तुञ्च शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः । तस्माद्वसन्तादिकालविशिष्ट-ब्राह्मणादिकर्तृकेनाधानोपनेत्रा विधीयते । षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

“पुंसोरेकस्य वाऽऽधानं वसानावित्यतो द्वयोः ।

एष सौमविधिर्द्वित्वं दम्यत्योरेकता ततः” ॥

आधाने श्रूयते “सौमे वसानावग्निमादधीयातां” इति । तत्र वसानाविति पुल्लिङ्गवद्विवचनम् । उभयोः पुंसोराधानेऽधिकार इति चेत् । मैवम् । सौमस्याप्राप्तस्य विधेयतया पुंस्त्वस्यापि विधाने वाक्यभेदात् तद्विधीयते । किन्तु दम्यत्योः सहाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूद्यते । पतिस्य पत्नी चेति विगृह्य पतिशब्दस्यैकशेषात् पुल्लिङ्गवद्विवचनमविरुद्धम् । तस्मादाधानेऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ब्रह्मण्यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयानुवाके आधानार्थं मन्त्रादिकालोऽभिहितः । तृतीये देवयजनार्थाः सम्भारा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । “प्राचीनप्रवर्षं देवयजनमुद्धृत्य” इति । तदिदं विधत्ते । “उद्धृन्ति । यद्देवासा अमेध्यम् । तदपहन्ति” इति । अमेध्यं भागं खनिचादिना खनेत् । तेन निष्ठीवनादिनिमित्तं यदमेध्यं तदपहन्तं भवति । उद्धननमन्त्रस्तु ‘उद्धृत्यमानं’ इत्यादि । स सोपरितनप्रपाठकादौ आत्मातत्वात् । तत्रैव व्याख्यास्यते । एवमुक्तरेश्वरिणोऽपि किञ्चिदुद्धृत्यम् ।

अथ विधत्ते, “अपो वोचति शान्ति” इति । उद्धननकृता अग्नेर्वेदेना जज्ञेन शान्ति । ‘आपो वै शान्ता’ इति अन्वयोपशमहेतुलक्षणवशात् ।

विधत्ते । “सिकताणि वपति । एतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपम् । रूपेष्वैव वैश्वानरमकहन्धे” इति । सिकताणां तद्रूपत्वं वैश्वानरस्य रूपमिति मन्त्रादवगन्तव्यम् । सिकतादयो द्रव्यविशेषा देवयजनभूमौ प्रक्षेपणीयाः सम्भाराः । अतएव सूत्रकारेणोक्तम् । ‘सप्त प्रार्थिवान् सम्भारानाहरति । एवं वानस्यस्थान्’ इति । तत्र प्रार्थिवेषु सिकतारूप एकः सम्भार उक्तः ।

द्वितीयं सम्भारं विधत्ते । ‘ऊषां निवपति । पृथ्वी एषा अजननम् । यदूषाः’ [१] पृथ्वीमेव प्रजननेऽग्निमाधत्ते । अथो ऋज्ज्वात् एव । सञ्ज्ञानं ज्ञेयत् पशूनाम् । यदूषाः’ इति । पशवो सुषरचेनेत्यस्य तृणादिकं रसान्तरयुक्तत्वाद्वाद्-

रेण भक्षयित्वा पुष्टाः सन्तोऽपत्यानुत्पादयन्ति । तस्माद्दूषा
खवणाभ्या मिश्रितास्तस्यावयवा इति यावत् । सैषा पुष्टिः
प्रजननञ्च । तस्माद्दूषणिवपेन तदुभयप्राप्तिः । अपि च सञ्-
ज्ञाने प्रदेश एवाग्निराहितो भवति । एतच्छोषरक्षेचं पशूनां
सञ्ज्ञानम् । पशवो ह्याघ्राणेन तत् संस्थानं जानन्ति । तस्मा-
द्दूषा आधानस्य स्थाने निवपनीयाः ।

एवं निवपनकाले ध्यानविशेषं विधत्ते । “द्यावापृथिवी सहा-
स्ताम् । ते वियती अभ्रूताम् । अस्त्रेव नौ सहयश्चियमिति । यद्-
मुष्या यश्चियमासीत् । तदस्यामदधात् । त ऊषा अभवन्” [२]
यदस्या यश्चियमासीत् । तदमुष्यामदधात् । तददस्रम्सि
हृष्णम् । ऊषान्निवपनदो ध्यायेत् । द्यावापृथिव्योरेव यश्चिये-
ऽग्निमाधत्ते’ इति । सृष्टिकाले द्याव्यापृथिव्यौ मध्यगतान्तरि-
क्षव्यवधानरहिते अभ्रूतां तदा प्राणिनामवकाशार्थमीश्वरा-
नुश्रया परस्परवियोगं गते । वियोगकाले च स्नेहातिश्रयात्
परस्परमेवाभ्रूताम् । आवयोर्यश्चियोग्यं यत् सारमस्ति तत् सहैव
तिष्ठतु । भूसारस्य दिवो वियोगो माभ्रत् । द्युसारस्य च भू-
मेर्वियोगो माभ्रदिति । ततोऽमुष्या दिवः सम्बन्धि यश्चियं
सारं तदस्यां पृथिव्यां सा द्यौ स्थापयते । ते च द्युलोकसारान्ना
एते दृश्यमाना भूम्यवयवादूषरूपा अभवन् । तस्यां पृथिव्यां
यश्चियं सारमासीत् । तदमुष्यां दिवि भूमिरस्थापयत् । तच्च
स्थापितं भूसारं अदो दृश्यमानं स्रम्सि कलङ्करूपं हृष्णं, त-
स्माद्भूसारत्वादूषाणां निवपनकाले तत् हृष्णरूपमच तिष्ठति

इति ध्यायेत् । तथा सति द्युलोकसम्बन्धिन्युषे भूलोकसम्बन्धिनि कृष्णे चाग्निराहितो भवति ।

अथ तृतीयं सन्भारं विधत्ते । “अग्निर्देवेभ्यो निस्सायत । आरह् रूपं कृत्वा । स पृथिवीं प्राविशत् । स ऊतीः कुर्वाणः पृथिवीमनुसमचरत् । तदारुकरोषमभवत् [३] यदारुकरोषः सन्भारो भवति । यदेवास्य तत्र न्यक्तम् । तदेवावहन्धे’ इति । अग्निः कदाचित् केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपरक्तः सन् मूषिको भूत्वा तदीयं रूपञ्च सम्युखं कृत्वा निस्सीनो देवैरहृष्यो भूत्वा, स च पृथिवीं प्रविष्टो बिलानि कुर्वाणोऽनुक्रमेण भूमेरन्तरेव समचरत् । यद्विलनिर्भाणे निःसारितं पांशुरूपं तदेतदारुकरोषं, तस्मिन् सन्भृते सति तत्र निगूढं यदग्नेस्तेजस्तत् सर्वं प्राप्नोति ॥

अथ चतुर्थसन्भारं विधत्ते । “ऊर्जं वा एतः रसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति । यदल्लीकं । यदल्लीकवपासन्भारो भवति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवहन्धे । अथो ओचमेव । ओचः स्रोतत् पृथिव्याः । यदल्लीकः’ इति ॥ ४ ॥ ‘उपदीकाः’ पिपीलिकासमाना आर्द्राङ्कतमृत्तिकोपचयक्षमा जन्तवः, ते हि पृथिव्याः सम्बन्धिनमूर्जशब्दाभिधेयं रसं पृथिव्याः सकाशाद्दूर्द्धमानोयोपचिन्वन्ति । तत्सन्भारेण भूसारं प्राप्नोति । अपि च ओचेन्द्रियसामर्थ्यमपि प्राप्नोति । वल्लीकस्य पृथिवीओचत्वात् । एतद्देदनं प्रशंसति । “अवधिरो भवति । य एवं वेद” इति ॥

अथ पञ्चमं सभारं विधत्ते । “प्रजापतिः प्रजा असृजत ।
तासामन्नमुपाचीयत । ताभ्यः सूदमुपप्राभिन्त । ततो वै ता-
सामन्नं वाचीयत । यस्मिन् सूदः सभारो भवति । नास्य गृहे-
ऽन्नं चीयते” इति । पुरा कदाचित् प्रजापतिः सृष्टानां प्र-
जातां षडन्नं तद्गुह्यमानमुपचीणमभूत् ततः प्रजार्थं “सूदम्”
ब्राह्मजस्रप्रदेशावस्थितं कर्दममुपाचीय प्राभिन्त । तेषु तेषु
पृथ्वीप्रदेशेषु पृथक् पृथक् प्रसारितवान् । तत्रस्तत्र तत्र सस्यो-
त्पन्नैः सस्यैः तासां प्रजानामन्नमचीणमभूत् । अतस्तत्सभारेण
ऋहेऽन्नमन्नं भवति ॥

अथ षष्ठं सभारं विधत्ते । “आपो वा इदमग्रे खलिल-
मसीत् । तेन प्रजापतिरश्रान्वत् [५] कथमिदं खलिलं
सोऽपश्यत् । पुष्करपर्षं तिष्ठत् । सो ऽमन्यत । अस्ति वै तत् ।
यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमञ्जत् ।
स पृथिवीमध आर्च्छत् । तस्मा उपहत्योदमञ्जत् । तत् पुष्क-
रपर्षेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् [६] तत् पृथिव्यै पृथिवित्वम् ।
अभूद्वा इदमिति । तद्भूम्यै भूमित्वम् तां दिशोऽनु ब्राह्मः सम-
वहत् । जगत् शर्कराभिरहृत् । शं वै नोऽभूदिति । तच्छ-
र्कराणां शर्करत्वम् । यदराहविहतं सभारो भवति । अ-
स्यामेवाह्वत्कारमग्निमाधत्ते । शर्करा भवन्ति धृत्वै [७]
अथो ब्रह्माय” इति । इदमिदानीं दृश्यमानं गिरिनदीसमु-
द्रादिकं स्यावरं मनुष्यगवादिकं जङ्गमस्य सृष्टेः पूर्वं ईदृशं ना-
सीत् । किन्तु खलिलं, पल्लगतौ श्रेणादिक इत्यत्र । इदं दृश्यमानं

जनत् सल्लिखकारणेन सङ्गतं अविभागापन्नम् । यदा 'इमे वै
 खोकाः सरिरं' इति श्रुतेः । सरिरशब्देन खोका उच्यन्ते ।
 रसयोर्भेदात् सल्लिखरूपमासीत् । तथाप्यप्य एव, न तु भू-
 मिखरूपम् । तदानो प्रजापतिस्तेन सिद्धचित्तजगन्निमित्तेना-
 ब्राभ्यत् । पर्यालोचनरूपं तपोऽकुरुत् । कथं नामेदं सर्व्वं जग-
 ज्ज्वेत् इति विचार्य्य तस्य सल्लिखस्य मध्ये दीर्घनासाद्येऽवस्ति-
 तमेकं पद्मपत्रमपश्यत् । तच्च दृष्ट्वा मनस्त्रेवमतर्कयत् । यस्मि-
 न्साधार इदं सनासं पद्मपत्रमधिमित्य तिष्ठति तद्वस्तु किञ्चि-
 दधस्तादस्त्रेव इति तर्कयित्वा च स प्रजापतिर्वराहो भूत्वा त-
 दीर्य्य रूपं च सम्यक् कृत्वास्य पद्मपत्रनासस्य समीपे जलमध्ये नि-
 मग्नेऽभूत् । मग्नस्यासावधस्ताद् भूमिं प्राप्तवान् । तस्या भूमेः
 सकामात् कियतीमथार्द्रां मृदं स्वदंभ्या इयत्कृत्य सल्लिखस्यो-
 पार्थुक्पञ्चनं कृतवान् । तच्च मृद्रूपं तस्मिन् पुष्करपर्षे प्रसारित-
 वान् । यस्माद्विद्यं मृत्तिका प्रथिता तस्मात् पृथ्वीनाम सम्यक् ।
 ततः सन्नुष्ट इदं स्वावरजङ्गमाधारभूतं वस्त्रभूदित्युवाच । ततो
 भवति इति व्युत्पत्त्या भूमिनाम सम्यक् । तामार्द्रभूमिमनु-
 ज्ञत्स्य ब्रौषयितुश्चतस्रो दिवोऽप्यनुप्रजापतिसङ्कल्पादायुः स-
 म्यवृत्तः । शुश्रूणीं तां भूमिं स प्रजापतिः प्रर्कराभिः सुद्रपा-
 षाणैर्दृढीचकार । कृत्वा च 'नोऽस्माकं शं सुखमभू'दित्युवाच ।
 तस्मात् कारणाच्छं सुखं कृतमाभिरिति व्युत्पत्त्या प्रर्करेति नाम
 सम्यक् । यस्माद्वराहेणाणीताया मृदः ईदृशो महिमा, त-
 स्माद्वराहेण भूमौ विहितं खनितं अस्यां मृत्स्वरूपं सभार-

णीयं, तथा सत्यां भूम्यामेव वैयर्थ्यं यथा न भवति तथाग्नि-
माधत्ते । यस्माच्छर्कराभिर्भूमिर्दृढीकृता तस्माद्चापि 'धृत्यै'
दाकार्याय शर्करा प्रचेप्तव्या । अथो अपि च 'शन्वाय' सुखसि-
द्धये शर्कराः कार्याः ॥

अथ सप्तमं सम्भारं विधत्ते । "सरेता अग्निराधेय इत्याहुः ।
आपो वरुणस्य पत्नय आसन् । ता अग्निरभ्यधायत् । ताः सम-
भवन् । तस्य रेतः परापतत् । तद्द्विरण्यमभवत् । यद्द्विरण्यमु-
पास्यति । सरेतसमेवाग्निमाधत्ते' इति । या अर्बुदेवता वरु-
णस्य भार्याः ताः कामुकोऽग्निर्धात्वा सम्भोगं कृतवान् । त-
दानीं व्यस्य तस्य रेतो भूमौ पतित्वा हिरण्यमभूत् । अतोऽच
हिरण्ये प्रचिप्ते सति सरेतस्कोऽग्निराहितो भवति । एतस्य
हिरण्यस्य प्रचेपस्थानं विधत्ते ।

"पुरुष इन्वैखाद्रेतसो बीभत्सत इत्याहुः" [८] उक्त-
रत उपास्यत्यबीभत्सायै' इति । इन्वा इति निपातद्वयं मि-
लित्वा प्रसिद्धिमाचष्टे । लोके सर्वोऽपि पुरुषः स्वकीयं रेतो
हस्तेन स्पृष्टं जुगुप्सते । तदेतत् प्रसिद्धमित्यभिज्ञा आहुः । त-
स्माद्चाग्निस्थापनप्रदेशं विहायोत्तरस्मिन् पार्श्वे हिरण्यं प्रचि-
पेत् । तच्चाबीभत्सायै सम्यद्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण । "देव्याथ
रजतं प्रयच्छति" इति ।

तदिदं विधत्ते । "अति प्रयच्छति । आर्त्तिमेवातिप्रय-
च्छति" इति । देवयजने प्रचिप्तं सुवर्णं अतिक्रम्यान्यद्रजतं प्रय-
च्छेत् । तथा सति स्वात्मानमतिक्रम्यान्यस्मै देव्याथ स्वकीयामा-

न्ति दत्तवान् भवति । तदेवं पार्थिवाः सभारो अभिहिताः ।

अथ वानस्पत्येषु सप्तसु सभारेषु प्रथमं सभारं विधत्ते ।
 “अग्निर्देवेभ्यो निखायत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सर-
 मतिष्ठत् । तदश्वत्यस्याश्वत्यत्वम् । यदाऽश्वत्यः सभारो भवति ।
 यदेवास्य तत्र न्यक्तम् । तदेवावरुन्धे’ इति ॥ कदाचिदग्निर्देवे-
 भ्योऽपक्रम्याश्वो भूत्वा तदीयं रूपं सम्यक् अश्वत्यवृत्ते निरूढः
 संवत्सरमात्रमतिष्ठत् । अश्वस्तिष्ठत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तस्य वृत्त-
 स्याश्वत्यनाम सम्पन्नम् । तस्मादश्वत्यसभारेण तत्र निगूढमग्नेः
 प्राप्नोति ॥

द्वितीयं सभारं विधत्ते । “देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त । तत-
 उदुम्बर उदतिष्ठत् । ऊर्जा उदुम्बरः । यदौदुम्बरः सभारो
 भवति । ऊर्जमेवावरुन्धे” इति । देवाः सर्वे कदाचिदत्रोप-
 विष्ठास्त्रसंविभक्तवन्तः । तदा तस्मिं स्थाने पतितादन्तरसात्
 उदुम्बरवृक्ष उदतिष्ठत् । तस्मादन्तरसस्यैवोदुम्बरत्वात् तत्स-
 भारेणान्तरसम्प्राप्नोत्येव ।

अथ तृतीयं सभारं विधत्ते । “तृतीयस्यामितो दिवि
 सोम आसीत् । तं गायत्र्याऽहरत् । तस्य पर्षमच्छिद्यत ।
 तत्पर्षोऽभवत् । तत्पर्षस्य पर्षत्वम् [१०] ‘यस्य पर्षमयः
 सभारो भवति । सोमपीथमेवावरुन्धे’ इति । इतो भूलो-
 कादारभ्यागणनायामन्तरिक्षमतिक्रम्य परतो वर्त्तमाना या
 सौः तृतीया तस्यां सोमबली स्थिता । तच्च सोमं गायत्री
 देवता, तत्रत्यैः सोमरक्षकैः सह युद्धं कृत्वा समाहरत् ।

अथ सृष्ट्यान्तः कद्रूश्च वै सुपर्षी चेत्यनुवाके प्रपञ्चितः । सद्दसा समानीयमानस्य तस्य सोमस्यैकं पर्षं क्विञ्च सद्रूमी पतित्वा पक्षाद्बृहदोऽभवत् । पर्षजन्यत्वात् तस्य वृक्षस्य पर्षं नाम सग्यसम् । सोमजन्यस्य तस्य सम्भरणेन सोमपानमेव प्राप्नोति ॥

पुनरपि तमेव सम्भारं प्रपञ्चति । “देवा वै ब्रह्मजवदन्त । तत्पर्षं उपाश्रुषोत् । सुश्रवा वै नाम । यत्पर्षमयः सम्भारो भवति । ब्रह्मवर्षसमेवावदन्ते” इति । देवाः क्वचिदेकान्ते पक्षाद्बृहदच्छायायामुपविश्य परस्मिन् ब्रह्मणि संवादं हतवन्तः । तत् सर्वं समीपे स्थितः पक्षाद्बृहदोऽश्रुषोत् । शोभनं वस्तु श्रुतवान् इति व्युत्पत्त्या सुश्रवा इति तस्य नाम सग्यसम् । तस्मात् परं ब्रह्म श्रुतवतो वृक्षस्य सम्भरणेन ब्रह्मवर्षसमेव प्राप्नोति ॥

अथ चतुर्थं सम्भारं विधत्ते । “प्रजापतिरग्निमसृजत । सोऽविभेत्प्रमाधच्छतीति । नः ब्रह्माऽब्रमथत् [११] ‘तच्छस्यै-ब्रमित्वम् । यच्छमीमयः सम्भारो भवति । शान्त्या अप्रदाहाय” इति । प्रजापतिरग्निं सृष्ट्वा मामवमग्निः प्रधच्छतीति भीतः ब्रमीशाखया ज्वालामब्रमथत् । ब्रमयत्यनेनेति व्युत्पत्त्या ब्रमीति नाम सग्यसम् । अतस्तत्सम्भारः पूर्वं विद्यमानस्य दाहस्य उपशाक्यै । इतः परमदाहाय च सग्यस्यते ॥

अथ पञ्चमं सम्भारं विधत्ते । “अग्नेः सृष्टस्य यतः । विककृतं भा आर्कत् । यदैककृतः सम्भारो भवति । भा एवावदन्ते” इति । प्रजापतिना सृष्टोऽग्निस्वरया गच्छन् विककृतवृक्ष-

मपश्यत्, तदा तदीयं तेजो वृक्षं प्राप्नोत् । अतस्तत्सम्भारे
सति भा एव दीप्तिरेवावरुन्धे ।

अथ षष्ठं सम्भारं विधत्ते । “सहृदयोऽग्निराधेय इत्याहुः ।
मरुतोऽङ्गिरग्निमतमयन् । तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् ।
साग्निरभवत् । यदग्निहतस्य वृक्षस्य सम्भारो भवति । सहृद-
यमेवाग्निमाधत्ते” इति । मरुतः कदाचिदग्निना सह विरोधे
सति तमग्निमङ्गिरश्क्तिमजनयन्नित्यर्थः । ‘अतमयन्’ स्थानिं
प्रापयन् । ततो निःशक्तेरग्रेहृदयमाच्छिन्दन् । तस्य हृदय-
मग्निरूपेषोदभूत् । तस्मादग्निहतस्य वृक्षस्य सम्भारेण सह-
दयोऽग्निराहितो भवति ॥ १२ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
र्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये देवयजनदेशे प्रचेन्नयाः सम्भारा उक्ताः, अथ च-
तुर्थे तैः सम्भारैर्युक्तेष्वायतनेषु वज्राधानमभिधीयते । यदुक्तं
सूत्रकारेण । “प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्धृत्य तस्मिन्नुदीचीनवःशं
ग्ररणं करोति । तस्याग्रेण मध्यमं वःशं गार्हपत्यायतनं भवति ।
तस्मात् प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणस्याहवनीयायतनमेका-
दशसु राजन्यस्य दादशसु वैश्वस्य चतुर्विंशत्यामपरिमिते वा
यावता वा चक्षुषा मन्यते । तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषा-
मविशेषेण श्रूयत इति” ॥

तत्रैकं पक्षं विधत्ते । “द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीत । द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरादेवैनमवहथाधत्ते” इति । विक्रामः प्रक्रमः । स च द्विविधः । तथाचोक्तम् । “प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा” इति । गार्हपत्याद् द्वादशसु विक्रामेषु समाप्तेषु आहवनीयाद्यतनं कृत्वा तत्राग्निमादध्यात् । सङ्ख्यासाम्येन मासद्वारा संवत्सरवत्सादेनमग्निमवहथ्य आधानं कृतवान् ॥

पक्षान्तरं विधत्ते । “षट्त्रिंशत्सु विक्रामेष्वद्वादधीत । परिमितमवहन्धीत । चक्षुर्निमित्तं आदधीत । इत्यद्वादश विक्रामाद् इति । परिमितञ्चैवापरिमितञ्चावहन्धे” इति । द्वादशसु विक्रामेष्वधाधने सति देवस्य पादेन परिमितत्वात् फलमपि परिमितमेव भवति । तस्माद्देवो न पादेन परिमातव्यः, किन्तु चक्षुषा दृष्ट्वा प्रायेणैतावान् देवो द्वादशविक्रामः सम्भवतीति निश्चयित्वादादधीत । एवं सति पादेन परिमितत्वाभावाच्च परिमितदोषो भविष्यति । चक्षुषा परिमितत्वात् तदीयगुणश्च भवति ॥

चाक्षुषनिश्चयद्योतनार्था ऋतिः । इममेव पक्षं पुनः प्रशंसति । “अनृतं वै वाचा वदति । अनृतं मनसा ध्यायति [१] चक्षुर्वै सत्यम् । अद्राग्गित्याह । अदर्शमिति । तत्सत्यम् । चक्षुर्निमित्तेऽग्निमाधत्ते । सत्य एवैनमाधत्ते” इति । वाङ्मनस्योरनृतविषयत्वमपि क्वचित् दृष्टम् । चक्षुस्तु पुरोवर्तिवस्तुनो चाथार्थमेव पश्यतीति तत् सत्यस्वरूपम् । अतएव लोकेऽपि दूरदेशदृष्टान्तं पुरुषमुखादाकर्ण्य किन्त्वमेव दृष्टवान् दृष्टान्त-

कामसीत्येवं सत्यत्वनिश्चयाय पृच्छन्ति । विचारार्थं भ्रुतिः । सोऽप्यहमेव दृष्टवानस्मीति यदा भ्रूते तदा तत्सत्यमिति निश्चिन्वन्ति । तस्माच्चतुर्निमित्तस्य सत्यत्वात् सत्यदेशेऽग्निराहितो भवति । यत्तु लोके शुक्तिरजतादिदर्शनं तच्च काचकामक्षादिदोषकृतमिति न कदाचिदपि चतुः सत्यं व्यभिचरति ॥

इदानीं प्रसङ्गादाहिताग्नेः कश्चिद्द्रुमं दर्शयति । “तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेत् । नास्य ब्राह्मणो नाम्नान् गृहे वसेत् । सत्ये ह्यस्याग्निराहितः” इति । यस्माच्चतुर्निमित्तत्वेन सत्यभ्रूते देशेऽयमग्निराहितस्तस्मादाहिताग्निः सत्यमेव वदेत् । नन्वनृतम् । सत्यानृतयोरेकत्र विरोधात् । गृहस्वस्व गृहे ब्राह्मणस्थानश्रतो यो निवासः सोऽप्यनृतसमानः, तस्मात्तं ब्राह्मणं भोजयेदेव ।

देशविशेषं विधाय कालविशेषं विधत्ते । “आग्नेयी वै रात्रिः [२] आग्नेयाः पशवः । ऐन्द्रमहः । नक्तं गार्हपत्यामादधाति । पशून्नेवावरुन्धे । दिवाहवनीयम् । इन्द्रियमेवावरुन्धे” इति । रात्रावग्नेः प्रकाशाधिक्याद्द्राचिराग्नेयी । एतच्चाग्निहोत्रब्राह्मण उपपादितम् । “अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति । तस्मादग्निर्दूरात्कृतं ददुग्ने” इति । अग्नेः पशुप्रदत्वात् पशूनामाग्नेयत्वम् । एतच्चान्युपस्थानब्राह्मणे देवैरभिहितम् । “इममेवाग्निं स्वाम स नः स्तुतः पशून् पुनर्दास्यति” इति । तेऽग्निमस्तुवन् स एभ्यः स्तुतो रात्रिया अथहरभि पशून् निरार्ज्जदिति । एवमिन्द्रस्याहः-सम्बन्धो ब्राह्मणान्तराद् द्रष्टव्यः । तस्माद्द्राचौ गार्हपत्याधानेन पशून् प्राप्नोति अहन्याहवनीयाधानेन इन्द्रियं प्राप्नोति ॥

अहन्यपि विभेषं विधत्ते । “अर्धेदिते सूर्य्यं आहवनीय-
मादधाति । एतस्मिन् वै लोके प्रजापतिः प्रजा असृजत ।
प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । अथो भूतञ्चैव भविष्यत्सावहन्ते”
[३] इति । लोकायतेऽवगम्यते इति व्युत्पत्त्या लोकशब्दः कास-
परः । अर्द्धेदयकाले प्रजानां सृष्टत्वात् तत्राधानं प्रजायं
भवति । अपि च उदयस्यासम्पूर्णात् भूतमतीतं रात्रिरूपञ्च
भविष्यदागम्यहस्येत्युभयं प्राप्तं भवति ॥

अथाधातव्यानामग्नीनां क्रमं निर्णेतुमाहवनीयस्य प्राथम्यं
निराचष्टे । “इडां वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीत् । साऽऽष्टुषोत् ।
असुराअग्निमादधत इति । तदगच्छत् । त आहवनीयमय आ-
दधत । अय गार्हपत्यम् । अथान्वाहार्यपचनम् । साऽऽज्वीत् । प्र-
तीच्येषाः श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा पराभविष्यन्तीति [४]
यस्यैवमग्निराधीयते । प्रतीच्यस्य श्रीरेति । भद्रो भूत्वा पराभ-
वति” इति । इडानाम गोरूपा काचिद्देवता । सा च मनु-
सम्बन्धिनी । तत्सम्बन्धस्य मानवी धृतपदी मैत्रावरुणीति इडां-
पाङ्कानस्य ब्राह्मणे स्पष्टमाज्ञातम् । मानवीत्याह मनुर्ज्ञेतामये-
ऽपश्नदिति । सा चेडा ‘यज्ञानुकाशिनो’ यज्ञतत्त्वप्रकाशनसमर्था
आसीत् । सा कदाचिदसुराणामन्याधानवार्त्तां श्रुत्वा द्रष्टुं
गता । दृष्ट्वा मनोः पार्श्वे समागत्यैवमुवाच “असुराः प्रथमं
पूर्वदिगवस्थितमाहवनीयमाधाय ततः पश्चिमदिगवस्थितं गा-
र्हपत्यमाहितवन्तः । अनन्तरं दक्षिणाग्निम् । तथा चाधानसुकृतेन
किञ्चित्कालं धनिका भूत्वा पश्चादिनाशं प्राप्स्यन्ति । एतेषां प-

स्त्रिमाभिसुखत्वेन प्रवृत्तत्वादेतेषां श्रीरपि प्रतीची प्रतिकूलग-
मना सती तेभ्योऽसुरेभ्यो निवर्त्तयिष्यते” इति ॥ अतोऽसुरव-
दिदानीन्तनस्य आहिताग्नेरपि अन्ते पराभवो भवति ।

अथान्वाहार्यपचनस्य प्राथम्यं निराचष्टे । “साऽप्रष्टोत् । देवा
अग्निमादधत इति । तदगच्छत् । तेऽन्वाहार्यपचनमय आद-
धत । अथ गार्हपत्यम् अथाहवनीयम् । साऽब्रवीत् [५] प्राच्ये-
षाऽ श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा सुवर्गं लोकमेष्यन्ति । प्रजान्तु
न वेत्स्यन्त इति । यस्यैवमग्निराधीयते । प्राच्यस्य श्रीरेति ।
भद्रो भूत्वा सुवर्गं लोकमेति । प्रजान्तु न विन्दते” इति । पूर्व-
वज्ञास्येयम् । अत्र गार्हपत्यादूर्द्ध्वं प्राप्नुस्वप्रवृत्तेर्देवानां श्रीरपि
प्राचीं प्रवृत्ता । प्रवृष्टं पूर्वदिगवस्थितं स्वर्गं अश्नति गच्छतीति
प्राची । तस्माद्देवानां स्वर्गप्राप्तिर्भविष्यति किन्तु प्रजाहेतोर्गा-
र्हपत्यस्य पूर्वमाधानाभावात् प्रजां न लप्स्यन्ते । एवं तादृगा-
धानकर्त्तरि यजमानेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

अथ गार्हपत्यस्य प्राथम्यं विधत्ते । “साब्रवीदिडा मनुम् ।
तथा वा अहं तवाग्निमाधास्यामि । यथा प्रप्रजया पशुभिर्मिथु-
नैर्जनिष्यसे [६] प्रत्यस्मिँल्लोके स्थास्यसि । अग्नि सुवर्गं लोकं
जेष्यसीति । गार्हपत्यमय आदधात् । गार्हपत्यं वा अनु प्रजाः
पशवः प्रजायन्ते । गार्हपत्येनैवास्मै प्रजां पशून् प्राजनयत् । अ-
थान्वाहार्यपचनं । तिर्यङ्ङिव वा अयं लोकः । अस्मिन्नेव तेन
लोके प्रत्यतिष्ठत् । अथाहवनीयम् । तेनैव सुवर्गं लोकमभ्यजयत्
[७] यस्यैवमग्निराधीयते । सप्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ।

प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठति । अभि सुवर्गे लोकं जयति” इति । गार्ह-
पत्यस्य प्रजापशुस्वामित्वात् तस्य प्रथमाधानेन तत्प्राप्तिः । गार्ह-
पत्यस्य दक्षिणभागे स्थितो योऽयमन्वाहार्यपचनः तस्य ति-
र्यङ्गणेन वर्त्तमानस्य ऊर्द्धगमनाभावेन मनुष्यलोकसदृशत्वात्
तदाधानेन मनुष्यलोके प्रतिष्ठा तत ऊर्द्धमाहवनीयाधानाय
प्राङ्मुखप्रवृत्तेः स्वर्गस्य च प्राग्वर्त्तित्वात् तत्प्राप्तिः ॥

अथाधिकारिभेदेनाधानमन्त्रविशेषान् विधत्ते । “यस्य वा
अथयादेवतमग्निराधीयते । आ देवताभ्योऽवृश्च्यते । पापीयान्
भवति । यस्य यथादेवतम् । न देवताभ्यश्चावृश्च्यते । वसीयान्
भवति । ऋगूणां त्वाङ्गिरसां व्रतपते व्रतेनादधामीति ऋग्व-
ङ्गिरसामादध्यात् । आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रते-
नादधामीत्यन्यासां ब्राह्मणीनां प्रजानाम् । वरुणस्य त्वा राज्ञो
व्रतपते व्रतेनादधामीति राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते
व्रतेनादधामीति राजन्यस्य । मनोस्त्वा यामस्यो व्रतपते व्रते-
नादधामीति वैश्वस्य । ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाद-
धामीति रथकारस्य । यथादेवतमग्निराधीयते । न देवताभ्य-
श्चावृश्च्यते । वसीयान् भवति” इति [८] यस्य पुरुषस्य याभिमा-
निनी देवता तामनतिक्रम्याधानं तस्य पुरुषस्याधानं यथादेव-
तमाधानमित्युच्यते । तदतिक्रमे सति देवताद्रोहो दारिद्र्यञ्च
भवति । अनतिक्रमे तु देवताप्रसादो धनसम्पत्तिश्च भवति ।
ये मनुष्या ऋगुगोत्रोत्पन्ना ये चाङ्गिरसगोत्रोत्पन्नाः* तेषामु-

* अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नाः इति B पुस्तकपाठः ।

भयेषां तत्प्रतिपादकेन 'भृगूणाम्' इति मन्त्रेणाधानम् । "हे
 व्रतपते" कर्मस्वामिन्नग्रे भृगूणामङ्गिरसांश्च सम्बन्धिना "व्रतेन"
 कर्मविशेषेण निमित्तभूतेन "त्वामादधामि" इहायतने स्वा-
 पथामीति मन्त्रार्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । गोत्रान्तर्ग-
 तानां ब्राह्मणाणामादित्या एव देवताः । अभिषिक्तस्य राज्ञो
 बहुरो देवता इतरस्य क्षत्रियस्य इन्द्रो देवता । "इन्द्रियेण
 व्रतेन" इन्द्रियाभिवृद्धिहेतुना कर्मणेत्यर्थः । वैश्वस्य याम-
 निर्वाहको मनुदेवता । "रथकारः" अनुलोमजः सङ्कीर्ण-
 जातिः । तस्य ऋभवो देवता । एतैर्मन्त्रैर्यथादेवतमाधानं
 सम्पद्यते ॥

अत्र मीमांसा षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

"विप्रादिर्नैव रथकदन्यो वायस्तु योगतः ।

रूढेर्वर्षान्तरं तस्याधाने वर्षर्तुं ह्यच्यते" ॥

आधाने श्रूयते । "वर्षासु रथकार आदधीत" इति । तत्र
 रथं करोतीति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिको रथकार इति चेत् । मैवम् ।
 सङ्कीर्णजातिविशेषे रूढत्वात् । वैशाखां क्षत्रियादुत्पन्नो माहि-
 थ्यः । शुद्धायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्यां करण्यां माहिथ्या-
 दुत्पन्नो रथकारः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

"माहिथ्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते" इति ॥

तस्य च रथकारस्याधानकालो वर्षर्तुः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे चयाणामाहवनीयादीनामाधानमुक्तं, पञ्चमे तत्रैव कश्चिद्विशेषं पवमानहवीषि चाभिदधाति ।

तत्रादौ व्याहृतिमन्त्रान् विधत्ते । “प्रजापतिर्वाचः सत्यम-
पश्यत् । तेनाग्निमाधत्त । तेन वै स आर्भोत् । भूर्भुवः सुवरि-
त्याह । एतद्दे वाचः सत्यम् । य एतेनाग्निमाधत्ते । षड्भोत्येव ।
अथो सत्यप्राणूरेव भवति । अथो य एवं विद्वानभिसरति ।
स्तृणुत एवैनम्” [१] इति । वाचः सम्बन्धि यत् सत्यं अवश्यम्भावि
फलसाधनं मन्त्ररूपं तच्छास्त्रमुखेन दृष्ट्वा प्रजापतिस्तेनाग्निमा-
धाय समृद्धोऽभूत् । “किं तत्सत्यम्” इति पृच्छद्भ्यः शिष्येभ्यो “भू-
र्भुवः सुवः” इति मन्त्रस्वरूपं प्राह । एतस्य वाक्सम्बन्धि सत्यत्वात्
एतेनाग्निमादधानः समृद्धो भवति । अपि चासौ सत्यप्राणूर्भव-
त्येव । प्रकर्षणाश्रयते व्याप्यतेऽभिमतमनेनेति प्राणूः पराक्रमः ।
सत्यः कदाचिदप्यविसंवादी प्राणूः, अपि च एवं व्याहृतिमहि-
मानं विद्वान् शत्रुं मारयितुमभिसरन्नेनं हिनस्येव ॥

सामर्थ्यप्रदर्शनेन व्याहृतित्रयं प्रशंसति । “भूरित्याह । प्रजा
एव तद्यजमानः सृजते । भुवइत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रति-
तिष्ठति । सुवरित्याह । सुवर्गएव लोके प्रतितिष्ठति” इति ।
योऽयं भूरिति मन्त्रमुच्चारयति असौ तन्मन्त्रसामर्थ्येन प्रजाः
पुत्रपौत्रादिका उत्पादयति । एवमुत्तरयोरपि योज्यम् ।

सामान्येन विहितं व्याहृतित्रयं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते ।

त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति । चय इमे लोकाः । एष्वेवैर्गो-
केषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । सर्वैः पञ्चभिराहवनीयम् [१] सुवर्गाय
वा एष लोकायाधीयते । यदाहवनीयः । सुवर्ग एवास्मै लोके
वाचः सत्यं सर्वमाप्नोति” इति । भूभुव इत्येतानि त्रीण्य-
क्षराणि तैराधीयमानः त्रिलसाम्याल्लोकत्रये प्रतिष्ठितोऽग्निरा-
हितो भवति । भूभुवः सुवरिति पञ्चाक्षराणि तैराधीयमा-
नस्याहवनीयस्य स्वर्गार्थत्वात् स्वर्गे वाक्सम्बन्धि ह्यत्त्रं सत्यमस्मै
प्राप्नोति ॥

अथ तत् चयं पञ्चकं च मिश्रित्वा प्रशंसति । “त्रिभिर्गार्हप-
त्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीयम् । अष्टौ सन्पद्यन्ते । अष्टाक्षरा
गायत्री । गायत्रोऽग्निः । चावानेवाग्निः । तमाधत्ते” इति [१]
अग्नेर्मुखजत्वेन गायत्रीसम्बन्धित्वम् । यदुक्तं सूत्रकारेण “गार्हपत्ये
प्रणयनीयमाश्रयमिधमादीपयति सिकतासोपयमनीरुपकल्प-
यते तमुच्यच्छति” इति ॥

तदेतद्विधत्ते । “प्रजापतिः प्रजाअसृजत । ता अस्मात् सृष्टाः
पराचीरायन् । ताभ्यो ज्योतिरुदगृह्णात् । तं ज्योतिः पश्यन्तीः
प्रजा अभिसमावर्त्तन्त । उपरीवाग्निमुद्गृहीयादुद्गृह्णन् । ज्योतिरेव
पश्यन्तीः प्रजा यजमानमभिसमावर्त्तन्ते” इति । प्रजापतिना
सृष्टाः प्रजाः ‘पराञ्च्यः’ पुनरावृत्तिरहिता यदा गताः तदा
प्रजापतिः ताभ्यो ज्योतिरुदगृह्णात् । अन्धकारे पलायमानानां
प्रजानां दर्शनार्थं किञ्चिद्दीपमूर्द्धमुद्गृतवान् । तासु प्रजा ज्यो-
तिर्दृष्ट्वा तं प्रजापतिमभिलक्ष्य समावृताः । अतो गार्हपत्या-

दाहवनीयं प्रत्यग्निमुद्धरन् ऊर्द्धमेव गृहीत्यात् व लघो धार-
येत् । तेन सर्वाः प्रजाः ज्योतिः पश्यन्त्यो यजमानं प्रत्याव-
र्त्तन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण “प्राञ्चोऽग्नाः प्रथमा अभिप्रव्रजन्ति”
इति ॥

तदेतद्विधत्ते । “प्रजापतेरिच्छेद्यत् । तत्परापतत् । तदश्वे-
ऽभवत् । तदश्वस्याश्वत्वम् [४] एष वै प्रजापतिः । यदग्निः । प्रा-
जापत्योऽश्वः । यदश्वं पुरस्तान्नयति । स्वमेव चक्षुः पश्यन् प्रजा-
पतिरनुदेति” इति । पुरा कदाचित् प्रजापतेरग्निमोक्षकं
केनापि व्याधिनाच्छूनं भूत्वा भूमौ पतितं सदश्वरूपेणोदभूत् ।
अश्वयदश्वमिति घृत्यप्रां तस्याश्वनामं संपन्नम् । अग्निश्च प्रजा-
पतिश्चष्टत्वात् प्रजापतिरेव । अश्वसोक्तरीत्या प्राञ्चोपत्यः ।
तस्मादाहवनीयं प्रति गच्छन्नश्वं पुरस्तान्नयेत् । तथा यदि
स्वकीयमेव चक्षुः पश्यन् प्रजापतिरूपेणोऽग्निरनुगच्छति ।

एतदेवाश्वस्य पुरोगमनं पुनः प्रशंसति । “वज्री वा एषः ।
यदश्वः । यदश्वं पुरस्तान्नयति । जातानेव भ्रातृव्यान् प्रष्टुदते”
इति । वज्रिवद्युद्धे विनाशहेतुत्वादश्वो वज्री । स च पुरस्ताञ्चो-
यमानः यजमानस्य पूर्वमुत्पन्नान् भ्रातृव्यान् विनाशयति ।
वज्रसमानदकोपेतत्वादास्य वज्रित्वम् । एतदेवाभिप्रेत्याग्निब्रा-
ह्मणे समाह्वतम् । “वज्री वा एष यदश्वो दह्निरन्यतो दह्नो
भूयान्” इति ॥

आहवनीयपर्यन्तं नीतस्याश्वस्य तेनैव पथा पुनररावृत्तिं वि-
धत्ते । “पुनरावर्त्तयति [५] जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते” इति ।

आहवनीयात् पुनराहव्या भविष्यतः इच्छन् प्रतिवध्नाति । य-
दुक्तं सूत्रकारेण “पूर्ववाडस्यो भवति” इति ॥

तद्विद् विभक्तौ । “न्याहवनीयो गार्हपत्यमकामयत । निग-
र्हपत्य आहवनीयम् । तौ विभाजं नाशकौत् । सोऽश्वः पूर्ववाड्
भूत्वा । प्राञ्चं पूर्वमुदवहत् । तत्पूर्ववाहः पूर्ववाट्त्वम् । इदञ्चं
पुरस्तान्नयति । विभक्तिरेवैनसोः सा । अथो नानावीर्यावेवैनी
कुर्वत” इति [६] पुरा कदाचिदाहवनीयो “गार्हपत्यं नितरा-
मकामयत” गार्हपत्यधर्मं धृतवानित्यर्थः । गार्हपत्यञ्च नितरा-
माहवनीयधर्मं धृतवान् । ततः तौ उभावग्री कर्त्तव्यधर्मातया
प्रजापतिर्विभाजं विभक्तुं नाशकौत् । ततस्तदिभागात् स्वयं पूर्व-
वाडस्यो भूत्वा धर्मं वाङ्मयं परिहृत्य “प्राञ्चं” प्राग्देशनिवासधोर्यं
आहवनीयं पूर्वमुदवहत् । पूर्वहेतुं प्रत्युद्धृत्य नीतवान् । पूर्व-
वाहित्यश्विशेषः । सेनामध्ये इतरेभ्योऽश्वेभ्यः पूर्वं वहतीति वा
पूर्वध्वान् वयस्यत्यन्तप्राय एव वहतीति वा पूर्ववाट् । अतस्ता-
दृशस्यमत्र पुरस्तान्नयेत् । तस्य च विभागत्वत्वात् “एनयो”
अन्योः सैव “विभक्ति” विभागः । पूर्वदेशेऽवस्थितः* आहवनीयः
पश्चिमदेशेऽवस्थितो गार्हपत्य इति विभागः । अपि च धर्मं वा-
ङ्मयं परिहारादेनामुभावग्री भिन्नवीर्यावेव करोति । पत्नीसंया-
जशोमाधारत्वाच्चणं वोष्यं गार्हपत्यस्यैव । आग्नेयादिहविरा-
धारत्वत्वाच्चणमाहवनीयस्यैव । यदुक्तं सूत्रकारेण “न कर्षदन्न-
भित्युद्धृत्वाति” ॥

* अत्र पूर्वदेशेऽवस्थितिं वा पाठः ।

तदिदं विधत्ते । “यदुपर्युपरि शिरो हरेत् । प्राणान् वि-
च्छिन्व्यात् । अधोधः शिरो हरति । प्राणानां गोपीथाय” इति ।
हस्तेनोद्धृत्याहवनीयं प्रति नीयमानमग्निं “शिर उपर्युपरि”
शिरःसमीपवर्त्तिन्यूर्ध्वभागे यदि धृत्वा विच्छित्त्वा हरेत् तदा
प्राणान् विच्छिन्देरन् । अतः प्राणरक्षणाय शिरसः समीपव-
र्त्तिन्यधःप्रदेष्टे धृत्वा नयेत् । यदुक्तं सूत्रकारेण “जानुदग्ने धा-
रयमाणसृतीयमध्वनोऽग्निं हरति नाभिदग्ने तृतीयमास्यदग्ने
तृतीयम्” इति ॥

तदेतदङ्गुल्याभिनयन् विधत्ते । “इयत्यग्रे हरति । अथेय-
त्यथेयति । चय इमे लोकाः । एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते”
इति । जानुदग्ने इव नाभिदग्नास्यदग्नेयोरपि ॥

एतस्मादग्निप्रणयनात् पूर्वमग्नेर्विभागं विधत्ते । “प्रजापति-
रग्निमसृजत् । सोऽबिभेत् प्र मा धत्स्यतीति [७] तस्य त्रेधा महि-
मानं बौहत् । श्रान्त्या अप्रदाहाय । यत् त्रेधाग्निराधीयते ।
महिमानमेवास्य तद्ब्रूहति । श्रान्त्या अप्रदाहाय” इति । अग्निं
सृष्ट्वा तदीयदाहात् बिभ्यत् प्रजापतिस्तदीयसामर्थ्यं त्रेधा
व्यभजत् । सोऽयं विभागे ज्वालायाः श्रान्त्यै स्वविषये दाहा-
भावाय च सम्यक् । एवमत्राधित्सुरपि गार्हपत्यादग्नेरेकं भागं
आहवनीयार्थमपरं भागं दक्षिणान्यर्थं च विभज्य श्रान्त्यर्थम-
प्रदाहार्थं च त्रेधा कुर्यात् ॥

तत्राहवनीयार्थस्याग्नेराहवनीयायतनं विधत्ते । “पुनराव-
र्त्तयति । महिमानमेवास्य सन्दधाति” इति । विभागेन योऽग्ने-

महिमा ज्ञानसं माहमानं पुनः सन्धातुं विभक्तमाहवनीय-
माहवनीयायतने स्थापयेत् ॥

तत्र स्थापने किञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “पशुर्वा एषः। यदश्वः ।
एष ह्यद्रः [८] यदग्निः । यदश्वस्य पदेऽग्निमादधात् । ह्यद्राव
पशूनपि दधात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्नाक्रमयेत् । अ-
नवरुद्धा अस्य पशवः स्युः । पार्श्वत आक्रमयेत् । यथाहितस्याग्ने-
रङ्गारा अभववर्त्तेरन् । अवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न ह-
द्राद्यापिदधाति” इति [९] अत्रेदं चिन्त्यते । पुरस्तादानीतमर्थं
किमाहवनीयायतनमाक्रमयेन्न वेति । उभयमध्येतदनुपपन्नम् ।
अश्वस्य पशुत्वात् । अग्नेः क्रूरदेवत्वात् । अश्वपदस्योच्छ्रिते प्र-
देशेऽग्निस्थापने सति क्रूरदेवाय पशून् समर्पयेत् । ततो यज-
मानः पशुरहितः स्यात् । अनाक्रमणे तु यजमानस्य पशवो
न सम्भवेयुः । अत उभयदोषपरिहारार्थं आयतनस्य कस्मिं-
श्चित्पार्श्वे तमश्वमाक्रमयेत् । स्थायतने स्थापितस्य प्रज्वाल्यमान-
स्याग्नेरङ्गारा येन प्रकारेण तदश्वपदमभिलक्ष्य स्वत एव प्रवृत्ता
भवन्ति, तथा समोपवर्त्तिप्रदेशमाक्रमयेत् । एवं सति अङ्गा-
राणामश्वपदे प्रविष्टत्वात् पशवोऽपि लभ्यन्ते । स्वयं बुद्धिपूर्व-
कमश्वपदेऽग्नेरप्रतिष्ठापनात् उग्रदेवाय पशवोऽपि समर्पिता न
भवेयुः । इत्यमाधानगतो विशेषो निरूपितः ॥

अथ पवमानहवींषि विधत्ते । “त्रीणि हवींषि निर्वपति ।
विराज एव विक्रान्तं यजमानोऽनुविक्रमते” इति । विशेषेण रा-
जते इति विराडग्निः, तस्य “विक्रान्तं” सामर्थ्यमनु यजमानोऽपि

“विक्रमते” समर्थो भवति ॥ सामान्येन विहितानां इविषां दे-
वताविशेषान् विधत्ते । “अग्नये पवमानाय । अग्नये पावकाय ।
अग्नये शुचये । अहग्नये पवमानाय निर्वपति । पुनात्येवैनम् ।
अहग्नये पावकाय । पूत एवास्त्रिज्जन्नाद्यं दधाति । अहग्नये
शुचये । ब्रह्मवर्षसमेवास्त्रिज्जुपरिष्टाद् दधाति” इति [१०] “पव-
मानः” स्वयं शुद्धः । “पावकः” अन्यस्य शोधकः “शुचिः”
दीप्यमानः । तत्र प्रथमेन यजमानस्य शुद्धिः । द्वितीयेनाह-
प्राप्तिः । तृतीयेन फलदयस्योपरिष्टाद् ब्रह्मवर्षसंप्राप्तिः । अत्र
मीमांसाद्वितीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम् ।

संस्कृते पवमानेऽपि वज्रौ वेष्टिर्नवेष्टयः ।

वज्रौ तत्संस्कृते कार्यासौदकस्थानुरोधतः ॥

सौदकः पवमानेष्टौ न तां प्रापयितुं प्रभुः ।

अनङ्गलेऽपि सिद्धिभ्यां दृष्टयस्तदसंस्कृते ॥

पवमानादोष्टिभिराहवनीयाद्यग्नयः संस्क्रियन्ते । संस्कृतेष्व-
ग्निशोचदर्शपूर्णमासा इति क्रतवः प्रवर्तन्ते । तथा सति विमताः
पवमानेष्टयः ताभिरिष्टिभिः संस्कृते वज्रौ कार्या इष्टित्वादि-
तरेष्टिवत् सौदकस्यैव बन्धनगृहीतो भवति । एताभिरिष्टिभिः
संस्कृते वज्रौ प्रकृत्यनुष्ठानादिति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि पवमा-
नेष्टिर्विक्रमतिः, तथापि सौदको न तस्यां पवमानेष्टौ पवमाने-
ष्टिभिः संस्कृते वज्रौ तां पवमानेष्टिमतिदेष्टुं प्रभवति । प्रकृतौ
प्रथाज्ञादिपवमानेष्टेरङ्गलाभावात् । किञ्च एतस्याः पवमानेष्टेः
संस्कृताग्निशिद्धार्थं पवमानेष्ट्यन्तराङ्गीकारे तत्रापि तद्येत्यन्व-

स्वाध्यामिष्टिरेव न सिद्धीत् । तस्मात्ताभिरिष्टिभिरसंस्कृते ब्रह्मै
 षवमानेष्टयः कर्त्तव्या लुप्यदब्रमस्य द्वितीये । लुप्यते पवमानेष्टै
 निर्वापः क्रियते ऽथवा । लुप्यते साधनाभावात् तेन मुखो न
 लुप्यते । आधानप्रकरणान्नातायां पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं
 नास्ति अग्निहोत्रसाधनोत्तरकालीनत्वेन तद्भ्रमसाधनमृता-
 थाः तस्या अपि तथात्वाप्राप्ते ब्रूमः । मुखो निर्वापसं प्रति गुण-
 भूतान्निहोत्रहवणी । न हि गुणलोपेन मुखो लोप्तुमर्हति । किञ्च
 आधानकाले स्वरूपेणैव अविद्यमानाथामग्निहोत्रहवण्यां साध-
 नत्वं दुरापेतम् । ततः साधनाभावादित्वनुपन्वायः । तस्यान्निर्वापो
 न लुप्यते । मीमांसपक्षमाध्यायस्य ह्यतीवपादे चिन्तितम् ।

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाग्निहोत्रकम् ।

आधानेनाग्निनिधत्तेस्वप्नाचे कर्त्तव्यत्वात् ॥

आधानस्वानपेक्षस्य नाम्बुत्पादकता मता ।

समुच्चितस्य हेतुत्वात् कर्त्तव्यं स्वादिष्टिसंस्कृते ॥

अग्न्याधानादूर्द्ध्वं विलम्ब्य पवमानेष्टयः क्रियन्ते । द्वादशसु
 रात्रौष्वनुनिर्वपेदित्तीष्टिकालविधानात् ताभ्यः पुरा द्वादशसु
 दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम् । आधानमात्रेणाहवनीयाद्यग्नेर्निष्पन्न-
 त्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । आधानेन पवमानेष्टिनिरपेक्षेण नाह-
 वनीयराद्यग्निरुत्पद्यते । अन्यथा पवमानेष्टिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च
 विकल्पः । आधानमपजीव्य तस्मादुत्तरकाले तद्विधानात् । तत्र
 इष्टिभिः समुच्चित्यैवाधानमन्युत्पादकमित्तीष्टिभिः संस्कृते ब्रह्मै
 पश्चाद्ग्निहोत्रानुष्ठानम् ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ब्राह्मण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे पवमानहविंषि सङ्क्रियोक्तानि । अथ षष्ठे तद्विस्तारो
हविरन्तराणि दक्षिणाश्वोच्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्पवमानहविषा-
न्देवताविशेषस्य पूर्वमनुक्तत्वात् तदनुवादेन हविर्विशेषं विधत्ते ।
“देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । अग्नौ
वामं वसु सत्यदधत् । इदमु नो भविष्यति । यदि नो जेष्य-
न्तीति । तदग्निर्नोत्सहमन्नकोत् । तत्त्रेधा विन्यदधात् । पशुषु
द्वतीयम् । अप्सु तृतीयम् । आदित्ये तृतीयम् [१] तद्देवाविजित्य ।
पुनरवारुन्धत् । तेऽग्नये न्यवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
रवपन् । पञ्चवे वा अग्निः पवमानः । यदेव पशुस्वासीत् । त-
त्तेनावारुन्धत् । तेऽग्नये पावकाय । आपो वा अग्निः पावकः ।
यदेवास्वासीत् । तत्तेनावारुन्धत् [२] तेऽग्नये शुचये । अश्वौ
वा आदित्योऽग्निः शुचिः । यदेवादित्य आसीत् । तत्तेनावारु-
न्धत्” इति । यदा देवासुराः परस्परं युद्धेद्युक्ताः तदानीं विज-
यमपेक्षमाणा देवाः स्वकीयं “वामं” वमनीयं “वसु” धनम् अग्नौ
सम्यक् स्थापितवन्तः । तेषामयमभिप्रायः । यद्यस्मानसुरान्
जेष्यन्ति तदानीमापत्कालेऽस्माकमिदमेव धनं जीवनाय भ-
विष्यतीति । अग्निञ्च तान् भाराधिक्येन तद्धनमुद्धृत्य सोढुं
नामन्नकोत् । तत्त्रेधा विभक्ष्य पश्वादिषु स्थापितवान् । तदानीं

देवाश्च असुरान् विजित्य पुनः स्वकीयं धनं प्राप्तुमैच्छन् ।
तदा पश्चाद्यभिमानीदेवतासु स्थापितं धनं बलादवरोद्धुम-
शक्ताः सन्तः तदुत्कोचार्थं पवमानगुणकायाम्नये पुरोडाशं नि-
रवपन् । पशवश्च पवमानान्मधीनत्वात् तत्स्वरूपाः, तेन च
हविषा पवमानमग्निं तर्पयित्वा पशुष्ववस्थितं धनं स्वीकृतवन्तः ।
एवं ते देवाः पावकगुणकायाम्नये पुरोडाशं निरवपन्नित्यनुव-
र्त्तन्ते । अपां पावकान्मधीनत्वात्, तन्मुखेनासु स्थितं प्राप्तुवन् ।
तथा शुचिगुणकायाम्नये पुरोडाशं निरूप्य तस्याग्नेरादित्य-
रूपत्वात् आदित्ये स्थापितं धनमवाप्तुवन् । तस्मादेताभ्यो दे-
वताभ्यः प्रत्येकमष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति द्रव्यविधि-
रुच्येयः ॥

अथैतेषां हविषामाग्नेयेन हविरन्तरेण सह निर्वापं विधत्ते ।
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति । तनुवो वावैता अन्याधेयस्य । आग्नेयो वा
अष्टाकपालोऽन्याधेयमिति । यत्तं निर्वपेत् । नैतानि । यथात्मा
स्यात्[३] नाङ्गानि । तादृगेव तत् । यदेतानि निर्वपेत् । न तम् ।
यथाङ्गानि स्युः । नात्मा । तादृगेव तत् । उभयानि सह निरु-
प्याणि । यज्ञस्य सात्मत्वात्” इति । याः पूर्वोक्ताः पवमाना
अग्न्यादिदेवतास्त्रिस्रस्ता अन्याधेयरूपस्य देवविशेषस्य शरी-
राणि । यस्तु ताभ्योऽतिरिक्तः अष्टाकपाल आग्नेयः, सोऽन्या-
धेयस्य स्वरूपभूतः पूर्वोक्तशरीरत्रयस्वामी । एवं सति आग्नेयं
निरूप्य पवमानहविषामनिर्वापे अवधवरहितः केवल आत्मैव
स्यात् । अथ तानि हवींषि निरूप्य आग्नेयस्य निर्वापो न क्रियेत

तदानीमात्मरहिताः केवला अवयवा एव स्युः । तस्मादाग्नेयेन सह पूर्वाणि चीणि हवींषि निरूप्याणि । तथा सति यज्ञस्य सावयवत्वं सात्मत्वञ्च सम्पद्यते ॥

अथानुनिर्वाप्यं हविर्विधत्ते । “उभयं वा एतस्तेन्द्रियं वीर्यं माप्यते [४] योऽग्निमाधत्ते । ऐन्द्राग्नेकादशकपालमनुनिर्वपेत् । आदित्यश्चरुम् । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये एव देवते अयातयाच्ची । ताभ्यामेवास्मा इन्द्रियं वीर्यमवरुन्धे । आदित्यो भवति । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति” इति । अग्निमादधानस्तेन्द्रियवीर्यस्य प्राप्या भवितव्यम् । अतस्तत्सिद्धयर्धमिन्द्राग्निदेवताकं पुरोडाशमनुनिर्वपेत् । देवानां मध्ये इन्द्राग्न्योरगतसारत्वात् तत्प्रसादेनेन्द्रियवीर्यप्राप्तिर्भवति । अगतसारत्वञ्चानयोर्जेहत्वादवगन्तव्यम् । जयस्य राजसूयप्रकरणे पद्यते । “देवा वा ओषधीष्वजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम्” इति । आदित्यश्चरुनिर्वापेण भूम्यां प्रतितिष्ठति । भूमेरखण्डनीयत्वेनादितित्वात् ॥

अस्य चरोः सहकारिद्रव्यं घृतं विधत्ते । “धेन्वै वा एतद्रेतः [५] यदाज्यम् । अनडुहस्तण्डुलाः । मिथुनमेवावरुन्धे । घृते भवति । यज्ञस्यालूचान्तत्वाय” इति । आज्यस्य धेनुनिष्पाद्यत्वात्तद्रेतस्त्वम् । तण्डुलानाञ्चानडुहाल्लृष्टायां भूमौ निष्पाद्यत्वात्तद्रेतस्त्वम् । अत उभयमेलने सति मिथुनं सम्पद्यते । तस्माच्चरुनिष्पत्तये घृते तण्डुलाः प्रक्षेप्तव्याः । एतेन घृतेन यज्ञस्य अलूचान्तत्वं सम्पद्यते । लूचो रूचः स्नेहरहितः परुषः तद्वैपरी-

त्याद्यालूचः तादृशोऽन्तः समीपवर्ती द्रव्यविशेषो यज्ञस्य सो-
ऽयमलूचान्तस्तस्य भावोऽलूचान्तत्वं तत्सिद्धये घृतस्वीकारः ।
यदुक्तं सूत्रेण । “चतुर्धा करणकालस्यादित्यश्चरं ब्रह्मणे परि-
हरति तच्चत्वार आर्षेयाः प्राञ्जन्ति ॥

तदिदं विधत्ते । “चत्वार आर्षेयाः प्राञ्जन्ति । दिशामेव
ज्योतिषि जुहोति” इति । योऽयमादित्यश्चरः तस्यैतत् हवि-
र्वचतुर्धाकरणं नास्ति किन्तु ब्रह्मणो हस्ते सर्व्वं दत्त्वा चत्वार-
श्चत्विजः प्राञ्जीयुः । तेषां श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वार्षेयत्वम् । अतए-
वान्यत्रास्मात् । “आर्षेयो यः शुश्रुवान्” इति । चतुःसङ्ख्यासा-
म्येन दिशाञ्चतसृणां सम्बन्धिनि ज्योतिषि जुतं भवति ॥

उक्तानां हविषां कालविशेषं विधत्ते । “पशवो वा एतानि
हवींषि । एष रुद्रः । यदग्निः [६] यत्सद्य एतानि हवींषि
निर्वपेत् । रुद्राय पशूनपि दध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् ।
यस्मानुनिर्वपेत् । अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः । द्वादशसु रात्री-
ष्वनुनिर्वपेत् । संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः । संवत्सरेणैवास्मै
रुद्रः शमयित्वा । पशूनवरुन्धे” इति । अत्रेदं विचिन्त्यते ।
यस्मिन् दिने अग्नय आहितास्तस्मिन् दिने किमेतानि हवींषि
निर्वपेत् किं वा नेति । तत्र निर्वापो न युक्तः । एतेषां हविषां
पशुसाधनत्वेन पशुरूपत्वात् । आहितस्य चाग्नेः क्रूरदेवत्वात्
तस्मै क्रूराय पशुसमर्पणप्रसङ्गात् यजमानोऽप्यपशुः स्यात् ।
अनिर्वापपक्षे तु पशवो न सम्पादिताः स्युः । अतो दोषद्वय-
परिहारायाधानादूर्ध्वं द्वादशसु रात्रीषु गतासु पश्चाद्दुर्बीषि

निर्वपेत् । द्वादशसङ्ख्याया मासद्वारेण तासां संवत्सरसङ्ग्रहत्वादे-
तद्यजमानार्थं संवत्सरेणैवाग्निं ज्ञानं कृत्वा पशून् प्राप्नोति ॥

तन्निर्वापे कश्चिद्विभ्रेषं विधत्ते । “यदेकमेकमेतानि हवींषि
निर्वपेत् [७] यथा चीष्णावपनानि पूरयेत् । तादृक्तात् । न
प्रजननमुच्छिष्टेषु । एकं निरूप्य । उत्तरे समस्येत् । तृतीयमे-
वास्मै लोकमुच्छिष्टेषु प्रजननाय । तं प्रजया पशुभिरनु-
जायते । अथो यज्ञस्यैवैषाभिक्रान्तिः” इति । एतानि चीषि
पवमानहवींषि पृथक् पृथगेव निर्वपेदिति केषाञ्चिन्मन्दानां
पक्षः । तस्मिन् पक्षे यथा लोके चीषि वीजावापस्नानानि ज्ञे-
चाणि वीजैः पूरितानि भवन्ति, तथा लोकत्रयस्यापि त्रिभि-
र्हविर्भिः पूरितत्वाद्यजमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रजोत्पत्तिस्थानं कि-
मपि नावशिष्येत; तस्मात् प्रथमभेकं हविः पृथक् निरूप्य द्विती-
यतृतीये हविषी समभूय निर्वपेत् । तथा सति निर्वापद्वयेन
लोकद्वयस्यैव पूरितत्वात् तृतीयो लोको यजमानस्य प्रजोत्पा-
दनायावशेषितो भवति । ततस्तं लोकमनु यजमानः प्रजापशु-
समृद्धो भवति । अपिच यत् तृतीयलोकावशेषणं एषा यज्ञस्यै-
वाभिक्रान्तिरभितो व्याप्तिः । प्रजापशुरूपस्य तत्फलस्य निष्प-
न्नत्वात् । यदुक्तं सूत्रकारेण “प्राञ्चोऽस्यप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति ।
दक्षिणतो ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा प्रवर्त्तयति यावच्चक्रं त्रिः परि-
वर्त्तते” इति ॥

तदेतद्विधत्ते । “रथचक्रं प्रवर्त्तयति । मनुष्यरथेनैव देवरथं
प्रत्यवरोहति” [८] इति । गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यग्नेः प्रथ-

यनकाखे रथचक्रस्य प्रवर्त्तनम् । अनेन मनुष्यरथप्रवर्त्तनेन
नीयमानाग्न्यर्थं देवरथ एव प्रवर्त्तितो भवति ॥

अथ मीमांसामुखेन होमनिर्णयं करोति । “ब्रह्मवादिनो
वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रां न होतव्या इति । यद्यजुषा
जुहुयात् । अथथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः
पराभवेत् । तृष्णीमेव होतव्यम् । यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति ।
नाग्निः पराभवति” इति । नेयं नित्याग्निहोत्रविषया मीमां-
सा । तस्य पवमानेष्टिभ्य ऊर्द्धं प्रवर्त्तित्यमाणत्वात् । किन्तु आ-
धानाङ्गमेतत् किञ्चित्कर्म्म पूर्णाहुतेः प्राक् प्रवर्त्तमानत्वात् ।
पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधानमित्याश्रयायनेनोक्तम् । “अस्य चाधाना-
ङ्गस्याग्निहोत्रस्य मन्त्रेण होमे सति अथथापूर्वत्वं प्रसज्येत । तथा
हि । अग्निहोत्रशब्देऽत्र नित्याग्निहोत्रधर्मानतिदिशति । नित्या-
ग्निहोत्रे च सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति” । अयं अहनि
पठितो होममन्त्रः सोऽत्र प्रसक्तः । अहन्येव ह्ययमानत्वात् । प्र-
कृतिभूते त्वग्निहोत्रे रात्रावेवोपक्रमात् । ‘अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहा’ इति मन्त्रस्य रात्रिहोमाङ्गत्वात् । तेन मन्त्रेण प्रथमम-
नुष्ठाय पश्चात् प्रातःकाले ‘सूर्यो ज्योतिः’ इति मन्त्रेणानुष्ठानमि-
त्येष क्रमः । इह त्वादावेव ‘सूर्यो ज्योतिः’ इति मन्त्रेणानुष्ठा-
नप्रकृतिवैलक्षण्यादथथापूर्वत्वम् । अहोमपचे तु आधानेनो-
त्पन्नेऽग्निराहाराभावात् पराभूतोभवेत् । अतो दोषद्वयं परि-
हर्त्तुं मन्त्रं परित्यज्य तृष्णीमेव होतव्यम् । तथा सति मन्त्रवैप-
रीत्याभावादथथापूर्वत्वदोषो न भवेत् । होमस्यानुष्ठितत्वाद्दग्नेः

पराभवेऽपि न भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण । “आग्नेयस्य दक्षिणा-
काले दक्षिणां ददात्यजं पूर्णपात्रमुपवर्षणं सार्वसूत्रम्” इति अ-
ग्नीधे उपवर्षणं ददाति, अश्वं ब्रह्मणेऽध्वर्यवे वाऽऽहवनीयदेशेऽन-
ङ्गाहमध्वर्यवेऽपरेण गार्हपत्यं धेनुं होत्रे वासो गावौ मिथुनौ
गावौ नवस्र रथं ददाति । तानि साधारणानि सर्वेषामादा-
दशभ्यो ददातीत्युक्त्वाह “काममूर्ध्वं देयम् अपरिमितस्यावरुध्वै”
इति विज्ञायत ऊर्ध्वमादिष्टदक्षिणाभ्यो वदति “षड् देया द्वादश
देयाश्चतुर्विंशति देया इति ताविकल्प्यन्त” इति ॥

तदेतत् सर्वं क्रमेण विधत्ते । “अग्नीधे ददाति [८] अग्नि-
मुखानेवर्चून् प्रीणाति । उपवर्षणं ददाति । रूपाणामवरुध्वै ।
अश्वं ब्रह्मणे । इन्द्रियमेवावरुध्वै । धेनुं होत्रे । आग्निष एवा-
वरुध्वै । अनङ्गाहमध्वर्यवे । वक्त्रिर्वा अनङ्गान् । वक्त्रिरध्वर्युः
[१०] वक्त्रिर्नैव वक्त्रियज्ञस्यावरुध्वै । मिथुनौ गावौ ददाति ।
मिथुनस्यावरुध्वै । वासो ददाति । सर्वदेवत्यं वै वासः । सर्वा
एव देवताः प्रीणाति । आद्वादशभ्यो ददाति । द्वादशमासाः
संवत्सरः । संवत्सर एव प्रतितिष्ठति । काममूर्ध्वं देयम् । अपरि-
मितस्यावरुध्वै” [११] इति । आग्नीध्रेण तत्तदृतावग्रेरिध्यमा-
नत्वात् तस्मै दत्तेन द्रव्येणाग्निषहितानामृतानां प्रीतिः । तस्मै
यद्देयमुपवर्षणं शिरसः पृष्ठस्य वा आधारभूतं तस्य कार्पास-
श्राणोर्लादिमयैः शुक्लनीलपीतादिवर्णैः सर्वैः सूत्रैर्निष्पन्नत्वात्
तेन रूपाणां प्राप्तिः । अश्वस्य प्रजापतिचक्षुर्जन्यत्वात् तेनेन्द्रिय-
प्राप्तिः । दातव्याया धेनोः कामधेनुरूपत्वादाग्निषां प्राप्तिः ।

अनङ्गान् शकटं वहति । अग्निं च द्रव्यं वहति । अध्वर्युरप्यनु-
ष्ठानं वहति । ततः समानत्वात् बलीवर्द्धरूपेणाध्वर्युरूपेण च
वह्निर्नैव यज्ञस्य वह्नियज्ञसम्बन्धिहविर्वाहनमग्निं प्राप्नोति ।
गोमिथुनेन मनुष्यमिथुनप्राप्तिः । वाससः सर्वदेवत्यत्वं दीक्षा-
प्रकरणे 'अग्नेस्त्रिधाधानम् । वायोर्वातपानम् । इत्यादिवाक्येन प्रति-
पादितम् । आद्वादशभ्यो गोभ्य इति श्लेषः । उक्तदक्षिणाभ्य ऊर्द्धं
षड् देया द्वादश देया इत्यादिशाखान्तरोक्तं बहुपदानुसारेण
स्वाभिमतं यावत्तावद्देयम् । तेनापरिमितफलप्राप्तिः । अत्र
मीमांसा एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“पवमानेष्टिहविषां तन्त्रं भेदोऽथ वादिमः ।

साध्यदेशाद्यभेदाच्च काम्ये भेदोऽक्तितोऽन्तिमः” ॥

आधानप्रकरणे पद्यते । ‘अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्व-
पेदग्नये पावकायाग्नये शुचये’ इति । तैरैतैर्हविर्भिः साध्यस्याग्ने-
रेकत्वाद्देशाद्यभेदाच्चाङ्गानां तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः । “यं काम-
येतोत्तरं वसीथान् श्रेयान्त्स्याम्” इति तस्याग्नये पवमानाय
निरूप्याय “पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानवर्हिषी
निर्वपेद्” इति वचनात् काम्यप्रयोगे प्रथमस्य हविषोऽङ्गभेद
उत्तरयोस्तन्त्रम् । नित्यप्रयोगे तु त्रयाणां तन्त्रम् । द्वादशा-
ध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“एका देया समुच्चयं विकल्पं वाद्य आनतेः ।

सौलभ्यादन्तिमो नैरपेक्षात् सङ्ख्यानन्तरादपि” ॥

आधाने श्रूयते । “एका देया षड् देया द्वादश देया इ-

त्यादि” । तत्र सोमक्रयन्यायेनानतेः सौखभ्यात् समुच्चय इति चेत् मैवम् । सङ्ख्यानां ग्रीह्यादिवत् परस्परनैरपेक्षावगमात् । समुच्चये तु श्रूयमाणाभिः सङ्ख्याभिः सङ्ख्यानंतरस्य दुर्वारत्वाच्च । तस्माद्विकल्पः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे हविर्विशेषा दक्षिणासोक्ताः । अथ सप्तमे आधानमन्त्रा
उच्यन्ते । तत्रादौ गार्हपत्यविषयं मन्त्रमाह । “घर्षः शिरस्त-
दयमग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । कर्दिस्लोकाय तनयाय
यच्छ” इति । घर्षो दीप्तिर्वासा, स च घर्षोऽग्निः शरीरस्य
शिरस्थानीयः । तच्च शिरः अयं पुरोवर्त्ती गार्हपत्योऽग्निः,
तादृश हे गार्हपत्याग्ने त्वमस्रदीयैः पशुभिः सह “सम्प्रियो
भुवत्” सम्यक् प्रीतियुक्तो भव । ततोऽस्रदपत्याय तदीयाप-
त्याय च “कर्दिर्यच्छ” तेजो देहि ॥

अथान्वाहार्यपचनविषयं मन्त्रमाह । “वातः प्राणस्तदय-
मग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । खदितं तोकाय तनयाय पितुं
पच” इति । योऽयमग्निसखो वायुः सोऽग्नेः प्राणः तत् प्राण-
रूपं अयमाधीयमानोऽन्वाहार्यपचनोऽग्निः । हे अन्वाहार्यपचन
त्वमस्रदीयैः पशुभिः सह सम्प्रियो भव । अस्मत्पुत्राय तत्-
पुत्राय च “खदितं” स्वादुयुक्तं “पितुम्” अन्नं “पच” पकं कुरु ॥

अथाहवनीयदेशं प्रति गमनमन्त्रमाह । “प्राचीमनुप्रदिशं
 प्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह । विश्वा आशादीद्यानो
 विभाहि । ऊर्जसो धेहि द्विपदे चतुष्पदे” इति । हे अग्ने त्वं
 “विद्वान्” मार्गं जानन् “प्राचीं प्रदिशमनु” प्रागाख्यां प्रकृष्टां
 दिशमनुलक्ष्य “प्रेहि” प्रकर्षेण गच्छ । गत्वा चेहायतने प्रथ-
 ममाहितस्य गार्हपत्यस्याग्नेः पुरो “अग्निः” पूर्वदिग्वर्ती वज्रि-
 भव । ततो “दीद्यानः” प्रकाशमानः “विश्वा आशाः” सर्वादिशो
 “विभाहि” विशेषेण प्रकाशमानोऽस्मदीयाय “द्विपदे” मनुष्याय
 “चतुष्पदे” पशवे च ऊर्जं धेहि देहि अक्षरसं संपादय ।

अथाहवनीयविषयं मन्त्रमाह । “अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्त-
 दयमग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रां
 तनूः । शुक्रं ज्योतिरजसम् । तेन मे दीदिहि तेन त्वादधे । अग्नि-
 नाग्ने ब्रह्मणा” इति । “अर्कः” अर्चमानो मण्डलात्मा वज्रिभरी-
 रस्य चक्षुःस्थानीयः तच्चक्षुःस्वरूपं असौ दिवि दृश्यमानः सूर्य-
 रूपः स सूर्यः “अयम्” आधीयमान आहवनीयोऽग्निः । हे आ-
 हवनीय अस्मदीयेः पशुभिः सम्प्रियो भव । हे “शुक्रं” दीप्यमा-
 नाहवनीय “ते” तदीयं यत् “शुक्रं वर्चः” वहिःप्रसृतं दीप्तिरूपं
 तेजः या च “शुक्रा तनूः” ज्वालारूपं शरीरं यदपि “अजस्रं
 शुक्रं ज्योतिः” सर्व्वदा वर्त्तमानो भारूपशरीरगतप्रकाशः “तेन”
 सर्व्वेण “मे दीदिहि” मां प्रकाशय । हे अग्ने ब्रह्मणा परिवृढेन
 ‘अर्कश्चक्षुर्’ इति मन्त्रेण तेन पूर्वाक्तगुणयुक्तेन अग्निना आह-
 वनीयरूपेण त्वामिहादधे ॥

अथाहितस्याग्नेरभिमन्त्रणमन्त्रमाह । “आनग्ने व्यानग्ने सर्व्व-
मायुर्व्यानग्ने” इति । अथमग्निः “आनग्ने” उदराग्निरूपेण भोक्तृ-
शरीरं व्याप्तवान् । तथा “व्यानग्ने” विविधं भोग्यजातं व्याप्तवान् ।
तथा “सर्व्वमायुर्व्यानग्ने” अपमृत्युपरिहारेण स सम्पूर्णमायुः
सम्पादितवान् ॥

कल्पः । अथ यजमानः शिवा जपति । “ये ते अग्ने शिवे
तनुवौ । विराट् च खराट् च । ते माविशतां ते मा जिन्वताम्
[२] ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । सघाट् चाभिभूश्च । ते मा विशतां
ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । विभूश्च परिभूश्च ।
ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । प्रभौ
च प्रभूतिश्च । ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । यास्ते अग्ने
शिवास्तनुवः । ताभिस्त्वा दधे” इति । विराडादिभिः प्रभूति-
पर्यन्तैरष्टाभिः शब्दैरुक्ता अग्नेः शिवाः शान्तास्तनुवः । हे अग्ने
ते त्वदीये विराट् खराडाख्ये ये शान्ते तनू ते उभे मां प्रविश्य
प्रीणयताम् । एवमुत्तरत्रापि । विविधं राजत इति विराट् ।
स्वयमेव राजत इति खराट् । सम्यगाजत इति सघाट् । वैरि-
णोऽभिभवतीत्यभिभूः । विशिष्टेन रूपेण भवतीति विभूः ।
परितो भवतीति परिभूः । आज्ञालक्षणत्वेन प्रभुत्वेन युक्ता
प्रभौ । प्रकृष्टेनैश्वर्य्येणोपेता प्रभूतिः । हे अग्ने या एतास्त्व-
दीयाः शिवास्तनुवः ताभिर्युक्तं त्वामिहा दधे ॥

कल्पः । “यास्ते अग्ने घोरान्तनुवस्ताभिरमुं गच्छ” इति यज-
मानो द्वेषाय प्रहिणोतीति । घोरतनुवः चुत्तृष्णादिरूपाः ॥

तथा चारण्यकाण्डे समाह्वतम् । यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः
क्षुष दृष्येत्यादि । ताभिर्घोराभिस्तनुभिरमुं शत्रुं गच्छ प्रा-
मुहि ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
चजुर्गाह्याण्ये आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

आधानमन्त्राः सप्तमोऽभिहिताः । अष्टमे तद्ब्राह्मणमुच्यते ।
तत्र चीनाधानमन्त्रान् विनियुङ्क्ते । “इमे वा एते लोका अ-
ग्नयः । ते यदव्यावृत्ता आधीयेरन् । शोचयेयुर्यजमानम् ।
घर्षः शिर इति गार्हपत्यमादधाति । वातः प्राण इत्यम्वा-
हार्यपचनम् । अर्कश्चक्षुरित्याहवनीयम् । तेनैवैनाद्यावर्त्तयति ।
तथा न शोचयन्ति यजमानम्” इति । एते त्रयोऽग्नयः त्रिल-
साम्यादिमे त्रयो लोका भवन्ति । ते यदि परस्परमव्यावृ-
त्ताः समुदिता आधीयेरन् तदा दाहाधिक्येन यजमानं स-
न्तापयेयुः । अतः त्रिभिर्मन्त्रैः पृथगादध्यात् । तेन व्यावृत्ताः
सन्तः तापाधिक्याभावाद्यजमानं नैव सन्तापयन्ति ॥

अथाधानकाले सामगानं विधत्ते । “रथन्तरमभिगायति
गार्हपत्य आधीममाने । राथन्तरो वा अयं लोकः [१] अ-
स्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते । वामदेव्यमभिगायत उभि-
यमाणे । अन्तरिक्षं वै वामदेव्यम् । अन्तरिक्ष एवैनं प्रतिष्ठित-
माधत्ते । अथो शान्तिर्वै वामदेव्यम् । शान्तमेवैनं पशव्यमुद्धरते ।

वृहद्भिषायत आहवनीय आधीषमाने । वार्हेतो वा असौ
 लोकः । अमुञ्जिन्नेवेनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते” इति । ‘अभित्वा
 शूर नो नुम’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथन्तरम् । ‘कयानश्चित्र आभ्र-
 वद्’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं वामदेव्यम् । ‘त्वामिद्धि हवामहे’ इत्यस्या-
 मृच्युत्पन्नं वृहत् । रथन्तरादीनां भूरादिलोकभोगहेतुत्वान्त-
 लोकरूपत्वम् । अत एतेषां गाने सति तन्तल्लोकेऽग्निः प्रतिष्ठितो
 भवति । अपि च वामदेव्यस्य उपद्रवशान्तिकरत्वात् पशुप्राप्तिहे-
 तुत्वाच्च एनमुद्भिषमाहमग्निं ब्रान्तं पशुसाधनञ्च जलोद्भूरति ॥

पुनरपि सामद्वयं विधत्ते । “प्रजापतिरग्निमसृजत [२]
 सोऽश्वेवारो भूत्वा पराडैत् । तं वारवन्तीयेनावारयत । तद्वा-
 रवन्तीबस्य वारवन्तीयत्वम् । श्यैतेषु श्यैती अकुर्वत । तच्छ्यैतस्य
 श्यैतत्वम् । चत्वारवन्तीयमभिगायते । वारयित्वैवेनं प्रतिष्ठित-
 माधत्ते । श्यैतेन श्यैतीकुर्वते” इति । यः प्रजापतिना सृष्टोऽग्निः
 स वारोऽश्वो भूत्वा पुनरावृत्तिरक्षितः पलायनमकरोत् । यो
 हस्तद्वयेन खल्लिनं गृह्णित्वा ब्रह्मन्निवारणीयः स वारः, तं
 प्रारभ्यं पलायमानं वारवन्तीयेन साक्षा प्रजापतिर्निवारया-
 मास । ‘अस्यं नत्वा वारवन्तम्’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं वारवन्तीबं
 निवारणहेतुत्वान्तस्य वारवन्तीयं वाम सम्पन्नम् । निवारित-
 अस्यं श्यैतसाक्षा श्यैतीकृतवान् स्वाधीनीकृतवान्नित्यर्थः । ‘अभि-
 प्रवः सुराधसम्’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं श्यैतम् । स्वाधीनकरणहेतुत्वा-
 न्तस्य श्यैतनाम सम्पन्नम् । अतो वारवन्तीयसाक्षा पलायनं नि-
 वार्य प्रतिष्ठितमग्निमाधाव श्यैतगानेनाग्निं स्वाधीनं करोति ॥

आधानमन्त्रे शिरःशब्दतात्पर्यं दर्शयति । “घर्मः शिर इति मार्हपत्यमादधाति । सन्निर्घाणमेवैनमाधत्ते [३] उपैन-मुत्तरो यज्ञो नमति” इति । अग्नेः शिरःसहितले सति न्यून-त्वाभावादुत्तरो दर्शपूर्णमाससोमादिरेनं प्राप्नोति ॥

सम्प्रियशब्दतात्पर्यं दर्शयति । “इद्रो वा एषः । यदग्निः । स आधीयमान ईश्वरो यजमानस्य पशून् हिंसितोः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवदित्याह । पशुभिरेवैनं सम्प्रियं करोति । पशूना-महिंसयै” इति । आधीयमानस्त्राग्नेः क्रूरत्वेन पशून् हिंसितुं समर्थत्वादहिंसार्थं पशुभिः सह सम्प्रीतिं मन्त्रेण करोति ॥

यच्छेति पदस्याशीरर्थं दर्शयति । “हृदिस्तोकाय तनयाय यच्छेत्याह । आग्निषमेवैतामाशास्ते” इति ॥

प्राणशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “वातः प्राण इत्यन्वाहार्य-वचनम् [४] सप्राणमेवैनमाधत्ते” इति ॥

स्वदितंपितुंशब्दोक्तात्पर्यं दर्शयति । “स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पचेत्याह । अशमेवास्मै स्वदयति” इति ॥

प्राचीं प्रेहीति पदद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति । “प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो ना-नावीर्यावेवैनौ कुरुते” इति । येन प्राच्यां दिशि गतिरशमेव “एनयोः” आहवनीयमार्हपत्ययोर्विभागः । अपि च विनामे सति पूर्वोक्तरीत्या इभोः पृथक्त्वामर्थ्यं भवति ॥

धेहीति पदस्याशीरर्थत्वं दर्शयति । “ऊर्कन्वो धेहि द्विपदे चतुष्पद इत्याह । आग्निषमेवैतामाशास्ते” इति ॥

अर्कशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अर्कश्चक्षुरित्याहवनीयम् । अर्को वै देवानामन्नम् [५] अन्नमेवावरुन्धे” इति । अर्चनीय-
त्वव्युत्पत्त्या देवानामन्नकारित्वादन्नप्राप्तिः ॥

दीदिहिशब्दस्य समिन्धनार्थत्वं दर्शयति । “तेन मे दीदि-
हीत्याह । समिन्ध एवैनम्” इति ॥

पूर्वपक्षहेतुत्वेन मन्त्रस्य किञ्चिदिदिनियोगं दर्शयति । “आ-
नग्ने व्यानश्च इति चिरुदिङ्गयति । चय इमे लोकाः । एष्वेवैनं
लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते” इति । हस्ते धृतस्याग्नेस्त्रिवारमूर्द्ध-
चक्षणेन लोकत्रयप्रतिष्ठा ॥

तमेतं दूषयित्वा विनियोगान्तरं दर्शयति । “तत्तथा न
कार्यम् । वीङ्गितमप्रतिष्ठितमादधीत । उद्धृत्यैवाधायामिम-
न्धः । अवीङ्गितमेवेनं प्रतिष्ठितमाधत्ते” इति । चिरुर्द्धचक्ष-
णेन वीङ्गितं विविधं चालितमप्रतिष्ठितमग्निमाहितवान् भ-
वेत् । तस्मात् तथोर्द्धचक्षणं न कार्यम्, किन्तु हस्ते सकृदुद्धृ-
त्यैवायतने तमग्निमाधाय पश्चात् सोऽग्निरनेन मन्त्रेण मन्त्र-
णीयः । तथा सति विविधचक्षणरहितं स्थिरत्वेन प्रतिष्ठितम-
ग्निमाहितवान् भवति ॥

विराडादिशब्दानां तात्पर्यं दर्शयति । “विराट् च ख-
राट् च यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वादध इत्याह । एता
वा अग्नेः शिवास्तनुवः । ताभिरेवैनं समर्द्धयति” इति ॥

मन्त्रान्तरं विनियुक्ते । “यास्ते अग्ने घोरान्स्तनुवस्ताभिरमुं
गच्छेति ब्रूयाद्यं दिव्यात् । ताभिरेवैनं पराभावयति” [६]

इति । यं पुरुषमसौ यजमानो द्विध्यात् तं प्रत्येतं मन्त्रं ब्रूयात् ।
तथा सति ताभिरेव घोराभिस्तनुभिरेनं द्वेष्यं विनाशयति ।
अथ मोमांसादशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम् ।

“उन्नेयो ब्रह्मसामस्य निषेधो विहितस्तुतिः ।

विकल्पितो वा शून्योऽपि वपोत्खेद इव स्तुतिः ॥

विध्यन्वयतः स्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा सति ।

विषयैक्यादिकल्पोऽत्र षोडशीयहवन्मतः ॥

आधाने वामदेव्यादिसाक्षां गानानि विहितानि । आधान
एवेदमपरमाद्यायते । ‘उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति य-
स्याम्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति’ इति । उपब्रह्मः सामीष्यं
ब्रूते । वीता विगताः कास्त्रविलम्बमन्तरेण परित्यक्ता इत्यर्थः ।
अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उक्तीयते । स नि-
षेध उद्गातविहितं वामदेव्यादि सामगानं स्तौति । ननु ब्रह्म-
णः सामगानमप्रसक्तमतस्तन्निषेधोऽत्यन्तमसम्भावितत्वाच्छ्रवि-
षाणवच्छून्यः, न हि बन्ध्यापुत्रो वा तदधो वा सम्भावयितुं
शक्यते, तथा सति तादृशनिषेधो न कथं स्तुतिरिति चेत् । वपो-
त्खेदवदिति ब्रूमः । तथा हि । स आत्मनो वपामुदखिददित्य-
नेनात्यन्तासम्भावितार्थेन यथा प्राजापत्यतूपरस्याजस्य विधिः
स्तूयते तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । नेदं वामदेव्यादि साम विधीनां
स्तोत्रं भवितुमर्हति । विधीनामनेकत्वेन स्वस्वमन्निधिपठितैर-
र्थवादैर्निराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वयायोगात् । का तर्ह्यस्य वाक्यस्य
गतिरिति चेत् । उच्यते । ब्रह्मब्रह्मोऽत्र विप्रत्वजातिदारेषोद्गा-

तारं ब्रूते । यस्य च गानं प्रसक्तं तस्मिन्निषेधे सति विधिनिषे-
धाभ्यामेकविषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकल्प्यते । मीमांसा एका-
दशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

“प्रतिकर्मं पृथक् कार्यामाधानं यदि वा सङ्गतम् ।

अन्यां तावत् पृथक् सैवं स्वकास्यत्वसमत्वतः” ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति विहितमाधानं प्रयाजा-
द्यङ्गवत् प्रतिकर्मं पृथक् कार्यमिति चेत्, मैवम् । आधानस्य
स्नातस्त्र्येण वसन्तादिकास्त्रे विहिते तत्तत्कर्मकास्त्रेषु पृथगनुष्ठा-
नायोगात् । स्वकास्त्रेऽनुष्ठितस्य सर्वकर्मणि सम्बन्धः समानः ।
न च प्रकरणेनाविशेषो नियन्तुं शक्यः । आधानस्नानारम्भाधी-
तत्वात् । ‘आहवनीये जुहोति’ इत्यादिवाक्येण तैष्टिकपाशुक-
सौमिकदार्वािकहोमेषु उपयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मात्
तस्त्रेषानुष्ठेयम् । यद्यप्याधानं नेत्र्यादिकर्मणां साक्षादङ्गं तथापि
पृथक्फलाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मोपकारित्वाच्चाङ्गत्वम-
भ्युपेत्येयञ्चिन्ता ॥

इति त्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ड-
यजुर्ब्राह्मणे आस्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे आधानमन्त्रव्याख्यानमुक्तम् । अथ नवमे ब्रह्मौदन-
मुच्यते । तत्रादौ तावद्ब्रह्मौदनात् पराचीनमाधानात् प्राची-

नमाधानात् प्राचीनमग्निमन्थनमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण ।

“ब्राह्मोदनिकाङ्गस्मापोह्य तस्मिन् शमीगर्भादग्निमन्थन्ति” इति ।

तदिदं विधत्ते । “शमीगर्भादग्निं मन्थति । एषा वा अग्ने-
र्यज्ञिया तनूः । तामेवास्मै जनयति” इति । आधानदिनात्
पूर्वैर्दुर्ब्रह्मोदनं पक्त्वाऽपरेद्युर्दद्यात् पूर्वै तस्माद्ब्राह्मोदनि-
कादग्नेर्भस्मापोह्य तस्मिन् स्थाने शमीवृक्षस्य गर्भगतेनाश्रत्येन
निष्पादितामरणिमवस्थाप्याग्निं मन्थेत् । तस्माच्छमीगर्भादु-
त्पन्नाया अग्नेस्तनूरेषा यज्ञार्हा अतस्तामेव जनयति ॥

अथ ब्रह्मोदनं विधत्ते । “अदितिः पुत्रकामा । साध्येभ्यो
देवेभ्यो ब्रह्मोदनमपचत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् ।
सा रेतोऽधत्त । तस्यै धाता चार्थमा साजायेताम् । सा द्वि-
तीयमपचत् [१] ॥ तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा
रेतोऽधत्त । तस्यै मित्रश्च वरुणश्चाजायेताम् । सा तृतीयमप-
चत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त ।
तस्या अश्वश्च भगश्चाजायेताम् । सा चतुर्थमपचत् [२] ॥
तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्या
इन्द्रश्च विवस्वाश्चाजायेताम् । ब्रह्मोदनं पचति । रेत एव तद्-
धाति” इति । ब्रह्माणं देवमुद्दिश्य होमार्थं ब्राह्मणानामृत्विजां
प्राश्नार्थञ्च पच्यमान ओदनो ब्रह्मोदनः । तं कदाचिददि-
तिर्देवी पुत्रकामा सती साध्येभ्यो देवेभ्य उत्पादनीयधात्वा-
दिदेवाद्यर्थमपचत् । तदानीमृत्विजो होमं प्राश्नञ्च कृत्वा
श्रित्मोदनं तस्या अदितये प्रायच्छन् । सा च तदुच्छेषणं

प्राञ्च गर्भमाधत्त । तस्माद्गर्भाद् द्वादश्रादित्यानामादिभूतौ धाताचार्य्यमाचेत्युभौ अजायेताम् । एवमुत्तरेषु त्रिष्वपि पर्यायेषु योज्यम् । तस्मादाधिसुम्रंशौदनं पचेत् । तेन पुत्रोत्पादकं रेत एव दधाति ॥

अलिजां प्राञ्चनं विधत्ते । “प्राञ्चन्ति ब्राह्मणा ओदनम्” इति ॥ तस्मात् प्राञ्चनात् पूर्य्यं समिधाधानं विधत्ते । “यदाज्यमुच्छिष्यते । तेन समिधोऽभ्यज्यादधाति । उच्छेषणादा अदितो रेतोऽधत्त [३] ॥ उच्छेषणादेव तद्रेतोधत्त” इति । सोमश्रिष्टं समिधं जनसाधनामाज्यंतेनाभ्यक्ताः ।

समिधः प्रञ्चति । “अस्त्रि वा एतत् । यत्समिधः । एतद्रेतः । यदाज्यम् । यदाज्येन समिधोऽभ्यज्यादधाति । अस्थ्येक तद्रेतसि दधाति” इति । काठिन्यवाम्यात् समिधामस्त्रित्वम् ।

समिधस्र्यां विधत्ते । “तिस्र आदधाति मिथुनत्वात्” इति । सपुत्रयोर्मातापित्रोर्मिथुनरूपयोस्त्रित्वात्त्वम् । अतएवान्वजाज्ञातम् । माता पिता पुत्रस्तदेव तस्मिद्युबम्” इति ।

प्रादेशामिनयेन समिधां परिमाणं विधत्ते । “इत्यतीर्भवन्ति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन सञ्चिताः [४] ॥ इत्यतीर्भवन्ति । यज्ञपुरुषा सञ्चिताः । इत्यतीर्भवन्ति । इतावद्वै पुरुषे वीर्य्यम् । वीर्य्यसञ्चिताः” इति । इत्यत्यः प्रादेशपरिमिताः । प्रजापत्यवतारस्य यज्ञपुरुषस्य मुखं मूर्द्ध्निस्थानमारभ्य चिबुकपर्य्यन्तं प्रादेशपरिमितं भवति । अतस्तत्तुल्यत्वम् । यज्ञपुरुषः

पर्वावयवविशेषः पवित्ररूपः । तस्य च प्रादेशपरिमाणं तन्मन्त्रे
समाज्ञातम् । “चिदृत्यस्त्राग्ने इर्भ इषाम् प्रादेश सञ्चित” इति ।
अतो यज्ञपर्वणा तुल्यत्वम् । किञ्च पुरुषविशेषे * अक्षुःश्रोत्रा-
दिज्ञानेन्द्रियसामर्थ्यं प्रादेशपरिमिते मुखे वर्तते । अतस्तेन
वीर्येण तुल्यत्वम् ॥

तासाञ्च समिधां शुष्कत्वं वारचितुं विधत्ते । “आर्द्रा
भवन्ति आर्द्रमिव हि रेतः सिच्यत” इति । इवन्नब्द एव-
कारार्थः ।

समिधां वृक्षविशेषं विधत्ते । “चिचियस्याश्चत्यस्यादधाति ।
चित्रमेव भवति” इति । अश्चत्ययामोऽश्चत्यचित्रक इत्युच्यते ।
योऽश्चत्यो यामादेशिक्लीभूतस्तदीयाः समिध आदध्यात् । तेन
विचित्रमेवैश्वर्यं भवति ॥

समिदाधानार्थान् ऋग्विशेषान् विधत्ते । “घृतवतीभि-
रादधाति [५] ॥ एतदा अग्नेः प्रिषं धाम । बहुतम् । प्रिये-
ष्वैवैनं धासा समर्द्धयति । अथो तेजसा” इति । घृतशब्दे
थासृचु स्त्रिता घृतवत्यः । घृतैर्बोधयतातिथिमित्येवं घृतशब्द-
स्याच श्रूयते । घृतेन आसाभिष्टद्धेरग्नेर्घृतप्रिषवत्वम् । अत-
स्तेन घृतयुक्तेन मन्त्रेण समिध आदधानः प्रियेण स्थानेन
समृद्धो भवति । अपि च तेजसा समृद्धो भवति ॥

अधिकारिभेदाद्गृग्यवस्त्रां विधत्ते । “गायत्रीभिर्ब्राह्म-

* पुरुषशरीरे इति A पुस्तकपाठः ।

षष्ठादध्यात् । गायत्रीह्रन्दा वै ब्राह्मणः । स्वस्य ह्रन्दसः प्रत्ययनस्त्राय । त्रिष्टुभभीराजन्यस्य । त्रिष्टुप्ह्रन्दा वै राजन्यः । स्वस्य ह्रन्दसः प्रत्ययनस्त्राय [६] ॥ जगतीभिर्वैश्वस्य । जगतीह्रन्दा वै वैश्वः । स्वस्य ह्रन्दसः प्रत्ययनस्त्राय” इति । समिधाग्निं “दुवस्यते”त्याद्या गायत्र्यः । “समिध्यमानः प्रयमोऽनु धर्म्म” इत्याद्या त्रिष्टुभः । त्वामग्ने समिधानमित्याद्या जगत्यः । एता-
स्योपरितनप्रपाठके आस्नायन्ते । गायत्रीब्राह्मणयोरेकमुख-
त्वसम्बन्धः । अत स्वकीयस्यैव गायत्रीह्रन्दसः प्रत्ययनस्त्राय
पुनः प्राप्तये गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । एवमुत्तरयोर्वाक्य-
स्योर्थाज्यम् ।

समिद्धस्य ब्राह्मैादनिकाग्नेश्चिरावस्थानं विधत्ते । “तः संवत्सरं गोपायेत् । संवत्सरः हि रेतो हितं वर्द्धते” इति । यस्मात्सोके गर्भाशये स्थापितं रेतः संवत्सरं वर्द्धते । तस्मादग्निरूपस्य गर्भस्य वृद्धये संवत्सरमभिरक्षेत् । यदुक्तं सूत्रकारेण । “यद्येनः संवत्सरान्याधेयं नोपनमेद् * ब्राह्मैादनं पक्त्वा समिमाधाय यदैवेनमुपनमेदधीत” इति ॥

तद्विदं विधत्ते । “यद्येनः संवत्सरे नोपनमेत् । समिधः पुनरादध्यात् । रेत एव तद्धितं वर्द्धमानमेति” इति । केनापि द्रव्यराहित्यादिना निमित्तेनास्य यजमानस्यान्याधेय-
प्राप्तिर्यदि न स्यात्तदा संवत्सरगोपिते तस्मिन् ब्राह्मैादनिके-

* A नोपनोपनमेद् ।

ऽग्नौ समिधं आधाथ तस्मिद्धिपर्यन्तं गोपायेत् । तेन गर्भाश्रये स्थापितं रेतः संवत्सरं वर्द्धते । तस्माद्ग्निरूपस्य गर्भस्य वृद्धये संवत्सरमभिरचेत् तेन गर्भाश्रये स्थापितं वर्द्धमानं रेतः प्राप्नोति ।

ब्राह्मोदनिकस्य रक्षणकर्तुर्नियमं विधत्ते । “न माष-
मश्रीयात् । न स्त्रियमुपेयात्” [७] इति ॥

व्यतिरेकमुखेन नियमं प्रशंसति । “यन्माषमश्रीयात् ।
यत्स्त्रियमुपेयात् । निर्वीर्यः स्यात् । नैनमग्निरुपनमेत्” इति ।
अन्याधेयं न प्राप्नुयादित्यर्थः ।

आधानदिनात् पूर्वदिने पुनर्ब्रह्मोदनं विधत्ते । “यन्आ-
धास्यमानो ब्रह्मोदनं पचति । आदित्या वा इत उत्तमाः
सुवर्गं लोकमायन् । ते वा इतोयन्तं प्रतिनुदन्ते । एते खलु
वावादित्याः । यद्वाङ्मनाः । तैरेव सत्त्वं गच्छन्ति [८] ॥ नैनं
प्रतिनुदन्ते” इति । पुरा कदाचिदादित्या इतो भूलोकादु-
द्गततमाः स्वर्गं प्राप्ताः । तेचान्यं पुरुषमितः स्वर्गं गच्छन्तं
प्रतिबध्नन्ति । भूलोकवर्त्तित्वाद् ब्राह्मणा एवादितिसम्बन्धा-
दादित्याः । अनेन ब्रह्मोदनेन तुष्टैस्त्रैर्ब्राह्मणैरादित्यैः सह
स्वर्गं प्राप्नौ सस्यतत्वं गच्छन्ति । तत एनं न प्रतिबध्नन्ति ।

तस्य ब्राह्मोदनिकाग्नेः समिन्धनं तस्मिन्नरणिप्रतापनञ्च
विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कासः । अग्निः कार्यः । यो
ऽसौ प्रजां पशून् प्रजनयतीति । शस्त्रैस्तां रात्रिमग्निमिन्धीत ।
तस्मिन्नुपव्युषमरणी निवृषेत् । यथर्षभाय वाशितान्याविच्छा-

यति । तादृगेव तत्” इति । आधातव्यो योऽग्निरस्मा आ-
हिताग्नये प्रजां पशूँश्च सम्पादयति सोऽग्निः क्व कार्यः कुच
सम्पादनीय इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तस्मै तदुत्तरम् । तस्यां
रात्रौ निरन्तरं तस्मिन् काष्ठलेग्नैरग्निं समिध तस्मिन् समिद्धे
ऽग्नावुषःकालसमीपे मन्यनसाधनमरणिदयां निष्ठपेत् निः-
श्लेषेण तपेत् । तेन स ब्राह्मोदनिकोऽग्निररथोः प्रविशति ।
यथा लोके कस्मैचिद्दृषभाय प्रियाणि वाञ्छितानि किञ्चिटा-
दिशब्दजातानि तदागमनाय विशेषेण सम्पादयति । तदरणी-
प्रतापनं तादृगेव इति द्रष्टव्यम् ।

अथ देशविशेषे मन्यनं विधत्ते । “अपोदूह्यभस्माग्निं म-
न्यति [६] ॥ सैव साग्नेः सन्ततिः” इति । ब्राह्मोदनिकाग्नि-
सम्बन्धिभस्मान्यपोदूह्य निःसार्यं तस्मिन् स्थाने तप्ताभ्यामरणी-
भ्यामग्निं मन्येत् । तस्मिन् स्थाने येषं मन्यनक्रिया सैव ब्रह्मो-
दनिकसाग्नेरुत्पत्त्यमानेनाग्निना सह सा सन्ततिः । तथा
विच्छेदाभावः ॥

मथितसाग्नेर्गार्हपत्याधानार्थमुद्धरणं विधत्ते । “तं मन्वि-
त्वा प्राञ्चमुद्धरति । संवत्सरमेव तद्रेतो हितं प्रजनयति” इति ।
अरणावुत्पन्नं मथितमग्निं कस्मिंश्चित्वाचे प्राञ्चमुद्धरति । न
तु प्रत्यञ्चम् । यथा लोके संवत्सरं गर्भं धत्ते रेतोऽन्ते प्रजन-
यति तद्वदेतद्भवति ।

ब्राह्मोदनिकेऽग्नौ गायत्र्यादिभिर्यः समिदाधानविधौ विधि-
रुत्पत्त्यमेव पञ्चान्तरविधानाय पुनः प्ररान्दशति । “अनाहित-

साध्याग्निरित्याहुः । यः समिधाभ्याधायाग्निमाधत्ते इति ।
ताः संवत्सरे पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरादेवैनमवदध्याधत्ते”
इति । समिदाधानाभावे हतमप्याधानमकृतमेव सादित्य-
भिज्ञा आहुः । तस्यादाधानात् पुरस्तात् संवत्सरपरिमिते
काण्डे समिदाधानं मुख्यः पक्षः ।

तमेतं मुख्यं पक्षमनूय तदसम्भवेनकल्पं विधत्ते । “यदि
संवत्सरे नादध्यात् । द्वादश्यां पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरप्रतिमा
वै द्वादशरात्रयः । संवत्सरमेवास्याहिता भवन्ति” इति । आ-
धानदिनमारभ्याधस्तनतिथिगणनायां या द्वादशसङ्ख्यापुरणी-
तिथिः तस्यां ताः समिधः आदध्यात् । द्वादशानां रात्रीणां
मासस्थानीयत्वेन मिलित्वा संवत्सरसादृश्यम् ॥

पुनरप्यसम्भवेऽनुकल्पान्तरं विधत्ते । “यदि द्वादश्यां ना-
दध्यात् । अहे पुरस्तादादध्यात् । आहिता एवास्य भवन्ति”
[१०] इति । पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे ब्राह्मीदनोऽभिहितः । अथ दशमे पञ्चान्याधान-
मभिधीयते । पूर्व्वं पञ्चमेऽनुवाके यज्ञेधाग्निराधीयते इत्यग्नि-
त्रयाधानपक्ष एवाभिहितः । इह तु पञ्चाग्न्याधानं विधातुमु-
पाख्यानमाह । “प्रजापतिः प्रजा असृजत । स रिरिचानो-
ऽमन्यत । स तपोऽतप्यत । स आत्मन् वीर्यमपश्यत् । तदवर्द्धत ।

तदस्मात् सहस्रोर्द्धमसृज्यत । सा विराडभवत् । तां देवासुरा व्यगृह्यन्त* । सोऽब्रवीत्प्रजापतिः । मम वा एषा [१] । दोहा एव युष्माकमिति” इति । प्रजापतिः प्रजा सृष्ट्वा स्वकीयस्य वीर्यस्योपक्षयेण रिक्तोऽहमिति मत्वा वीर्यसामाद्य सः तपस्वप्ना स्वात्मनि किञ्चिद् वीर्यमपश्यत् । तच्च वीर्यं कालेनावर्द्धत तत्प्रवृद्धं वीर्यं धारयितुमशक्यं सत् शीघ्रमेवास्मात् प्रजापते-
रुर्द्धं निर्गत्य केनचिद्रूपेण दृष्टमभूत् । सा सृष्ट्वा निषस्त्रा विविधं राजमाना काचिद् गौरभवत् । तामुद्दिश्य देवास्यासु-
राश्च वचमेतां गृह्णीम इत्येवं परस्परं विग्रहमकुर्वन् । तदा विग्रहश्चान्तये प्रजापतिरेवमब्रवीत् । एषा गौर्ममैव तिष्ठतु । युष्माकं तु दोहा एव चीराण्येवेति ।

अथ पञ्चाग्न्युत्पत्तिप्रकारं दर्शयति । “सा ततः प्राच्युद-
क्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अथर्वपितुं मे गोपायेति ।
सा द्वितीयमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । नर्यं प्रजां
मे गोपायेति । सा तृतीयमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् ।
अश्वं पशून् मे गोपायेति [२] ॥ सा चतुर्थमुदक्रामत् । त-
त्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । सप्रथ सभां मे गोपायेति । सा पञ्चम-
मुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अहेबुध्निय मन्त्रं मे
गोपायेति । अग्नीं वाव सा तान् व्याक्रामत् । तान् प्रजापतिः
पर्यगृह्णात् । अथो पङ्क्तिमेव” इति । येयं गौः प्रजापतिना
स्वार्थमेव स्वीकृता विराट् सा प्रजापतेः सकाशात् प्राञ्जुखा

* व्यगृह्यन्तेति वो पाठः ।

सती उदक्रामत् । तदा प्रजापतिरथर्वेति मन्त्रेण तां विराजं
परितो निरुद्धवान् । हे अथर्व चतुर्थवेदप्रवर्तकाचार्यरूप
दक्षिणाग्ने यदा हिंसादिरहित मे पितुमन्नं गोपाय एवमु-
त्तरेषु चतुर्षु पर्यायेषु योज्यम् । नरेभ्यो मनुष्येभ्यो हितो
नर्यो नार्हपत्यः । अतिग्भिः प्रभंसनीयरूपताच्छंस्यः आहव-
नीयः । प्रथया कीर्त्या सह वर्त्तमानत्वात् सप्रथः सभ्यः । अहिं-
सकत्वात् बुध्नेर्मूले जमदादावुत्पन्नत्वाच्चाहिर्बुध्निथ आवसथ्यः
अगादिर्मन्त्रः । इत्थं सेवविराट् तानग्नीन् पञ्चधा विवेक्तुं पञ्च-
वारं शक्यमत् । तान् पञ्चाग्नीन् प्रजापतिः परितः स्वीकृत-
वान् । अपि च क्रमेणावस्थानात् पञ्चसङ्ख्यान्वत्त्वाद्वा पङ्क्तिमेवैताव-
दग्निविषयं गृहीतवान् । इदानीं विधत्ते । पङ्क्तिर्वा एषा
ब्राह्मणे तामास्मिन्नेर पाङ्क्त्यं सृष्येतीति । पूर्वोक्ताजामघर्वेत्या-
दीनां मन्त्राणां ब्राह्मणेनाधीतत्वात् प्रजापतिप्रतिपाद्यत्वाद्वा
पङ्क्तिर्विभे प्रविष्टा । तथासत्यगन्वाधानेन तां पङ्क्तिं तस्मादुत्पाद-
यति । तस्मादेतावन्तः पञ्चाग्निः आधातव्याः । यदिदं मनुष्य-
पञ्चादिरूपं जगत् सर्वं पञ्चसङ्क्षोपेतत्वात् पाङ्क्तम् । शिरो हस्तौ
पादौ चेत्येवं मनुष्याणां पञ्चावयवाः । शिरसा पुच्छेन वा
सह चत्वारः पादाः पशूनां पञ्चावयवाः । अतः पञ्चसङ्ख्या-
युक्तेनैवाग्निना पञ्चसङ्ख्यायुक्तं जगत्प्रीणयति ।

अथ मन्त्राणां तात्पर्यं क्रमेण दर्शयति । “अथर्वपितुं मे
गोपायेत्याह । अन्नमेवैतेन सृष्येति । नर्यं प्रजां मे गोपायेत्याह ।
प्रजामेवैतेन सृष्येति । अङ्गस्य पशून्मे गोपायेत्याह [४] । पशून्मे-

वैतेन स्पृषोति । सप्रथ सभां मे गोपायेत्याह । सभामेवैतेनेन्द्रि-
यꣳ स्पृषोति । अहेर्बुध्नियमन्त्रं मे गोपायेत्याह । मन्त्रमेवैतेन
अत्रियꣳ स्पृषोति” इति । मन्त्रे तानोन्द्रियवत इत्यभिधानादि-
न्द्रियप्रीतिः । सा हि श्रीरित्यभिधानात् अत्रियः प्रीतिः ।

पञ्चानामग्नीनां पृथगुपयोगं दर्शयन् प्रशंसति । “यद्-
न्वाहार्यपचनेऽन्वाहार्यं पचन्ति । तेन सोऽस्त्राभीष्टः प्रीतः ।
यद्गार्हपत्यं आज्यमधिअयन्ति सम्पत्नीर्याजयन्ति । तेन सोऽस्त्रा-
भीष्टः प्रीतः । यदाहवनीये जुहति । [५] तेन सोऽस्त्राभीष्टः
प्रीतः । यत् सभायां विजयन्ते । तेन सोऽस्त्राभीष्टः प्रीतः ।
यदावसथेऽन्नꣳ हरन्ति । तेन सोऽस्त्राभीष्टः प्रीतः । तथास्य
सर्वे प्रीता अभीष्टा आधीयन्ते” इति । दर्शपूर्णमासकर्षणि
श्चत्विजो दक्षिणार्थो आद्रियते इत्योदनोऽन्वाहार्यः । स च
पच्यते यस्मिन् दक्षिणार्थो सोयमन्वाहार्यपचनः । तेनोदन-
पाकेनोपयुक्तत्वात् स दक्षिणाग्निरस्य यजमानस्याभीष्टोऽपि भव-
ति । एतदीयपरिचर्यया प्रीतस्य भवति । एवमुत्तरत्रापि । गा-
र्हपत्ये ह्याज्यं विस्रापयन्ति । देवपत्नीस्य संयाजयन्ति । अतः
पत्नीसम्बन्धाद्गृहपतिना संयुक्त इति गार्हपत्यः । प्रधानाहुतिं
जुहोत्यस्मिन्नित्याहवनीयः ।

अथ सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धृत्येत्यादिना द्यूतविजयः सू-
चेभिहितः । तां द्यूतसभामर्हतीति सभ्यः । तदन्नं संकृत्य सभासद्ग
उपहरन्त्यावसथे भुञ्जते इति सूचे अन्नहरणमुक्तम् । तत्स्थान-
मावसथः । तमर्हतीत्यावसथ्यः । तेनाक्तप्रकारेण सर्वेष्यन्नयो अस्त्य

यजमानस्य प्रीतिपूर्वकमभीष्टं संपादयन्त आहिता भवन्ति ।

पूर्वोक्तैरथर्वपितुमित्यादिमन्त्रैरुपस्थानं विधत्ते । “प्रवसथ-
मेथ्यन्नेवमुपतिष्ठेतैकमेकम् । यथा ब्राह्मणाय गृहे वाग्निने परि-
दाय गृहानेति । तादृगेव तत्” इति । आहिताग्निर्घदा देवान्तरं
गमिष्यति तदा पूर्ववदुपतिष्ठेत् । पूर्ववत्प्रजापतिर्विराजः क्रमेण
अथर्वपितुमित्यादिमन्त्रैर्विराजं परिगृहीतवानित्यर्थवाद उक्तः ।
तेनार्थवादेनाधानकाखीनस्योपस्थानस्य विधिइत्येथः । अतएव
सूत्रकार आधानादूर्ध्वं पवमानेष्टिभ्यः पूर्वमेतदुवाच । अथ
विराट्क्रमैर्यजमान उपतिष्ठते । अथर्वपितुं मे गोपायेत्यादि ।
अत आधानकाखीनमुपस्थानं दृष्टान्तीकर्तुमेवमित्युक्तम् । यथा
लोके गृहस्वामी कश्चिदन्यं कश्चिद्ब्राह्मणं गृहरक्षार्थं वासयित्वा
तस्मै ब्राह्मणाय गृहान् परिदाय त्वमेवमेवं रचेति बुद्धिप्र-
दानं कृत्वा ग्रामान्तरे गच्छति । तादृगेव तदुपस्थानं द्रष्टव्यम् ।

उपस्थानान्तरं विधत्ते । “पुनरागत्योपतिष्ठते । सा भागेय-
मेवैषान्तत् । सा तत् ऊर्द्धारोहत् । सा रोहिष्यभवत् । तद्रोहिष्यै
रोहिषीत्वम् । रोहिष्यामग्निमादधीत् । ख एवैनं योनौ प्रतिष्ठि-
तमाधत्ते । अघ्नोत्येनेन” इति । ग्रामान्तरादागत्य पुनरप्याहि-
तानग्नीन् अथर्वपितुमित्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत् । ते च प्रत्येकमुप-
स्थानमन्त्राः । सन्ध्योपस्थानमन्त्रस्तु पञ्चधाग्नीन् व्यक्रामदित्यादिः ।
सचैवमुत्तरप्रपाठके पठिष्यते । पञ्चधाग्नीन् व्यक्रामत् । विराट्
सृष्टा प्रजापतेः । ऊर्द्धारोहद्रोहिषी । योऽग्निरग्नेः प्रतिष्ठिति-
रिति । एतन्मन्त्रतात्पर्यस्य प्राजापत्योपाख्यानरूपार्थवादे पूर्व-

मनुकृत्वादिदानीं साभागेयमित्यादिना तदीयतात्पर्यमुच्यते ।
 येयं प्रजापतिसृष्टविराट् सेयं तदानोमेषामग्नीनां भागरहि-
 ताऽभूत् । अन्वाहार्यं पचन्ति । आज्यमधिअचन्ति इत्याद्युप-
 योगो यथाग्नीनामभिहितो न तथा विराजः कश्चिदुपयोग
 उक्तः । तस्माद् भागत्वं सा च भागरहिता ततो देशादूर्ध्वा
 भूत्वा दिवमारोहत् । आरुह्य च रोहिणी नक्षत्ररूपाऽभूत् ।
 रोहतीति व्युत्पत्त्या रोहिणी नाम सम्पन्नम् । एवञ्च सति रो-
 हिण्यामग्न्याधानेन स्वकारण एवाग्निः प्रतिष्ठितो आहितो भ-
 वति । रोहिण्या विराड्रूपेणाग्निकारणत्वात् । तथाच सत्यु-
 पयुक्तत्वाद्विराट्सभागा सम्पद्यते । आधाता च समृद्धिं प्रा-
 प्नोति । अतएव पूर्वञ्च रोहिण्यामग्निमाधत्ते षड्भ्रात्येवेति
 विहितम् । अत्रतु तद्विध्यनुवादेन विराण्मन्त्रः प्रशंस्यते ।

अस्य प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रहः ।

अनुवाका दशप्रोक्ताः प्रथमेऽग्निं प्रपाठके ।

शुक्रामन्त्रिगता मन्त्रा आधाने कालनिर्णयः ॥

सम्भारविधिराधानं तत्प्रकारस्तथेष्टः ।

आधानमन्त्रव्याख्यानं ब्रह्मौदनविधिस्तथा ॥

पञ्चाग्निपच इत्येवमनुवाकार्था उदीरिताः ।

वेदार्थस्य प्रकारेण तमो हार्दं विनाशयन् ॥

पुमर्थास्तुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

आद्यकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ॥

यस्य निश्चितं वेदा योवेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

आद्ये प्रपाठके प्रोक्तो विधिराधानगोऽखिलः ।

गवामयनश्लेषोऽयं द्वितीयेऽस्मिन्नुदीर्यते ॥

आद्यानुवाक आधाने ये मन्त्राः नोदिताः पुरा ।

ते सर्वेऽप्यभिधीयन्ते पूर्वश्लेषो भवेत्ततः ॥

कल्पः । “उद्भव्यमानमस्या अमेध्यम् । अप पाप्मानं यजमानस्य हन्तु । श्रिवा नः सन्तु प्रदिशन्तसः । श्रुमाता पृथिवी तोकासाता” इति प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्भूत्येति । अस्याः पृथिव्याः सम्बन्धि यत् स्थानं निष्ठीवनादिभिरुपहतत्वादमेध्यम् । यज्ञायोग्यं तदिदानीं मुद्भव्यमानं यजमानस्य पाप्मानमपहन्तु । प्राच्यादिशतसः प्रकृष्टा दिशो नोऽस्मान् प्रति श्रिवाः सुखप्रदाः सन्तु । तोकासाता तोकासातये अपत्यसाभाष पृथिवी माता नोऽस्माकं शं सुखं करोतु ।

कल्पः । “श्रुमादेवीरभिष्टये । आपोभवन्तु पीतये । शं शोरभिस्रवन्तु नः” इति । अङ्गिरवेष्ट्येति । आपोदेवीरिमाः ता इमा जलदेवता नोऽस्माकमभिष्टवे अभीष्टप्राप्त्यर्थं पी-

तथे पानाय ब्रह्मवन्तु सुखप्रदा भवन्तु । किञ्च नोस्माकं यत्र
सुखं सम्पादयितुं योर्दुःखं पृथक्कर्तुं च अभिस्तवन्तु । सर्वतः
प्रवर्त्तन्ताम् ।

कल्पः । सप्त पार्थिवान् सञ्चारानाहरत्येवं वानस्पत्यान् । पञ्च
पञ्च वा भूयसो वा पार्थिवान् सञ्चारानाहरेदिति वाजसने-
यकम् । “वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्यां परिस्वसा । स्योनमाविशन्तु
नः” इति । सिकता इति । विशेषां नराणां हितकारी वैश्वान-
नरोऽग्निः तस्याग्नेः स्वरूपं पृथिव्यां परिस्वसा परितः पार-
यन्तः सिकताः स्योनं सुखं यथाभवति तथा नोस्माकं देव-
यजनमाविशन्तु ।

कल्पः । “यदिदं दिवो यद्ददः पृथिव्याः । सञ्जज्ञाने रोदसी
सम्भूवतुः । उषान् कृष्णमवतु कृष्णमूषाः । इहोभयोर्यज्ञिय-
मागमिष्ठाः” इति । उषानित्याहरतीत्येवं सर्व्ववानुवर्त्तते ।
दिवः सम्बन्धि यदिदं उषरूपं पृथिव्यां स्थापितं पृथिव्याः
सम्बन्धि यद्ददः कृष्णरूपं चन्द्रमसि स्थापितं तत्र यद्द्रूपं
संजज्ञाने सम्यगवगच्छन्त्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ सम्भूवतुः
परस्परसङ्गते तत्र यत् कृष्णरूपं द्यावापृथिवीरूपमस्ति तदे-
तद्रूपान् दिवःस्वरूपभूतानवतु रक्षतु । तेषोषास्तत् कृष्णम-
वन्तु । उभयोः द्यावापृथिव्योः सम्बन्धि यज्ञियं यज्ञयोग्यं सङ्ग-
द्वयमिह देवयजने आगमिष्ठाः आगच्छतु ।

कल्पः । “ऊतोः कुर्वाणो यत् पृथिवीमचरः । गुहाका-
रमाखुरूपं प्रतीत्य । तत्तेन्यक्तमिह सम्भरन्तः । प्रतं जीवेम भरदः

सवीराः” इत्याखुकरीषमिति । अग्रे त्वं आखुरूपं मूषकरूपं स्त्रीकृत्य
गुहाकारं पर्वतगुहायाः आकारो यथा भवति तथा जतोः
विस्त्रानि कुर्वाणः पृथिवीमचरः भूम्यां चरितवानसीति यत्
तत् तत्र न्यक्तं निगूढं ते त्वदीयं सारमिह देवयजने सम्भरन्तः
सम्पादयन्तो वयं सवीराः पुत्रभृत्यसहिताः तान् शरदः व्रतं
व्रतसङ्घाकान् संवत्सरान् जीवेम ।

कल्पः । “ऊर्जं पृथिव्यारसमाभरन्तः । व्रतं जीवेम शरदः
पुरुषीः । वक्षीभिरनुविक्तं गुहासु । औचन्त उर्व्यवधिरा
भवामः” इति । वल्लीकवपामिति । पृथिव्याः रसः सारं
ऊर्जं क्षीरादिवत् समानं वल्लीकवपरूपं सम्भरन्तो वयं व्रतं
शरदो जीवेम । कीदृशीः शरदः पुरुषीः पुरुषि वङ्गनि भो-
ग्यानि अञ्चन्ति सम्पादयन्तीति पुरुष्यः तादृशीः । कीदृशं
रसं गुहासु भृष्टिद्रेषु वक्षीभिः पिपीलिकाभिः सदृशीभिः
अनुविक्तं अनुक्रमेण लब्धं हे उर्वि तच्छोचं, त्वदीयश्रोत्रस्या-
नीयां वल्लीकवपामाहृत्य यत् अवधिरा अनुपहतश्रोत्रेन्द्रिया
भूयास्य ।

कल्पः । “प्रजापतिसृष्टानां प्रजानाम् । जुधोपहत्यै सुविक्तज्ञो
अस्तु । उपप्रभिक्षमिषमूर्जं प्रजाभ्यः । स्रदं गृहेभ्यो रसमाभ-
रामि” इति स्रदमिति । याः प्रजापतिसृष्टाः प्रजाः तासां जुञ्चि-
रणाय नोस्मत्सम्बन्धीदं कर्द्मरूपं सुविक्तं सुहु प्राप्तमस्तु । येय-
मिदञ्च याचोर्क् रसः उभयं प्रजाभ्यः प्रजाथं उपप्रभिक्षं अत्य-
न्तसामीप्यं यथाभवति तथा एकीभूतं तादृशं स्रदं रसं परुरूपं

षोडं ऋहेभ्यो वक्त्रीनामायतनार्थमाहरामि । इहानयामि ।

कथ्यः । “यस्य रूपं विभ्रदिमामविन्दत् । गुहा प्रविष्टाऽ
सरिरस्य मध्ये । तस्येदं विहृतमाभरन्तः । अहं वषट्कारमस्मां
विधेम” इति । वराहविहृतमिति । पुरा प्रजापतिर्यस्य वराहस्य
रूपं विभ्रत् धार्यमाणः इमां पृथिवीमविन्ददस्यभत । कीदृशीं
सरिरस्य मध्ये प्रस्यकासीनजस्यस्यान्तः गुहा गोप्यं स्थानं पा-
तास्यरूपं प्रविष्टाम् । अथमर्धस्त्रिराचब्राह्मणे स्पष्टमाज्ञातः ।
आपो वा इदमपेवसिखमासीत्तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽच-
रत् । य इमामपस्यतां वराहो भूत्वाऽहरदिति । तस्य वरा-
हस्य विहृतं योषोत्थातमिदं ऋद्भ्यं आभरन्त आनयन्तो
वधमस्मां पृथिव्यामहं वषट्कारं वैद्यर्थं यथा न भवति
तथा विधेम कर्षाण्यनुतिष्ठेम ।

कथ्यः । “अत् पर्यपस्यत् सरिरस्य मध्ये । उर्वींमपस्यजगतः
प्रतिष्ठाम् । तत् पुष्करस्यायतनाद्भि जातम् । पर्षं पृथिव्यः प्र-
ययन् हारामि” इति । पर्षं जगतः स्थावरजङ्गमरूपस्य प्रतिष्ठां
आधारभूतां उर्वीं स्रम्भुकामः प्रजापतिः सरिरस्य मध्ये प्रस्य-
कासीनजस्यस्यान्तः यत् पुष्करपर्यमपस्यत् । तथाच पूर्वमा-
ज्ञातम् । सोपस्यत् पुष्करपर्षं तिष्ठदिति । तत् पुष्करस्य पर्षं
हारामि । देववज्रभूसौ जयामि । कीदृशम् । आयतनाद्भि
जस्यमध्ये निमज्जात् आधारादुत्पन्नम् । हि ब्रह्मे ब्राह्मणप्रसि-
द्धिं सूचयति । जष ब्राह्मणं पूर्वमेवोक्तम् । सोमान्वतः । अस्मि
चेत् । अस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । तादृशधावादिदमुत्प-

न्नम् । तथा पृथिव्याः प्रथमभ्रमेर्विस्तारस्थानम् । एतदपि पूर्व-
चान्नातम् । तत् पुष्करपर्णे प्रथयति ।

कल्पः । “याभिरदृष्टहृज्जगतः प्रतिष्ठाम् । उर्वीमिमां विश्व-
जनस्य भर्त्रीम् । ता नः श्रिवाः शर्कराः सन्तु सर्वाः” इति । जगतः
स्थावरादेः प्रतिष्ठामाश्रयभूतां विश्वजनस्य भर्त्रीं सस्यादिद्वारा
सर्वजनस्य पोषयित्रीमिमामुर्वीं याभिरदृष्टहृत् दृढोद्धत-
वान् प्रजापतिः । एतदपि पूर्वमुक्तम् । ताः शर्कराभिरदृष्ट-
हृदिति । तास्तादृशः शर्कराः क्षुद्रपाषाणा नोस्मदर्थं सुख-
प्रदाः सन्तु ।

कल्पः । “अग्नेरेतश्चन्द्रः हिरण्यम् । अद्भ्यः सम्भूतममृतं
प्रजासु । तत्सम्भरन्नुत्तरतो निधाय [४] । अतिप्रयच्छन्दु-
रिति तरेयम्” इति । हिरण्यमिति । तद्धिरण्यं तत्सम्भ-
रन् सप्त्यादयन् अग्नेर्वीभत्सान्निवारणाद्योत्तरपार्श्वे तद्धिरण्यं
निधाय रजतमतिप्रयच्छन् । अहं दुरितिं दुर्गतिं तरे-
यम् ॥

कल्पः । “अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्येऽतिष्ठः । संवत्सरं देवेभ्यो-
ऽनिलाय । तत्ते न्यक्तमिह सम्भरन्तः । शतं जीवेम शरदः सवी-
राः” इति । अश्वत्यमिति । हे अग्ने त्वं यद्यदा अश्वः सन् तदीयं
रूपञ्च सम्यक् कृत्वा देवेभ्योऽनिलाय गूढोपक्रम्य संवत्सरम-
श्वत्ये स्थितवानसि । तत्तदा ते त्वदीयं न्यक्तमश्वत्ये निगूढं तेजः
सारम् इह यज्ञभूमौ सम्भरन्तः सप्त्यादयन्तो वयं सवीराः पुत्र-
श्वत्यसहिताः शतं शरदो जीवेम ।

कल्पः । “ऊर्ध्वः पृथिव्या अश्रुत्वितोऽसि । वनस्यते ब्रतवस्त्रो विरोह । त्वया वयमिषमूर्ध्वं मदन्तः । रायस्योषेण समिषा मदेम” । इत्युदुम्बरमिति । हे वनस्यते उदुम्बरवृक्ष ऊर्ध्वो रस-
निमित्तं तस्मिद्धये पृथिव्या अश्रुत्वितोऽसि भूमेरुपरि प्रकृष्टो-
ऽसि अतोऽस्माभिः हिस्रोऽपि पुनः ब्रतब्राह्मणायुक्तो विरोह
विशेषेण प्रादुर्भव । तद्योपकृता वयं मिषमस्रमूर्ध्वं रसञ्च मदन्तो
हर्षपुरःसरं प्राप्नुवन्तो रायस्योषेण धनपुण्या समीचीनेनाग्नेन
युक्ता मदेम पुनरपि इत्याह ।

कल्पः । “गायत्रिया द्वियमाणस्य यत्ते [५] । पर्षमपतत्
तृतीयस्यै दिवोधि । सोऽयं पर्षः सोमपर्षाद्भि जातः । ततो हरामि
सोमपीथस्यावरुधै । देवानां ब्रह्मवादं वदतां यत् । उपाश्रुणोः
सुश्राव वै श्रुतोऽसि । ततो मामा विशतु ब्रह्मवर्षम् । तत्सम्भ-
रं सद्भवन्वीय साक्षात्” । इत्येताभ्यां पर्षम् । हे सोम तृती-
यस्यै दिवोधि इमं लोकमारभ्य गणनायां तृतीयस्य द्युलोक-
स्योपरि गायत्रिया द्वियमाणस्य गायत्रीदेवतया ब्रह्मादा-
द्वियमाणस्य ते तव यत् पर्षं भूमावपतत् । सोऽयं पर्षः पला-
शवृक्षः स च सोमपर्षाज्जात इति पर्षनामधेयेनैव प्रसिद्धम् ।
ततः तस्मान् कारणात् सोमपीथस्यावरुधै सोमपानस्य सिद्धये
हरामि त्वामिहामयामि । किञ्च पलाशवृक्षश्चाथायामुपविश्य
ब्रह्मवादं वदतामात्मविषयं सम्वादं कुर्वतां देवानां सम्बन्धं
ते ब्रह्मवादं यद्यस्मात्त्वमुपाश्रुणोः समीपे स्थित्वा श्रुतवानसि ।
अतएव सुश्राव इति नामैव त्वं श्रुतोऽसि प्रसिद्धोऽसि । तत्तस्मान्

कारणात् तदानद्यने प्रवृत्तं मां ब्रह्मवर्षसं वाचादवहन्वीष
विलम्बमन्तरेण प्राप्नुयाम् ।

कल्पः । “यथा ते सृष्टस्याग्नेः । हेतिमश्नमयत् प्रजापतिः ।
तामिमामप्रदाहाय [६] । शमीः शान्थे हराम्बहम्” इति ।
शमीमिति । हे शमीवृक्ष ते तदीयवा ब्राह्मवा प्रजापतिः
स्रष्टृस्याग्नेर्हेतिं प्रदाहरूपमायुधमश्नमयत् । तामिमां शमीं
पूर्वस्य दाहस्य शान्थे इत ऊर्द्धमप्रदाहाय हरामि यज्ञभू-
मावानयामि ।

कल्पः । “यत्ते सृष्टस्य वतः । विकङ्कतं भा आर्च्छंजात-
वेदः । तथा भाषा वसितः । उरुस्रो लोकमनुप्रभाहि” इति ।
विकङ्कतमिति । हे जातवेदः प्रजापतिना सृष्टस्य वतः शीघ्रं
गच्छतः ते तव भाः वा दीप्तिः विकङ्कतं वृक्षमाच्छत् । तथा
भाषा संयुक्तः सन् नोऽस्मदर्थमुहं विस्तीर्णं लोकं स्नानं अनुप्र-
भाहि अनुक्रमेण प्रकाशय ।

कल्पः । “यत्ते तां तस्य हृदयमाच्छिन्दञ्जातवेदः । मरु-
तोऽङ्गिस्तमयित्वा । एतत्ते तदग्नेः सम्भरामि । सात्मा अग्ने
हृदयो भवेह” इति । अग्निहतस्य वृक्षस्य सकलानि त्वेषो वेति ।
हे जातवेदः पुरा कदाचित् मरुतो देवा विद्वेषात् अङ्गिः
तदीयां तां ज्वालां स्तमयित्वा स्नानिं प्रापथ्य तां तस्य स्नानिं
प्राप्तस्य ते वचं हृदयं आच्छिन्दन् । तदेतत्ते हृदयं अग्नेः
सकाशादहं सम्भरामि । हिंस्रस्य हृदयस्याग्नौ प्रविष्टत्वात् ।
ततः सम्भरणं युक्तम् । साग्निरभवदिति ब्राह्मणं पुरोदाहृतम् ।

तस्य हृदयस्य मया सम्भृतत्वात् । इह देवयजने हे अग्ने त्वं सात्मा सत्स्वरूपः सहृदयो हृदययुक्तस्य भव । एतेषूपकेषु सर्वेष्वपि भस्त्रेषुङ्गुलीत्याद्यनुवाकोक्तं तत्तद्ब्राह्मणमनुसन्धेयम् ॥

कल्पः । अथ ब्रह्मोदनशेषः सङ्कृत्य तस्मिन्नाज्यशेषमानीय तस्मिन्स्त्रिचिद्यादश्वत्यस्य तिस्रः समिध आर्द्राः सपलाशाः प्रादेशमाश्रयस्त्रिवृत्यो विवर्त्तयन्ति । “चिचिद्यादश्वत्यात् सम्भृता वृहत्यः [७] । शरीरमभिसङ्कृताः स्य । प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मिताः । तिस्रस्त्रिवृद्भिर्मिथुना प्रजात्यै” इति । यामतडागादिचिद्भृतः प्रसिद्धोऽश्वत्यः । चिचियः हे समिधः यूयं चिचिद्यादश्वत्यात्सम्भृता मया सम्पादिता अतएव वृहत्यो महत्यः पूज्याः तथा शरीरमभिसङ्कृताः स्य । चरुगते महत्याज्ये विवर्त्तनेन कृत्स्नं स्वशरीरमभिव्याप्य संस्कारयुक्ता भवथ । किञ्च प्रजापतिरूपेण यज्ञपुरुषमुखेन प्रादेशमात्रेण सम्मिताः तुल्याः तादृशस्तिस्रः समिधस्त्रिवृद्भिर्भविष्यदाहवनीयादिरूपेण त्रिगुणैरग्निभिः सह प्रजात्यै मिथुनाः प्रजात्पादनार्थं मिथुनीभूताः ॥

कल्पः । “अश्वत्याद्भव्यवाहाद्धि जाताम् । अग्नेस्तनूं यज्ञियां सम्भरामि । शान्तयोनिं शमीगर्भम् । अग्नये प्रजनयितवे” इति । आयुर्मयि धेञ्चायुर्थजमान इत्यरणी अभिमख्येति । आयुरित्यादिकः । हव्यं वहतीति हव्यवाहोऽग्निः । तद्रूपोऽयमश्वत्यः श्वरूपं धृत्वाग्नेस्तस्मिन् वृत्ते प्रविश्य संवत्सरमवस्थितत्वात्तस्मादश्वत्याज्यातामत्पत्रां अरणिं सम्भरामि सम्पाद-

यामि कीदृशीम् । अग्रेर्यज्ञियां तनू लौकिकदाहपाकादि-
हेतुरयज्ञिया तनूः । अरणीरूपा तु या यज्ञार्हा शान्त-
योनिं दाहप्रकाशाद्यनभिव्यक्त्या शान्तामग्न्युत्पादकत्वेन योनिश्च
शमीगर्भं शमीवृक्षे वेष्टिताश्चत्यवृक्षजन्यत्वेन शमीगर्भमीदृशाम-
रणिं अग्नये प्रजनयितवे अग्रेरुत्पादनायं सम्भरामीति पूर्व-
त्रान्वयः ॥

कल्पः । “यो अश्वत्यः शमीगर्भः । आरुरोह ले सचा । तन्ने
हरामि ब्रह्मणा [८] । यज्ञियैः केतुभिः सह” इति । शमी-
गर्भस्याश्वत्यस्य अरणी आहरतीति अर्थक्रमादयं मन्त्रः पूर्व-
भावी द्रष्टव्यः । न ह्याहरणमन्तरेणाभिमन्त्रयितुं शक्यते ।
हे अरणे ले त्वयि निमित्तभूतायां सत्यां शमीगर्भां योऽश्वत्यः
स च तया शम्या समवेत आरुरोह समारुह्य प्रवृद्धः तं ता-
दृशमश्वत्यं ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण यज्ञियैः केतुभिः यज्ञार्है-
र्लान्छनैरभिमन्त्रणादिवक्ष्यमाणसंस्कारैश्च सह हरामि । यज्ञ-
भृमावानयामि ॥

कल्पः । “यन्त्वा समभरं जातवेदः । यथा शरीरं भूतेषु
न्यक्तम् । स सम्भृतः सीदः शिवः प्रजाभ्यः । उरुन्नो लोकमनु-
नेषि विद्वान्” इति । सम्भृत्य निदधाति । हे जातवेदः यं त्वा
त्वामृत्वजः समभरन् सम्भारयुक्तः हतवन्तः कीदृशं त्वां
भूतेषु प्राणिषु यथाशरीरं तत्तच्छरीरमनभिक्रम्य तमौदर्या-
ग्निरूपेण निगूढं स तादृशस्त्वं सम्भृतः सम्भारैर्युक्तः प्रजाभ्यः
शिवः प्रजानां सुखप्रदो भूत्वा सीद इह देवयजनस्थानमु-

पवित्र विद्वान् सर्वल्लोकाभिन्नः तं गोऽस्मदर्थमुत्तं विसीर्य
लोकमनुक्रमेण सभादद्य ॥

कल्पः । दर्व्या ब्रह्मोदनादुद्धृत्य । “प्रवेधसे कवये मेध्याय ।
वचो वन्दारवृषभाय वृष्णे । यतो भयमभयं तन्नो अस्तु ।
अवदेवान् यजेहेद्यान्” इति । जुहोतीति । वेधसे कर्षाद्वारा
जगतो धात्रे कवये विदुषे सर्वज्ञाय मेध्याय यज्ञयोग्याय वृष-
भाय देवश्रेष्ठाय वृष्णे कामानां वर्षयित्रे वक्रये वन्दार वचः
नमस्कारशीलं वाक्यं अस्माभिः प्रारब्धं प्राणिनां यतो यस्मा-
न्नरकाद्गतं तत्तदस्मान्नोऽस्माकं अभयमस्तु । हेद्यान् क्रोध-
योग्यान् अस्मद्विरोधिनां देवान् अवयजे विनाशयामि । य-
दुक्तं समिदाद्याधानप्रतिपादके ब्राह्मणे गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्था-
दध्यादिति ॥

तत्र प्रथममाह । “समिधाग्निं दुवस्यत [६] । घृतैर्बाध-
यतातिथिम् । अस्मिन् हव्याजुहोतन” इति । हे अस्मिन्
अनया प्रक्षिप्यमाणया समिधा अग्निं दुवस्यत प्रीणयत । अति-
थिं वैश्वदेवान्ते समागतं ब्राह्मणमिव पूजनोत्सर्जनमग्निर्घृतैर्बा-
धयत दीपयत अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन सर्वत्र
जुहुत ॥

अथ द्वितीयमाह । “उप ताम्ने हविशतीः । घृताचीर्यन्तु ह-
र्यन्त । जुषस्व समिधो मम” इति । हे हर्यन्त भजनीय वक्त्रे हवि-
शतीः ब्रह्मोदनास्त्रहविशत्यो घृताचीः घृताप्यः घृतसम्पृक्ता
एताः समिधः त्वामुपयन्तु । मम समिधो जुषस्व प्रीत्या सेवस्व ॥

अथ द्वितीयमाह । “तन्वा समिद्धिरङ्गिरः । घृतेन वर्द्धयामसि । वृहच्छोचा यविष्य” इति । हे अङ्गिरः अङ्गसौष्ठवयुक्त वक्त्रे तं तादृशं सर्वकर्म्मसु प्रसिद्धं त्वां समिद्धिघृतेन च वर्द्धयामसि वयं वर्द्धयामः । हे यविष्य युवतमाग्ने वृहच्छोचा महत्वं यथा भवति तथा दीप्यस्व ॥

यदुक्तं ब्राह्मणे । चिष्टुग्भीराजन्यस्येति । तत्र प्रथममाह । “समिध्यमानः प्रथमोनुधर्माः । समक्तुभिरज्यते विश्ववारः । [१०] शोचिष्केशो घृतनिर्णक् पावकः । सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान्” इति । अयमग्निर्देवान् यजथाय यष्टुमक्तुभिर्घृताक्ताभिः समिद्धिः समज्यते सम्यगभिव्यज्यते दीप्यते । कीदृशोऽग्निः सर्वैर्यजमानैः सर्वत्र समिध्यमानः प्रथमो नु सर्वामां देवतानां मध्ये अवश्यं प्रथमभावी । अतएवान्यत्रास्मात् । अग्निरप्ये प्रथमो देवतानामिति । धर्मो विश्वस्य धारयिता । विश्ववारः अजिष्टं सर्वं निवारयितुं समर्थः । शोचींषि ज्वालाः केवलस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशः घृतेन निर्णज्यते निःशेषेण बोध्यते धूमरहितज्वालायुक्तः क्रियते इति घृतनिर्णक् पावकः सर्वस्य शोधकः सुयज्ञः शोभनज्योतिष्टोमादियज्ञहेतुः ॥

अथ द्वितीयमाह । “घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निः । घृतैः समिद्धो घृतमस्थानम् । घृतप्रुषस्त्रा सरितो बहन्ति । घृतं पिवन्सु यजा यच्चि देवान्” इति । अयमग्निर्घृतप्रतीकः । प्रतीकशब्दो मुखं प्रतीकमिति वाजसनेयस्मृतेः । घृतं प्रतीकं मुखं यस्यासौ घृतप्रतीकः । तत्तदाङ्गतिषु घृतं पिबतीत्यर्थः । घृत-

मेव योनिः ज्वालोत्पत्तिकारणं यस्येति घृतयोनिः । अतएव घृतैः समिद्धः सम्यक् प्रज्वालितः । अन्नमप्यस्य घृतमेव । हे अग्ने घृतप्रुषो घृतविन्दुयुक्ताः सरितस्त्वां वहन्ति । घृतवाहिनीषु नदीषु वायुना घृतविन्दवस्तीरे प्रसरन्ति । तादृशीषु नदीषु स्रवमानस्त्वं क्रोडस्व इत्यर्थः । तथाविधस्त्वं अस्मद्दत्तं घृतं पिबन् सुयजाः शोभनेन यज्ञेन देवान् यच्च पूजय ॥

अथ तृतीयमाह । “आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणः । घृत-प्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यम् । पितेव पुत्रमभिरचतादिमम्” [११] इति । हे अग्ने हविषो जुषाणः हवींषि सेवमानः घृतप्रतीको घृतयोनिः सन् आयुर्दा एधि अस्माकमायुःप्रदो भव । तथा मधु मधुरं चारु गव्यं रमणीयं गोसम्बन्धिरसं घृतं पीत्वा इमं यजमानं अभिरचतात् सर्व्व-तो रच । यथा पिता पुत्रं रचति तदत् ॥

यदुक्तं ब्राह्मणे । जागतीभिर्वैश्वस्येति । तत्र प्रथममाह । “त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ । देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहम् । उरुञ्जयसं घृतयोनिमाहुतम् । त्वेषञ्चतुर्दधिरे चोदयन्वति” इति । हे यविष्ठ युवतमाग्ने समिध्यमानं सम्यक् प्रकाशमानं । त्वां देवाः सर्व्वे हव्यवाहं हविषां वोढारं दूतं चक्रिरे । अतएवान्यत्रास्मात् । अग्निर्देवानां दूत आसीदिति । उरुञ्जयसं उरुणि ज्रथांषि वैरिणामभिभवानि यस्यामौ उरुञ्जयाः तादृशं घृतयोनिं घृतेनोत्पन्नज्वालम् आहुतमाहुतिभिराराधितं त्वेषं दीप्यमानं त्वां चोदयन्नतिविधायकवाक्ययुक्ते कर्मणि

चतुर्दधिरे । चतुस्थानीयं कृतवन्नो देवाः यथा लोके चतुषा
रूपं स्पष्टं प्रकाशयते तथा त्वया विधिवाक्योक्तानि कर्माणि
सम्पाद्यत इत्यर्थः ।

अथ द्वितीयमाह । “त्वामग्ने प्रदिव आहुतं घृतेन । सुखा-
यवः सुषमिधाः समीधिरे । स वावृधान ओषधीभिरक्षितः ।
उरुञ्जयाऽसि पार्थिवा वितिष्ठसे” इति । सुन्नं सुखमात्मनः
इच्छतीति सुखायवः अत्विजः ते प्रदिवे प्रकृष्टस्वर्गार्थं यदा
प्रदिवः प्रकृष्टस्वर्गान्निमित्तभूतात् हे अग्ने त्वां घृतेनाहुतं सर्व्वत
आराधितं सुषमिधा शोभनया समिधा समीधिरे सम्यगुद्दी-
पितवन्तः । स त्वं ओषधीभिः ओषध्युपलक्षिताभिः वावृधानः
अत्यन्तं वर्द्धमानः उचितो घृतेन सिक्तः । पार्थिवाः ज्ञयांसि
बाधकानि उरु वितिष्ठसे अत्यन्तविस्त्रिष्टानि स्थापय ॥

अथ तृतीयमाह । “घृतप्रतीकञ्च अतस्य धूर्षदम् । अग्निं मित्रं
न समिधान अञ्जते [१२] । इन्धानो अक्रो विदयेषु दीद्यत् ।
शुकवर्षा मुदुनोयः स ते धियम्” इति । हे अत्विज्यजमानाः
युष्मत्सम्बन्धिनः अतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि सीदन्तं निर्वाहक-
मित्यर्थः । तादृशं घृतप्रतीकमग्निं समिधानो दीपयन् अयम-
ध्वर्युर्मित्रं न मित्रमिव अञ्जते अलङ्करोति । इन्धानः स्वयं
दीप्यमानः अक्रः केनापि न आक्रान्तोऽयमग्निः विदयेषु
दीद्यत् अस्मान् प्रकाशयन् नास्मदीयां शुकवर्षां निर्मलरूपां
धियं प्रज्ञाम् उदयंसते अत्यन्तमुद्यच्छते अभिवर्द्धयतीत्यर्थः ॥

कल्पः । “प्रजा अग्ने संवासय । आशास्य पशुभिः सह ।

राष्ट्राण्यस्मा आधेहि । यान्यासन्सवितुः सवे” इति । उत्तरेण नार्हपत्यायतनं कस्मापमजं वध्नातीति । तत्राग्निश्चन्देनाजः सम्बोध्यते । तस्याग्निसम्बन्धित्वात् अग्नेयो वा एषा यदजेति श्रुत्यन्तरात् । अग्निना सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वाच्च । हे अग्ने अजात्मन् प्रजाः अस्मदीयाः पशुभिः आशाः दिग्मर्त्तिनः प्राश्निनश्च सम्वासय सन्पादनेन पालय । यानि राष्ट्राणि सवितुः सवे परमेश्वरस्याज्ञायां पूर्वमासन् तानि राष्ट्राण्यस्यै यजमानाय आधेहि सर्वतः सन्पादय ॥

कल्पः । “मही विश्वज्ञी सद्ने षतस्य । अर्वाची एतं धरणे रयोषाम् । अन्तर्द्वी जन्वं जातवेदसम् । अध्वराणां जनयथाः पुरोगाम्” [१३] इति । अरणी आद्रियमाणे यजमानः प्रतीचत इति । रयोषां धनानां धरणे धारयिष्यौ हे अरणी मही महत्यौ पूजनीयौ विश्वज्ञी प्रजानां पालयिष्यौ अर्वाची अभिमुखे सत्यौ षतस्य सद्ने यज्ञस्य स्थाने एतमागच्छतम् । अन्तर्द्वी गर्भिण्यौ युवां जन्वं जनयितारमग्निं जातवेदसं जातानां वेदितारम् अध्वराणां पुरोगां यज्ञानामग्रगामिनं जनयथा उत्पादयतम् ॥

कल्पः । “आरोहतं दशतः ऋकरीर्मम । षतेनाग्र आयुषा वर्धसा सह । ज्योऽजीवन्त उत्तरामुत्तराः समाम् । दशमहं पूर्वमासं यज्ञं यथा यजै” इति । हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णति । हे अरणी मम मदीयाः ऋकरीः शक्तियुक्ता अङ्गुलयो ये सन्ति तेषां दशतं दशसङ्ख्यायुक्तवर्गं आरोहतम् । हे अग्ने अरणिगर्भस्य

त्वमपि ऋतेन यज्ञेनायुषा अस्मदीयेन दीर्घायुषेण वर्षसा
बलेन सह दत्तमारोहतम् । वयं ज्योक् दीर्घकालं जीवन्तः
उत्तरामुत्तराः समाम् उत्तरोत्तरसंवत्सरे विच्छेदमन्तरेषु
दर्शपूर्णमासश्च यज्ञं यथा यज्ञे यथा यजामि । तथा त्वमारो-
हेति पूर्वत्रान्वयः ॥

कल्पः । “ऋत्वियवती स्त्रो अग्निरेतसौ । गर्भं दधाथां ते
वामहं ददे । तत् सत्यं यद्दीरं विभ्यथः । वीरं जनयिष्यथः । ते
मत्प्रातः प्रजनयिष्ये । ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः [१४] ।
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्षसेन सुवर्गे लोके” इति । प्रतिगृह्याभि-
मन्त्रयते यजमान इति । हे अरणी युवां ऋत्वियवती ऋतुः
प्राप्ता अस्मेति ऋत्वियो योनिः सः अयोररशोस्ते ऋत्वियवती
प्रजवनाभिमुखगर्भवत्यौ अग्निरेव रेतोरूपेण गर्भो ययोस्ते
अग्निरेतसौ तादृशी स्त्रो भवतः । तादृशौ युवां गर्भं दधा-
थां गर्भं पोषयतम् । ते तादृशौ वां युवामहं ददे आदत्त-
वानस्मि । ते युवां वीरं कर्मासु गूढं पुत्रं विभ्यथो धारयथः ।
अतो वीरमेव जनयिष्यथ इति यत् तत् सत्यं न तु मिथ्या । ते
युवां मत् मत्तो निमित्तभूतात् प्रातः प्रजनयिष्यथः परेषुः
प्रातःकाले सर्वदा वक्त्रिमत्पादयिष्यथः । प्रजा ते उत्पादि-
तवत्यौ ते युवामपि प्रजनयिष्यथः प्रजनयितारं करिष्यथः ।
अतः स्वर्गे लोके प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्षसेन च युक्तो भविष्या-
मीति शेषः ॥

कल्पः । अथ यजमानो ब्रतमुपैति वाचं यच्छति । “अनु-

तात्सत्यमुपैमि । मानुषाद्दैव्यमुपैमि । दैवीं वाचं यच्छामि” इति । अनृतादग्निराहित्यलक्षणात् सत्यमग्निमत्त्वलक्षणमुपैमि प्राप्नोमि मानुषात् मनुष्याचरणाद् दैव्यं देवयोग्यमाचरणम् उपैमि प्राप्नोमि । देवसम्बन्धिनीं वाचं यच्छामि । नियतां करोमि । संस्कृतभाषयैव व्यवहरामीत्यर्थः ॥

कल्पः । शक्नैरेताः रात्रिमेतमग्निमिन्धान आसौ । “शक्नै-
रग्निमिन्धानः । उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयोर्लोकयोर्ध्वम् ।
अतिमृत्युं तराम्यहम्” इत्येतथेति । अहं शक्नैः काष्ठस्रग्भिः
अग्निमिन्धानः प्रज्वालयन् उभौ लोकौ एतल्लोकपरलोकौ
सनेम सञ्जयेयम् । तयोर्हभयोर्लोकयोर्ध्वम् समृद्धो भूत्वा
मृत्युमहमतिशयेन तरामि ॥

कल्पः । तस्मिन्नुपव्युषमरणी निवृत्ति । “जातवेदो भुव-
नस्य रेतः । इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते [१५] । अग्निमश्र-
त्यादधिहव्यवाहम् । शमीगर्भाञ्जनयन् यो मयोऽभूः । अयं
ते योनिर्ध्वत्वियः” इति । एताभ्यामिति । द्वितीयमन्त्रः संहि-
तायामपि पठितत्वात् सूत्रकारेण सर्वोऽपि न पठितः । हे
जातवेदः ब्रह्मोदनिकाग्नौ भुवनस्य रेतः सर्वलोकस्य कारण-
भूतमाधातव्याग्निरूपं इह सिञ्च । अनयोररण्योर्निषिच । यद्रे-
तस्तपसोऽस्मात् सन्नापनात् जनयिष्यते उत्पत्स्यते तादृशं
रेतः सिञ्चेति पूर्वत्रान्वयः । योऽग्निराधातव्यो मयोऽभूः सुखस्य
भावयिता हव्यवाहं हविषो वोढारं शमीगर्भादरणिरूपाद-
श्रत्याञ्जनयन् जनयितुकामो निषिञ्चेति पूर्वत्रान्वयः ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु । अयं ते योनिर्हृत्विद्यः । “यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोह । अथा नो वर्द्धया रयिम्” इति । जात जनयितव्याग्ने अयमरणिद्वयसङ्घः ते तवोत्पत्त्यर्थं हृत्विद्यो योनिः हृतयुक्तमुत्पत्तिस्थानं यतो योनिर्जन्मस्थानम् अरोचथाः दीप्तिमानासीत् । योनिमेतदग्निरूपं जानन्नारोह । अथानन्तरं नोऽस्माकं रयिं धनं वर्द्धय ॥

कल्पः । अपेतवीतेति गार्हपत्यायतनमुद्धृत्येति पाठस्तु । “अपेत वीत वि च सर्पतातः । येऽत्र स्त्र पुराणा ये च नूतनाः । अदादिदं यमोवसानं पृथिव्याः । अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै” [१६] इति । यमपुरुषाः सम्बोध्यन्ते । यममेव देवयजनमस्मै निर्धाच्येत्येतन्मन्त्रब्राह्मणे समाजानात् । हे यमपुरुषाः अत्रास्मिन् देशे पुराणाः ये यूयं स्त्र नूतनाश्च ये यूयं स्त्र ते सर्वेऽपि अतो देशात् अपेत अपगच्छत । वीत परस्परं विद्युक्ताः गच्छत । पुनरपि विदूरं सर्पत । यमो राजा इदमवस्थानं अदात् यजमानाय दत्तवान् । पितरस्त्रेमं लोकं स्थानविशेषं अस्मै यजमानार्थमक्रन् कृतवन्तः ॥

कल्पः । सिकतानामर्द्धं दैधं विभज्य अर्द्धं गार्हपत्यायतने निर्वपति । अर्द्धं दक्षिणाग्नेरर्द्धं चैधं विभज्य पूर्व्वेधेतेनैव कल्पेन सर्व्वान् पार्थिवान् निर्वपति । अग्नेर्भस्मासीति सिकता निर्वपति । पाठस्तु । “अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि” इति । हे सिकते अग्नेर्भस्मा भाषमानहेतुस्त्रमसि तथा अग्नेः पुरीषं पूरणहेतुस्त्रमसि ॥

कल्पः । सञ्ज्ञानमित्युपास्ताजिर्वपन् यददस्यन्मसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा ध्यायतीति । पाठस्तु । “सञ्ज्ञानमसि कामधरणम् । मयि ते कामधरणं भूयात्” इति । हे ऊष सञ्ज्ञानं सम्यक् ज्ञानहेतुः कामधरणं कामानां धारण-हेतुश्च त्वमसि । ते त्वदीयं चत्कामधारणं सामर्थ्यं तन्नय्यपि भूयात् ॥

कल्पः । संयावः प्रियास्तनुवद्व्येषा । “संवः सृजामि हृदयानि । स्रृष्टुं मनो अस्तु वः । स्रृष्टुः प्राणो अस्तु वः” इति । एताभ्यां वानस्पत्यान् संसृज्य सिकतावदिभ्यश्च निर्वपतीति । अत्र सं वः सृजामीति मन्त्रः पूर्वमाज्ञातः । हे वानस्पत्यसम्भाराः वो युष्माकं हृदयानि संसृजामि परस्परमनुरक्तानि करोमि । तथा वो युष्माकं मनः वचस्र संसृष्टमस्तु । हृदयवाक्येन परस्परस्नेहोऽपि विवक्षितः । मनोवाक्येन कार्य्यैकमत्यम् । तथा वो युष्माकं प्राणस्र संसृष्टोऽस्तु ॥ अनेन एकविधा प्रवृत्तिर्विवक्षिता । संयाव इति मन्त्रस्तु संहितायामाज्ञातत्वात् प्रतीकमात्रं सूत्रे दर्शितम् । इह तु सर्वोऽप्येवमाज्ञातः । “संयावः प्रियास्तनुवः । सम्प्रिया हृदयानि वः । आत्मा वो अस्तु सम्प्रियः । सम्प्रियास्तनुवो मम” [१७] इति । हे वानस्पत्यसम्भाराः वो युष्माकं याः प्रियास्तनुवः ताः संसृज्यताम् एकस्मिन्नेव कार्य्ये प्रवर्त्तन्ताम् । तथा वो युष्माकं प्रियाणि हृदयानि च संसृज्यताम् । तथा वो युष्माकं प्रियः आत्मा जीवस्र संसृज्यताम् । तथा मम प्रियास्तनुवो-

ऽपि संसृज्यताम् । एकस्मिन् कार्ये प्रवर्त्तन्ताम् । अतिग्भिः
सह शरीरबहुत्वम् ॥

कल्पः । कृत्विभ्यामनशीभ्यामग्निन् यजमान उपतिष्ठते ।

“कल्पेतां द्यावापृथिवी । येऽग्नयः समनसः” इति ।

तत्र कृत्वाभिधायके ऋषौ । पाठस्तु । “कल्पन्तामाप ओ-
षधीः । कल्पन्तामग्नयः पृथक् । मम औष्ठ्याय सत्रताः । येऽ-
ग्नयः समनसः । अन्तरा द्यावापृथिवी । वासन्तिकावृत्त अभि-
कल्पमानाः । इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु” इति । द्यावापृथि-
व्यादयः सर्वे मम औष्ठ्याय उत्तमफलसिद्धये सत्रताः व्रतेन
कर्षणा युक्ताः सन्तः स्वस्वव्यापारक्षमा भवन्तु । सामनस्याभि-
धायके ऋषौ । पाठस्तु । “येऽग्नयः समनसः । अन्तवृद्ध्यास्तं
त्विति” । हे अग्ने द्यावापृथिव्योर्मध्ये त्वया सह समानमनस्का-
येऽग्नयः सन्ति । ते सर्वेऽपि वासन्तिकावृत्त अत्ववधवै वास-
न्तिकमासौ चैत्रवैशाखाख्यौ अभिकल्पमानाः सर्वतः सम्पाद-
यन्तस्वामभितः संविशन्तु । यथा देवाः इन्द्रमभिसंविशन्ति त-
द्वत् ॥

अनन्तरं मन्त्रस्तु गार्हपत्याधानमन्त्राणां मध्ये सूचकारे-
षोदाहृतः । पाठस्तु । “दिवस्त्वा वीर्येण । पृथिव्यै महिम्ना
[१८] अन्तरिक्षस्य पोषेण । सर्व्वपशुमादधे” इति । हे गार्ह-
पत्य शुभोकस्य यदीर्यं पृथिव्याश्च यो महिमा अन्तरिक्षस्य
पोषेण पोषं सामर्थ्यं तैः सर्व्वैरपि सर्व्वपशुप्रदानसमर्थं त्वामि-
हायतने आदधे ॥

कल्पः । “अजीजनमृतं मर्त्यासः । अस्मेमाणं तरणिं वो-
 डुजम्भम् । दश खसारोअयुवः समीचीः । पुमांसश्चातम-
 भिसम्भरन्ताम्” इति । जातमञ्चलिनाभिगृह्येति । मर्त्यासो
 मनुष्यकत्वजः अमृतं मरुत्परहितमग्निं देवं अजीजनत् उत्पा-
 दितवन्तः । कीदृशमग्निं अस्मेमाणं अगम्यं अशोषणीयं वा । स्रग्
 गतिशोषणयोरिति धातुः । तरणिं दुःखेभ्यस्सारकं वोडुजम्भं
 दृढदन्तमूखं अयुवो अङ्गुल्यः तासु शरीरेण सहोत्पन्नत्वात्
 खसारो भगिनीसमानाः । दशसङ्ख्याकास्ताः अङ्गुल्यः समी-
 चीरनुकूला भूत्वा जातं अभिरूपं पुमांसं अभिसम्भरन्तां अ-
 भितः सङ्गृह्यन्तु ॥

कल्पः । जातं यजमानोऽभिप्राणीति । “प्रजापतेस्त्वा प्रा-
 षेणाभिप्राणिमि । पूष्णः पोषेण मङ्गम् । दीर्घायुत्वाय शत-
 शारदाय । शतं शरद्भ्य आयुषे वर्चसे [१६] जीवालै पुण्याय”
 इति । हे अग्ने प्रजापतेः प्राणेन प्राणवायुना त्वामभिलक्ष्य
 प्राणिमि आसङ्करोमि । तथा पूष्णो देवस्य पोषेण सामर्थ्येन
 वा अभिप्राणिमि । किमर्थं मङ्गं मम शतशारदाय दीर्घायु-
 त्वाय शतसंवत्सरपरिमितं यद्दीर्घायुस्तत्सिद्धये । किञ्च । शतं
 शरद्भ्यः शतसङ्ख्याकेभ्यः संवत्सरेभ्यः ऊर्द्धमप्यायुःसिद्धये वर्चसे
 बलाय जीवालै जीवनौषधाय पुण्याय सुदृढसिद्धये च ॥

कल्पः । “अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममासि योनि-
 स्त्वव योनिरस्मि । ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने । पुत्रः पित्रे लोक-
 हज्जातवेदः” । इत्याधीयमानमनुं मन्त्रयते यजमान इति ।

हे आहवनीयाग्ने अहं तन्नो हेतोरस्मि । यदा त्वमासीत्त-
दानीमहमस्मि । यदा तु त्वं नासीत्तदानीं विद्यमानोऽपि अहं
निष्प्रयोजनत्वेन नास्मि । त्वञ्च मदसि मन्नो हेतोर्ज्ञायसे । एतच्च
प्रत्यक्षम् । एवमुक्तप्रकारेण मम योनिः कारणं त्वमसि । तवापि
योनिः कारणमहमस्मि । तस्मान् ममैव बन्धुः सन् मदीयानि
हव्यानि वह । हे जातवेदः यथा लोके पुनः पित्रे लोककृत्
पुण्यलोकसम्पादको भवति तद्वदतिच्छेदेन मम लोककृद्भव ॥

अनन्तरमन्त्रो गार्हपत्याधानमन्त्रेषु सूत्रकृता उदाहृतः ।
पाठस्तु । “प्राणे त्वामृतमादधामि । अन्नादमन्नाद्याय । गो-
प्नारं गुप्तै” इति । मम गुप्तै रक्षणसिद्धये गोप्नारं त्वादधामि ॥

कल्पः । “सुगार्हपत्यो विदहस्त्ररातीः । उषसःश्रेयसीः श्रेय-
सीर्दधत् [२०] अग्ने सपत्न्याः अपवाधमानः । रायस्योषमिष-
मूर्जमस्मासु धेहि” इति । आधीयमानमभिमन्त्रयते यजमान
इति । शोभनो गार्हपत्योऽयमग्निः अरातीः द्वेषिणः विशेषेण
दहन् उषसो दिवसात् श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत् उत्तरोत्तरश्रे-
ष्ठान् कुर्वन् वर्तते । हे अग्ने गार्हपत्यसपत्न्यान्सदीयान्
शत्रून् अपवाधमानः पीडयन् धनपुष्टिमन्त्ररसञ्च अस्मासु स-
त्पादय ॥

कल्पः । “इमा उमामुपतिष्ठन्तु रायः । आभिः प्रजाभि-
रिह संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी । मध्ये वसोर्दी-
दिहि जातवेदः” इति । प्राञ्चोश्चप्रथमा अभिप्रव्रजन्तीति ।
इमा उमा रायः लोके दृश्यमानानि सर्वाण्यपि धनानि

मामुपतिष्ठन्तु प्राप्नुवन्तु । आभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्रजाभिः
 सहेहास्मिन् जन्मनि संबन्धेयं सम्बन्धं तिष्ठामि । किञ्च इहे
 इहेव जन्मनि विश्वरूपी महिष्यजाद्यनेकपशुपयुक्ता इडा
 गौस्तिष्ठतु । हे जातवेदः त्वं अस्रदीयस्य वसोर्मध्ये स्वामित्वेन
 स्थित्वा दीदिहि दीप्यस्व ॥

कल्पः । गार्हपत्ये प्रथयन्तीयमाश्रयमिथ्यमादीप्य सिकता-
 शोपयमनीरुपकल्पयते तमुद्यच्छति । “ओजसे ब्रह्माय लोद्य-
 च्छे । वृषणे शुभ्रायायुषे वर्चसे । सपत्नद्वरसि वृचद्वः । यस्ते
 देवेषु महिमा सुवर्गः [२१] । यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः ।
 पुष्टिर्याते मनुष्येषु प्रथे । तथा नो अग्ने जुषमाण एहि । दिवः
 पृथिव्याः पर्यन्तरिचात् । वातात् पशुभ्यो अथोषधीभ्यः । यत्र
 यत्र जातवेदः सम्बभूव । ततो नो अग्ने जुषमाण एहि” इति ।
 हे अग्ने त्वां ओजःप्रथतिसिद्ध्यर्थमुद्यच्छे । ओजो बलहेतुः अष्टमो
 धातुः । बलं शरीरसामर्थ्यम् । वृषन्शब्दः सेवनसामर्थ्यवाची ।
 शुभ्रशब्दोऽत्र सहकारिसम्पादितां शक्तिमाचष्टे । आयुः प्रसिद्धम् ।
 वर्चः कान्तिः । हे अग्ने त्वं सपत्नद्वरसि वैरिहिसकोसि । तथा
 वृचद्वः धर्मबुद्धेरावरकानां पापानां हिंसकोसि । सोऽय-
 मेको मन्त्रः । हे अग्ने देवेषु मध्ये कर्मफलभूतः स्वर्गरूपो
 यस्ते महिमा पशुषु क्षीरादिहविःस्वरूपेण प्रविष्टो यः ।
 तवात्मा अत्यन्तप्रियः पदार्थः । मनुष्येषूदरान्निजनिता या
 त्वदीया पुष्टिः प्रथे प्रसिद्धा वर्त्तते । तथा पुष्ट्या तदुपलक्षित-
 स्वर्गक्षीराभ्याञ्च नोऽस्मान् जुषमाण एहि । सोऽयं द्वितीये

मन्त्रः । दिवः पृथिव्या अन्तरिक्षादोपरिवातात् पशुभ्यः । ओ-
षधिभस्त्रोपरि तथा यत्र यत्र देवविशेषे हे जातवेदः सम्भ-
भव उत्पन्नोसि । हे अग्ने ततः सर्व्वसाक्ष्यानात् नोऽस्मान्
जुषमाण इहि ॥

अन्तरभाविनस्त्रयो मन्त्राः प्रथमकाण्डे गमनार्थाः । तत्र
प्रथममाह । “प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो
अग्निर्भवेह । विश्वा आशादीद्यानो विभाहि [२२] । ऊर्ज्जो
धेहि दिपदे चतुष्पदे” इति । हे अग्ने प्राचीं पूर्वीं प्रदिशं
प्रहृष्टां दिशमनुसख्य विद्वान् मार्गाभिन्नः प्रेहि प्रकर्षेण मच्छ ।
अग्नेर्गार्हपत्यस्त्रेह पुरोऽग्निर्भवं अस्मिन् देवयजने पूर्व्वदिश्व-
र्त्तीवक्त्रिर्भव । दीद्यानः स्वयं प्रकाशमानो विश्वा आशा वि-
भाहि सर्वाः दिशः प्रकाशय । नोऽस्मादीयाद्य दिपदे मनुष्याश्च
चतुष्पदे पशवे च ऊर्ज्जं रसं धेहि सन्पादय । अयं मन्त्रो घर्म्मः
शिर इत्यनुवाकेऽपि समाप्नातः । प्रयोजनन्तु द्विराद्यातस्त्र
सूचान्तरे द्रष्टव्यम् ॥

अथ द्वितीयमाह । “अन्वग्निरुषसा अयमस्थत् । अन्वहानि
प्रथमो जातवेदाः । अनु सूर्य्यस्य पुरुचा च रश्मीन् । अनु द्या-
वापृथिवी आततान” इति । अयमग्निरुषसामयं प्राप्तः अन्व-
स्थत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । प्रथमो देवेषु मुखोऽयं जा-
तवेदाः अहानि दिवसान् अन्वस्थत् । किञ्च सूर्य्यस्य पुरुचा
सर्व्वानपि रश्मीन् अन्वस्थत् । तथा द्यावापृथिव्यावनुक्रमेण आ-
ततान सर्व्वतो व्याप्तवान् । यद्यप्ययं मन्त्रो नापस्तम्बेन विनि-

युक्तस्तथापि सूत्रान्तरानुसारेण अत्र विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

अथ तृतीयमाह । “विक्रमस्व महाऽऽसि । वेदिषन्मानु-
षेभ्यः । त्रिषु लोकेषु जागृहि” इति । हे अग्ने विक्रमस्व । अ-
निष्टनिवारणे पराक्रमं कुरु । त्वं महानसि अधिकशक्तियुक्तो-
ऽसि । मानुषेभ्यो मनुष्याणामर्थे वेदिषन् वेद्यामुपविष्टः सन्
त्रिषु लोकेषु जागृहि यजमानं नेतुं सावधानो भव ॥

कल्पः । “यदिदं दिवो षददः पृथिव्याः । संविदाने रो-
दशी सम्भ्रवतुः [२१] । तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाः । ब्रम्भूः
प्रजाभ्यस्तनुवे स्थानः” इति । अभिमध्येति । यदिदं मूषाख्यं
दिवो यज्ञियं पृथिव्यां वर्तते । यथादः ह्यस्याख्यं पृथिव्याः
यज्ञियं दिवि चन्द्रमसि वर्तते । तेनोभयेन वयमेनं मन्या-
महे । रोदशी द्यावापृथिव्यौ सम्विदाने ऐकमत्यं गते सम्भ्र-
वतुः । पूर्वमेकी सम्भ्रवतुरिति तयोस्तादृश्याः द्यावापृथिव्योः
पृष्ठे उपरि जातवेदाः सीदतु । कीदृशः प्रजाभ्यः ब्रम्भूः प्रजानां
सुखस्य भावयिता तनुवे स्थानः स्वशरीराद्य च सुखकरः ॥

अनन्तरमन्त्रा आहवनीयाधाने सूत्रकारेणोदाहृताः ।
तत्पाठस्तु । “प्राणं त्वामृत आदधामि । अन्नादमन्त्राद्याद्य ।
गोप्तारं गुण्यै । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्षः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्यो-
तिरजसम् । तेन मे दीदिहि तेन त्वादधे । अग्निनाग्ने ब्रह्म-
णा । आनग्ने व्यानग्ने सर्वमायुर्व्यानग्ने” [२४] इति । हे आह-
वनीय । प्राणरूपं त्वां अमृते स्थाने विनाशरहिते आदधामि
अस्माकमन्त्राद्यभिध्यर्थमन्नादं त्वा आदधामि । रक्षार्थं गो-

प्रारं त्वामादधामि । सोऽथमेको मन्त्रः । हे शुक्र दीप्यमा-
नाग्ने तव चक्षुःशं वर्षः निर्मला कान्तिः । या च शुक्रा तनूः
निर्मला देहः । यथाजस्रं निरन्तरं शुक्रं ज्योतिः निर्मलं नि-
रन्तरभासकत्वम् । तेन सर्वेण युक्तो मे मदर्थं दीदिहि
प्रकाशस्व । तेन कारणेन हे अग्ने अग्निना ब्रह्मणा अग्निप्रकाश-
केन मन्त्रेण त्वामादधे । अयं द्वितीयो मन्त्रः । अयमग्निरा-
नग्ने भोक्तृदेहं व्याप्तवान् । व्यानग्ने विविधं भोग्यजातं व्याप्त-
वान् । तथा सर्वमाधुरपमृत्युपरिहारेण व्यानग्ने व्याप्तवान् ।
अयं तृतीयो मन्त्रः । तावेतौ द्वितीयतृतीयौ घर्षः शिर इत्यनु-
वाकेऽप्यास्तातौ । तयोः प्राचीमिति मन्त्रवत् पृथगुपयोगः
सूत्रान्तरे द्रष्टव्यः । यदा अस्यानुवाकस्य मन्त्रकाण्डानुरूप-
त्वात् घर्षः शिर इत्यादिकमप्यचत्यमेवेति दर्शयितुं तदेक-
देशेऽत्र पठितः । ब्राह्मणसम्बन्धार्थं तत्रास्तातं द्रष्टव्यं यदुक्तं
सूत्रकारेण ॥

अथ विराट्क्रमैर्यजमान उपतिष्ठते इति । तत्र प्रथमं वि-
राट्क्रममन्त्रमाह । “जर्थ्यं प्रजां मे गोपाय । अमृतत्वाय जी-
वसे । जातां जनिष्यमाणाञ्च । अमृते सत्ये प्रतिष्ठिताम्” इति ।
हे नर्थ्यं मनुष्येभ्यो हितं गार्हपत्यं मे मदीयां प्रजां गोपाय ।
किमर्थं अमृतत्वाय जीवसे अपमृत्युरहितजीवनाय । कीदृशीं
प्रजाम् । पूर्वमुत्पन्नां इतः परं उत्पत्स्यमानाञ्च । तथा अमृत-
क्षहेतौ सत्ये प्रतिष्ठितां सर्वदा सत्यवादिनीमित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयमाह । “अथर्वं पितुं मे गोपाय । रसमस-

मिहायुषे । अदब्धाद्योऽग्नीततनो । अविषन्नः पितुं कृषु” इति ।
 अथर्वपूर्वमथर्व्याख्येन महर्षिणा मथितस्नात्तद्रूपत्वं तथा
 चाचाक्षातम् । अथर्व्या त्वा प्रथमो निरमन्वदग्र इति । तादृश
 हे दक्षिणाग्ने मे पितुं मदीयमन्नं गोपाय । यो रसः शीरादिः
 यथासं ब्रीहिकं तदुभयमिह शरीरे आयुषे आयुरर्थं स्ना-
 पयेति शेषः । हे अदब्धाद्यो केनाप्यहिंसित आगमनेन खलु
 त्वदीयमागमनं केनचिदपि निवारयितुं शक्यम् । हे अग्नीत-
 तनो उष्यस्यर्गशरीरं गोऽस्मादीयं पितुमन्नं अविषं विषरहितं
 कुरु ॥

अथ तृतीयमाह । “शूंस्य पशून्मे गोपाय । द्विपदो ये
 चतुस्यदः [२५] । अष्टात्रपास्य च इहाग्ने । ये चैकशपा आ-
 शुगाः” इति । हे शूंस्य अस्त्रिभिः प्रशस्यमान आहवनीष
 मे पशून् गोपाय । ये पशवो द्विपदो मनुष्यरूपाः येऽपि चतु-
 स्यदो गवादिरूपाः । तेऽपि चतुस्यात्स्वष्टात्रपाः गोमहि-
 व्यादयः । एकशपा आशुगामिनस्त्राश्यादयः ये सन्ति तान्
 सर्वान् इह लोके हे अग्ने गोपाय ॥

अथ चतुर्थमाह । “सप्रथ सभां मे गोपाय । ये च सभाः
 सभासदः । तानिन्द्रियावतः कुरु । सर्वमायुरपासताम्” इति ।
 ये च सभाः सभायोग्याः सभासदः सभायामुपविष्टाः सन्ति
 तान् सर्वानिन्द्रियावतः चक्षुरादीन्द्रियपाटवयुक्तान् कुरु । ते
 सभाः सर्वमायुः शतसन्त्सरमायुरपासतां सेवताम् ॥

अथ पञ्चममाह । “अहे बुभ्रिय मन्त्रं मे गोपाय । यमृष-

यस्त्वयिविदा विदुः । अथः सामानि बज्रूषि । सा हि श्रीर-
 मृतासताम्” [१६] इति । हे अहे अहिंसितव्य बुध्निय बुध्ने मूखे
 जगदादावुत्पन्नावसथ्य मे मदीयं अगादिरूपं मन्त्रं गोपाय ।
 वं मन्त्रं वैविदाः वेदत्रयाभिज्ञाः अथयः अतीन्द्रिषद्रष्टारो
 विदुर्जानन्ति । तं मन्त्रं गोपायेति पूर्वत्रान्वयः । वेदत्रयोक्त
 मन्त्रविशेषाः अगादयः । मृहच्छेवादिपासनं परित्यज्य मन्त्र-
 पासनप्रार्थने कारणमुच्यते । यतां सन्मार्गवर्तिनां अगादि-
 रूपा खल्वमृता श्रीः । धनादिरूपायाः श्रियो बज्रधा विनाशः
 सन्भावितः । अगादिरूपायास्तु पुनः पुनरभावेन अभिवृद्धि-
 रेव न त्वपचयः ॥

कथ्यः । “चतुःत्रिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका
 भुवनस्य मध्ये । मर्त्यज्यमाना महते सौभगाय । मन्त्रं धुञ्च यज-
 मानाय कामान्” इति । वेदिं समृज्यमानामिति । अनुमन्त्र-
 यते इति शेषः । अस्त्र च दर्शपूर्णमासगते याजमानत्वान्नस्याङ्ग
 एवायं मन्त्र उत्तरे द्रष्टव्यः । वासानामूर्द्धगताः चत्वारः त्रिख-
 ण्डवदुन्नताः त्रैषिदयांसदयप्रदेशा यस्याः वेदेः सा चतुःत्रि-
 खण्डा युवतिः । मिश्रयित्री चर्वाणि हवीषि वेद्यां मिश्रीभव-
 न्ति । सचाहितत्वात् सुपेशाः सुवर्षं तदच्छोभमानं रूपं यस्याः
 सा सुपेशाः । घृतप्रतीका घृतमेव प्रतीके मुखे यस्याः सा घृतप्र-
 तीका । आदावाज्यमेव वेद्यामासाद्यते । तादृशी वेदिर्भुवनस्य
 मध्ये अस्त्राकं महते सौभगाय मर्त्यज्यमाना अतिशयेन शोध्य-
 माना वर्तते । हे वेदे यजमानाय मन्त्रं कामान् धुञ्च सप्ताहय ॥

कल्पः । “इहैव सन्तत्र सतो वो अग्रयः । प्राणेन वाचा मनसा विभर्षिं तिरोमासन्तमायुर्माप्रहासीत् । ज्योतिषा वो वैशानरेषोपतिष्ठे” इति । यद्यनुपस्थाय प्रवसेदित्येवोपतिष्ठे-तेति । अग्निहोदणो यामान्तरगमने प्राप्ते सति अम्युपस्थानं कृत्वा पश्चाद्गन्तव्यम् । यदि कदाचिन्महदुपस्थानस्यावसरो न स्यात् । तदानीमेतथैवैकयोपतिष्ठेत । हे अग्रयः इहैव देवे सन्नर्हन्तः तत्र गृहविशेषे सतो वर्त्तमानान् युष्मान् प्राणेन वाचा मनसा विभर्षिं धारयामि । यामान्तरे गतस्यापि मम प्राणादयो भवद्विषयदेशवर्त्तिलेन तिरोभूय सन्ततमवस्थितं मां आयुः मा प्रहासीत् मा परित्यजतु । वैशानरेषु सर्वमनुब-हितेन ज्योतिषा युष्मान् वो युष्मान् उपतिष्ठे । यत्र तत्र स्वि-तोऽप्यहं सेवे । अयं मन्त्रोऽम्युपस्थानप्रकरणेऽग्निहोत्रविषये नेतव्यः ॥

कल्पः । “पञ्चधाग्नीन् व्यक्रामत् । विराट्सृष्टा प्रजापतेः । ऊर्द्धारोहद्रोहिणी । योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिः” [९०] इति । सर्वाणीति यजमान उपतिष्ठत इत्यनुवर्त्तते । प्रजापतेः सन्-न्धिनी येयं सृष्टा विराट् विशेषेण राजमाना गोशरीरधारिणी तानेतानग्नीन् पञ्चधा व्यक्रामत् विभज्य क्रान्तवती । अस्मिन् प्रदेशे गार्हपत्य अस्मिन्नाहवनीय इत्येवं पदेनाक्रम्य दर्शित-वतीत्यर्थः । सा पुनः स्वस्याः प्रयोजनविशेषमेव पश्यन्ती ऊर्द्धा-भिमुखी युष्मोकमारोहत् । आरुह्य च रोहिण्यभूत् । सा चाग्ने-र्यानिः कारणभूता प्रतिष्ठाहेतुश्च रोहिणीनक्षत्रेऽग्रेराधेयत्वात् ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

उद्धन्य भूमिमुद्धन्ति ब्रह्मोदेवीरवोचति ।
 वैश्वेति सिकतान्नुष्य चदेत्पूषान् वपेत्तथा ॥
 ऊतीराखुकरीषश्चोर्जं वल्लीकवपां प्रजा ।
 सूदं यस्य तु वाराहीसूदं यत् पद्मपत्रकम् ॥
 याभिस्तु बर्हरी अग्ने स्पर्षमश्वेति पिष्यसम् ।
 ऊर्जं औदुम्बरं गायन् द्वाभ्यां पर्णं यया ब्रमीम् ॥
 यत्ते विकङ्कतं यत्तेऽग्निं दग्धं तथा तद्दम् ।
 चिचीत्यश्वत्यसमिधोऽश्वत्यादरणिमन्त्रणम् ॥
 यो अश्वारण्युपादानं चं त्वासम्भारसादनम् ।
 प्रवे ब्रह्मोदने होमस्तस्त्रिभिः समिधः चिपेत् ॥
 समिध्निभिस्तु राजन्यस्त्रां चयेष तु वैश्वकः ।
 प्रजा अजं प्रबभ्राति मही अरषिवीक्षणम् ॥
 आरौराणी प्रगृह्णाति अत्विद्वाभ्यान्तु मन्त्रणम् ।
 अनृवाच्यं नियम्याय ब्रह्मै राचौ समिधते ॥
 जातं द्वाभ्यां प्रातरग्नावरणी निष्टपेत्तथा ।
 अथेति स्नानमुद्धृत्यादग्नेस्तु सिकता वपेत् ॥
 सन्मोद्वाभ्यान्तु सम्भारान् वानस्यत्यान् प्रसंसृजेत् ।
 अगद्वाभ्यामन्युपस्थानं दिवस्त्रा पश्चिमानसम् ॥
 आधत्ते जीवणं त्वग्निमश्चलौ धारयेत् प्रजाः ।
 जातं प्राणित्यहं पूर्वानसाधानेऽभिमन्त्रयेत् ॥
 प्राणे त्वा पश्चिमाधानं सुगार्हत्यभिमन्त्रणम् ।

इमाः प्राञ्चोऽभियान्योजस्त्रिभिरुद्यन्त्येऽग्नयः ॥

प्राचीत्रिभिः पूर्वयानं यदि वज्रमभिमन्त्रणम् ।

प्राणं द्वाभ्यां सर्व्ववज्जेराधीनं ह्यनुमन्त्रयेत् ॥

उपस्थितिर्नर्यपञ्च चतुर्व्वेदिं समीचते ।

इह गन्तुरपस्थानं पञ्चसर्वाग्निमन्त्रणम् ॥

अत्राधानगता मन्त्रा द्वासप्ततिरुदीरिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
लक्षणयजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके आधानमन्त्रा उक्ताः । तावताधानं समा-
प्तम् । अथ पञ्चखनुवाकेषु गवामथने केषिद्विशेषा उच्यन्ते ।
तत्रास्मिन्ननुवाके विषुवन्नामके मुख्यमहः । तदुभयपार्श्व-
र्त्तीनि चत्वार्य्यहान्युच्यन्ते । तदेतद्विधत्ते । “नवैतान्यहानि
भवन्ति । नव वै सुवर्गा लोकाः । यदेतान्यहान्युपयन्ति । नव-
स्वेव तत्सुवर्गेषु लोकेषु सन्निषः प्रतितिष्ठतो यन्ति” इति । षष्ठे
मासि षड्विंशतिसंज्ञाकेष्वहस्तु गतेषु अवशिष्टानि चत्वार्य्यहानि
तत ऊर्द्धं विषुवन्नामकमेकं मुख्यमहः । ततोऽप्यूर्द्धमुत्तरमासषट्-
स्यादौ चत्वार्य्यहानीत्येवमेतानि नवसंज्ञाकान्यहान्यनुष्ठेयानि ।
व्युष्टाभिर्लोकपालैः परिपालिता अष्टसंज्ञाकाः स्वर्गा लोकाः
तेषां मध्ये कश्चिदूर्द्धदिग्वर्त्ती स्वर्ग इत्येवं नवसंज्ञाकाः स्वर्गाः ।

तेषु नवस्वपि तेन यथोक्तानुष्ठानेन प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तो गच्छन्ति ॥

अत्र कश्चिच्छाखान्तरीयं पञ्चमुपन्यस्यति । “अग्निष्टोमाः परःसामानः कार्या इत्याहुः । अग्निष्टोमसम्मितः सुवर्गो लोक इति । द्वादश्याग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि । द्वादश मासाः संवत्सरः” इति । परांसि उक्तवृत्तराणि सामानि येषु अहर्विशेषेषु ते परःसामानः । तेषु विषुवतोऽङ्गः परस्तादुपरिष्टाच्च त्रयस्त्रयः ते षड्यग्निष्टोमात्मकाः कर्त्तव्या इति शाखान्तराध्यायिन आहुः । तत्रायं हेतुः । अग्निष्टोमेन सदृशः स्वर्गः तत्कथमिति तदुच्यते । अग्निष्टोमस्य द्वादशसङ्ख्यानि स्तोत्राणि विद्यन्ते । प्रातःसवने वहिष्यवमानाख्यमेकं स्तोत्रं चत्वार्याज्यस्तोत्राणि । माध्यन्दिने सवने माध्यन्दिनपवमानाख्यमेकं स्तोत्रम् । पृष्टस्तोत्राणि चत्वारि । तृतीयसवने आर्भवपवमानाख्यमेकं स्तोत्रम् । अज्ञायज्ञियं द्वितीयम् । तदेवं द्वादश स्तोत्राणि सङ्ख्यासाम्यात् मासद्वारा संवत्सरसम्पत्तौ सत्यां स्वर्गवाशिना संवत्सरदेवेनाग्निष्टोमः समो भवति ॥

तमेतं शाखान्तरपञ्चं दूषयित्वा स्वपञ्चं विधत्ते । “तत्तन्मसृर्क्षम् । उक्थ्या एव सप्तदशाः परःसामानः कार्याः [१] । पञ्चो वा उक्थानि । पशूनामवर्द्धे” इति । परःसामाख्या अहर्विशेषा अग्निष्टोमरूपा इति यदन्यैरुक्तं तत्तथा । न सृर्क्षं न द्रष्टव्यम् । सृर्क्षदर्शने इति धातुः । कथं तर्हीति तदुच्यते । उक्थनामकानि द्वादशभ्यः स्तोत्रेभ्य उपरितनानि त्रीणि

सोत्राणि यस्मिन् कृतौ सोऽयमुक्थ्यः । तादृशा एव परःसामाख्या अहर्विशेषाः सप्तदशसोमयुक्ता कर्त्तव्याः । यानि त्रीण्युक्थ्यसोत्राणि तानि पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशव एव । तस्मादुक्थ्यानुष्ठानं पशुप्राप्तये भवति ॥

उभयपार्श्ववर्त्तिभ्यः परःसामाख्येभ्योऽहर्विशेषेभ्यः पुरस्तादुपरिष्टाच्च द्वे अहनी विधत्ते । “विश्वजिदभिजितावग्निष्टोमौ” इति । विश्वजिदाख्यो योऽयमेकाहः स उक्थ्येभ्यः पुरस्तात्कर्त्तव्यः । स च षष्ठे मासि सप्तविंशे दिने प्राप्नोति । अभिजिदाख्योपर एकाहः । स च परःसामभ्य उपरिष्टात्कर्त्तव्यः । तथा सति विषुवत उपरितने मासि चतुर्थदिने प्राप्नोति । तावेतावग्निष्टोमौ द्वादश सोत्रयुक्तावेव कार्य्या ॥

अथ पूर्वोक्तान्यहानि प्रशंसति । “उक्थ्याः सप्तदशाः परःसामानः । ते सःस्तुता विराजमभिसम्पद्यन्ते । द्वे चर्चावतिरिच्येते । एकया गौरतिरिक्तः । एकयायुक्त्तः । सुवर्गो वै लोको ज्योतिः । ऊर्गिर्वराट् [१] । सुवर्गमेव तेन लोकमभियन्ति” इति । विषुवतः पुरस्तादुपरिष्टाच्च सप्तदशसोमयुक्ताः परःसामाख्या अहर्विशेषा उक्थ्यरूपा ये पूर्व्ये विहिताः सन्ति । तेषु विद्यमानाः सोत्रविशेषा विराजं दशसङ्ख्या सम्पद्यन्ते । तत्रकारस्तु सामवेदविहितप्रकारेण गणयित्वा द्रष्टव्यः । ते च परःसामानः पूर्व्यस्मिन् पक्षे ज्योतिर्गौरायुरित्येवमनुक्रमेण कर्त्तव्याः । उत्तरस्मिन् पक्षे आयुर्गौर्ज्योतिरित्येवं व्युत्क्रमेण कर्त्तव्याः । तत्र तत्र सामवेदोक्तप्रकारेण

गौर्नामकः क्रतुरेकया स्तोत्रियया दशसङ्ख्याभ्योऽतिरिच्यते ।
 आयुर्नामकः क्रतुरेकया न्यूनः । तद्योद्भवयोर्मैत्रनेन पुनरपि
 षट्सङ्ख्या पूर्यते । किञ्चित्तेषु योऽयं ज्योतिरहर्विशेषः स्वर्गप्रका-
 शकत्वात्स्वर्ग एव । या च विराड्रूपा लक्षणभृता दशसङ्ख्या
 सेयमूर्धसस्वरूपा । तेन तादृशेन परःसामानुष्ठानेन स्वर्ग-
 लोकमभिजयन्तीति ॥

अथैतेषु षट्सु परःसामसु पृष्ठस्तोत्रगतानि क्रमेण विध-
 न्ते । “यत्परः रायन्तरम् । तत्रथमेऽहन् कार्यम् । दृहद्वि-
 तीये । वैरूपं द्वितीये । वैराजं चतुर्थे । शाकरं पञ्चमे । रैवतः
 षष्ठे । तद् पृष्ठेभ्यो नयन्ति” इति । पूर्वपक्षवर्तिनि प्रथमे
 परःसाम्नि ज्योतिराख्ये रथन्तरेण निष्पाद्यं रायन्तरं यत्पृष्ठ-
 स्तोत्रं तत्कर्त्तव्यम् । द्वितीयेऽह्नि गौर्नामके दृहत्साम्नि निष्पाद्यं
 पृष्ठस्तोत्रं कार्यम् । आयुर्नामके द्वितीये वैरूपसामयुक्तं पृष्ठ-
 स्तोत्रं कार्यम् । विषुवत ऊर्द्धभाविन्यायुर्नाम्नि चतुर्थे परः-
 साम्नि वैराजसामयुक्तं पृष्ठस्तोत्रम् । पञ्चमे गौर्नाम्नि शाकरं
 सामयुक्तं पृष्ठस्तोत्रम् । ज्योतिर्नाम्नि षष्ठे रैवतसामयुक्तं पृष्ठ-
 स्तोत्रम् । तद् तेनैव प्रकारेणानुतिष्ठन् एतान्यहानि पृष्ठेभ्यो
 पृष्ठषडहगतेभ्योऽहर्भ्य उपरि नयन्ति । अद्यप्येतानि ज्योति-
 रादीनि अभिस्रवषडहगतान्यहानि । तथापि रथन्तरादि-
 पृष्ठस्तोत्रयोगात्पृष्ठषडहगतान्येव सम्पद्यन्ते इत्यर्थः ॥

अथैतेष्वहस्वतियाह्वविशेषान् विधन्ते । “सन्ततय एते यहा-
 म्दहान्ने [३] अतियाह्वाः परःसामसु । इमानेवैतैर्षीकान्त्स-

मन्वन्ति” इति । संहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके देवा वै यद्यज्ञेनावरन्धतेत्यस्मिन् षष्ठेऽनुवाके परःशब्दाभिधेयास्तयोऽतिघाह्या विहिताः । तत्राङ्गस्त्रौषधीभ्यो गृह्णामीति प्रथमस्य मन्त्रः । ओषधीभ्यस्त्रा प्रजाभ्यो गृह्णामीति द्वितीयस्य मन्त्रः । प्रजाभ्यस्त्रा प्रजापतये गृह्णामीति तृतीयस्य मन्त्रः । एभिर्मन्त्रैः परःशामसु ज्योतिर्गौरायुरित्येतेष्वहःसु प्रतिघाह्यनामका यहाः सन्ततयः सन्तता यहीतव्याः । प्रथमेऽङ्गि प्रथमो द्वितीयेऽङ्गि द्वितीयकृतीयेऽङ्गि तृतीयः । इत्येवं सान्तत्यम् । एतैः सन्ततं गृहीतैरिमान् भूरादीन् चीन् लोकान् सन्ततान् कुर्वन्ति ॥

अथ विषुवत ऊर्द्धभाविषु परःशामसु व्युत्क्रमेण तानेव यहान् विधत्ते । “मिथुना एते यहा गृह्णन्ते । अतिघाह्याः परःशामसु । मिथुनमेव तैर्यजमाना अवरन्धते” इति । एते यहाः पूर्वेष्वहःसु अनुक्रमगता उत्तरेष्वहःसु व्युत्क्रमगताः । एतच्च तत्रैव संहितायामेव स्पष्टमाह्वातम् । पूर्वेष्वहःस्वितः पराह्वा गृह्णन्ते । उत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाह्वा गृह्णन्त इति । उत्तरगतान्यहान्यपि आयुर्गो ज्योतिरित्येवं व्युत्क्रमगतानि । एवञ्च सति प्रथमषष्ठयोर्ज्योतिराख्योरङ्गोरङ्ग इत्यादिमन्त्रयुक्तोऽतिघाह्यो द्विरावृत्तः । गोनाह्वा द्वितीयपञ्चमयोरौषधीभ्य इति मन्त्रयुक्तोऽतिघाह्यो द्विरावृत्तः । आयुर्नाह्वास्तृतीयचतुर्थयोः प्रजाभ्य इति मन्त्रयुक्तोऽतिघाह्यो द्विरावृत्तः । एवं सत्येते मिथुनरूपाः सम्यद्यन्ते । तैर्यजमाना मिथुनं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ विषुवद्दिने पृष्ठसोत्रगतं साम विधत्ते । “बृहत्पृष्ठं भवति । बृहद्दे सुवर्गो लोकः । बृहत्तैव सुवर्गं लोकं यन्ति” इति । बृहत्साधः स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात्तद्रूपत्वम् ॥

पृष्ठसोत्रे सामविशेषं विधाय पवमानसोत्रे सामविशेषं विधत्ते । “त्रयस्त्रिंशि नाम साम । माध्यन्दिने पवमाने भवति [४] । त्रयस्त्रिंशद्दे देवताः । देवता एवावबन्धते” इति । त्रयस्त्रिंशीति कस्यचित्साधो नामधेयम् । तच्च साम माध्यन्दिने पवमानाख्ये सोत्रे गायेत् । देवतानामियं सङ्ख्या त्रिंशत्त्रयश्च गणिन इत्यादिमन्त्रे प्रसिद्धा ॥

इदानीं विषुवत उत्तरेषु परःसामसु पूर्वोक्तविपरीतक्रमं विधत्ते । “ये वा इतः पराञ्च संवत्सरमुपयन्ति । न हैनन्ते स्वस्ति समश्रुवते । अथ येऽमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । ते हैनन्ते स्वस्ति समश्रुवते । एतद्वा अमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । यदेवम् । घोह खलु वाव प्रजापतिः । स उ वेवेन्द्रः । तद् देवेभ्यो नयन्ति [५]” इति । ये यजमाना इतो भूलोकरूपादङ्ग इत्यादिमन्त्रयुक्तादतियाद्यादारभ्य पराञ्चमनुक्रमगतमेव संवत्सरमनुतिष्ठन्ति । ते यजमाना एतं क्रतुं स्वस्ति चेमेण न समश्रुवते न सम्यक् प्राप्नुवन्ति । ये तु विषुवत ऊर्ध्वं अमुतो द्युर्लोकरूपात्प्रजाभ्यस्वेत्यादिमन्त्रयुक्तात्तृतीयादतियाद्यादारभ्यार्वाञ्चं व्युत्क्रमगतं संवत्सरक्रतुमनुतिष्ठन्ति । त एव यजमाना एतं क्रतुं स्वस्ति चेमेण समापयन्ति । एवमतियाद्याणां व्युत्क्रममनुष्ठानं यदस्ति एतेनैव प्रकारेण अमुतोऽन्तादारभ्यार्वाञ्चं व्युत्क्रम-

मगतं संवत्सरमनुतिष्ठन्तो भवन्ति । तस्मादेवमनुतिष्ठेदित्यर्थः ।
यः संवत्सरसत्रात्मकः प्रजापतिः स एवेन्द्रो देवानामधिपतिः ।
तस्मात्कारणाद् देवेभ्यो नयन्ति । देवार्थमेवेनं क्रतुमधिति-
ष्ठितवन्तो भवन्ति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्राकाशे
छण्णायजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

॥ १ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽनुवाके नवाहानि विहितानि । अथ तृतीयेऽनु-
वाके तेषां मध्यमेऽङ्गि विषुवति केचिद्विशेषा उच्यन्ते । पूर्वव
षड्दिनेषु पराञ्चोर्वाञ्चस्य चेऽतिग्राह्या विहिताः । तानुभय-
विधानस्मिन्विषुवत्यङ्गि विधत्ते । “सन्ततिर्वा एते गृहाः । य-
त्परःसामानः । विषूचीं दिवाकीर्त्थम् । यथा ग्राह्यायै पच-
सी । एव५ संवत्सरस्य पचसी । यदेतेन गृह्येरन् । विषूची
संवत्सरस्य पचसी व्यवस्य५सेयाताम् । आर्त्तिमार्च्छेयुः । यदेते
गृह्यन्ते । यथा ग्राह्यायै पचसी मध्यमं व५मभिसमायच्छति ।
[१] । एव५ संवत्सरस्य पचसी दिवाकीर्त्थमभिसन्तन्वन्ति ।
नार्त्तिमार्च्छन्ति” इति । परःसामग्र्येण तदहर्गताः पूर्वोक्ताः
पराञ्चोर्वाञ्चस्यतिग्राह्या स्रक्ष्यन्ते । तादृशा ये सन्ति ते
सन्तिरूपा अविच्छेदकानि रञ्जुस्थानीयाः । यत्तु दिवा-
कीर्त्थमहः सोऽहर्विशेषो विषुवान् । दिवैव कीर्त्थं सर्वमनुष्ठेयं

न तु रात्राविति दिवाकीर्त्त्यं विष्वक् परस्परविपरीतत्वेन वर्त्त-
 मानावुभौ पक्षौ यस्याहर्विशेषस्य मोऽयं विषुवान् । तदेतदह-
 र्त्सौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टीक्रियते । लोके ग्रैढां ग्रासां कुर्बन्तो
 मध्ये उन्नतान् स्तम्भान् स्थापयित्वा तेषामग्रे तिर्यग्बंधं दीर्घं प्रति-
 ष्ठाप्य तदाधारेणोभौ ग्रासापक्षौ निर्दिशन्तीते । यथा लौकिकी-
 ग्रासा एवमत्रापि संवत्सरसत्ररूपा ग्रासा तस्याश्च विषुवानेव
 स्तम्भायगतबंधस्थानीयः पूर्वोत्तरमासषट्कद्वयं पक्षद्वयस्थानी-
 यम् । तत्र पूर्वोत्तरेषु परःसामसु षडहःसु मध्यमे च विषुवति
 गृह्यमाणा अतिग्राह्या पृष्ठबंधपक्षद्वयबन्धनरञ्जुस्थानीयाः ।
 एवं सति यद्येतेऽतिग्राह्याः परःसामसु विषुवति च न गृह्ये-
 रन् तदा संवत्सरस्य पार्श्वद्वयवर्त्तिनौ पक्षौ विष्वग्गतिसन्तौ
 विस्त्रस्तौ विनष्टौ भवेताम् । ततो यजमाना आर्त्तिं प्राप्नुयुः ।
 यदि तु अतिग्राह्या गृह्यन्ते । तदानो यथा लोके ग्रासायाः
 पक्षद्वयं मध्यमेन वंशेन सह पुरुषो रज्जा दृढं बभ्राति एवमस्य
 संवत्सरसत्रस्य पक्षस्थानीयं मासषट्कद्वयं वंशस्थानीयस्य दिवा-
 कीर्त्त्यस्योभयोः पार्श्वयोः तेन दिवाकीर्त्त्येन सह दृढं सन्त-
 ष्वन्ति । तस्मिंश्च सान्तत्ये सति यजमाना आर्त्तिं नाप्नुवन्ति ।
 तस्मात् परःसामस्त्रिव विषुवत्यपि सान्तत्यायातिग्राह्याः कर्त्त-
 व्या इति तात्पर्यार्थः ॥

अथविषुवत्यहनि स्तोमविशेषं यद्ब्रह्मविशेषञ्च विधत्ते ।
 “एकविंशमहर्भवति । शुक्राया यद्वा गृह्यन्ते । प्रत्युत्तरेषु सय-
 त्वाय” इति । त्रिश्रुत्पञ्चदशसप्तदशापेक्षया च एकविंशस्तोम

उक्ततः । एतदनुष्ठानेन ब्रह्मस्थानीयस्य विषुवतः प्रत्युत्तम्यै
प्रातिस्त्रिका प्रोक्तवन्धनाय भवति । यद्वासाद्यैर्वायव्याग्नेयत्वं
परित्यज्य शुक्रायत्नानुष्ठानेन सयत्वं भवति । षिञ् बन्धने
इत्यस्माद्भूतोऽत्यक्तः सचशब्दः । शुक्राययत्नसामर्थ्येन दृढबन्धनं
भवतीति भावः ॥

अथ तस्मिन् पशुविशेषमभियाह्य विशेषश्च क्रमेण विधत्ते ।
“सौर्य एतदहः पशुरालभ्यते । सौर्येऽतिघाह्यो गृह्यते ।
अहरेव रूपेण समर्द्धयन्ति । अयो अह्न एवैव बलिर्द्रियते”
इति । एतस्मिन्विषुवत्यह्नि सूर्यदेवताकः पशुरालभनीयः ।
अतिघाह्यश्च सूर्यदेवताको यहीतव्यः । तथा सति दिवाकी-
र्त्तस्याह्नः सूर्यसम्बन्धेन रूपं गृह्यं भवति । अपि चैतस्याह्नः
सूर्यसम्बन्धरूप एव बलिः पूजा कृता भवति ॥

विषुवद्दिनगतामतिघाह्यसङ्घां प्रशंसति । “सप्तैतदहर-
तिघाह्या गृह्यन्ते [२] । सप्त वै शीर्षस्थाः प्राणाः । असावादि-
त्यः शिरः प्रजानाम् । शीर्षस्त्रेव प्रजानां प्राणान् विदधाति ।
तस्मात्सप्तशीर्षन् प्राणाः” इति । परःसामसम्बन्धिनः अद्भ्यस्त्रौ-
षधीभ्य इत्यादिमन्त्रसाध्याः पराह्योऽर्वाह्यस्यतिघाह्याः षट्-
सङ्घा विषुवति विहिताः । तेषां मध्ये सौर्य एक एवमेते
सप्तसङ्घाकाः शिरोगतच्छिद्रवर्त्तिनश्च प्राणाः सप्त मथातिघा-
ह्यस्य देव आदित्यः ऊर्द्धवर्त्तित्वात् प्रजानां शिरःस्थानीयः ।
तथा सति प्रजानां शिरस्त्रेव प्राणाः स्थापिता भवन्ति । तस्मा-
ह्योके सर्वत्र शिरसि सप्त प्राणा गृह्यन्ते ॥

अथाष्टममतिपाद्यं विधत्ते । “इन्द्रो वृत्रं हत्वा । असुरान् पराभाष्य । स इमांलोकानभ्यजयत् । तस्यासौ लोकोऽनाभिजित आसीत् । तं विश्वकर्मा भूत्वाऽभ्यजयत् । यद्वैश्वकर्माणो गृह्यते [३] । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” इति । पुरा कदाचिदिन्द्रो वृत्रं हत्वा तदीयानसुरांसु तिरस्त्रत्य लोकान् वशीकुर्वन् स्वर्गं न वशीचकार । ततः स्वयं विश्वकर्मा भूत्वा तं स्वर्गमभ्यजयत् । अतो वैश्वकर्माणतिपाद्येन स्वर्गमभ्यजयो भवति ॥

परेद्युरदितिदेवताकमतिपाद्यं विधत्ते । “प्र वा एतेऽस्मा-ल्लोकाश्चवन्ते । ये वैश्वकर्माणं गृह्यते । आदित्यस्यो गृह्यते । इक्ष्णु-वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति” इति । वैश्वकर्माणः स्व-र्महेतुत्वात् । तेनास्माल्लोकान् प्रच्यवन्ते प्रच्युता भवन्ति । त-स्मादेतल्लोकप्रतिष्ठार्थमदितिदेवताकं गृह्णीयात् ॥

द्योऽयं विषुवति वैश्वकर्माणोऽतिपाद्यः । यस्य परेद्युरादि-त्याऽतिपाद्यः । तदुभयं प्रश्नमिति । “अन्योऽन्यो गृह्यते । विश्वा-न्येवाऽन्येन कर्माणि कुर्वाणावन्ति । अस्वामन्येन प्रतितिष्ठन्ति” इति । विषुवति वैश्वकर्माणोऽन्यः परेद्युरादित्याख्योऽन्यो गृ-ह्येत इति । एवमेकैकः पृथग्यहीतव्यः । तत्र विषुवत्यनुष्ठि-तेनान्येन वैश्वकर्माणे विश्वानि कर्माणि कुर्वाणा यजमानाः समाप्तिं प्राप्नुवन्ति । परेद्युरनुष्ठितेनादितिदेवताकेनान्येन भूमौ प्रतितिष्ठन्तीति ॥

उत्तरेष्वपि दिनेषु पर्यायेषु तद्गृह्येयं विधत्ते । “तावा-

पराह्वात्संत्सरस्यान्योऽन्यो गृह्यते” इति । संवत्सरसत्रस्य द्वा-
वर्द्धौ तत्र यः परोऽर्द्ध उत्तरषण्मासात्मकः तत्समाप्तिपर्यन्त-
मेकस्मिन्दिने वैश्वकर्षणः परेद्युरादित्य इत्येवं ग्रहद्वयमनुष्ठेयम् ॥

उत्तरमासषट्कस्योपाग्ये दिने तयोर्भयोः प्रयोगं विधत्ते ।
“तावभौ सह महाव्रते गृह्यते । यज्ञस्यैवान्तं गत्वा । उभयो-
र्क्षाकथेः प्रतितिष्ठन्ति” इति । महाव्रतदिवसो यज्ञस्थान्तः ।
परेद्युरेव सत्रमाससमाप्तेः । तत्र ग्रहणे सति यज्ञसमाप्तौ लोक-
द्वये प्रतिष्ठा भवति । सोऽयं ग्रहग्रहणप्रकारः सूत्रे स्पष्टमभि-
हितः । तानूर्ध्वानाटन्तांश्च विधुवति तेषां मध्ये सौर्यं उदुत्वं
जातवेदसमित्येतस्मिन्नेवाहनि वैश्वकर्षणामतिपाद्याणांमष्टमं
गृह्णाति वाचस्यतिं विश्वकर्षणामिति शोभ्रूते आदित्यं मही-
मूषुमातरमिति । तावेवमेव व्यत्यासं गृह्णात्यामहाव्रतात्तौ स
महाव्रतेति ॥

अथ विधुवति शस्त्रविशेषं विधत्ते । “अर्क्यमुक्यं भवति ।
अन्नाद्यस्यावरुथै” इति । अर्चनीयो देवोऽर्कसत्सम्बद्धमुक्य-
शस्त्रमर्क्यं तच्छर्चनीयम् । अर्को वै देवानामन्नमिति श्रुत्यन्त-
रादन्नप्राप्तिर्युक्ता ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाके विषुवद्दिनेऽतियाज्ञविशेषा उक्ताः । अथ चतुर्थे तस्मिन्नेव दिने दिवाकीर्त्यनामानि सामान्युच्यन्ते । यद्विहितं पूर्वानुवाके एकविंशमहर्भवति इति तदिह तावदादौ प्रशंसति । “एकविंश एष भवति । एतेन वै देवा एकविंशेन । आदित्यमित उक्तमऽ सुवर्गे लोकमारोहयन् । स वा एष इत एकविंशः । तस्य दशावरसादहानि । दश परस्तात् । स वा एष विराज्युभयतः प्रतिष्ठितः । विराजि हि वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः । तस्मादन्तरेणौ लोकौ यन् । सर्वेषु सुवर्गेषु लोकेष्वभितपस्तेति” [१] इति । एष विषुवानेकविंशकसोमको भवति । एतेनैकविंशकसोमेन पुरा देवा इतो भूलोकादुत्कृष्टतमं स्वर्गलोकं प्रति आदित्यमारोहयन् । न केवलमेकविंशकसोमयोगेनाऽऽ एकविंशत्वम् । किन्तु इतोऽपि कारणात् स एव विषुवानेकविंशः किन्तत्कारणमिति तदुच्यते । तस्य विषुवतोऽधोभागे अभिञ्जवः षडहं व्यतिरिक्तानि दशाहानि विद्यन्ते । तद्यथा । पृथ्वः षडहः । अभिजिदेकाहः । चयः परःसामानो हविर्विशेषाः । इत्येवं दशाहानि । तथा विषुवत ऊर्द्धमपि । तथाहि । आचृत्त्या चयः परःसामानः । अभिजिदेकाहः । पृथ्वः षडहः । इत्येवं दशाहानि । सोऽयं विषुवानुभयतो दशसञ्ज्ञायुक्तत्वेन विराज्रूपेऽहःसङ्गे प्रतिष्ठितः । यस्मादेष विषुवानुभयतो विराजि प्रतिष्ठितः । तस्मादेतदीयेनैकविंशेन स्वर्गमाहूढ आदित्योऽपि उभयतोऽस्मिन्

सङ्करूपे विराजि प्रतिष्ठितः । अधस्तात्पञ्चगतानि रश्मयः ।
 उपरिष्ठात्पञ्चगतानि । यदा प्रधानभूता रश्मयोऽधस्ताद्
 उपरिष्ठाद् तस्माद्विराजि प्रतिष्ठितत्वादनयोर्लोकयोर्मध्ये
 सञ्चरन् आदित्य ऊर्द्धस्थितेषु सुखोकादिषु स्वर्गेषु अधस्थितेषु
 च भौमेषु पातालवर्तिषु च स्वर्गेषु स्वकीयरश्मिभिस्तपन्
 सञ्चरति । एवमादित्यसदृशत्वाद्यं विषुवान् प्रशस्तः ॥

अथ विषुवति दिवाकीर्त्तयामानि विधत्ते । “देवा वा आ-
 दित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य । पराचोऽतिपादादविभयुः । तं ह-
 न्देभिरदृष्ट्वन्मृत्यै । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य ।
 अवाचोऽवपादादविभयुः । तं पञ्चभीरश्मिभिरुदवयन् । तस्मा-
 देकविंशेऽहन् पञ्च दिवाकीर्त्तयानि क्रियन्ते । रश्मयो वै दि-
 वाकीर्त्तयानि” इति । स्वर्गलोकगतो योऽयमादित्यस्तस्य परा-
 चोऽतिपादात्पुनरावृत्तिरहितात् ऊर्द्धभाविनोऽतिगमनाद्देवा
 भीताः आदित्यो निरवधिकमूर्द्धं गच्छति न तु स्वर्गे स्थास्य-
 तीति भीताः तत्परिहाराय तमादित्यं सवनगतैर्गायत्र्यादि-
 भिरुन्देभिरदृष्ट्वन् स्तम्भितवन्तः । रज्जुभिर्बद्धमिवाकुर्वन् ।
 तस्माद्भृत्यै हन्दांसि भवन्ति । ततो देवा आदित्यस्यावाचोव-
 षादधःपतनादविभयुः । तत्परिहाराय पञ्चभी रश्मिभिरा-
 दित्यमुदयञ्जुदवपन् ऊर्द्धमुत्तम्भितवन्तः । तस्मादेकविंशे विषु-
 वत्यङ्गि दिवाकीर्त्तयानामकानि पञ्चसामानि कर्त्तव्यानि । तानि
 सद्योक्तपञ्चरश्मिस्थानानि ॥

अथ सामान्यतो विहितानि पञ्चसामानि विज्ञेयाकारेषु

विधत्ते । “ये गायत्रे । ते गायत्रीषूक्तारयोः पवमानयोः [२] । महादिवाकीर्त्यं हेतुः पृष्ठम् । विकर्षं ब्रह्मसामम् । भासोऽग्निष्टोमः” इति । गायत्रीकन्दोयुक्ते प्रातःसवने दिवैव कीर्त्तनीये भ्राजभासाख्ये ये सामानः ते एवोक्तारयोर्माध्यन्दिना-
र्भवपवमानयोर्गायत्रीकन्दस्काखुत्तु गातव्ये । महादिवाकीर्त्य-
नामकं यत् साम तद्द्वेदसम्बन्धिपृष्ठस्तोत्रे कार्यम् । तथा वि-
कर्षनामकं यत्तद्ब्रह्मसामकार्यम् । तदेतदुभयं चतुर्षु पृष्ठस्तो-
त्रेषु प्रथमतः सन्त्यते । भासाख्यं यत्साम तत्तृतीयसवनेऽ-
ग्निष्टोमसामकार्यम् । येनाग्निष्टोमः समाप्यते तदग्निष्टोमसाम ॥

एवं त्रिषुवति सामानि विधाद्य पुनरप्युभयतः स्थितानां
परःसाम्नां स्तुतिः क्रियते । “अथैतानि पराणि । परैर्वै देवा
आदित्यं सुवर्गं लोकमपारयन् । यदपारयन् । तत्पराणां
परत्वम् । पारयन्त्येनं पराणि । य एवं वेद । अथैतानि स्य-
राणि । स्यरैर्वै देवा आदित्यं सुवर्गं लोकमस्यारयन् । यद-
स्यारयन् । तत्स्यराणां स्यरत्वम् । स्यारयन्त्येनं स्यराणि ।
य एवं वेद [३]” इति । पूर्वोक्तविधिव्यवच्छेदार्थोऽथशब्दः ।
एतानि पुरस्तादुपरिष्ठाच्च कर्त्तव्यानि परःसामाख्यानि अहा-
नि पराणि परशब्दाभिधेयानि तत्कथमिति तदुच्यते । पुरा
देवाः परास्यैरेतैरहोभिरेवादित्यं स्वर्गं लोकमपारयन् प्रा-
पितवन्तः । अतः पारयन्त्येभिरिति व्युत्पत्त्या परत्वं सम्पन्नम् ।
य एवं परत्वं जानाति । तमेनं पुरुषं पराख्यान्वहानि अ-
भीष्टफलसमाप्तिं प्रापयन्ति । अपि चैतानि स्यरशब्देनाप्यभि-

धीयन्ते । स्वारयति प्रीणयत्येभिरिति स्वरत्नम् । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ब्रह्मयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे दिवाकीर्त्यनामकानि सामानि विहितानि । अथ
पञ्चमे पञ्चमोऽभिधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘अथ पञ्च-
मृत्तिराग्नेयं प्रायणीय आस्रभन्ते । शोभते सारस्वतीं मेघीम् ।
एवं विहितानेकादग्निनामस्रहमास्रभन्ते । सौर्यं विधुवत्पुरा-
स्रभन्तेषामेवोपाकुर्वतां द्वादशाहीयस्य दशरात्रस्य सप्तदश
उक्थो द्वात्रिंशतमेकादग्निन्योपवृज्यन्ते नवाहान्यतिरिच्यन्ते ।
तेषु गथानतिरिक्तपञ्चमास्रभन्ते । वैष्णवं वामनमेकविंशमै-
न्द्राग्रं त्रिणवे वैश्वदेवम् । त्रयस्त्रिंशे द्वावापृथिव्यां धेनुं प्रथमे
हृन्दे मे तस्या एव वायव्यं वत्सं मध्यमे आदित्यामविंशमा-
मुक्तमे मैत्रावरुणीमविवाक्ये प्राजापत्यमृषभं तृपरं महाव्रत-
माग्नेयमुदनीय इति ॥ तत्रोक्तान् वैष्णवान् विधातुं प्रसूति ।
‘अप्रतिष्ठां वा एते गच्छन्ति । येषां संवत्सरेऽनाग्नेय । एका-
दग्निन्याप्यते’ इति । येषां यजमानानामसमाप्ते संवत्सरसचे
षति तत्समाप्तेः प्रागेव पञ्चैकादग्निनो समाप्यते । ते यजमानाः
संवत्सरसम्पूर्तिपर्यन्तं पञ्चभावादप्रतिष्ठां गच्छन्ति । आग्नेयः

दृष्ट्वापीवः सारस्वती मेधी वभ्रुः सौम्य इत्याद्यनुवाके षष्ठमकाण्ड-
गते पञ्चेकादशिनो समाप्ताता । सेयं संवत्सरगतेषु दिनेषु प्रति-
दिनमेकैकः पशुरित्येवं क्रमेण पुनः पुनरावर्त्तनीया । तथा
सति द्विपञ्चात्रदधिकत्रयसङ्ख्या तेखहस्तु द्वात्रिंशदेकाद-
शिन्यः समाप्यन्ते । इत ऊर्द्धं पुनरथेकादशिनो कर्त्तुमशक्या ।
नवानामेवाङ्गामवशिष्टत्वात्संवत्सरपूरणाय तावदष्टाहान्यवशि-
ष्टानि । मध्ये विषुवत एकाङ्कोऽधिकस्य प्रविष्टत्वाद् अत्र नवा-
हावशेषः ॥

तेषु नवसु पञ्चभावेन येयमप्रतिष्ठा प्राप्ता तर्हि वारयितुं
क्रमेण नवपशून् वैश्वदेवादीन् विधत्ते । “वैष्णवं वामनमाल-
भन्ते । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञमेवालभन्ते प्रतिष्ठित्यै । इन्द्रा-
ग्रमालभन्ते । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामागौ । ये एव
देवते अयातयाम्नी । ते एवालभन्ते [१] । वैश्वदेवमालभन्ते ।
देवता एवावरुन्धते । द्यावापृथिव्यां धेनुमालभन्ते । द्यावा-
पृथिव्योरेव प्रतितिष्ठन्ति । वायव्यं वत्समालभन्ते । वायुरेवैभ्यो
यथायतनाद्देवता अवरुन्धे । आदित्यामविं वज्रामालभन्ते ।
इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । मैत्रावरुणीमा-
लभन्ते [२] । मित्रेष्वैव यज्ञस्य स्विष्टं ब्रमयन्ति । वरुणेषु
दुरिष्टम् । प्राजापत्यं त्वपरं महाव्रत आलभन्ते । प्राजापत्यो-
ऽतिग्राह्यो गृह्यते । अहरेव रूपेण समर्द्धयन्ति । अथो अङ्ग
एवैष बलिर्द्ध्यते । आग्नेयमालभन्ते प्रतिप्रद्यात्यै” इति ।
प्राजापत्याभ्यां पशुतिग्राह्याभ्यां महाव्रताख्यमहः प्राजापति-

सम्बन्धात् खानुकूलेन रूपेण समृद्धं भवति । अपि च प्रजा-
पतिसम्बन्धोऽस्याऽहोऽस्तीति एवं पूजा च सम्पद्यते । आग्नेये-
न च पशुना अग्निप्रकाशवद्बुद्धिप्रकाशरूपं प्रज्ञानं सम्पद्यते ।
स्पृष्टमन्वत् ॥

तानेतान् पशून् देवताद्वारा प्रत्येकं प्रशंस्य जातिद्वारा पुनः
प्रशंसति । “अजपेतान्वा एते पूर्वैर्मासैरवबन्धते । यदेते गव्याः
पशव आस्रभ्यन्ते । उभयेषां पशूनामवबन्धे” इति । आग्नेयः
कृष्णधीव इत्यादिकाः सर्वेऽप्यजाः तेष्वन्तिमः पेतो गाक्षित-
दृषणः । अजास्र पेतान्वाजपेतान्वाः तानजपेतानेव पशून् पूर्वै-
र्मासैरेते यजमानाः प्राप्नुवन्ति । इदानीं विधीयमानपशुयुक्त-
दिनेभ्यः पूर्वेषु मासेषु तादृशानामेव पशूनामास्रभवादेतेषु
तु विधीयमानेषु पशुषु धेन्वादयो गव्याः सन्ति । तदास्रभवे
पशूनामुभयेषां पूर्वमास्रभवानामजानामिदानीमास्रभयमानानां
गव्यानाञ्च प्राप्तिर्भवति ॥

पुनरपि व्यतिरेकमुखेन तानेव पशून् प्रशंसति । “यद-
तिरिक्तामेकादशिनोमास्रभेरन् । अप्रियं भाद्रव्यमभ्यतिरि-
च्येत । यद्वै द्वौ पशू समस्येयुः । कनीय आयुः कुर्वीरन् । य-
देते ब्राह्मणवन्तः पशव आस्रभ्यन्ते । नाप्रियं भाद्रव्यमभ्यति-
रिच्यते । न कनीय आयुः कुर्वते” [३] इति । अत्रावशिष्टे-
ष्वपि दिनेषु एकादशिन्येव आस्रभ्येति दुरायहात् यो मन्वते
स प्रष्टव्यः, किं वत्सरादूर्द्ध्वदिनद्वयेनातिरिक्ता सेयमेकादशि-
न्यास्रभ्यया किंवा चरमयोर्दयोर्दिनयोर्द्वौ द्वौ पशू समस्था-

सम्भवाविति । नाद्यः । दिनातिरेके सति अप्रियस्य भाद्रव्य-
स्याभिवृद्धिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । एकादशिन्या दिनसम्पूर्णा-
भावेनायुःस्यप्रसङ्गात् । अहो दोषद्वयपरिहारायानेन ब्रा-
ह्मणेनोक्ताः पञ्चवः आसम्भनीयाः ॥

इति त्रिसाधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ण-
यजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥
॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे वैष्णवाद्या नव पञ्चवोऽभिहितः । अथ षष्ठे महा-
व्रतमुच्यते । तच्चादौ तच्छब्दनिवृत्तिद्वारेण प्रशंसति । “प्रजा-
पतिः प्रजाः सृष्ट्वा वृत्तोऽब्रयत् । तं देवा भूतानां रसं तेजः
सम्भृत्य । तेनैवमभिषज्यन् । महानववर्त्तिति । तस्महाव्रतस्य
महाव्रतत्वम् । महद् व्रतमिति । तस्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम् ।
महतो व्रतमिति । तस्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम्” इति । प्रजा-
सृष्टिव्यापारेण आन्तः प्रजापतिर्यदा अयनं कृतवान् तदा
देवाः सर्वेषां भूतानां मध्ये सारभूतं तेजः सम्याद्य तेन
तेजसा तमेन आन्तं प्रजापतिं चिकित्सितवन्तः । ततोऽयं प्र-
जापतिर्महानभूत् इत्युक्तवन्तः । यदिदं रसरूपं तेजः तदिदं
महाव्रताख्ये विश्वमानं हविः । तथासति महानववर्त्तिष्ठानेन
कर्षणेति व्युत्पत्त्या तस्य कर्षणो महाव्रतनाम सम्पन्नम् । यदा
कर्षणोऽस्य महाफलहेतुत्वेन महत्वात् महश्च तद् व्रतमिति

तद्भ्युत्पत्तिः । अथवा महतः प्रजापतेः औषधरूपत्वात्कहतो
व्रतमिति व्युत्पत्तिः ॥

तस्मिन् महाव्रताख्येऽङ्गि प्रधानभूतसोमं विधत्ते । “पञ्च-
विंश सोमो भवति [१] । चतुर्विंशत्यर्द्धमासः संवत्सरः ।
यदा एतस्मिन्संवत्सरेऽधिप्राजायत । तदसं पञ्चविंशमभवत्”
इति । एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृषामृचामावृत्ति-
विशेषेण सम्याद्यः पञ्चविंशतिसङ्ख्यायुक्तः सोमः कर्त्तव्यः । तत्र
चतुर्विंशतिसङ्ख्याया अर्द्धमासद्वारेण संवत्सरसम्पत्तिः । यच्चैत-
स्मिन् संवत्सरे अधिकमन्नमुत्पन्नं तत्पञ्चविंशतिसङ्ख्यापूरकम-
भवत् ॥

एवं प्रशस्तेन पञ्चविंशतिसोमेन युक्तस्याङ्गः स्थानविशेषं
विधत्ते । “मध्यतः क्रियते । मध्यतो ह्यन्नमशितं धिनोति । अथो
मध्यत एव प्रजानामूर्ध्वीयते” इति । संवत्सरस्य समाप्तिहेतो-
रतिरात्ररूपात् अन्तिमादङ्गः पूर्वभाविनेन संवत्सरमध्ये तद-
नुष्ठानम् । लोकेऽपि यदन्नमशितं सत् नात्यधिकं नात्यल्पं
भवति । तदेव मध्यमप्रमाणयुक्तं भोक्तारं प्रीणयति । अपिच
भुक्तो रसः शरीरमध्य एव स्थाप्यते । तस्मात् संवत्सरमध्येऽनु-
ष्ठानं प्रशस्तम् ॥

तस्मिन्नपि मध्ये पुनर्विशेषेण स्थापनं विधत्ते । “अथ यदा
इदमन्ततः क्रियते । तस्मादुदन्ते प्रजाः समेधन्ते । अन्ततः
क्रियते प्रजननाथैव” इति । अन्तिमादतिरात्रात् पूर्व्व्वहःसु
योऽन्तः संवत्सरस्योपान्तरूपो देशः तत्रैतदहः कर्त्तव्यम् ।

यद्येतद्यस्मादिदमेव महाव्रतमन्ते क्रियते । तस्मात्सोकेषु
उक्तवृत्तं ह्यस्यादिव्यापारस्यान्ते फलदशायां प्रजाः सम्बन्ध-
वर्द्धन्ते । तस्मात् प्रजावृत्तार्धमितरेषामङ्गामन्ते एत एवैतत्
कर्त्तव्यम् ॥

अस्याङ्गः पचिरूपत्वं परिकल्प्य तदवधवरूपेण सोमं वि-
धत्ते । “चिदृच्छिरो भवति [२] । वेधाविहितं हि शिरः ।
सोमवृत्तोरस्थि” इति । अक्षयात्मकमेकं सूक्तं तादृशानि
त्रीणि सूक्ताणि चिदृतोऽवयवा यस्य सोमस्य सोऽयं सोम-
स्तिवृत् । स च पच्याकारस्य शिरःस्थानीयः । सोकोऽपि शिर-
स्त्रिधा निर्भितं सोमकेषाम्भविः त्वक्, अस्थि प्रसिद्धम् । तदिदं
शिरसस्तैविध्यम् ॥

तस्य चिदृतसोमस्य पञ्चदश्यादिसोमवरावृत्तगानग्रहणं
वारयितुमूर्जमानं विधत्ते । “पराचा सुवन्ति । तस्मात्तत्-
सदृमेव । न मेद्यतोऽनुमेद्यति । न ह्यशतोऽनु ह्यशति” इति ।
आवृत्तिराहित्यं पराक्त्वं तादृशेन चिदृता सुतिं कुर्युः ।
यस्माच्छिरस्थानीयस्य चिदृत आवृत्तिर्नास्ति तस्मात्सोकोऽपि
चिदृतस्थानीयं तच्छिर एकरूपमेव न मेद्यतः स्यात्त्वं गच्छतः
शरीरस्यापि सम्बन्धी भूत्वा स्वयं न मेद्यति नु । न स्त्रीभ-
वति । तथा ह्यशतः ह्यश्रीभवतः शरीरस्य सम्बन्धी भूत्वा स्वयं
न ह्यश्रीभवति ॥

अथ पचदशस्थानीयं सोमदयं विधत्ते । “पञ्चदशोऽन्वः
पचो भवति । सप्तदशोऽन्वः । तस्माद्व्याप्स्यन्यतरमर्द्धमभिप्र-

र्यावर्त्तन्ते । अग्यतरतो हि तद्गरीयः क्रियते [३] इति । य-
स्माद्चान्यतरत एकस्मिन् पञ्चरूपे सप्तदशाख्ये सोमे तत् सोत्रं
गरीयः अधिकावृत्तिरूपम् । यस्मात्सोकेऽपि पक्षिण आकाशे
गच्छन्तः पर्यावर्त्तमानाद्दक्षिणं वामं वान्यतरमर्द्धमभिलक्ष्य
प्रवृद्धमिव कृत्वा पर्यावर्त्तन्ते ॥

योऽयं पूर्वत्र विहितः पञ्चविंशः सोमो भवतीति तं
मध्यशरीरत्वकल्पनया प्रशंसति । “पञ्चविंश आत्मा भव-
ति । तस्मान्मध्यतः पञ्चवो वरिष्ठाः” इति । आत्मा पञ्चाका-
रस्य महाव्रतस्य मध्यशरीरम् । यस्मादयं पञ्चविंशसोम इत-
रेभ्यस्त्रिवृदादिसोमेभ्यो भूयान् । तस्मात् पञ्चवो मध्यशरीर-
भागे वरिष्ठा स्त्रैल्ययुक्ता दृश्यन्ते ॥

अथ पुच्छस्थानीयं सोमान्तरं विधत्ते । “एकविंशं पु-
च्छम् । द्विपदासु सुवन्ति प्रतिष्ठित्यै” इति । योऽयमेकविंश-
स्थावृत्तिरूपः सोमः तत्पक्षिरूपस्य महाव्रतस्य पुच्छम् । तच्च
सोमं द्विपदासु सुवन्ति । पादद्वयेन हि मनुष्याः प्रति-
तिष्ठन्ति ॥

त्रिवृदादिसोमानामृत्विजाञ्च समुच्चयं विधत्ते । “सर्वेषु
सह सुवन्ति । सर्वेषु ह्यात्मनात्मन्वी । सहोत्पतन्ति” इति ।
योऽयं त्रिवृदादिकः पञ्चविंशान्तः सोमसङ्घः तेन सर्वेषां
सुतिं कुर्युः । ऋत्विजसु सर्वे सहैव सुतिं कुर्युः । यस्मात्सोके
सर्वेषात्मना कृत्स्नेनाप्यवयवसङ्घेन पञ्चपुच्छादिना पतङ्गः आ-
त्मन्वी अवयवी भवति । न त्वेकैकेनावयवेन । तस्माद्चापि सर्वे

नखाजितः प्राप्तवानिति चत्, एतेन खोमदन्तादिप्राप्तिमात्रेण
पुरुषः सर्वो नैव भवति । पुरुषस्य भोगसम्पूर्णत्वं नास्ति । अतो
भोगः परिपूर्णं परिमादः परितो हर्षहेतवो विनोदव्यापा-
राः कर्त्तव्याः । तैर्यापारैस्तान्यङ्गानि भोगपरिपूर्णानि प्रत्यु-
प्यन्ते स्थाप्यन्ते ॥

सामान्यतः व्यापारविशेषा उक्ताः । अथ विशेषाकारैश्चैकं
विधत्ते । “श्रौदुम्बरस्तस्यो भवति । ऊर्ध्वं अन्नमुदुम्बरः ।
ऊर्ध्वं एवास्त्राद्यस्यावहृष्टे” इति । आसन्दी श्रौदुम्बरी कार्या ।
उदुम्बरस्यास्त्ररूपत्वात्तत्प्राप्तिर्भवति । एतच्च संहितायाम-
प्याद्यातम् । आसन्दीमुद्गाताऽऽरोहति सास्त्रायमेव मच्छ-
न्ति इति ॥

अथ तस्ये कर्त्तव्यं विधत्ते । “यस्य तस्यसद्यमनभिजयितः
स्यात् । स देवानां साम्यचे । तस्यसद्यमभिजयानीति तस्यमा-
रुह्योद्गायेत् । तस्यसद्यमेवाभिजयति [५] । यस्य तस्यसद्य-
मभिजितः स्यात् । स देवानां साम्यचे । तस्यसद्यं मा परा-
जेयीति तस्यमारुह्योद्गायेत् । न तस्यसद्यं पराजयते” इति ।
तस्ये मञ्चके सद्यं सदनमुपवेशनं तस्यसद्यम् । यद्युद्गाता पूर्वं द-
रिद्रस्तदा राजादियोग्ये तस्येऽवस्थानं न शंस्यात् । तादृश-
मुद्गाता यज्ञभूमौ देवानां समचे देवेऽवस्थाव तस्येत्यादि-
मन्त्रं गायेत् । तस्याथमर्थः । धनिको भूत्वा तस्येऽवस्थानं स-
र्व्वदा प्राप्तवानिति । स च ततः तथैव प्राप्नोति । यद्युद्गाता
पूर्वं धनिको भूत्वा तस्यावस्थानं प्राप्तवान् । तदानीमिमं मन्त्रं

पठेत् । तस्य चायमर्थः । इदं तत्पावस्थानं कदाचिदपि मा
पराजैषि । अस्मिन् विषये मम पराजयो माभूत् । कदा-
चिदपि मदीयं धनिकत्वं मां विनश्यत्विति ॥

अथ होतुर्दोषां विधत्ते । “सेङ्गे ब्रूयति । महो वै
सेङ्गः । महस एवावाद्यस्यावहथै” इति । महसेजः दोलाया-
सेजोहेतुत्वान्महसम् । अतस्तत्तेजसोऽन्नस्य च प्राण्यै भवति ॥

अथ व्यापारान्तरं विधत्ते । “देवासुराः संयत्ता आसन् ।
त आदित्ये व्यायच्छन्त । तं देवाः समजयन् [६] । ब्राह्मणश्च
शूद्रश्च कर्मकर्त्तं व्यायच्छेते । दैव्या वै वर्णा ब्राह्मणः । अ-
सुर्यः शूद्रः । इमे राक्षुरिमे सुभूतमक्रन्नित्यन्यतरो ब्रूयात् ।
इम उदासीकारिण इमे दुर्भूतमक्रन्नित्यन्यतरः । यदैवेषां
सुकृतं या राद्धिः । तदन्यतरोऽभिप्रीणाति । यदैवेषां दुष्कृतं
या राद्धिः । तदन्यतरोपहन्ति । ब्राह्मणः सञ्जयति । अमु-
मेवादित्यं भ्रातृव्यस्य संविन्दन्ते” [७] इति । देवाश्चासुराश्च
अथमादित्योऽस्माकमेव भूयादिति परस्परं कलहं कृतवन्तः ।
तत्र देवानां जयोऽभूत् । अतोऽत्रापि वेदिमध्ये ब्राह्मणो बहिः
शूद्रस्यावस्थाय किञ्चिदार्द्रश्चर्मा परिमण्डलाकारं गृहीत्वा
तद्विषये कलहं कुर्याताम् । तत्र देवस्वरूपो ब्राह्मणः । असुर-
स्वरूपः शूद्रः । तस्मिन् कलहावसरे इमे राक्षुरिति मन्त्रं
ब्राह्मणो ब्रूयात् । तस्यायमर्थः । इमे यजमानाः सन्ने समृद्धिं
गताः शोभनं कर्म कृतवन्त इति । शूद्रस्तु मन्त्रान्तरं ब्रूयात् ।
तस्यायमर्थः । इमे यजमानाः कर्मव्याजेन धनहाणिं कृत्वा देव-

मेतमुदासं निवासशून्यं कुर्वन्ति । तस्मादिमे दुर्यापारं हत-
वन्त इति । एवं सति एषां यजमानानां यत् सुहृतं, परलोक-
हितं याच इह लोके समृद्धिः, तदुभयमन्यतरो ब्राह्मणः
सम्पाद्यति । यदन्यत् किञ्चित् प्रमादहतमेषां दुष्कृतं वा चैषा-
मसमृद्धिर्दारिद्र्यरूपं तदुभयमन्यतरः शूद्रो विनाशयति ।
निन्दाजनितेन हि क्रोधेन पापफलं सर्वमनुभूतम् । तत्र कलहे
ब्राह्मणः सम्यक् जयेत् । तेन भ्रातृव्यस्य सम्बन्धिनममुमादि-
त्यमेते यजमानाः सम्यग् लभन्ते । अस्य प्रपाठकस्थानुवा-
कार्यसङ्ग्रहः ।

आधानमन्त्रा आद्ये स्युः नवाहानि द्वितीयके ।

गवामयनगानि स्युरतिपाद्यास्तृतीयके ॥

दिवाकीर्त्यानि त्वर्ये स्युः पञ्चमे षष्ठवः श्रुताः ।

महाव्रतन्तु षष्ठे स्यात् प्रपाठक उदीरितम् ।

वेदार्थस्य प्रकारेण तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरो देवादिष्वातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

॥ ६ ॥

समाप्तस्य द्वितीयप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्घामे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
गवामयनमाख्यातं द्वितीये हि प्रपाठके ।
यदनुक्तं संहितायां तत्सर्वमिह वर्णितम् ॥
द्वितीये वाजपेयस्य ब्राह्मणं समुदीर्यते ।
दशानुवाकाख्येषु स्युः पुनराधानमादिमे ॥
स्यात् पिच्छपिच्यज्ञोऽन्ते वाजपेयस्य मध्यतः ।
यत् संहितायामाख्यातं पुनराधानमत्र तु ॥
तस्योक्तस्यानुवादेन विशेषः कोऽपि वर्ण्यते ।
वाजपेयस्य मन्त्रास्तु संहितायामुदीरिताः ॥
मध्यवर्त्तनवाकेषु तद्वाख्यानमिहेर्यते ।
द्वितीये वाजपेयस्य विधिस्तस्य षष्ठाः परे ॥
चतुर्थे पञ्चमे प्रोक्ताः पञ्चमे रथयोजनम् ।
मर्त्यादाधावनं षष्ठे पूपारोहणमुत्तरे ॥
अष्टमे त्वभिषेकः स्यादतिथ्याङ्गाख्यानन्तरे ।
नवमान्ता द्वितीयाद्या वाजपेयावबोधिनः ॥

यः पिण्डपितृयज्ञोऽसौ दशमे स्पृष्टमीरितः ।

द्वितीयस्थानुवाकार्था इत्येवं समुदीरिताः ॥

वाजपेयब्राह्मणार्था मन्त्रैः सह पुरेरिताः ।

आद्यन्तावनुवाकौ तौ व्याख्यास्येते इह क्रमात् ॥

तत्राद्येऽनुवाके पुनराधेयगतयो राज्यभागयोर्विशेषं विधातुमादावुपाख्यायिकामाह । “देवासुराः संघत्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । अग्नीषोमयोऽस्तेऽस्त्रिणीस्तनूः सद्यदधत् । इदमुनो भविष्यति । यदि नो जेष्यन्तीति । तेनाग्नीषोमावपाक्रामताम् । ते देवा विजित्य । अग्नीषोमावन्वैच्छन् । तेऽग्निमन्वविन्दन्तृषूत्ससम् । तस्य विभक्तीभिस्तेऽस्त्रिणीस्तनूरवाहन्त [१] । ते सोममन्वविन्दन् । तमघ्नन् । तस्य यथाभिज्ञायं तनूर्व्यगृह्णत । ते यद्वा अभवन् । तद्गृहाणां यद्दत्तम् । यस्मैवैविदुषो यद्वा गृह्णन्ते । तस्य त्वेव गृहीताः” इति । यदा देवास्वासुराश्च युद्धेऽयुक्ताः तदा देवा विजयं प्राप्तुकामाः स्वकीयास्तेऽस्त्रिणीस्तनूरग्नीषोमयोः स्थापितवन्तः । तनुश्च्येन शरीरवत्प्रियभूतधनमुपलक्ष्यते । तयोर्धनं स्थापयतां देवानामयमभिप्रायः । यदि कथञ्चिदस्मान् यदा असुरा जेष्यन्ति तदानीमिदमेव धनमस्माकं जीवनाय भविष्यतीति । ततः स्थापितेन तेन धनेन सह तावग्नीषोमौ पलायनमकुरुताम् । देवाः पुण्ड्रवशेन विजयं प्राप्य सर्वत्राग्नीषोमावन्विष्य क्वचिद्दृत्तुषु वेषमाच्छाद्यावस्थितमग्निमलभन्त । अतनां बलमवष्टम्भावस्थितत्वाद्बलाद्गृहीतुमशक्ता देवास्तस्याग्नेरुत्कोचरूपेषु अतस्यो वि-

भक्तीर्दत्त्वा स्वकीयास्तनूर्ध्वरूपाः स्वीकृतवन्तः । तास्य विभक्तयः
सूत्रे स्पष्टमुदाहृताः । आग्नाग्नेग्नावग्नेग्निनाग्नेग्निमग्ने इति चतुर्षु
प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्ददातीति समिधो अग्ने आज्यस्य वियन्तु
तनूनपादग्ने आज्यस्य वेलित्याद्यासु प्रयाजयाज्यासु सम्बुद्ध्यन्ता
अग्निशब्दा आख्याताः । तेभ्यः पुरस्तात् क्रमेण सम्बुद्धिसप्तमी-
द्वतीयाद्वितीयाविभक्त्यन्ता अग्निशब्दाः प्रयुक्ताः । तेन द्विती-
याग्निस्तदीयास्तनूर्ध्वत्तवान् । अथ ते देवाः सोममन्विष्य सन्ध्या
तं ताडयित्वा तस्य सकाशात् स्वकीयास्तनूर्ध्वत्तलक्षणेन सम्य-
गभिज्ञाय यथायथं गृहीतवन्तः । ते च तनुसमाना द्रव्यवि-
शेषा ऐश्वर्यायवादियथा अभवन् । देवैर्मृद्वन्त इति व्युत्पत्त्या
यहनाम सम्यन्नम् । यो यजमानस्तादृशं महिमानं विद्वान्
गृह्णाति तस्यैव यथा यथाशास्तं गृहीता भवन्ति ॥

अथ यथोक्तविभक्तिविधिं मनसि निधाय तं विधिमुन्नेतुमु-
पोद्घातमाह । “नानाग्नेयं पुनराधेये कुर्यात् । यदनाग्नेयं
पुनराधेये कुर्यात् । व्यृद्धमेव तत् [२] । अनाग्नेयं वा एतत्
क्रियते । यत्समिधस्तनूनपातमिडो बहिर्यजति” इति । यत्
पुनराधेयं तस्मिन् अनाग्नेयं न कुर्यात् । अतएव सूत्रकारे-
णोक्तम्, सर्वमाग्नेयं भवतीति । अनाग्नेयकरणे पुनराधेयेऽस्य
सम्बुद्धिहेतुलं न स्यात् । क्रियते चात्र समिदाषु चतुर्षु प्रया-
जेषु अनाग्नेयम् । तन्मध्येषु देवतान्तराणां समिदादीनां
श्रूयमाणत्वात् । सोऽयमाग्नेयपरूप उपोद्घातः । अत्र प्रया-
जानां चतुर्षामाग्नेयत्वसम्पादनाय यथोक्तविभक्तीः कुर्यादिति

विध्यन्नेयः । प्रत्यक्षविधिश्च संहितायामाज्ञातः, विभक्तयो भव-
न्ति वाचो विधृत्या इति ॥

इदानीमाज्यभागयोर्विशेषं विधत्ते । “उभावाग्नेयावाज्य-
भागौ स्थाताम्” इति । प्रकृतावाद्य आज्यभाग आग्नेयः ।
द्वितीयः सौम्यः । अत्र तु द्वितीयोऽप्याग्नेयः कर्त्तव्यः ॥

अत्रैवापरं विशेषं विधत्ते । “अनाज्यभागौ भवत इत्या-
हुः । यदुभावाग्नेयावन्वञ्चाविति । अग्नेये पवमानाद्योत्तरः
स्थात् । यत्पवमानाय । तेनाज्यभागः । तेन सौम्यः” इति ।
अत्र केषिदभिज्ञा एवमाक्षिपन्ति, यद्युभावप्याज्यभागौ अन्व-
ञ्चावत्यहितावाग्नेयावेव कुर्यात् । तदानीमेतावाज्यभागावेव
न भवतः । सौम्यस्थानुष्ठितत्वात् । सौम्यो हि सोपपत्तिकः प्रकृता-
वेवं विहितः । देवलोकां वा अग्निना यजमानोऽनुपश्यति पिष्ट-
लोकः सोमेनेत्तरार्द्धेऽग्नेये जुहोति दक्षिणार्द्धे सोमायेति ।
तस्मादुत्तरः सौम्यः कर्त्तव्य इति । अस्मिन् पक्षे अभिज्ञस्त्वैव-
मुत्तरमनाग्नेयत्वमसौम्यत्वञ्चेतिदोषद्वयं वारयितुं पवमाना-
द्याग्नेय उत्तर आज्यभागः कर्त्तव्यः । तच्चाग्निः प्रत्यक्षमेव
श्रूयते । पवमानविशेषणेन तु केवलाग्नेयत्वदोषवारणादाज्य-
भागत्वं सिध्यति । तावता सौम्यत्वमुपचरणीयम् । अग्न आद्यूषि
पवस इत्यस्यां पुरोऽनुवाक्यां कृतायामग्नेये पवमानाश्च
अयमुत्तर आज्यभागः स्यादिति तात्पर्यार्थः ॥

प्रथमस्याज्यभागस्य प्रकृतीं पुरोऽनुवाक्यां बाधितुमन्यां
विधत्ते । “बुधन्वत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्या भवति [३] ।

यथासुप्तन्बोधयति । तादृगेव तत्” इति । बुधिधातुर्षष्ठा-
मृचि अस्ति सेयं बुधन्वती तस्यां क्रियमाणायां यथा लोकेषु
सुप्तं पुरुषं बोधयति तादृग्मेव तद्भवति । अत्र सूत्रम्, अग्निः
सोमेन बोधयत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्या भवत्यज्य
आयूष्णि पवस इति ।

सौम्यस्येति पत्नीसंयाजमन्त्रेषु विघ्नेषं विधत्ते । “अग्निन्य-
क्ताः पत्नीसंयाजानामृचः स्युः । तेनाग्नेयः सर्व्वं भवति” इति ।
अग्निपदेन युक्ता अग्निन्यक्ताः आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः
सोमवृष्णियमित्येषा प्रथमस्य पत्नीसंयाजस्य पुरोऽनुवाक्या ।
तत्र सोमाग्ने वृष्णियमित्यग्निपदप्रक्षेपोऽग्नियुक्तत्वं यथा समि-
दादिप्रयाजेषु अग्निशब्दगतविभक्तिप्रयोगेनाग्नेयत्वम् । एवं
पत्नीसंयाजानामप्याग्नेयत्वं सन्पद्यते ॥

अत्र सोद्यवादिनामाक्षेपं दर्शयति । “एकधा तेजस्विनीं
देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा प्रदह इति” इति । तेजोऽ-
धिकीं देवतां यः पुमानेकधोपैति नैरन्तर्य्येण सेवते सा देवता
तमेनं प्रदग्धुं समर्था भवति ॥ तस्मात् पूर्व्वोक्तमग्निन्यक्तत्वं न
कार्य्यमित्याक्षेपः । तस्योत्तरं दर्शयति । “नेति ब्रूयात् । प्रजननं
वा अग्निः । प्रजननमेवोपैति” इति । नास्ति प्रदाह इत्येव-
मुत्तरं ब्रूयात् । अग्नेर्विरोधिदाहकत्वेऽपि स्वकीयसेवकं प्रति
प्रजननेनानुयाहकत्वात् निरन्तरमग्निं सेवमानः प्रजोत्पत्ति-
मेव प्राप्नोतीति ॥

अत्र सोदकप्राप्तान् सक्षारान् आधानमन्त्रांश्च पूर्व्वपक्ष-

रूपेण निराचष्टे । “छतयजुःसम्भृतसम्भार इत्याहुः [४] । न सम्भृत्याः सम्भाराः । न जयुः कार्यम्” इति । यजुःशब्देन यज्ञः शिर इत्याद्या आधानमन्त्रा विवक्षिताः । सम्भारशब्देन सिकतादिसप्तमृद्विशेषाः अश्वत्थोदुम्बरादिसप्तवानस्यत्वविशेषाश्च विवक्षिताः । प्रथमाधाने यजुषामुच्चरितत्वात् सम्भारणाञ्च सम्पादितत्वात् ॥

अस्यापि पुनराधेयस्याधानादत्यन्तभेदाभावेन यजुः सम्भारयोः सिद्धत्वान्तदुभयं पुनर्न कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह । “अथो खलु । सम्भृत्या एव सम्भाराः । कार्यं यजुः । पुनराधेयस्य समृद्धौ” इति । अथोशब्देन पूर्वपक्षो निवर्त्तते । अद्यप्ययमर्थः संहितायामुक्तः तथाप्यस्यानुवाकस्यातच्छेषत्वद्योतनाय पुनरनुवादः ॥

अन्यं विशेषं विधत्ते । “तेनोपांशु प्रचरति । एष इव वा एषः । यत्पुनराधेयः । यथोपांशु नष्टमिच्छति [५] । तादृगेव तत्” इति । तेन पुनराधेयेनाव्यक्तशब्दं यथा भवति तथाऽनुतिष्ठेत् । तत्रायं हेतुः । योऽयं पुनराधेयः स एव पुनरन्वेषणीय इव भवति । आधानेन सम्पादितस्त्राग्नेरुदासनेन विनाशे सति पुनः सम्पादनाय प्रवृत्तत्वात् । अत एव पुनरन्वाधेयविधिरेवं आत्मनः उदास्य पुनरादधीतेति अत्रान्वेषणे दृष्टान्तः । यथा लोके खट्वे चौरैरपहृतं नष्टं वस्तु चौरखट्वेऽन्विच्छन् पुरुषो हस्तपादादिशब्दो यथा नोत्तिष्ठति तथैवाञ्चिच्छति । तादृगेव तद्द्रष्टव्यम् ॥

विशेषान्तरं विधत्ते । “उच्चैः खिष्टकृतमुत्सृजति । यथा
 नष्टं विला प्राहायमिति । तादृगेव तत्” इति । खिष्टकृदि-
 षयं मन्त्रमुच्चैरुच्चारयेत् । यथा लोके नष्टं वस्तु प्रच्छन्नवेषे-
 षाश्विच्य कथञ्चित्तत्त्वद्वा सर्वेषामपि मदीयोऽयं पदार्थ इति
 एवं प्रकाशयति । तद्देव तत् । तदेतत् सूत्रकार आह,
 सामिधेनिभृत्युपांशु यजत्योक्तमादनूयाजादुच्चैः खिष्टकृत-
 मिति । ये पूर्वपक्षवादिनः सर्वाग्नेयत्वसिद्धान्तपक्षं दूषयन्तः
 स्वमतपूर्वपक्षत्वेनोपपन्नस्य परैर्निराकृताः तएव वादिनः पुन-
 रपि स्वकीयं मतं दृढीकृत्य सर्वाग्नेयत्वपक्षं दूषयन्ति तेषां
 मतमाह, एकधा तेजस्विनीं देवतामुपैतोत्याहुः, सैनमीश्वरा
 प्रदह इति । तत्तथा नोपैति । प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीः
 कुर्यात् । यथापूर्वमाज्यभागौ स्याताम् । एवं पत्नीसंयाजाः ।
 तद्वैश्वानरवत्प्रजननवत्तरमुपैतीति इति । अग्नेर्दाहकत्वात् सर्व-
 माग्नेयं कर्मा प्रदाहायैव स्यात् । पुनराधेयं तथा नोपैति । सर्व-
 माग्नेयं न कुर्यात् । किन्तु प्रयाजानूयाजेष्वेवाग्निविषया विभक्तीः
 कुर्यात् । तत्र प्रयाजविभक्तयः आपस्तम्बोक्ताः पूर्वं दर्शि-
 ताः । अनूयाजविभक्तिद्वयं त्वाश्वलायनेनोक्तम्, देवं वर्धिरग्ने
 वसुवने वसुधेयस्य वेतु देवो नशंसोऽग्नौ वसुवने वसु-
 धेयस्य वेत्विति । एवमुभयत्रैवाग्निविभक्तीः कृत्वा यावाज्य-
 भागौ ये च पत्नीसंयाजास्ते सर्वे प्रकृतिवदेवानुष्ठेयाः । न
 त्वाग्नेयत्वाय तत्र प्रयतितव्यम् । एवं सति तत्पुनराधेय-
 कर्माग्निविषयविभक्तिषड्भावाद्द्वैश्वानरवदग्नियुक्तमत एवाति-

श्रेयेन प्रजननवच्च ह्यतं भवतीत्येवं स्वमतदाख्यं सम्पादितम् ॥

अत्र सर्व्वाग्नेषत्ववादिनाञ्चोद्यमुद्गावयति । “तदाहुः । वृद्धं वा एतत् । अनाग्नेयं वा एतत्क्रियत इति” इति । इति द्वितीयाज्यभागस्याग्नेयत्वं पत्नीसंयाजानां चाग्निव्यक्तत्वं यदि न क्रियते । तदानीमेतत् पुनराधेयमनाग्नेयं स्यात् ॥

एतच्च समृद्धिहीनमितिवादिनाञ्चोद्यन्तस्योत्तरमाह । “नेति ब्रूयात् । अग्निं प्रथमं विभक्तोनां यजति । अग्निमुत्तमं पत्नीसंयाजानाम् । तेनाग्नेयम् । तेन समृद्धं क्रियत इति” [६] इति । एतत्पुनराधेयमस्मदुक्तप्रकारेणाज्यभागयोः पत्नीसंयाजानाञ्च यथापूर्व्वलेऽपि समृद्धिहीनं न भवतीति उत्तरं ब्रूयात् । कथमिति तदुच्यते, प्रथमं यागादौ प्रयाजगतविभक्तोनां सम्बन्धित्वाद्भिर्घृष्टव्यः । अवसाने च पत्नीसंयाजेषु क्तमग्निं यजेत् । तत्र चाग्निर्हीता गृहपतिरित्याग्नेयो मन्त्र आघातः । अत आद्यन्तयोरान्नेयत्वेन तन्मध्यपतितं सर्व्वमनाग्नेयं सम्पद्यते । तेन पुनराधेयं समृद्धं कुरुते ।

अत्र नीमांसादन्नमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

बुधन्वत्यादिगुणको देवो वाच्योऽथ केवलः ।

आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः ॥

आधाने पवमानेष्टिष्वजाज्यभागो प्रकृत्य श्रूयते, बुधन्वत्याग्नेयः कार्यः पावकान् सौम्य इति । तथा पुनराधेयेऽपि श्रूयते, बुधन्वत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्या भवति । इत्यत्र निगमेषु बुधन्वन्तमग्निमावह पावकवन्तं सोममावहेत्येवं स-

गुणो देवो वक्तव्यः कुतः । बुधन्वत्यादेर्देवगुणत्वात् । तथाहि ।
 बुधशब्देऽस्यास्तीति बुधन्वान् । न खल्व्वाख्यभागस्य देवताद्वारेण
 विना साक्षाद्बुधशब्दवत्त्वं सम्भवति । तस्माद्देवगुणत्वात् सगुणो
 देवो वक्तव्यः । मैवम् । बुधन्वत्यादेर्मन्त्रगुणत्वात् । न ह्यत्र आग्नेयः
 शब्दपरः । किन्तु मन्त्रपरः सम्भवति हि । मन्त्रस्य साक्षादेव
 बुधशब्दयोगः । अग्निः सोमेन बोधयेत्यस्मिन्मन्त्रे बुधिधातोः
 प्रयुक्तत्वात् । बुधन्वत्ताविधिना चाग्नेयं मन्त्रान्तरं निवर्त्तते ।
 न च तद्धितान्त आग्नेयपद उपसर्जनभूतो देवतावाचकोऽ-
 ग्निशब्दो बुधन्वच्छब्देन विभेष्टुमर्हति । तस्मात् केवलोऽग्निशब्दो
 निगमे पठितव्यः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 छण्डयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥
 ॥ १ ॥

प्रथमोऽनुवाको पुनराधेयशेषोऽभिहितः द्वितीयमारभ्य नव-
 मान्तेष्वष्टस्रानुवाकेषु यदात्रपेयब्राह्मणमाप्नातं तस्य संहिता-
 र्यां प्रथमकाण्डे सप्तमे प्रपाठके समाप्तातेर्मन्त्रैः सहास्माभि-
 र्याख्यातत्वात्तत्रैवाक्षरार्था द्रष्टव्यः । तात्पर्यं त्वनुवाकानामि-
 हैवादौ सङ्गृहीतम् ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

अथ दशमे पिष्टपिष्टयज्ञ उच्यते । तत्रादौ कालविशेषं वि-
धत्ते । “इन्द्रो वृत्रं हत्वा । असुरान् पराभाष्य । सोऽमावास्या
प्रत्यागच्छत् । ते पितरः पूर्व्यधुरागच्छन् । पिष्टन् यज्ञो-
ऽगच्छत् । तद्देवाः पुनरयाचन्त । तमेभ्यो न पुनरददुः । तेऽ-
ब्रुवन् वरं वृणीमहे । अथ वः पुनर्दास्यामः । अस्मभ्यमेव पूर्व्यधुः
क्रियत इति [१] । तमेभ्यः पुनरददुः । तस्मात्पिष्टभ्यः पूर्व्यधुः
क्रियते । अत् पिष्टभ्यः पूर्व्यधुः करोति । पिष्टभ्य एव तद्यज्ञं
निष्क्रीय यजमानः प्रतनुते” इति । इन्द्रः पुनर्युद्धे वृत्रं हत्वा
तदीयानसुरांश्च पराभूतान् हत्वा यदमावास्यां चागदिनं
प्रति स्मर्यहे समागत्य शुक्रप्रतिपदि क्षमावास्यायागः क्रियते ।
ततः पूर्व्यधुः पितर आगताः तैः पिष्टभिः सह यज्ञोऽपि गतः ।
तं पिष्टभिः सहावस्थितं यज्ञं देवाः स्वार्थमयाचन्त, पूर्व्य-
मस्रदीयो यज्ञः इदानीं भवत्समीपमागतः पुनरस्मभ्यमेव
यज्ञो दातव्यः इति । ततः पितरस्मदत्वा तद्दानार्थमुत्कोच-
मपेक्षितवन्तः । पूर्व्यधुर्दशदिनेऽस्मदर्थं कर्म कर्त्तव्यम् । ततः
प्रतिपद्यनुष्ठेयं दर्शपूर्वमामाख्यं यज्ञं दास्याम इति प्रतिजा-
नीरन् । ततो देवैस्त्वयत्यङ्गीकृते तं यज्ञं दत्तवन्तः । तस्मात्
पित्र्यर्थं कर्म पूर्व्यधुः पूर्व्यदिने कुर्यात् । तथा कृते तेन मूर्खेन
यज्ञं पिष्टभ्यो निष्क्रीय यजमानस्त्वमनुष्ठातुं प्रवर्त्तते ॥

कालं विधाय होममन्त्रं विधत्ते । “सोमाय पिष्ट-
योताय स्वधा नम इत्याह । पितुरेवाधि सोमपीथमवरुन्धे ।

न हि पिता प्रमीयमाण आहैव सोमपीथ इति । इन्द्रियं वै सोमपीथः । इन्द्रियमेव सोमपीथमवबुधे । तेनेन्द्रियेण द्वितीयां जायामभ्यञ्जते” [२] इति । पितृभिः पीतोऽमृतत्वेन परिणतो यः सोमस्तस्यै सोमाद्येदं स्वधा दत्तम् । नमस्कारोऽपि दत्तः । इत्यमुं मन्त्रं होमकाले ब्रूयात् । अनेन होमेन स्वकीयस्य पितुः अद्युपरि यत्सोमपानं पूर्वं कृतं तत् स्वयं प्राप्नोति । पितुः सम्बन्धि गृहहोत्रादिकं यथा होममन्तरेण प्राप्नोति । तदन्नदीयं सोमपानमपि प्राप्नोतीति चेत् । मैवम् । गृहादिवदसमर्पितत्वात् । प्रमीयमाणः पिता पुत्रमाह्वयेदं गृहमिदं चेत् तवेति यथा ब्रूते । तथा सोमपानमिदं तवेति न हस्ते समर्पयति । तस्माद्धोमेनैव सोमपानफलं संपादनीयम् । न चैतत् प्रयाससाध्यं सोमपानं माभूदेवेति शङ्कनीयम् । सोमपानस्येन्द्रियवृद्धिरूपत्वेनावश्यं प्रापणीयत्वात् । पूर्वं स्वस्मिन् विद्यमानेनेन्द्रियेषैकां जायां भोक्तुं समर्थः । पितृप्रसादसन्धेन त्विन्द्रियेण द्वितीयामपि भोक्तुं समर्थो भवति ॥

एतद्देदनं प्रश्नंसति । “एतद्वै ब्राह्मणं पुरा वाजश्रवसाविदामक्रन् । तस्मात्ते दे दे जाये अभ्यासत । य एवं वेद । अभि द्वितीयां जायामभ्यञ्जते” इति । वाजोऽन्नं तद्दाननिमित्तं श्रवः कीर्तिर्यस्य महर्षेरसौ वाजश्रवाः । तस्य पुत्रा वाजश्रवसाः । ते च पुरा सोमाय पितृपीताद्येतिमन्त्रस्य व्याख्यानरूपमेतद्ब्राह्मणं विदितवन्तः । तस्माद्देदनात्ते महर्षयः प्रत्येकं

जायाद्वयमभिप्राप्तवन्तः । तस्मादन्योऽपि विदित्वा द्वितीयां
जायां प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयहोममन्त्रं विधत्ते । “अग्नये कव्यवाहनाय
स्वधा नम इत्याह । य एव पित्रणामग्निः । तं प्रीणाति” इति ।
कव्यं पित्र्यं हविर्वहतीति कव्यवाहनः । तस्य च पित्रसम्बन्धो-
ऽन्यत्रापि आन्नातः, चयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां
कव्यवाहनः पित्रणां सहरक्षा असुराणामिति । तस्मादेत-
न्मन्त्रहोमेन तं पित्र्यमग्निं परितोषयति ॥

ब्राह्मणान्तरगतेन यमायाङ्गिरस्वते पित्रमते स्वधा नम
इति मन्त्रेणैकामाहुतिमभिप्रेत्य त्रिलं विदधाति । “त्रिस्र
आहुतीर्जुहोति” इति । तथा च सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्,
सोमाय पित्रपीताय स्वधा नम इति प्रथमां दक्षिणाग्नौ जु-
होति । यमायाङ्गिरस्वते पित्रमते स्वधा नम इति द्वितीयाम् ।
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयामिति । यदुक्तं
सूत्रकारेण, सव्यञ्जान्वाच्यावाचीनपाणिः सकृदाच्छिन्ने वहिषि
दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददातीति ॥

तदिदं विधत्ते । “त्रिर्निदधाति” इति ॥

तदेतदाहुतित्रयं पिण्डत्रयञ्च मिलित्वा प्रशंसति । “षट्
सम्यद्यन्ते [३] । षड्वा षटवः । षट्त्वेनैव प्रीणाति” इति ।
यदुक्तं सूत्रकारेण, मेक्षणमुपस्तीर्य तेनावदायाभिघार्य
तस्य मेक्षणस्याग्नौ प्रहरणं विधत्ते । “दूर्णां मेक्षणमा-
दधाति । अस्ति वाहि षष्ठ षट्त्तुर्नवा” इति । मेक्षणशब्देन

प्रादेक्षमात्रा समिदुच्यते । हविरवदानसाधनं मेघणं मन्त्रम-
न्तरेणाग्नौ प्रक्षिपेत् । शास्त्रेषु षष्ठञ्चतुरस्तीत्येकः पक्षः । षड्वा
ञ्चतव इति श्रुतेः । नास्तीत्यपरः पक्षः । पञ्चर्षवो हेमन्त-
शिश्निरथोः समासेनेति श्रुत्यन्तरात् । अतस्तूष्णीं समिदाधाने
पक्षद्वयमप्यनुश्रुतं भवति । तत्र समिधः प्रक्षिप्तत्वादस्तिव-
पक्षोऽङ्गीकृतः । मन्त्रराहित्यादभावपक्षोऽङ्गीकृतः ॥

आहुतित्रयं पिण्डत्रयञ्च प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “देवान् वै
पितृन् प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनुप्रपिपते । तिस्र आहुती-
र्जुहोति । चिर्निदधाति । षट् सम्यद्यन्ते । षड्वा ञ्चतवः [४] ।
ञ्चतवः खलु वै देवाः पितरः । ञ्चतृनेव देवान् पितृन् प्री-
णाति । तान् प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनुप्रपिपते” इति ।
द्विविधा हि पितरः, देवात्मका मनुष्यात्मकाश्च । पितृलोक-
स्वामिनो देवात्मकाः । मृताः सन्तो भोगान्तस्योक्तं प्राप्ता म-
नुष्यात्मकाः । तत्र देवात्मकेषु पितृषु प्रीतेषु ताननु मनुष्या-
त्मकाः पितरः प्रपिपते प्रीता भवन्तीति युक्तम् । तदर्थमादौ
तिस्र आहुतयः पश्चात् पिण्डत्रयम् । किञ्च उभयमेलनेन षट्
सम्यक्त्या तत्सङ्ख्याका ञ्चतवः सम्यद्यन्ते । ञ्चत्वभिमानिनश्च देवाः
पितरः ततश्च सङ्ख्यामात्रेण देवपितृषु प्रीतेषु पश्चान्मनुष्य-
तितरः प्रीता भवन्ति । सङ्ख्यादाच्छिन्नं वर्धिर्भवति । सङ्ख्यादिव
हि पितर इति पिण्डानामधस्ताद्दर्शिरास्तीर्यते । तदेक-
प्रयत्नेनैव हेदनीयम् । न तु सवनकाले दात्रस्य पुनः पुन-
र्यापारः । एकेनैव दृढेन व्यापारेण यावदवच्छिन्नं तावदेवाने-

तथ्यम् । यस्मात् पितरः सहस्ररणेनैव पिहलं प्राप्नुवन्ति । न
तु तन्प्राप्तये पुनः पुनर्ब्रियन्ते ॥

पिण्डदानस्य चित्तं प्रशंसति । “त्रिर्निदधाति । इतो वे
वा इतो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति” इति । इतो भू-
ल्लोकादारभ्यान्तरिक्षलोकमतिक्रम्य यस्मृतीयो लोकस्तत्र पि-
तरो वर्तन्ते ॥

अतस्त्रित्वेन तान् परितोषयति विधत्ते । “पराङ्गवर्त्तते
[५] । ह्रीका हि पितरः” इति । दक्षिणाभिमुखः पिण्डं दत्त्वा
पिण्डनिरीक्षणं परित्यज्य पराङ्मुखो भवेत् । पिहणं लज्जा-
शीलत्वात् ॥

लोकेऽपि हि भुञ्जानाः प्रभवो नान्यैर्विच्यन्ते विधत्ते ।
“श्रीश्रणो व्यावृत उपास्ये । ऊग्रभागा हि पितरः” इति ।
श्रीश्रवणात् पिण्डेषु योऽयमूष्मा निर्गच्छति तस्य व्यावृदुप-
रमः आख्यावृतः तदुपरमपर्यन्तं तथैव स्थित्वा सेवेत् । पिह-
णामूष्मभागित्वेन तच्छान्तिपर्यन्तं तद्गोजनकालत्वात् ॥

अथ विचारपूर्वकं पिण्डशेषस्य पात्रगतस्याघ्राणं विधत्ते ।
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति । प्राश्यांश्च न प्राश्याश्मिति । यन्प्रा-
श्रीयात् । जन्यमन्नमद्यात् । प्रमायुकः स्यात् । यन्न प्राश्रीयात् ।
अहविः स्यात् [६] । पिहभ्य आवृश्वेत । अवघ्नेयमेव । तन्नैव
प्राश्रितन्नैवाप्राश्रितम्” इति । विचारार्था मुतिः । प्राशनपक्षे
वीजभक्षणवददनीयस्याभावात् चुधिता यजमानो शीयेत ।
अप्राशनपक्षे तु सर्वत्र हविःशेषस्य भक्षणदर्शनात् इदं हवि-

रेव न स्नात् । अतोऽयं पित्रभ्यो विच्छिद्येत । अतो दीषद्वय-
परिहाराय पात्रगतमन्नमवजिघ्रेदेव । तद्वघ्नान्तं प्राशितमिव
न भवति । निगरणाभावात् अप्राशितमिव न भवति । तदीय-
गन्धस्नान्तःप्रवेशात् । यदुक्तं सूत्रकारेण, वाससो दशां
ह्रित्वा निदधातीति ॥

तदेतद्विधत्ते । “वीरं वा वै पितरः प्रयन्तो हरन्ति ।
वीरं वा ददति । दशां ह्रिनन्ति । हरणभागा हि पितरः ।
पितृनेव निरवदयते” इति । पिण्डरूपमन्नं भुक्त्वा यदा पि-
तरः स्वस्थाने प्रयान्ति तदानीमस्य वीरं पुत्रं विद्यमानमप-
हरन्ति वा अविद्यमानं ददति वा । पञ्चद्वयमपि सम्भाव्यते ।
वैकल्ये पुत्रं मारयन्ति । साकल्ये पुत्रं प्रयच्छन्ति । अत्र वैक-
ल्यस्य दुष्परिहरत्वात् पुत्रप्रत्यावायत्वेन वस्त्रायमीषत् सूत्रं
ह्रित्वा पिण्डेषु निदध्यात् । यस्मादपहरणमेव पितरो भजन्ते
तस्मात्पितृन्निःशेषभागदानेन विसर्ज्ययति ॥

तत्रैव कञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “उत्तर आयुषि सोम हि-
न्दीत । पित्रणां ह्येतर्हि नेदीयः” [७] इति । पञ्चाशत् संव-
त्सरपरिमितं पूर्वमायुः, अवशिष्टं तूत्तरम् । तस्मिन् वयसि
वस्त्रदशा न हेतुतया किन्तु स्वकीयं सोम ह्रित्वा तत्र निदध्यात् ॥

यस्मादयमासन्नमरणत्वात् पित्रणामपि समोपवर्त्ती ।
तस्मात् तस्मिन्वयस्येतदुचितं विधत्ते । “नमस्करोति । नम-
स्कारो हि पित्रणाम्” इति । अत्यन्तं प्रिय इति शेषः ॥

तत्र मन्त्रं विनियुक्ते । “नमो वः पितरो रसाय । नमो वः

पितरः शुभ्राश्च । नमो वः पितरो जीवाश्च । नमो वः पितरः
 स्वधायैः । नमो वः पितरो मन्यवे । नमो वः पितरो घोराश्च ।
 पितरो नमो वः । य एतस्मिँल्लोके स्था [८] । युष्माङ्स्तेन ।
 येऽस्मिँल्लोके । मान्तेन । य एतस्मिँल्लोके स्था । यूयं तेषां वसिष्ठा
 भूयास्त । येऽस्मिँल्लोके । अहं तेषां वसिष्ठो भूयासमित्याह ।
 वसिष्ठः समानानां भवति । य एवं विद्वान् पितृभ्यः करो-
 ति” इति । हे पितरो वो युष्माकं यो रसो युष्माभिर्भुज्यमा-
 नः क्षीरादिः तस्मै नमोऽस्तु । एवं सर्वत्र योज्यम् । शुभ्र-
 शब्दो बलवाची । जीवो देहाध्यक्षः । स्वधा तदीया स्त्री । पितरो
 हि स्वधायां प्रीतिं कुर्वन्ति । मन्युः कोपः । घोरो मारणा-
 दिव्यापारः । हे पितरो यूयं एतस्मिन् लोके स्थिताः । तेभ्यो
 युष्मभ्यं नमः । ये तु युष्मत्तोऽन्ये परकीयपितरोऽस्मिन् लोके
 वर्तन्ते । ते सर्वे युष्माननुवर्तन्ताम् । ये तु मनुष्या अस्मिन्
 लोके वर्तन्ते । ते सर्वे मामनुवर्तन्ताम् । ये यूयं परकीयैः
 पितृभिः सह अस्मिन् लोके स्थिताः । ते यूयं तेषां परकीय-
 पितृणां वसिष्ठा अतिश्रयेण निवासहेतवो भूयास्त । ये तु
 मनुष्या अस्मिन् लोके वर्तन्ते । तेषां सर्वेषामहं युष्मत्प्रसा-
 दादतिश्रयेण निवासहेतुर्भूयासम् । इत्येवं मन्त्रं नमस्कृत्वा
 पठेत् । यः पुमानेवं नमस्कारमन्त्रं विद्वान् पित्र्यं पिण्डदानं
 करोति । स एष समानां मनुष्याणामतिश्रयेण निवासहेतु-
 र्भवति ॥

पिण्डपितृयज्ञं प्रशंसति । “एष वै मनुष्याणां यज्ञः [९] ।

देवानां वा इतरे यज्ञाः । तेन वा एतत् पिह्लोके चरति” इति । द्विविधानां पिह्लणां मध्ये ये मनुष्याः पितरः तेषामेव पिण्डपिह्लयज्ञः । ये तु देवास्तेषां दर्शपूर्णमासादिका इतरे यज्ञाः । तस्मादेतेन पिण्डपिह्लयज्ञेनैव पुरुषः पिह्लोके चरति ॥

अथ प्रजापते न त्वदेतानीतिमन्त्रेण गार्हपत्यदेशं प्रत्यागमनं विधत्ते । “यः पिह्लभ्यः करोति । स ईश्वरः प्रमेतोः । प्राजापत्ययर्चां पुनरैति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञेनैव सह पुनरैति । न प्रमायुको भवति” इति । यः पुमान् पित्र्यमुक्तं कर्म करोति । स पिह्लप्रियत्वात् सहसागन्तुं सुसमर्थो भवति । तत्परिहाराय प्राजापत्यमन्त्रेण गार्हपत्यदेशं पुनरागच्छेत् । प्रजापतेर्यज्ञस्वरूपत्वेन यज्ञरूपत्वात् यज्ञेनैव सह पुनरागतो भवति । अतो न विचते ॥

एतदेव समन्वकं पुनरागमनं प्रश्नसति । “पिह्लोके वा एतद्यजमानश्चरति । यत्पिह्लभ्यः करोति । स ईश्वर आर्त्तिमान्त्तोः । प्रजापतिस्त्रावैनं तत उक्तेतुमर्हतीत्याहुः । यत्प्राजापत्ययर्चां पुनरैति । प्रजापतिरेवैनन्तत उक्थयति । गार्त्तिमाच्छन्ति यजमानः” [१०] इति । पिह्लभ्यः करोति इति यदस्मि एतेन यजमानः पिह्ललोक एव सश्चरति । अतः स यजमानो मनुष्यलोके नित्युहत्वाद् य पीडां प्राप्तुं प्रभवति । तमेनं प्रजापतिरेव तत आर्त्तिहृद्भक्तुं अर्हतीत्येवमभिज्ञा आहुः । अतः प्राजापत्यमन्त्रेणागच्छन्तं प्रजापतिहृद्भरति । सोऽप्यार्त्तिं न

प्राप्नोति ॥ अत्र मीमांसाचतुर्थ्याश्चावस्य चतुर्थपादे चि-
न्तितम्,

कलङ्गः स्यात् न वा पिण्डपितृयज्ञः क्रतौ हि सः ।

अमावास्यासोऽङ्कितो सैवं तत्कासोऽङ्कितोः पुमर्थता ॥

इदमावासायते, अमावास्यायामपराह्णे पित्र्यज्ञेन चरन्तीति
तत्रामावासाशब्दवाच्ये कर्माणि विधीयमानत्वात्तदं पिण्ड-
पितृयज्ञः कलङ्गमिति चेन्मैवम् । अमावासाशब्दस्य कालवाचि-
त्वात् कर्माणि त्वयं शब्दो लाक्षणिकः । न च वाक्येन कलङ्ग-
त्वाभावेऽपि प्रकरणेन तद्गवेदिति दास्यम् । तस्यानारम्भाधी-
तत्वात् तस्मादयं पुरुषार्थः ॥

वेदार्थस्य प्रकारेण तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्दिष्टातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीषायनाचार्यविरचिते, माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छन्दायजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

॥ १० ॥

समाप्तश्च तृतीयप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

आद्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

दृतीये वाजपेयो यः स प्राधान्येन वर्णितः ।

पुनराधेयकं पिण्डपितृवृक्षश्च वर्णितः ॥

सोमादिब्राह्मणे पूर्वं यज्ञोक्तं तच्चतुर्थके ।

प्रवक्ष्यते यद्वास्तुस्त्रिचतुर्वाके समीरिताः ॥

तच्चादौ यद्वासां यद्दहणं विधत्ते । “उभये वा एते प्रजा-
पतेरथसृज्यन्त । देवास्यासुराश्च । तान्न व्यजानात् । इमेन्य
इमेन्य इति । स देवान्पृष्ठूनकरोत् । तानभ्यपुषोत् । तान्
पवित्रेणापुनात् । तान् परस्तात् पवित्रस्य व्यवृक्षात् । ते यद्वा
अभवन् । एतद्गृहाणां गृहत्वम् [१] । देवता वा एता यजमानस्य
सृष्टे गृह्णन्ते । यद्गृहाः । विदुरेनं देवाः । यस्यैवंविदुष एते
यद्वा गृह्णन्ते” इति । देवा असुराश्चेत्येते द्विविधा अपत्य-
विशेषाः प्रजापतेः स्वकाशादधिकत्वेन सृज्यन्ते । सृष्टानाञ्च
तेषामनिवृत्तत्वेन सङ्कीर्णत्वादिमेऽप्ये पृथग्भूता देवा इमे
चाप्ये पृथग्भूता असुरा इति प्रजापतिस्त्रिभिर्भागं स ज्ञात-
वान् । अतो विभागज्ञानाय देवान् सर्वान्पृष्ठूनकरोत् ।

सोमस्यतावयवरूपाणि शरीराणि देवानां कृतवान् । तानि स्यताशरीराणि खचिद्भलेन धृत्वा देवा व्यावृत्तलेन प्रजापतिना विज्ञाताः । तांश्च स्यतादेहानभिषुत्य दशापवित्राख्येन वस्त्र-
खस्त्रेण ऋजीषं यथा न सङ्कीर्यन्ते तथा रसं सोधयित्वा पवि-
त्रस्य परस्तादूर्द्ध्वं अवस्थितस्याधोभागे विविधमिन्द्रवाय्वादि-
देवाद्यै गृहीतवान् । ते च रसाग्रहा अभवन् । तस्माद्गृह्यन्त इति
व्युत्पत्त्या रसानां ग्रहत्वं सम्पन्नम् । य एते ग्रहास्ता एता देवता
भूत्वा ता एव यजमानस्य गृहे हविर्धाने गृह्यन्ते । अत एते
ग्रहीतव्या इत्यर्थः । एवं महिमानं जानतो यस्य यजमानस्य
ग्रहा एते गृह्यन्ते । तमेनं यजमानं देवाः विदुः सम्यगनुष्ठि-
तवानित्येवं देवस्योक्ते प्रसिद्धिं गच्छतीत्यर्थः ॥

सौमिकमन्त्रव्याख्यानरूपे षष्ठकाण्डे ऐन्द्रवाय्वादिग्रहविशेषा
एव विहिताः न तु ग्रहसामान्यम् । इह तु तद्विधीयत
इत्ययमनुवाकस्तत्काण्डशेषः । ग्रहग्रहणं विधायोपांशुग्रहस्य
होमं विधत्ते । “एषा वै सोमस्याहुतिः । षडुपांशुः । सो-
मेन देवाः स्तर्पयामीति खलु वै सोमेन यजते । षडुपांशुः
जुहोति । सोमेनैव तद्देवाः स्तर्पयति” इति । वाचस्यतये
पवस्त्र वाजिन्वित्यनुवाकेन सिद्धो योऽयमुपांशुग्रहः, एषैव
सोमस्य समन्ताहुतिः । अत्र हि पाचस्यः सर्वोऽपि सोमो
हृद्यते । नतु ग्रहान्तरवत् कियानप्यवशिष्यते । यजमानोऽपि
सोमेन देवांसृष्टान् करोमीति अभिप्रेत्य सोमयागे प्रवृत्तः ।
तस्मादुपांशु जुह्यात् । तेन सम्पूर्णसोमेनैव देवांस्तर्पयति ॥

अथेतरयज्ञहोमं विधत्ते । “यद्गृह्णाञ्जुहोति [१] । देवा एव तद्देवान् गच्छन्ति” इति । तेन यज्ञहोमेन सताञ्जरीरधारिणे देवा एव दिव्यविग्रहधारिण इन्द्रवाय्वादिदेवान् गच्छन्ति ॥

ऊर्जुपाचक्षाः सोमरसा ये यज्ञास्तेषां होमं विधायानूर्द्धं चतुरस्रपाचस्त्रिताः सोमरसात्मका ये चमसास्तेषां होमं विधत्ते । “यश्चमसञ्जुहोति । तेनैवानुरूपेण यजमानः सुवर्गं लोकमेति” इति । यज्ञैरेव देवानां तुष्टत्वात् यजमानस्य स्वर्गार्थत्वेनानुरूपस्यमसहोमः । अतस्तेनैवानुरूपेण यजमानः स्वर्गं लोकं प्राप्नोतीति ॥

अथ प्रश्नोत्तरार्थां रसयज्ञाधाररूपाणि पात्राणि विधत्ते । “किन्वेतदय आसीदित्याहुः । यत्पाचाणीति । इयं वा एतदय आसीत् । मृण्मयानि वा एतान्यासन् । तैर्देवा न व्यावृत्तमगच्छन् । त एतानि दारुमयाणि पाचाष्यपश्यन् । तान्यकुर्वन्त [२] । तैर्वै ते व्यावृत्तमगच्छन् । यद्दारुमयाणि पाचाणि भवन्ति । व्यावृत्तमेव तैर्यजमानो गच्छति” इति । यज्ञशास्त्रायां दृश्यमानानि पाचाणीति यत्तदेतत् पाचनिष्यन्तेः पुरा किञ्चु नाम वस्त्रासीदिति । एवं पात्रोपादानभूतवस्तुप्रश्नः । एतानि पाचाणि मृण्मयान्येव दृष्टानि तस्मात् पात्रोत्पत्तेः पूर्वं तदुपादानं भूमिरासीदित्युत्तरम् । मनुष्यार्थपाकशास्त्रायामपि मृण्मयपाचाणां विद्यमानत्वात् तैः पात्रैर्देवा मनुष्येभ्यो व्यावृत्तिं न प्राप्ता इति पुनः प्रश्नवादिनां वचनम् । ते देवा कश्चिदवस्थितान्येव दारुमयाणि पाचाणि

दृष्ट्वा तानि स्वार्थं स्वीकृत्य तैर्दारुमयैर्मनुष्येभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्ता इत्युत्तरवादिनां वचनम् । तस्माद्दारुमयाणि पात्राणि कर्त्तव्यानि । तैर्धजमान इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्नोति ॥

तत्र देवार्थानि दारुमयाणि पात्राणि यानि सन्ति यानि चान्यद्रव्यसङ्गद्दार्थानि मृण्मयाणि तदुभयं प्रशंसति । “यानि दारुमयाणि पात्राणि भवन्ति । अमुमेव तैर्लोकमभियजति । यानि मृण्मयाणि । इममेव तैर्लोकमभियजति” इति ॥

अथ प्रश्नोत्तरार्थां स्त्रालीं निरूप्य मृण्मयाणां दारुमयाणां ग्रहणहेतुमयोर्व्यवस्थां विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । काश्यतस्तस्त्रालीर्वायव्याः सोमग्रहणीरिति । देवा वै पृश्निमदुहन् [४] । तस्या एते स्त्रना आसन् । इयं वै पृश्निः । तामादित्या आदित्यस्त्राल्या चतुष्पदः पशून्दुहन् । यदादित्यस्त्राली भवति । चतुष्पद एव तथा पशून्धजमान इमां दुहे । तामिन्द्र उक्थस्त्राल्येन्द्रियमदुहत् । यदुक्थस्त्राली भवति । इन्द्रियमेव तथा यजमान इमां दुहे । तां विश्वे देवा आययणस्त्राल्योर्जमदुहन् । यदाययणस्त्राली भवति । ऊर्कमेव तथा यजमान इमां दुहे । तां मनुष्या भ्रुवस्त्राल्यायुरदुहन् । यद्भ्रुवस्त्राली भवति । आयुरेव तथा यजमान इमां दुहे । स्त्राल्या गृह्णाति । वायव्येन जुहोति । तस्मादन्येन पात्रेण पशून् दुहन्ति । अन्येन प्रतिगृह्णाति । अथो व्यावृत्तमेव तद्यजमानो गच्छति” [५] इति । वायुः स्वामिर्घेषां दारुमयाणां पात्रविशेषाणां ते वायव्याः । यद्यप्येकैकस्य पात्रस्यैकैको देवस्य-

थापि वायुना वरस्य वृतत्वात् वायव्यसब्देनैव तेषां व्यवहारः ।
तथा ऐन्द्रवायवस्य-ब्राह्मणे समाह्वयते, ते वायुमब्रुवन् । इमं
नः खदयेति । सोऽब्रवीद्वरं वृणैम । दैवत्यान्वेव वः पात्रा-
ण्युच्यन्त इति । तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्मुच्यन्त
इति । ते च वायव्याः पात्रविशेषाः सोमग्रहणार्था ऐन्द्रवायवं
गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादिश्रवणात् । तद्वन्मृण्मयस्या-
स्यापि चतस्रः सोमग्रहण्यः इत्येवमत्र प्रसिद्धिः । तास्य स्यात्स्रः
किंविधा इति प्रश्नः । तस्योत्तरमुच्यते । पुरा कदाचिद्धूमिः
पृथ्निः श्वेतगोरूपाभूत् । भ्रुविकारभूतादित्यस्यास्युक्त्यस्या-
स्याययणस्याली ध्रुवस्यालीत्येते चत्वारः स्यालीविशेषास्तस्या
गोः स्तना आसन् । तांस्य स्तनानादित्यादयो दुग्धा पश्चा-
दिफलानि प्राप्तवन्तः । एवं यजमानोऽपि तानि प्राप्तुं स्याली-
चतुष्टयं कुर्यात् । कृत्वा च मृण्मयस्यास्या तत्तद्देवतासम्ब-
न्धिन्या तत्तद्देवार्थं सोमरसं गृह्णीयात् । तस्य सोमरसं होम-
काक्षे दारुमये वायव्यपात्रेऽवनीय तेन पात्रेण जुहुयात् ।
यस्मादेवं तस्मान्नोकेऽपि दोहपात्रमन्यत् क्षीरग्रहणपात्रञ्चा-
न्यत् । अपि चैवं कुर्वीणो यजमान इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्रा-
प्नोति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके सोमविशेषो यद्विधिदत्तः । द्वितीयानुवाके सौत्रामणीशेषो मन्वा उच्यते । तत्राग्निधारस्वतैर्द्रव्येषु त्रिष्वपि साधारणं चाध्यानुवाक्याद्युगलम् । तथा च सौत्रामणि ब्राह्मणमेवमाप्नातम्, युवः सुराममश्चिनेति सर्व्वदेवत्ये चाध्यानुवाक्ये भवतः इति । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह, “युवः सुराममश्चिना । नमुचा वासुरे सथा । विपिपाना शुभस्यती । इन्द्रं कर्म्मस्वावतम्” इति । हे अश्विनौ नमुचावासुरे नमुचिनामके कस्मिंश्चिदसुरे सथासमन्त्रं सुरया सन्पादितमिमं पाचस्यं द्रव्यशेषं विपिपाना विशेषेण पिवन्तौ शुभस्यती शोमस्य कर्म्मणः पालकौ युवा कर्म्मस्वतेषु इन्द्रमावतं सहपानेन पालयतम् ॥

चाध्यामाह । “पुत्रमिव पितरावश्चिनोभा । इन्द्रावतं कर्म्मणा दंसनाभिः । यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः । सरस्वती त्वा मघवन्नभीष्णात्” इति । हे अश्विनौ युवामुभौ यथा स्त्रोके पितरौ पुत्रं पालयतः । तद्वद्यजमानमनेन कर्म्मणा रक्षतम् । दंसनाशब्दः कर्म्मवाची । शचीशब्दः शक्तिवाची । हे इन्द्र यद्यस्मात् कारणात् कर्म्मविशेषेण चाभिः शक्तिभिः सह त्वं सुरया सन्पादितमिमं रसविशेषं विशेषेण पीतवान् । तस्माद्यजमानं रक्षेति शेषः । हे मघवन् इयं सरस्वती त्वामभीष्णात् भिषच्छतु पानेन परितोषयत्वित्यर्थः । अथ मन्त्रद्वयेन

सुरायाऽनुमन्त्रणम् । तथा च सूचकारः, ऊती ह्यथमानां
वा यजमानोऽनुमन्त्रयत इति ॥

तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “अहाय्यग्ने इविरास्ये ते । सुचीव
घृतश्चमू इव सोमः [१] । वाजसनिः रथिमस्ये सुवीरम् । प्र-
ब्रह्मं धेहि यत्रसं दृहन्तम्” इति । हे अग्ने ते तव आस्ये मुखे
अहावि इदं द्रव्यं ऊतम् । यथा सुचि जुह्वादौ घृतं निहितम् ।
यथा वा चमू चमसेषु सोमो निहितः । तदन्तस्मादस्ये अस्मासु
सुवीरं शोभनकर्म्मं सुरं पुत्रं धेहि सत्यादय । कीदृशं, वाजनिं
अब्रह्मातारम् । रथिं धनवन्तम् । प्रब्रह्मं विद्यादिगुणयुक्तम् ।
अब्रह्मं यन्नस्त्रिनम् । दृहन्तं महान्तं सर्वकार्यसमर्थम् ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “यस्मिन्नग्ना स ऋषभा स उचाषः ।
वशामेषा अवसृष्टास आऊताः । कीलास्ये सोमपृष्ठास वे-
धसे । इदा मतिं जनय चाहमग्रये” इति । यस्मिन्नग्नावग्ना-
दस आऊताः अग्नासः । अश्वमेधयागे अग्ना ऊताः । ऐन्द्रमृषभ-
मित्यादिषु विहितेषु कर्म्मसु ऋषभा ऊताः । ऐन्द्रमुचाषमित्या-
दिषूचाषो ऊताः । सेचनसमर्थो उचाषः । पुङ्गवगात्रा ऋषभाः ।
मैत्रावरुणो वशामालभेत्यादिषु विहितेषु वशा ऊताः ।
सारस्वतं मेषमित्यादिषु मेषा ऊताः । ते च सर्वे अवसृष्टासः
यजमानेन समर्पिताः । तादृशायाग्रये इदा अन्नःकरणेन चाहं
मतिं कर्म्मगुष्ठानविषयत्वेन समीचीनां बुद्धिं जनय । अहं सत्या-
दयामि । कीदृशायाग्रये, कीलास्ये, अन्नरसपात्रिणे । सोम-
यागस्थितानि पृष्ठानि यस्यासौ सोमपृष्ठः तस्यै वेधसे विधात्रे ॥

कल्पः । “ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम् । नाना
 हि वां देवहितं सदेो मितम् । मा सः सृचाथां परमेव्यो-
 मन् । सुरा त्वमसि शुश्रिणी सोम एषः । मा माहिंषीः खां
 योनिमाविशन् [२] । यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य । यदिहो
 अपिवच्छोभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन । सोमं राजा-
 नमिह भक्षयामि” इति । वा स्वयं पिबेदिति । अत्र सुरोच्छे-
 षस्य ब्राह्मणपातारं किञ्चिन्मूल्यादानेन परिक्रीणीयात् । नाना
 हि वामितिमन्त्रेण यदचेतिमन्त्रेण वा स्वयं पिबेत् इत्यर्थः ।
 हे सोमयहसुरायहौ वां युवयोः सदेो निवासस्थानं नाना-
 मितं पृथगेव सम्पादितम् । अतः परमे व्योमन् प्रकृष्ट आकाशे
 भक्षणस्थाने मा संसृचाथां परस्परसंसृष्टौ माभूताम् । हे पा-
 तारस्यद्रव्यत्वं शुश्रिणी बलतो सुरासि । एष खलु सोमः सुप्र-
 सिद्धविभवः त्वं खां योनिं स्वकीयस्थानमुदररूपं आविशन्
 मामिह माहिंषीः । अत्र पात्रे रसिनो रसवतः सुतस्याभिषु
 तस्य यच्छिष्टमस्ति, यच्चेद्भूः शचीभिः स्वशक्तिभिः सहापिवत् ।
 तत्रास्य पात्रस्यद्रव्यस्यैकदेशं सोमं राजानमहं शिवेन भक्ति-
 युक्तेन मनसा इह कर्षणि भक्षयामि ॥

कल्पः । “हे सुतो अष्टणवं पिढणाम् । अहं देवानामुत्त-
 मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वं भुवनं समेति । अन्तरा पूर्व-
 मपरञ्च केतुम्” इति । वा वल्लीकवपायामवनयेदिति ।
 पिढणामस्यत्पूर्वपुरुषाणां हे सुतो अष्टणवं द्वौ मार्गाविति
 शास्त्रमुखेनाहं श्रुतवानस्मि । तयोर्मध्ये देवानामेको मार्गः ।

येन गत्वा ब्रह्मलोके देवा भूत्वा न पुनरावर्तन्ते । उत अपि च मर्त्या येन गत्वा स्वर्गमनुभूय पुनरावर्तन्ते । ताभ्यामु-
भाभ्यां मार्गाभ्यां इदं विश्वं भुवनं शास्त्रार्थानुष्ठानपरं सर्व्वप्रा-
णिजातं समेति सम्यग्गच्छति । पूर्वं केतुं चिह्नं पृथिवीमपरं
केतुं दिवं चान्तराद्यावापृथिव्योर्मध्ये दे स्तुती वर्त्तेते इत्यर्थः ॥

कल्पः । “यस्ते देव वरुण गायत्रच्छन्दाः पाशः । तन्न
एतेनावयजे [३] । स्वाहेत्याश्विनपात्रमवष्टये प्रविध्यन्ति” इति ।
हे वरुणदेवते त्वदीयः पाशो गायत्र्या गायत्र्याख्येन छन्दसा
युक्तो यो विद्यते तं पाशमेतेन पात्रेण विनाशयामि ॥

कल्पः । “एतेनैव त्रिष्टुप् छन्दा इति सारस्वतस्य जगती-
च्छन्दा इत्यैन्द्रस्य” इति । एतेन यस्ते देवेति मन्त्रेण त्रिष्टुप्छन्दा-
इतिविशेषयुक्तेन सारस्वतस्य पात्रं प्रविध्यन्ति । एवमुत्तर-
त्रापि । पठसु । यस्ते देव वरुण त्रिष्टुप्छन्दाः पाशः । तन्न
एतेनावयजे । यस्ते देव वरुण जगतीच्छन्दाः पाशः । तन्न
एतेनावयजे इति । समाप्ताः सौत्रामणिशेषा मन्त्राः ॥

अथ सोमविशेषः कश्चिद्विधिः । यदुक्तं सूत्रकारेण, राज्ञो
राजन्यस्थानूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हविष्य-
नुनिर्व्वपतीति । तदिदं विधत्ते । “सोमो वा एतस्य राज्यमा-
दत्ते । यो राजा सन् राज्यो वा सोमेन यजते । देवसुवामे-
तानि हवींषि भवन्ति । एतावन्तो वै देवानां सवाः । त
एवासौ सवान् प्रयच्छन्ति । त एनं पुनः सुवन्ते राज्याय ।
देवसु राजा भवति” इति । यः पूर्वं राजा राजत्वयोग्यो वा

प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते । “अवर्त्ति वा एवैतस्य पाप्मानं प्रतिस्थाय निषीदति । यस्याग्निहोत्र्युपमृष्टा निषीदति । तां दुग्ध्वा ब्राह्मणाय दद्यात् । यस्यान्नं नाद्यात् । अवर्त्तिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रमुञ्चति” [२] इति । वर्त्तिर्वर्त्तमानं जीवनोपायः । अवर्त्तिर्दारिद्र्यम् । यस्यानुष्ठातुर्दोहनार्थं वत्सेन संमृष्टा धेनु-रुपविशति । एतस्मावर्त्तिं दारिद्र्यहेतुं पाप्मानमेषा धेनुः प्रतिस्थाय सर्वत्र प्रस्थाप्योपविशति । अतस्तां धेनुं दुग्ध्वा पञ्चाद्ब्राह्मणाय दद्यात् । कीदृशाय, यस्य ब्राह्मणस्यन्नमित ऊर्द्धं यजमानो नाद्यात् तादृशाय । तेन दानेन स्वकीयं दारिद्र्यहेतुं पाप्मानं अस्मिन् ब्राह्मणे कवचादिवत् प्रतिमुञ्चति ॥

दोहनपूर्वकं दानं प्रशंसति । “दुग्ध्वा ददाति । न ह्यदृष्टा दक्षिणा दीयते” इति । यस्मात् प्रतिग्रहीत्रा पुरुषेणादृष्टा दक्षिणा दानयोग्या न भवति । तस्माद्दुग्ध्वा चौरं तस्मै प्रदर्शयत्वमेवं दुग्ध्वा भुङ्क्ष्वेति एवं दद्यात् ॥

अथ प्रायश्चित्तान्तरं विधातुं स्तौति । “पृथिवीं वा एतस्य पयः प्रविशति । यस्याग्निहोत्रं दुह्यमानं स्कन्दति” इति । यस्य यजमानस्याग्निहोत्रार्थं हविर्दोहनकाले खल्पमपि पतति । एतस्य छत्तमपि पृथ्वीमेव प्रविशति ॥

तत्प्रायश्चित्तरूपं मन्त्रपाठं विधत्ते । “यद्यद्य दुग्धं पृथिवीमसक्तं । यदोषधीरप्यसरद्यदापः । पयो गृहेषु पयो अग्नि-यासु । पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्नयीत्याह । पय एवात्मन् गृहेषु पशुषु धत्ते” इति । अद्यास्मिन् दिने यत् दुग्धं पृथि-

वीमसक्तं वृद्धिभ्यां पतितं यच्च विन्दुरूपेणौषधीरपो वा प्रावि-
शत् । तत्पयो मदीयेषु गृहेष्ववस्थितमसु । तथा तत्पयो म-
दीयासु गोषु स्थितमसु । तथा तत्पयो मदीयवत्सेषु स्थित-
मसु । तथा तत्पयो मयि स्थितमसु । तमेतं मन्त्रं पठेत् ।
तेन स्कन्नं पयः अस्मिन् गृहेषु पशुषु च स्थापितं भवति ॥

एतदभिमन्त्रणानन्तरमुदकस्यै विधत्ते । “अप उपसृ-
जति [१] । अङ्गिरेवैनदाप्नोति” इति । खेनोपसृष्टाभिरङ्गि-
रेव स्कनमेतत् पयः पुनः प्राप्नोति ॥

प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते । “यो वै यज्ञस्यार्त्तनामार्त्त-
सृष्टजति । उभे वै ते तर्ह्यार्त्तः । आर्त्तंति खलु वा एतद-
ग्निहोत्रम् । यद्दुह्यमानं स्कन्दति । यदभिदुह्यात् । आर्त्तनामार्त्तं
यज्ञस्य सृष्टजेत् । तदेव यादृक्कीदृक् च होतव्यम् । अथान्यां
दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । अमार्त्तनैवार्त्तं यज्ञस्य निष्करोति” [४]
इति । यज्ञस्य सम्बन्धि हविर्द्विविधम्, आर्त्तमनार्त्तञ्चेति, दु-
ह्यमानस्य स्कन्दने सति तदारत्तं भवति । इतः परं धोत्रमाण-
मनार्त्तं भवति । तथा सति स्कन्दनादूर्द्ध्वं तदेव पाचस्यमभि-
सृज्य यदि पुनर्दुह्यात् तदानोमार्त्तस्योपर्यनार्त्तस्य स्थापनात्
उभयमपि पयः संसृजेत् । तत् संसर्गे च द्वितीयमप्यार्त्तमेव
भवेत् । तस्मादारत्तस्योपरिदोहनं न कुर्व्यात् । किन्तु तदेवार्त्तं
यादृञ्च तादृञ्च पर्याप्तमपर्याप्तं वा होतव्यम् । तावता नित्या-
नुष्ठानसिद्धिः ॥

अथार्त्तपरिहारार्थमन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यं तेन पुन-

होमेनैव यज्ञस्य यत् पूर्वमार्त्तं तत् समादधाति, प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते। “यद्युद्रुतस्य स्कन्देत्। यत्ततो जुवा पुनरेयात्। यज्ञं विच्छिन्द्यात्। यत्र स्कन्देत्। तन्निषद्य पुनर्गृहीयात्। यत्रैव स्कन्दति। तत एवैतत् पुनर्गृह्णाति। तदेव यादृक्कीदृक् च होतव्यम्। अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम्। अनार्त्तनैवार्त्तं यज्ञस्य निष्करोति [५] इति। दोहनादूर्द्धमुद्रुत्तस्य आहवनीयं प्रत्युन्नीतस्य लेशो यदि भूमौ पतेत्। तदानीमज्जत्वा यदि ततो देशात् पुनरागच्छेत्। तदानीं यज्ञो विच्छिद्येत। अतस्तत्परिहाराय यस्मिन् देशे स्कन्नं तस्मिन्नेव देशे स्वयमुपविश्य तत्पतितं पुनः पात्रे गृहीयात्। तथा सति यस्मिन्नेव देशे स्कन्नं तस्मिन् देशे पुनर्गृहीतत्वात् तेन दुग्धान्तरं न भवेत्। तदेव पुनर्गृहीतेन सहितं पात्रस्य नित्यार्थं जुवा प्रायश्चित्तार्थमन्यां दुग्ध्वा जुञ्जयात् ॥

पुनरपि प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते। “वि वा एतस्य यज्ञश्च्छिद्यते। यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते आऽन्तरा धावति। रुद्रः खलु वा एषः। यदग्निः। यद्गामन्वत्यावर्त्तयेत्। रुद्राय पशून्पि दध्यात्। अपशुर्यजमानः स्यात्। यदपोऽन्वतिषिञ्चेत्। अनाद्यमग्नेरापः। अनाद्यमाभ्यामपि दध्यात्। गार्हपत्याङ्गस्मादाय। इदं विष्णुर्विचक्रम इति वैष्णव्यर्चाहवनीया ध्वंसयन्नुद्रवेत्। यज्ञो वै विष्णुः। यज्ञेनैव यज्ञः सन्तनोति। भस्मना पदमपि वपति शान्त्ये” [६] इति। यस्य यजमानस्याग्निहोत्रहविषि पाकार्थं गार्हपत्येऽधिश्रिते सति आहवनीय

गार्हपत्ययोर्मध्ये यदि आ धावेत् । तदानीमेतस्य यज्ञो विच्छि-
 येत् । अतस्तत्परिहाराय तेन शुनोर्मार्गेण गामतिनीय पुनरा-
 वर्त्तयेत् । तदानीमाग्नेः क्रूरत्वेन रुद्रपशुरूपत्वात् तस्मै रुद्राय
 पशून् समर्पयेत् । ततो यजमानः पशुरहितः स्यात् । यदि
 तु शुनः पदे जलमनुक्रमेणातिशयेन निषिञ्चेत् । तदानीम-
 ग्नेरनाद्यभूता आपः सम्यन्नाः । तादृशमनाद्यं वस्तु दाभ्याम-
 ग्निभ्यां समर्पयेत् । ततो गोर्नयनमुदकस्य निषेचनञ्च न कुर्यात् ।
 किन्तु गार्हपत्यात् किञ्चिद्गन्नादाय इदं विष्णुरिति मन्त्रेण
 आहवनीयपर्यन्तं भस्म प्रसारयन् तस्योपरि स्वयं गच्छेत् ।
 ततो यज्ञस्य विष्णुत्वात् विष्णुरूपेणैव यज्ञेन वर्त्तमानं यज्ञं
 सन्ततं करोति । तेन भस्मना शुनः पदमाच्छादयेत् । तच्च
 दोषस्य शान्त्यै भवति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

उदस्तादित्याग्निहोत्रीमुत्यापयति दोहने ।

यदद्यदुर्धामित्येतत् स्कन्नं चीराभिमन्त्रणे ॥

इदं विष्णुस्नान्तराये ध्वंसयेद्गन्नाविज्ञगम् ।

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन् मन्त्रास्तय उदीरिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 सप्तम्यजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयेऽनुवाकः ॥

॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये दोहविषयं प्रायश्चित्तमुक्तम् । चतुर्थं वक्त्रिविषयं
 प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्रैकं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “नि वा एत-

स्याहवनीयो गार्हपत्यं कामयते । नि गार्हपत्य आहवनीयम् ।
यस्याग्निमनुधृतं सूर्योऽभिनिद्योचति । दर्भेण हिरण्यं प्र-
बध्य पुरस्ताद्भूरेत् । अथाग्निम् । अथाग्निहोत्रम् । यद्भिरण्यं
पुरस्ताद्भूरति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योतिरेवैनं पश्यन्नुद्भूर-
ति । यदग्निं पूर्वम् हरत्यथाग्निहोत्रम् [१] । भागधेयेनैवैनं
प्रणयति” इति । यस्य पुरुषस्थानुधृतमग्निमुपलक्ष्य सूर्योऽस्त-
मेति । सायङ्कालीनाग्निहोत्रार्थादाहवनीयं प्रत्यग्निप्रणयनात्
प्रागेव यद्यस्तमियात् तदानीमेतस्य पुरुषस्य आहवनीयो गा-
र्हपत्यं न्यक्त्तुं कामयते । गार्हपत्यस्यैव न्यक्कामयते । ततो-
ऽग्निद्वयमपि फलप्रदं न भवति । ततोऽस्तमयादूर्द्धमग्निं प्रण-
यन् पुरुषः केनचिद्दर्भेण हिरण्यं प्रकर्षेण बध्ना तत्पुरस्ता-
न्नयेत् । तस्य पृष्ठतोऽग्निं नयेत् । तस्यापि पृष्ठतोऽग्निहोत्र-
हविर्नयेत् । तत्र हिरण्यमयनेन ज्योतीरूपं हिरण्यं पुरतः
पश्यन् पृष्ठतोऽग्नेरुद्धारात् अस्तमयदोषं न प्राप्नोति । पुरतो-
ऽग्निं पश्चाद्भूविर्नयनं तदीयेन भागधेयेन युक्तमेवाग्निं प्रण-
यति ॥

अग्निमुद्भूरणे कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “ब्राह्मण आर्षेय
उद्भूरेत् । ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनं देवता-
भिरुद्भूरति” इति । स्वकीयानृषीन् यो वेत्ति, स आर्षेयः प्र-
वराभिन्न इत्यर्थः । तादृशो ब्राह्मणो दर्भेण प्रबद्धस्य हिर-
ण्यस्य पृष्ठतो वक्त्रमुद्भूरेत् । अतएव सूत्रकारेणोक्तम्, अन्व-
ङ्कार्षेयो ब्राह्मणो वक्त्रविदग्निमुद्भूरेदिति । आवतीर्वै देवतास्ताः

सर्वा वेदविद्भिः ब्राह्मणे वसन्ति इति अत्यन्तरात् सर्वदेवता-
कर्तृकमिदमुद्धरणं भवति ॥

अत्रैवापरं विशेषं विधत्ते । “अग्निहोत्रमुपसाद्यातमितो-
रासीत् । व्रतमेव हतमनुस्त्रियते” इति । आर्षेयस्य ब्राह्मणस्य
पृष्ठतोऽग्निहोत्रहविर्नीत्वा तदधस्तादुपसाद्य आसं निरुध्य
ग्लानिपर्यन्तमवतिष्ठेत् । एवं सति सूर्यास्तमयेन विनाशितं
व्रतमनु स्वयमपि मरणोपचारं नटयति । लोकेऽपि हि त्रिय-
माणं स्निग्धमनुस्त्रियन्ते ॥

पुनरपि विशेषान्तरं विधत्ते । “अन्नं वा एष आत्मनो
गच्छति । यस्मान्मति । अन्नमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निम-
नुद्धृतः सूर्योऽभिनिघ्नोचति [२] । पुनः समन्य जुहोति ।
अन्तेनैवान्नं यज्ञस्य निष्करोति” इति । यो ग्लानिं प्राप्नोति,
एष विनाशमेव प्राप्नोति । यस्य चाम्युद्धरणात् पुरा सूर्यो-
ऽस्ममेति । एष यज्ञस्य विनाशं प्राप्नोति । अतो दोषदयनिवृ-
त्त्यर्थं पुनः आसं कृत्वा जुहुयात् । तथा सति स्वकीयेन विना-
शेन सद्य यज्ञस्य विनाशं समादधाति ॥

पुनरप्यपरं विशेषं विधत्ते । “वरुणो वा एतस्य यज्ञं गृ-
ह्णाति । यस्याग्निमनुद्धृतः सूर्योऽभिनिघ्नोचति । वारुणं चहं
निर्वपेत् । तेनैव यज्ञं निष्क्रीणीते” इति । वरुणेनापहतो यज्ञ-
स्वरुणा मूल्येन पुनः क्रीतो भवति । हिरण्यवन्धनमारभ्य चरु-
पर्यन्तमेकमिदं प्रायश्चित्तम् ॥

अस्ममयनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिधायोदयनिमित्तं प्राय-

स्वित्तं विधत्ते । “नि वा एतस्याहवनीयो गार्हपत्यं कामयते । निगार्हपत्य आहवनीयम् । यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्योऽभ्युदेति । चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद्भुरेत् [३] । अथाग्निम् । अथाग्नि-
होत्रम् । यदाज्यं पुरस्ताद्भुरति । एतदा अग्नेः प्रियं धाम । यदाज्यम् । प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्द्धयति । यदग्निं पूर्वं हर्-
त्यथाग्निहोत्रम् । भागधेयेनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मण आर्षेय
उद्भुरेत् । ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः [४] । सर्वाभिरैवैनं देव-
ताभिरुद्भुरति” इति । पूर्ववद्ब्राह्मण्यम् ॥

अत्र पूर्वस्मादधिकं कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति । यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्योऽभ्युदेति । उषाः केतुना जुषताम् । यज्ञं देवेभिरन्वितम् । देवेभ्यो मधु-
मत्तमं स्वाहेति प्रत्यङ्गिषद्याज्येन जुहुयात् । प्रतीचीमेवास्मै विवासयति” इति । यस्य पुरुषस्यान्युद्भुरणात् प्राक् सूर्योदयो भवेत् । एतस्मै पुरुषाय उषःकालदेवता व्युच्छन्ती प्रभातं कु-
र्वती । पराची वै पुनरावृत्तिरहितैव व्युच्छति प्रभातं करोति । एकस्मिन् दिने प्रभातं कृत्वा विनश्यति दिनान्तरेषु प्रभातं कर्त्तुं न तिष्ठतीत्यर्थः । एतद्दोषपरिहाराय प्रत्यङ्मुख उप-
विश्य उषादत्यादिमन्त्रमुच्चार्याज्येन जुहुयात् । ततोऽस्मै यजमानार्थे प्रतीचीं पुनरावृत्तियुक्तां स्वाकृतिं कृत्वा वि-
वासयति । दैनन्दिनं प्रभातं सम्भावयति । मन्त्रस्यायमर्थः, इयमुषःकालदेवता केतुना दिवसच्छिन्नभूतेनादित्येन सह देवेभिरन्वितम् । अन्यैर्देवैः प्रीतिपूर्वकं मिश्रीकृतमिमं यज्ञं

जुषताम् । देवेभ्योऽत्यन्तमाधुर्यापेतमाज्यं स्वादुतममस्त्विति ॥

होमानन्तरकर्त्तव्यं विधत्ते । “अग्निहोत्रमुपसाद्यातमितो-
रासीत । व्रतमेव हतमनुम्रियते । अन्नं वा एष आत्मनो
गच्छति [५] । यस्ताम्यति । अन्नमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्या-
ग्निमनुद्धृतं सूर्योऽभ्युदेति । पुनः समन्य जुहेति । अन्तेनै-
वान्नं यज्ञस्य निष्करोति । मित्रो वा एतस्य यज्ञं गृह्णाति ।
यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्योऽभ्युदेति । मैत्रं चरुं निर्वपेत् । तेनैव
यज्ञं निष्क्रीणीते” इति । पूर्व्ववत् सर्व्वं व्याख्येयम् । आज्योद्ध-
रणमारभ्य मैत्रचरुपर्य्यन्तमेकं प्रायश्चित्तम् ॥

अथान्युदातनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्याहवनीये-
ऽनुदाते गार्हपत्य उदायेत् [६] । यदाहवनीयमनुदाय गार्ह-
पत्यं मन्येत् । विच्छिन्यात् । भ्रातृव्यमसौ जनयेत् । यद्वै य-
ज्ञस्य वास्तव्यं क्रियते । तदनु रुद्रोऽवचरति । यत् पूर्व्वमन्वव-
स्येत् । वास्तव्यमग्निमुपासीत । रुद्रोऽस्य पशून् घातुकः स्यात् ।
आहवनीयमुदाय । गार्हपत्यं मन्येत्” [७] इति । यस्य पुरुष-
स्याहवनीयाग्नौ विद्यमाने सति गार्हपत्याग्निर्नश्येत् । तदानी-
मयं पुरुषस्यं विद्यमानमाहवनीयमविनाशश्च यदि गार्हपत्यार्थं
मन्यनं कुर्यात् । तदानीमाहवनीयजनकस्य गार्हपत्यस्याभा-
वाद्यज्ञो विच्छिद्येत् । पूर्वीं ह्याहवनीयजनको गार्हपत्यो
विनष्टः । इत ऊर्द्धं मन्यनीयस्तु नैतस्याहवनीयस्य जनकः ।
किञ्च तन्मन्यनेन यजमानस्य भ्रातृव्यमुत्पादयेत् । मन्यनीयस्य
पूर्वीं ह्याहवनीयविरोधित्वात् । एवं तर्हि शास्त्रीयौ गार्हपत्याहव-

नीचौ माभूताम् । लौकिकमेवाग्निहोत्रं क्रियतामिति चेत् । तदप्यनुपपन्नम् । यज्ञस्य सम्बन्धि चदङ्गं वास्तव्यं लौकिकं क्रियते । वास्तव्ये लोकव्यवहारे भवं वास्तव्यम् । तस्मैलौकिकमङ्गमनु रुद्रः क्रूरो देवो यज्ञशाखायां प्रविशति । एवं सति यदि पूर्वं विद्यमानमाहवनीयमनु कर्म समापयेत् । तदानीं लौकिकमेवाग्निमुपासीतवान् भवति । ततो रुद्रोऽस्य पशून् विनाशयेत् । तस्मात् पूर्वंसिद्धमाहवनीयं विनाशय पश्चाद्गार्हपत्यार्थमग्निं मन्येत् ॥

तत्र मन्यनमन्त्रं विधत्ते । “इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः । स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स गायत्रिया चिष्टुभा जगत्याम् । देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्निति । रुन्दोभिरेवैनं स्वाद्योनेः प्रजनयति” इति । जातवेदा उत्पन्नसर्व्वजगदभिज्ञोऽग्निः स्वाद्योनेः स्वकीयात् कारणादित अरण्येः प्रथममुत्पन्नः । स च गायत्र्यादिच्छन्दस्तयेण सहकारिणा देवान् हविष्य प्रकर्षेण जानन् अस्मदीयं हव्यं देवेभ्यो वहतु इत्यनेन मन्त्रेण मन्यनं कुर्यात् । तथा सति गायत्र्यादिच्छन्दोभिरेवानुगृहीतः स्वकीयात् कारणादुत्पादितो भवति ॥

अथोक्तं मन्यनविधिमनूद्यानुमन्त्रणं विधत्ते । “गार्हपत्यं मन्यति । गार्हपत्यं वा अन्वाहिताग्नेः पञ्चव उपतिष्ठन्ते । स यदुद्दासति । तदनु पञ्चवोऽपक्रामन्ति । इषे रथ्यै रमस्य [८] । सहसे द्युद्धाय । ऊर्जे पत्यायेत्याह । पञ्चवो वै रथिः । पशुरेवास्मै रमयति” इति । मन्यनेन निष्पन्नो योगार्हपत्यवद्गनु-

पशवोऽस्य सम्यद्यन्ते । तदुद्दामने तु पशवो नश्यन्ति । अतस्तदुद्दामनं वारयितुं इष इत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्य चायमर्थः । हे अग्ने इषे अन्नार्थं रथ्यै धनार्थं सहसे बलार्थं युवाय यशोऽर्थम् ऊर्जे चीरादिरमार्थं पत्याय स्वामित्वाय च रमस्य त्वमत्र क्रीडां कुरु । अस्मिन्मन्त्रे धनवाचिना रथि-
शब्देन पशूनामप्यभिमन्त्रितत्वात् पशून्सौ सम्यादयति ॥

अथ मन्त्रेण समिन्धनविधिमभिप्रेत्य तस्य भागमनूद्य व्याचष्टे । “सारस्वतौ त्वात्सौ समिन्धातामित्याह । अक्वामे वै सारस्वतात्सुत्सौ । अक्वामाभ्यामेवैनं समिन्धे” इति । हे अग्ने उत्सावत्युत्सुकौ सारस्वतौ सरस्वतिसम्बन्धिनौ अग्वेदसामवेदौ त्वां समिन्धातां सम्यग् दीपयताम् ॥

भागान्तरमुदाहृत्य व्याचष्टे । “सम्राडसि विराडसीत्याह । रथन्तरं वै सम्राट् । उहदिराट् [८] । ताभ्यामेवैनं समिन्धे” इति । रुम्ययाजत इति सम्राट् । विविधं राजत इति विराट् । हे अग्ने सामदयरूपस्त्वमसि ॥

अथ निमित्तान्तरकृतं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “वज्रो वै चक्रम् । वज्रो वा एतस्य यज्ञं विच्छिनत्ति । यस्यानो वा रथो वान्तराग्नौ याति । आहवनीयमुदाप्य । गार्हपत्यादुद्धरेत् । यदग्ने पूर्वं प्रसृतं पदं हिते” इति । गार्हपत्ययोर्मध्ये रथस्य अकटस्य वाऽऽगमने सति वज्रेण यज्ञो विच्छिद्येत । अतस्तत्परिहारार्थमाहवनीयं विनाशय यदग्नय इत्यादिमन्त्रेण । “सूर्यस्य रग्नीनन्वातताम् । तत्र रथिष्ठामनुसम्भरैतम् । सन्नः

सृज सुमत्या वा जवत्येति । पूर्वेणैवास्व यज्ञेन यज्ञमनुसन्-
 नाति” इति । शकटस्य रथस्य वा यथकं तस्योहवद्भूतया
 वज्रममानम् । रथसृतीयमिति वज्रांश्वलश्रुतेः । तथासत्या-
 हवनीयगार्हपत्यात् पुनरुद्धरेत्, मन्त्रस्य सायमर्थः । हे अग्ने
 ते तव प्रसृतं प्रकर्षेण पुष्टं यत्पदं स्वरूपं सूर्यस्य रथी-
 ननुक्रमणेन सर्व्वतः प्रसारयामास । तत्र यद्दृष्टिं धनसमृ-
 द्धामवस्थितमेतमाहवनीयमनुक्रमेण समार सन्त्यक् पोषय ।
 नोऽस्मान् वाजवत्या अग्नेनापेतया, सुमत्या ज्ञोभनबुद्ध्या
 सृष्टजय । अनेन मन्त्रेणाहवनीयोद्धारणे सति पूर्वेणसिद्धे-
 नैव यज्ञेनास्य यजमानस्य करिष्यमाणं यज्ञमनुक्रमेण सन्ततं
 करोति ॥

अस्मिन्नेवोद्धारणे मन्त्रान्तरं विधत्ते । “त्वग्ने सप्रथा आ-
 शीत्याह । अग्निः सर्व्वा देवताः । देवताभिरेव यज्ञः सन्त-
 नाति” इति । हे अग्ने त्वं सप्रथाः कीर्त्तियुक्तोऽसि । अस्य
 मन्त्रस्योत्तरभागमुपहोमकाण्डे समाखास्यते, अस्मिन्पादे प्रवक्ष्य-
 मानोऽग्निः सर्व्वदेवतात्मकः । ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् ।
 तस्मादाहुः अग्निः सर्व्वदेवता इति अन्यत्रास्मानात् । अतो देव-
 ताभिरेव सहायभूताभिर्दत्तां सन्ततं करोति ॥

अत्रैव कर्त्तव्यशेषं विधत्ते । “अग्नये पथिहते पुरोडाशम-
 ट्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निमेव पथिहतः स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति । स एदैनं यज्ञं पन्थानमपि मयति । अनथान्
 दक्षिणा । एहीशेषं समृद्धौ” [१०] इति । पन्थानं करोतीति

पथिष्ठत् । तादृशोऽग्निर्निहतेन स्वकीयेन भागधेन हेवित
रन् यजमानं यज्ञयोग्यं पन्थानं प्रापयति । तत्र चानङ्गान्
दक्षिणा देवा । स च भारवाहिलात् सन्तुष्टौ सन्पाद्ये ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

उषामन्त्रेण होमः स्यात् पुरा सूर्योदये सति ।

एतः प्रथेतिमन्त्रेण पश्चिमानस्रमन्यनम् ॥

इषे रथ्यै तं मधितं मन्त्रयेतानस्रं तदा ।

धारस्वतौ लेति मन्त्रादेतमग्निं समिन्धयेत् ॥

यद्ग्र इत्यन्तराये रथेनाग्निं समुद्धरेत् ।

समग्र इत्यपि तथा यस्मिन्ना इति कीर्त्तिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छण्डयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः
॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे अग्निविषयं प्रायश्चित्तमुक्तम् । पञ्चमे सोमविषयं
प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्र प्रातःसवनविषयं प्रायश्चित्तं विधत्ते ।
“यस्य प्रातःसवने सोमोऽतिरिच्यते । माध्यन्दिनं सवनं का-
मयमानोऽभ्यतिरिच्यते । गैर्धयति महतामिति धसदतीषु
कुर्वन्ति । हिगस्ति वै सन्ध्यधीतम् । सन्धोव खलु वा एतत् ।
यस्य सवनातिरिच्यते । यद्ग्रसदतीषु कुर्वन्ति । सन्धेः ज्ञान्यैः”
इति । यस्य यजमानस्य प्रातःसवनेऽनुष्ठिते सति तत्राभिषुतः

शोमः क्रियानप्यवशिष्यते तस्यासौ सोमो माध्यन्दिनसवनेऽपि
स्वस्त्रोपयोगमपेक्ष्यातिरिक्तो भवति । तस्यातिरेकदोषस्य परि-
हाराय धयच्छब्देऽपेताखृद्गु गौर्धचति महतामित्यादिषु स्त्रोत्रं
कुर्वन्ति । यद्देववाक्यमहोरात्रयोः सन्धावधीतं तदध्येतारं
हिनस्ति । तथा चाध्ययननिषेधेषु प्रस्तुतेष्वपस्तम्बः स्मरति,
तावन्तं कालं नाधीयोताध्यापयेद्वा सन्ध्यास्तुयेति । प्रातःसव-
नस्य सोमातिरेको यत्तदेतत्सन्धोव । यथा सन्ध्याकालोऽ-
होरात्रोभयस्पर्शी एवमतिरिक्तसोमोऽपि प्रातःसवने सन्धा-
दितत्वाम्माध्यन्दिनसवनकामित्वाद्योभयस्य स्पर्शी । ततः स-
न्ध्याकालाध्ययनसमानो दोषः प्राप्नुयात् । तत्र धयदतीषु
स्त्रोत्रे क्रियमाणे सति अतिरिक्तस्य सोमस्यापि प्रातःसवनान्तः-
पातित्वात् सन्धित्वं ग्राम्यति । तदेतत् सूत्रकारेणातिस्पष्ट-
मुक्तम्, यदि प्रातःसवने प्राग्घोमात्सोममतिरिक्तं पश्येत्
तद्धमसेष्वभ्युन्नयेत् । उपजुञ्जवाद्वा ऊते दृष्ट्वा स्तुतश्चत्वरतं
क्षुर्यादिति । एवं सति प्रातःसदनस्यैतदन्तत्वादनन्तरभाविनो
माध्यन्दिनसवनत्वात् उभयव्यतिरिक्तः सन्धिर्नाम कश्चिन्न
भविष्यति ॥

अतिरिक्तसोमस्य स्त्रोमार्थं धयदतीषु यत् स्त्रोत्रं क्रियते
तत्र सामस्त्रोमविशेषो विधत्ते । “गायत्रं साम भवति पञ्च-
दशः स्त्रोमः । तेनैव प्रातःसवनान्नयन्ति” [१] इति । प्रातः-
सवने वहिष्यवमानस्त्रोत्रं गायत्रमाद्या निष्पाद्यते । आज्यस्त्रो-
त्राणि पञ्चदशस्त्रोमेन तस्योभयस्यात्र क्रियमाणत्वेन प्रातःस-

वनसखणसङ्गावादतिरिक्तसोमस्यानुष्ठातारः प्रातःसवनस्राप-
गच्छन्ति ॥

अथ इतीष्वृचु मरुच्छ्रस्य विद्यमानवात्तत्प्रयुक्तं गुणं दर्श-
यति । “मरुत्वतीषु कुर्वन्ति । तेनैव माध्यन्दिनात्सवनास्रयन्ति”
इति । मरुतो हि माध्यन्दिनसवनसम्बन्धिनः । तत्र हि त-
दीया यथा आस्राताः । यन्माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया
गृह्यन्ते इति श्रुतेः । अतो मरुत्वतीषु स्तोत्रकरणेन माध्य-
न्दिनसवनसखणसङ्गावात् अतिरिक्तसोमेन कामितमाध्यन्दिन-
सवनस्रापगच्छन्ति ॥

अतिरिक्तसोमानुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “होतुश्चमसमनू-
यन्ते । होतानुश्रंसति । मध्यत एव यज्ञं समादधाति”
इति । दशसु चमसेषु मध्ये योऽयं होतुश्चमसः तमादावति-
रिक्तसोमेन पूरयित्वा पश्चात् अन्यान् पूरयेत् । अत्र होतैव
शक्तं पठेत् । अत एव सूत्रकार आह, ऐन्द्रावैष्णवं होतानु-
श्रंसति इति । एवं कुर्वन् यज्ञं मध्यतः समादधाति । अन्यना-
तिरिक्तं सवनद्वयं समीकरोति यथा सम्बन्धो न भवति
तथा करोतीत्यर्थं ॥

अथ माध्यन्दिनसवनविषयं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्य
माध्यन्दिने सवने सोमोऽतिरिच्यते । आदित्यं हतीयसवनं
कामयमानोऽभ्यतिरिच्यते । गौरिवीतं साम भवति । अति-
रिक्तं वै गौरिवीतम् । अतिरिक्तं यत्सवनस्यातिरिच्यते [९] ।
अतिरिक्तस्य शान्धै” इति । यद्गौरिवीताख्यं साम तत्राचराति-

रेकस्य विद्यमानत्वात् तेनायमतिरिक्तदोषः भ्राम्यति । इतरत्
पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अत्र सामाधारमृग्विशेषं विधत्ते । “वण्महाः अग्निं सृष्ट्येति
कुर्वन्ति । यस्यैवादित्यस्य सत्रस्य कामेनातिरिच्यते । तेनैवैतं
कामेन समधंयन्ति” इति । वडित्यादिकमृक् प्रतीकम् ।
तत्र आदित्यवाचकः सूर्यशब्द आत्मातः । हतीयसवनस्य
दित्यसम्बन्धि । आदित्यग्रहस्य तत्र विहितत्वात् । अत एव
सूत्रकारेणोक्तम्, आदित्यारम्भणं हतीयसवनमित्येवञ्च सत्य-
तिरिक्तेन सोमेन काम्यमानमादित्यसम्बन्धिहतीयसवनं सूर्य-
शब्दघटितैतेन मन्त्रेण सञ्जमिति ह्यत्र तेन कामेन अति-
रिक्तसोमं समृद्धं करोति ॥

पृष्ठं विधाय सामविशेषं विधत्ते । “गौरिधीतसाम भवति ।
तेनैव माध्यन्दिनात्सवनास्रयन्ति” इति । माध्यन्दिनसवने
गौरिधीतसामः पृष्ठसोत्रे विकल्पेन विहितत्वात् तत्साम तत्सव-
नसङ्गम् । अतस्तेन साम्ना माध्यन्दिनसवनास्रापगच्छन्ति ॥

सोमविशेषं विधत्ते । “सप्तदशः सोमः । तेनैव हतीयसव-
नास्रयन्ति” इति । हतीयसवनगतस्यार्भवपवमानस्य सप्तदश-
सोमयुक्तत्वात् असौ सोमः । तत्सवनसङ्गणं तेन हतीयसव-
नास्रापगच्छन्ति ॥

अनुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “होतुसमसमनून्नयन्ते । होता-
नुजः सति [३] । मथ्यत एव यज्ञः समादधाति” इति । पूर्व-
वद्वाख्येयम् ॥

अथ, द्वितीयसवनविशेषप्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्य द्वितीय-
सवने सोमोऽतिरिच्येत । उक्थं कुर्वीत । चस्योक्थ्येतिरि-
च्येत । अतिरात्रं कुर्वीत । यस्यातिरात्रेऽतिरिच्यते । तं वै
दुग्धज्ञानम् । यजमानं वा एतत्पशव आसाद्य यन्ति । बृह-
त्साम भवति । बृहदा इमांलोकान्दाधार । बार्हताः पशवः ।
बृहतेवास्मै पशून्दाधार” इति । दादशसोत्रयुक्तेऽग्निष्टोमे प्र-
युक्ते सति द्वितीयसवने यदि सोमातिरेकः तदानीं तस्योप-
योगाय दादशस्य उपरिसोत्रत्रयोपेतमुक्थं कुर्वीत । तत्रापि
सोमातिरेके सति एकोनत्रिंशत्सोत्रयुक्तं अतिरात्रं कुर्वीत ।
तत्रापि सोमातिरेके ततोऽधिकसोत्रयुक्तस्य क्रतोरभावात्
अतिरेकसमाधानं ज्ञातुं दुःशकं तर्हि माभूत् समाधानमिति
चेत् न । पशुहानिप्रसङ्गात् । एतेनातिरेकेण पशवो यज-
मानमामाद्य सर्वतोऽपि भूयो यत्र कापि यन्ति । तस्मात्
कार्यमेतत् समाधानम् । बृहत्सामगानेन तत्समाहितं भवति ।
बृहत्तः सर्वलोकधारणसमर्थत्वात् । पशूनाञ्च तत्सामस्य-
त्वेनाहृतत्वात् पसायमानान् पशून् यजमानार्थं तेन साक्षा
धारयति ॥

तस्य साक्ष आधारभूता च्छेपो विधत्ते । “अपिपिविष्टवतीषु
कुर्वन्ति । अपिपिविष्टो वै देवानां पुष्टम् । पुष्ट्यैवैनं समर्द्धय-
न्ति” इति । अपिपिविष्टशब्दे यास्वृक्षु विद्यन्ते ताः अपिपिविष्ट-
वत्यः । अपिपिविष्टशब्दे विष्णुवाची । यः पशोर्भृगा या पुष्टिस्त-
द्विष्णुः अपिपिविष्ट इति श्रुत्यन्तरात् । स च देवानां पुष्टिहेतुः ।

अतः शिपिविष्टवतीषु कुर्वन्तीषु गायन्तीषु गाने सति पुष्टैव यजमानं समृद्धं कुर्वन्ति ॥

अनुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “होतुश्चमसमनून्नयन्ते । होता-
नुष्णसति । मध्यत एव यज्ञः समादधाति” [५] इति ।
पूर्ववत् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे बृहस्प-
त्युर्वाह्याय आद्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे सोमातिरेकप्रायश्चित्तमुक्तम् । षष्ठे लेकयामवर्त्ति-
षञ्जसोमयागविषयविशेषोऽभिधीयते । तत्रैकं विशेषं विधत्ते ।
“एकैको वै जनतायामिन्द्रः । एकं वा एताविन्द्रमभिसृसु-
नुतः । यौ द्वौ सृसुनुतः । प्रजापतिर्वा एष वितायते । य-
द्यज्ञः । तस्य यावाणो दन्ताः । अन्यतरं वा एते सृसुन्वतो-
निर्वप्यति । पूर्वोणोपसृता देवता इत्याहुः । पूर्वोपसृतस्य वै
श्रेयान् भवति । एतावन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजत्यै” [१] इति ।
जनानां समूहो जनता । एकैकस्यां जनतायां मध्ये यौ यज-
मानौ सृसुनुतः सम्भूय सोमयागं कुरुतः । एकस्मिन् काले
कुरुत इत्यर्थः । ता एतावुभौ यजमानावेकमेवेन्द्रमभिलक्ष्य
सम्भूयैकस्मिन् कालेऽनुतिष्ठतः । तथा सति ममायमिन्द्रास्त्रि-
त्येवं तयोर्विप्रतिपत्तिर्भवेत् । अतएवाश्वलायनेनोक्तम्, विम-
तानां प्रसवमन्निपाते अंशव इति । तत्र यौ यज्ञः स एषः

प्रजापतिरूप एव भूत्वा त्रिसार्थते । तस्य प्रजापतिरूपस्य यज्ञ-
 श्लोपांशुसवनादयो यावाणः तीक्ष्णदन्तस्यानीयाः । एते या-
 वाणः सम्युय सोममतिमुखतो द्वयोर्मध्येऽन्यतरयजमानं नि-
 र्व्यसति, निःशेषेण भर्त्सयति । एकेन यजमानेनेन्द्रस्य परि-
 यद्दोतत्वात् इतरस्तेन्द्राभावेन चागाभाव एव भर्त्सनम् । अत
 एवाभिज्ञाः पूर्वेषु प्रथमप्रवृत्तेन यजमानेन देवता उपमृत्या
 प्राप्ता इत्याहुः । लोकेऽपि हि प्रथमं सेवमाने भृत्ये स्वामी
 पक्षपातं करोति । तस्मात्पद्यादुपगच्छन्तं निर्देवंतं यजमानं
 यावद्वृत्ता दन्ता दंशन्ति । अतस्तत्परिहारायाज्यस्रोत्राण्येति
 श्रुति कर्त्तव्यानि । इणगतावित्यस्य धातोरर्थमेतिशब्दे श्रुते ।
 क्तिन्प्रत्ययान्तस्यास्य धातो राट्पूर्वत्वे सति एतिशब्दनिष्पत्ते-
 र्शदर्थवाचिनः शब्दा एषु स्तोत्रेषु विद्यन्ते तादृशानि स्तोत्राणि
 प्रातःसवने कर्त्तव्यानि । तथा सति इन्द्राभावदोषपरिहारे-
 षास्याभिज्ञयो भवति ॥

तत्रापरं विशेषं विधत्ते । “मरुत्वतोः प्रतिपदः । मरुतो
 वै देवानामपराजितमायतनम् । देवानामेवापराजित आय-
 तने यतते” इति । मरुच्छब्दो यासृञ्चु अस्ति ताः मरुत्वत्यः ।
 तथाविधा ऋचः आज्यस्रोत्रे प्रतिपदः प्रथमभाविनीः कुर्यात् ।
 देवानां मध्ये मरुतो बलवत्वेन पराजयरहितं स्थानम् । ततो
 देवसम्बन्धिन्यपराजिते स्थाने प्रयत्नं करोति ॥

अन्विशेषं विधाय सामविशेषं विधत्ते । “उभे हृहृत्थ-
 क्तरे भवतः । इयं वाव रथन्तरम् । अमौ हृहृत् । आभ्या-

मेवेनमन्तरेति । वाचस्य मनस्य । प्राणाहापानाच्च । दिवस्य
 वृथिव्यास्य [२] । सर्वस्मादित्तादेद्यात्” इति । एकस्मिन्
 स्तोत्रे वृहत्सामान्यस्मिन् रथन्तरमित्येवं चतुर्व्याज्यस्तोत्रेषु
 पर्यायेणोभे सामानी भवतः । रथन्तरस्य भूलोकरूपत्वात्,
 वृहतो द्युलोकरूपत्वात्, एतद्रूपाभ्यां सामाभ्यामेवैनं यज-
 मानं संभवदोषादन्तरितं व्यवहितं करोति । किञ्च सामद्वयस्य
 वागादियुग्मरूपत्वात् वागादिभिरपि व्यवधानं करोति । वित्तं
 पूर्वं लब्धम्, वेद्यमितः परं लब्धव्यम् ॥

आजस्तोत्रेषु सामविशेषं विधाय तृतीये वृष्टस्तोत्रे साम-
 विशेषं विधत्ते । “अभिवर्त्ता ब्रह्म साम भवति । सुवर्गस्य
 लोकस्याभिवृत्तौ” इति । ब्रह्मसम्बन्धिनि वृष्टस्तोत्रे अभिवर्त्ताख्यं
 सामोद्गाता गायेत् । यामृचं ब्रह्माशंसति । तस्यामृच्युद्गात्रा गा-
 तयं साम ब्रह्म साम अभिवर्त्तसाक्षा स्वर्गोऽभिमुखत्वन वर्त्तते ॥

अथाहर्विशेषं विधत्ते । “अभिजिद्भवति । सुवर्गस्य लोक-
 स्याभिजित्यै । विश्वजिद्भवति । विश्वस्य जित्यै” इति । अभि-
 जिद्विश्वजिताख्ययोरैकाङ्गयोरन्यतरं कुर्यात् । उभयोरपि
 जयहेतुत्वात् ॥

अथापरं विशेषं विधत्ते । “यस्य भूयाऽसौ यज्ञक्रतव इत्या-
 ङ्गः । स देवता वृङ्क्ते इति । यद्यग्निष्टोमः सोमः पुरस्तात्स्यात्
 [३] । उक्थं कुर्वीति । यदुक्थं स्यात् । अतिरात्रं कुर्वीति ।
 यज्ञक्रतुभिरैवास्य देवता वृङ्क्ते” इति । उभयोरमध्ये यस्य यज-
 मानस्य यज्ञक्रतवो भूयांसोऽङ्गभूतैर्द्वैर्दुक्ताः प्रधानक्रतवोऽ-

दुष्टेयधर्मावज्जला भवन्ति । स तादृशो यजमानोऽन्यधर्मा-
नुष्ठायिनोऽन्यस्य यजमानस्य देवता विनाशयति । अतोपर-
स्तादन्यस्य यजमानस्य गृहे यद्यग्निष्टोमाख्यः सोमः स्यात् ।
तदा स्वयं ततोऽधिकं उक्थं कुर्वीत । यदि उक्थस्तदा
ततोधिकं अतिरात्रं कुर्वीत । एवं स्वकीयैरधिकयज्ञक्रतुभि-
रेवेतरस्य देवता विनाशयति । तस्य फलाधिक्याभाव एव
विनाश इत्युच्यते ॥

विशेषान्तरं विधत्ते । “यो वै हन्दाऽभिरभिवति । स
सुसुन्वतोऽभिवति । संवेशाय त्वापवेशाय त्वेत्याह । ह-
न्दाऽसि वै संवेश उपवेशः । हन्दाभिरैवास्य हन्दाऽस्यभि-
भवति” इति । यो यजमानः स्वकीयैः हन्दाभिरितरस्य
हन्दाऽस्यभिभवितुमुद्युक्ते, स एव संसुन्वतोर्मात्सर्येण सोममभि-
सुन्वतोर्मध्ये परकीयानि हन्दांस्याभिभवितुं समर्थो भवति ।
तस्मात्तत्सामर्थ्याय संवेशादिमन्त्रहोमं कुर्यात् । सम्प्राप्या-
वस्थितिः संवेशः, तत्रैवापनमुपवेशः । हे देव मम संवेशाय त्वां
भजे, तद्योपवेशाय च त्वां भजे इत्येवं मन्त्रं होमकाले ब्रूयात् ।
एतन्मन्त्रशेषस्य संहितायां द्वितीयकाण्डे समान्नातो व्याख्या-
तस्य । स्वकीयानि हन्दांस्यवसंवेशोपदेशौ तत्साधनत्वादतः स्व-
कीयैश्चहन्दाभिरैव होमतुष्टैरन्यस्य हन्दांस्यभिभवति ॥

पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते । “इष्टर्गो वा ऋत्विजामध्वर्युः
[४] । इष्टर्गः खलु वै पूर्वोर्गुः क्षीयते । प्राणापानौ मृत्यो-
र्मापातमित्याह । प्राणापानयोरेव अथते । प्राणापानौ मा-

माहासिष्टमित्याह । नैनं पुरायुषः प्राणापानौ जहितः” इति ।
 इष्टं ऋक्ते विनाशयतीति इष्टर्गः, अध्वर्युः सर्वेषामृत्विजामिष्टं
 विनाशयति । तस्यानुष्ठानवाङ्मलेन प्रमादसम्भवात् । आद्युरार्त्तिं
 गच्छत ऋत्विक्सङ्घात् पूर्व्यः प्रथमभावी सन् अयमिष्टर्गा-
 ऽध्वर्युः क्षीणो भवति । ततः चयद्यावृत्तये प्राणापानवित्या-
 दिमन्त्रं होमकाले ब्रूयात् । हे प्राणापानौ मृत्योः सकाशा-
 आयातं मां रक्षतम् । अनेन मन्त्रपूर्वभागेन प्राणापानयो-
 रैवाश्रितो भवति । हे प्राणापानौ मां माहासिष्टम् । मां
 कदाचिदपि मा परित्यज्यताम् । अनेन मन्त्रस्योत्तरभागेन
 शतसम्बत्सरादायुषः पुरा प्राणापानावेनं परित्यज्यतः । इत्ये-
 वमेकदेशवर्त्तिनोः सोमचाजिनोः संशये प्राप्ते विशेषोऽभिहितः ॥

अथ सत्रविषये कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “आर्त्तिं वा एते
 नियन्ति । येषां दीक्षितानां प्रमीयते । तं यदववर्ज्येयुः ।
 क्रूरकृतमिवैषां लोकः स्यात् । आहर दहेति ब्रूयात् [५] ।
 तं दक्षिणतो वेद्ये निधाय । सर्पराज्ञिवा ऋग्भिस्तुयुः । इयं
 धे सर्पतो राज्ञी । अस्या एदैनं परिददति” इति । सत्राच्च
 दीक्षितानां येषां मध्ये कश्चिन् म्रियेत । तदानीमेते सर्वे स-
 त्रिण आर्त्तिं यज्ञविनाशरूपां वाधां निरन्तरं प्राप्नुवन्ति ।
 तं मृतमन्ये दीक्षिताः यद्यवज्ञाय दूरतो वर्ज्येयुः । तदानी-
 मेषां वर्ज्येयवृत्तं क्रूरकृतमिव ब्रह्महत्यादिरूपं पापं कृत-
 षतामिव नरकलोकः स्यात् । अतोऽवज्ञामकृत्वा तं मृतमिहा-
 षीथ दाहादिसंस्कारश्च कुर्वन्ति । तदीय पुत्रादिकं मत्याद-

रेण ब्रूयात् । अथ तं प्रेतं वेद्या दक्षिणभागे निधाय सर्पराज्ञी-
देवताकाभिर्भृगिर्भृश्वेत्यादिभिर्ऋग्भिः स्तोत्रं कुर्युः । इयमेव
भूमिः सूर्यतः मच्चरतः प्राणिजातस्य राज्ञी, अतोऽसौ भूम्यै
एवैनं मृतं समर्पयन्ति ॥

अथ सुतेरुद्धं शंसनं विधत्ते । “यदुद्धं तदित्याहुः । य-
स्तुतमननुशस्तमिति । होता प्रथमः प्राचीनावीती मार्क्षा-
लीयं परीथात् । यामीरनुब्रुवन् । सर्पराज्ञीनां कीर्त्तयेत् ।
उभयारेवैनं लोकयोः परिददति [६] । अथो ध्रुवन्देवैनम् ।
अथोऽन्ये चासौ ऋते” इति । यत् देवतारूपं स्तोत्रेण विष-
यीकृतं तदमन्तरमेव शस्त्रेण विषयीकृतं न स्यात् । तत्समृद्धि-
हीनं भवतोत्यभिज्ञा आहुः । अतः सर्पराज्ञीभिः स्तोत्रे कृते
सत्यनन्तरमेव होता प्रथमः पुरोगामी सन् प्राचीनावीती भूत्वा
मार्क्षालीयन्धिष्ण्यं परितो गच्छेत् । किं कुर्वन् योऽस्य
वौष्णेत्यादिका यामीर्श्चोनुब्रुवन् । ततो भूमिर्भृश्वेत्यादिकाः
सर्पराज्ञी ब्रूयात् । तथासति यमविषयाभिर्भृगिर्विषयाभिश्च
स्तोकद्वयेऽप्येनं प्रतितिष्ठन्ति । अपि चैतं मृतं सत्रिणं ध्रुवं इत्येव
वस्त्रधूननादिभिरितरश्वोपचारैरुपचरन्त्येव । अपि चासौ
मृतयजमानाय निऋवत एव विद्योगासहिष्णुत्वप्रस्तापादिभि-
रपलपन्त्येव ॥

मार्क्षालीयपरिभ्रमणस्यावृत्तिं विधत्ते । “त्रिः परि-
यन्ति । त्रय दमे लोकाः । एभ्य एवैनं लोकेभ्यो ध्रुवते । त्रिः
दुनः परियन्ति । षट् सम्पद्यन्ते । षड्वा षटवः । षटुभिरेवैव

ध्रुवते” इति । त्रिवारं प्रादक्षिणेन लोकत्रयप्राप्त्यर्थमेवमुप-
चरन्ति । पुनस्त्रिवारमप्रदक्षिणावृत्तौ सत्यां षट्षष्ट्या ऋतु-
भिरैवैवमुपचरन्ति ॥

अथ वह्निःपत्रमानार्थं ऋक्सामविशेषं विधत्ते । “अग्न
आयूष्मि पवस इति प्रतिपदं कुर्वीरन् । रथन्तरमामैषां
रोमः स्यात् । आयुरेवात्मन् दधते । अथो पाप्मानमेव वि-
जहती यन्ति” इति । वह्निष्यवमानस्तोत्रस्यादौ पूर्वप्राप्तामृतं
बाधित्वा अग्न आयूष्मीत्यृचं पठेत् । तथा गायत्रं साम
बाधित्वा रथन्तरं साम गायेत् । तथा प्रतिपत्पाठेनात्म-
न्यायुष्यं धारयन्ति । रथन्तरसाम्ना यत् क्रूरकृत् समानलोक-
प्राप्तिं पापं त्यजन्तः पुण्यलोकं प्राप्नुवन्ति । अत्र मीमांसा-
षष्ठाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

मृते सत्रिणि नान्यः स्यात् स्याद्दानात्रापि पूर्ववत् ।

स्यादस्त्रान्येपि कर्त्रंशे साप्तदशस्य सिद्धये ॥

सत्रिषु बह्वेषु यजमानेषु एकस्मिन् मृते प्रतिनिधिर्नास्ति
पूर्वाधिकरणेऽयजमप्रतिनिधेर्निराकृतत्वादिति चेत् । मैवम् ।
भङ्गन्तरेण तत्सिद्धेः । सत्रिणां हि कार्यद्वयं फलभोक्तृत्वं
द्यागकर्तृत्वञ्च । तत्र प्रतिनिधेः फलत्वाभावेऽपि कर्तृत्वं सम्भ-
वति । अलिङ्कार्थं कर्तृत्वे प्रतिनिधिमन्तरेण सा सदृशाभा-
वात् षोडशैव कर्माणि निष्यद्येरन् । एकं कार्यं लुप्येत तस्माद्
यजमानस्य प्रतिनिध्यभावेऽपि अलिजः प्रतिनिधिसम्भवात्
पुरुषान्तरं प्रतिनिधातव्यम् । तत्रैवान्यश्चिन्तितम् ॥

सः स्वाम्यणुतकर्त्तव्यं स्वामी तत् स्थानगततः ।

अनारब्धफलाभावाद् स्वामी कर्त्तृमात्रता ॥

यः सन्निधः प्रतिनिधिस्तस्य यजमानस्थाने स्वीकृतत्वेन यज-
मानत्वमप्यस्तीति चेत् । भैवम् । आरभ्यासमाप्तिपर्यन्तमनुष्ठितुः
फलं युक्तम् । प्रतिनिधिस्तु नारब्धवान् । अतः फलाभावा-
द्यजमानत्वं नास्ति । किन्तु कर्त्तृत्वमेव । मृतस्य तु समाप्तभा-
वेऽपि फलमाप्नायते । यो दीक्षितानां प्रमोचेतापि तत्र फल-
मिति । तत्रैवान्वच्छिन्नितम् ।

नास्य स्युः फलसंस्काराः कार्यवानफलित्वतः ।

अन्येषां सप्तदशार्थमफलिन्यपि ते मताः ॥

सत्रे योऽयं प्रतिनिधिः तस्य फलित्वाभावात् फलयोग्यता-
हेतवः पत्रमानादिसंस्कारा न कर्त्तव्या इति चेत् । भैवम् ।
अस्य फलाभावेऽप्यस्मिन् संकृते सत्यन्येषां चत् सप्तदशं तत्
संकृतेषु सप्तदशसु स्थितं भवति । ततः सप्तदशावराः सत्रमासी-
रन्नित्येतत् शास्त्रमनुगृहीतं भवति । अन्यथा संकृता षोडशै-
वेति तच्छास्त्रं बाध्यते । यदि बहूनां यजमानानां अभावात्
अवराल्पसङ्ख्याः यजमानाः स्युः, तदापि सप्तदशापेक्षिताः । न
तु ततोऽप्यल्पसङ्ख्या इत्यर्थः । तस्मादफलित्वेऽपि तस्मिन् संस्काराः
कर्त्तव्याः ॥

इति श्रीभायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छप्पायजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे सवननिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तम् । सप्तमे चूपविरोहणा-
दिप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र चूपविरोहणप्रायश्चित्तं त्रिधत्ते ।
“असुर्यं वा एतस्माद्दर्शं कृत्वा । पशवो वीर्यमपक्रामन्ति ।
यस्य चूपो विरोहति । त्वाङ्गं बज्ररूपमास्रभेत । त्वष्टा वै
रूपाणामीशे । य एव रूपाणामीशे । सोऽस्मिन् पशून् वीर्यं
यच्छति । नास्मात्पशवो वीर्यमपक्रामन्ति” इति । यस्य यज्ञ-
मानस्य चूपो विरोहणमङ्कुरान् जनयति । एतस्माद्यजमानात्
पशवो वीर्यं अपक्रामन्ति । किं कृत्वा असुर्यं वर्षं असुरेभ्यो
द्वितं कृत्वा तदेतदपक्रमणं निवारयितुं तद्भदेवताकं बज्र-
वर्षोपेतं पशुमास्रभेत । त्वष्टा हि रूपाणां स्वामी त्वष्टा वै
पशूनां मिथुनानां रूपकृदिति श्रुत्यन्तरात् । अतः पशूनां
त्वष्टारूपस्वामी यजमाने तान् पशून् वीर्यञ्च नियच्छति ।
ततो नास्मात् पशवो वीर्यमपक्रामन्ति ॥

अथाग्निविनाशप्रायश्चित्तं विधत्ते । “आर्त्तिमेते नियन्ति ।
येषां दीक्षितानामग्निरुदाचति [१] । यदाहवनीय उदायेत् ।
यत्तं मन्येत् । विच्छिन्द्यात् । भ्राह्मव्यमस्मै जनयेत् । यदाहव-
नीय उदायेत् । आग्नीध्रादुद्धरेत् । यदाग्नीध्र उदायेत् । गा-
र्हवत्यादुद्धरेत् । यद्गार्हपत्य उदायेत् । अत एव पुनर्मन्येत् [२] ।
अत्र वाव स निलयते । यत्र खलु वै मिलीनमुत्तमं पश्यन्ति ।
तदेनमिच्छन्ति” इति । दीक्षितानां येषां पुरुषाणां अग्निर्विन-
श्यति, ते पुरुषा विनाशमेव प्राप्नुवन्ति । तत् परिहाराय कश्चि-

ज्ञान्त आहवनीयस्य नाशे यस्याहवनीयार्थमेव मन्यनं कुर्यात् । तदानीं तस्य मथिताहवनीयस्य गार्हपत्यजन्यत्वाभावात् तयो-
रुभयोरैकमत्याभावेन यज्ञोः विच्छिद्येत । मथितस्य गार्ह-
पत्यस्य विरोधात् यजमानस्य भ्रातृव्यं जनयेत् । तस्मादाह-
वनीयनाशे सति आग्नीध्राद्धिष्णियात् वङ्गमुद्धरेत् । न तु
मन्यनं कुर्यात् । आग्नीध्रस्य नाशे गार्हपत्यादग्निमुद्धरेत् । तस्य
गार्हपत्यनाशे तत एव गार्हपत्यादर्द्धदग्धकाष्ठात् पुनर्मन्यनं
कुर्यात् । यस्मादत्रैव गार्हपत्ये सोऽग्निर्विस्त्रोऽन्तर्हितः ।
तस्मात्तत्रैव मन्यनं युक्तम् । लोकेऽपि मणिमुक्तादिकमुत्तमं
वस्तु यत्र भूप्रदेशे पतित्वा निस्तीनं भवति, तत्रैव तदन्विष्य
सम्भ्रुमिच्छन्ति । तस्माद्गार्हपत्यस्थितकाष्ठे मन्यनमुचितम् ॥

तस्मिन्मन्यने कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “यस्मादारोहदायेत् ।
तस्यारणी कुर्यात् । क्रमुकमपि कुर्यात् । एषा वा अग्नेः प्रिया
तनूः । यत् क्रमुकः । प्रियथैवैनं तनुवा समर्द्धयन्ति” इति ।
गार्हपत्यावस्थितेऽर्द्धदग्धकाष्ठेषु मध्ये चरमं वज्रुदासनं य-
स्मिन् दाह्णि पश्यति । तद्दाहसम्बन्धिन्यावेवारणी कुर्यात् ।
तयोररक्षोर्मन्यनवेस्त्रायां क्रमुकं प्रक्षिपेत् । तद्वक्ष्येन निष्पन्नोऽ-
तिस्त्रुः शकलः सोऽयं क्रमुकः सैषाग्नेरतिप्रिया तनूः, क्रमुके
हि सहसा वङ्गिर्ज्वलति । अतः प्रियेणैव शरीरेण वङ्गिं समर्द्धं
करोति ॥

आहवनीयमन्यने यो दोष उक्तः । तदभावेन गार्हपत्य-
मन्यनं प्रशंसति । “गार्हपत्यं मन्यति [२] । गार्हपत्यो वा

अग्नेर्योनिः । स्वादेवैनं योनेर्जनयति । नास्मै भ्राह्म्यं जनयति” इति । आधानकाले गार्हपत्यस्येतराग्निघोनित्वं दृष्टम् । अतोऽत्रापि गार्हपत्यमन्यने सति स्वकीयादेव योनेरुत्तरभावि-
नमेनमाहवनीयाद्यग्निं जनयति । अतो विरोधाभावात् यज-
मानस्य भ्राह्म्यं नात्पादयति ॥

पूर्वं यस्य प्रातःसवन इत्यनुवाके सोमातिरेकप्रायश्चित्तमु-
क्तम् । इदानीं सोमोपचयनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्य
सोम उपदेस्येत् । सुवर्षं हिरण्यं देधा विच्छिद्य ऋजीषे-
ऽन्यदा धनुयात् । जुहुयादन्यत् । सोमं जुहोति” इति । सोऽयं
यस्य यजमानस्याभिषुतः सोम उपचीयेत कृत्स्नानुष्ठानाय न
पर्याप्नुयात् । सम्यग् वर्षोपेतं हिरण्यं देधा विभज्य तदीयमेकं
ब्रह्मं पूर्वं निष्पीडितरसैः सोमवस्त्रोसम्बन्धिनृजीषे आधुनु-
यात् मिश्रयित्वा पुनरभिषुणुयात् । इतरच्छकलं मुखे चमसे
निधाय रसेन सह जुहुयात् । तथा कृते सोम एवाभिषुतो-
ऽतस्य भवति ॥

तदेतत् सुवर्षं प्रशंसति । “सोमस्य वा अभिषूयमाणस्य
प्रिया तनूद्दकामत् [४] । तत्सुवर्षं हिरण्यमभवत् । यत्सुव-
र्षं हिरण्यं कुर्वन्ति । प्रिययैवैनं तनुवा समर्द्धयन्ति” इति ।
रजतव्यावृत्त्यर्थं सुवर्षमिति विशेषणम् ॥

अपचयप्रायश्चित्तमुक्त्वापहारप्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्या-
क्रीतं सोममपहरयुः । क्रीणीयादेव । सैव ततः प्रायश्चित्तिः”
इति । दीक्षणीयेष्टेः पूर्वमेव सोमं सम्याद्य क्रथपर्यन्तं कश्चि-

दवस्थापयेत् । अतएव सूत्रकार आह, अत्र राजानमाहृत्य पयसोदनेन परिविवेषयन्त्याक्रयादिति । अत्र क्रयात् पूर्वं दीक्षादिवसेषु परिचर्यमाणं सोमं यदि केचिदपहरेयुः । तदानीमन्यमपि कश्चित्सोमं सत्याद्य क्रयः कर्त्तव्य एव । क्रयानुष्ठितिरेव तस्यापहारस्य प्रायश्चित्तिः ॥

अथ क्रीतस्थापहारे प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्य क्रीतमपहरेयुः । आदाराऽस्य फाल्गुनानि चाभिषुण्णयात् । गायत्रीथऽ सोममाहरत् । तस्य योऽशुः परापतत् [५] । त आदारा अभवन् । इन्द्रो वृत्रमहन् । तस्य वल्कः परापतत् । तानि फाल्गुनान्यभवन् । पशवो वै फाल्गुनानि । पशवः सोमो राजा । यदादाराऽस्य फाल्गुनानि चाभिषुणोति । सोममेव राजानमभिषुणोति” इति । क्रीतस्य सोमस्थापहारे सोमप्रतिनिधित्वेनादाराणां फाल्गुनानाञ्चाभिषवः । आद्रिचन्ते सोमरहितैतन्नात्यर्थेण स्वीक्रियन्त इत्यादाराः क्षौरयुक्त्वस्त्रीविशेषाः । लोकव्यवहारे फल्गु स्वल्पमेव प्रयोजनं येषां आर्द्रदुर्ब्याङ्कुरादीनां दृणानां तानि फाल्गुनानि । पुरा गायत्र्या समानीयमानस्य सोमस्य कश्चिदवयवो भूमौ पतितः स आदाररूपेणोत्पन्नः । इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य वल्कः त्वक् शकले भूमौ पतित्वा फाल्गुनरूपेणोद्भूत् । फाल्गुनानां पशुप्रियत्वात् पशुरूपत्वं सोमस्य च पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशुरूपत्वम् । एवं सत्यादारफाल्गुनाभिषवणे सोम एवाभिषुतो भवति ॥

तत्र कर्त्तव्यविधेषान्विधत्ते । “श्रुतेन प्रातःसवने श्रीणी-
यात् । दध्ना मध्यन्दिने [६] । नीतमिश्रेण हतीयसवने ।
अग्निष्टोमः सोमः स्याद्रथन्तरसाम । य एव ऋत्विजो वृताः स्युः ।
त एनं याजयेयुः । एकां गां दक्षिणां दद्यान्तेभ्य एव । पुनः
सोमं क्रीणीयात् । यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छति । सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः” इति । अभिषुतं आदारफाल्गुनरसं श्रुतेन पक्व-
क्षीरेण श्रीणीयान्मिश्रयेत् । नवनोतोत्पत्तेः पूर्वावस्थमीष-
न्मथितं दधि नीतमिश्रम् । यद्यप्ययमुक्थ्यषोडशादिरूपं क्रत्व-
न्तरमारब्धवान् । तथापि तत्परित्यागेन प्रायश्चित्तरूपेऽस्मिन्
प्रयोगे रथन्तरपृष्ठोऽग्निष्टोमरूप एव सोमयागः कार्यः । तत्र पूर्वं
वृता ऋत्विज एव याजकाः, तेभ्यः सर्वेभ्य एकैव गौर्दक्षिणा ।
तथा नैमित्तिकं प्रयोगमनुष्ठाय पुनर्नित्यप्रयोगार्थं सोमं
क्रीणीयात् । एवं सति नैमित्तिकप्रयोगरूपेणैव यज्ञेन नित्य-
प्रयोगरूपं यज्ञं प्राप्नुमिच्छति सोद्यमेवंविधैवानुष्ठितिः । ततः
क्रीतसोमापहारदोषात् प्रायश्चित्तिर्विमुक्तिहेतुः ॥

अथ सत्रं सङ्कल्प्य ततो निवृत्तौ प्रायश्चित्तं विधत्ते । “स-
र्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानमागुरते ।
यः सत्रायागुरते । एतावान् खलु वै पुरुषः । यावदस्य वित्तम् ।
सर्ववेदसेन यजेत । सर्वपृष्ठोऽस्य सोमः स्यात् । सर्वाभ्य एव
देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीते” इति । यो
यजमानः सत्रार्थं सङ्कल्पयति सत्रं न करोति स पुरुषः
सर्वदेवताभ्यः तत्प्रतिपादकस्तोत्रेभ्यश्च स्वात्मानं सङ्कल्पयति ।

अस्य पुरुषस्य चावद्विज्जमसि तावदेवास्य पुरुषस्य स्वरूपं सर्व-
 कर्मनिर्वाहकं साररूपं दरिद्रस्य होमदानयोरशक्तत्वादेवं
 सति सङ्कल्पितं स्वात्मानं निष्क्रीणीत इति । यो यजमानः
 सत्रार्थं सङ्कल्पयति । स पुरुषः सर्वदेवताभ्यः तत्प्रतिपाद-
 केभ्यः पृष्ठेभ्यः स्तोत्रेभ्यः भागदानायाशक्तत्वादेवं सति सङ्क-
 ल्पितं स्वात्मानं देवताभ्यः सकाशात् निष्क्रीतुं स्वप्रतिनिधि-
 त्वेन सर्वस्वदक्षिणोपेतं सर्वपृष्ठस्तोत्रयुक्तं सोमयागं कुर्यात् ।
 सकारान्तो वेदशब्दो धनवाची । सर्वं वेदसं धनं दक्षिणा-
 त्वेन यस्मिन् यज्ञे सोऽयं सर्ववेदसः । तेन यज्ञेन स्वात्मानं
 निष्क्रीणीते नीयन्ति । सेयं सत्रेषु सङ्कल्पधमस्य प्रायश्चित्तिः ।
 तद्दिदं सोम प्रतिनिधिरुक्तं प्रायश्चित्तं सूत्रकारेण स्पष्टमुदा-
 हृतम्, सोमाभावे पूतिकानभिषुणुयात् । पूतिकाभावे आ-
 दारान् फाल्गुनानि । यानि श्वेतसृलानि स्युः । तदभावे याः
 काश्लोषधीः क्षीरणीः अरुणदुर्वाः कुशान् वा हरितानिति
 वाजसनेयकमिति । यदि सत्रायागूर्यो न यजेत विश्वजिताति-
 रात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्तोमेन सर्ववेदसदक्षिणेनयजेतेति । अत्र
 मीमांसाषष्ठाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

सोमाभावे भवेत् पूतिविधिः प्रतिनिधावुत् ।

नियमो वचनादाद्यो लाघवात्तु नियम्यते ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतिकानभिषुणुयात् । इति ।

लिङ्प्रत्ययस्य विधिवाचित्वादिदं वाक्यं पूतिकलताख-
 ण्डानां विधायकमिति चेत् । मैवम् । सदृशतया प्रतिनिधेय-

त्वेन प्राप्तेषु नियममात्रविधौ स्नाघवात् तस्मात् पूर्वकद्रव्यं
नियम्यते । अत्रैवान्वञ्चिन्तितम् ।

पूतिकस्यापचारे स्यात्तेन सोमेन वा समम् ।

आद्याः श्रुतांशसादृश्यात् पूतिकाविधितोऽन्तिमः ॥

यदा सोमप्रतिनिधेः पूतिकस्यापचारः स्यात् तदा तेन
पूतिकेन सदृशं द्रव्यान्तरं उपादेयम् । पूतिकानभिषुणुया-
दिति श्रुतेः, पूतिकांशैः सादृश्यस्य स्नाभादिति चेत् । मैवम् ।
नास्ति पूतिकानां विधिः । किन्तु नियमार्थं तद्वचनमित्युक्तम् ।
अतः श्रुतस्य सोमस्य सादृश्यस्नाभाय समांशस्नाभाय सोमसमं
द्रव्यान्तरमुपादेयम् । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

एकां पञ्चेति छत्त्रां वा गोसङ्ख्याञ्च निवर्त्तयेत् ।

स्यादाद्यो दक्षिणायोगान्मैवं व्यवहितत्वतः ॥

इदं श्रूयते । यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात् ।
अभिदग्धे पञ्च गा इति । तदिदं सङ्ख्याविशिष्टं द्रव्यं विधीय-
मानं गवादिदक्षिणां छत्त्रां निवर्त्तयेत् । तस्य दक्षिणाशब्द-
प्रयोगेन कार्यैकत्वात् । मैवम् । विशिष्टविधौ गौरवात् गवां
प्राप्तत्वाच्च सङ्ख्यामात्रं विधेयम् । तस्य च गोपदेन व्यवधानाच्च
दक्षिणायोगोऽस्ति । गोपदयोगे तु गोगतां स्वविरोधिनीं
पूर्वप्राप्तसङ्ख्यामेव निवर्त्तयेत् न त्वन्यत् किञ्चिदिति राड्धान्तः ।
षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

सत्राद्यागुरते योऽयं यजेद्विश्वजितेत्यसौ ।

यः कोप्युत प्रवृत्तः स्यादप्रवृत्तोऽथवायिमः ॥

अविशेषप्रवृत्तस्तु मन्त्राङ्गं हि तथाभवेत् ।

निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रायश्चित्तं चरेदिदम् ॥

इदमाम्नायते । यः सत्राद्यागुरते स विश्वजिता यजेतेति ।
आगुरते सङ्कल्पयति । तत्र सत्रं सङ्कल्प्य कश्चिदनुष्ठातुं प्रवृत्तः
अपरो न प्रवृत्तः । तयोर्दुभयोर्मध्ये यः कोऽपि विश्वजिता
यजेत । कुतः प्रवृत्त एव यजेतेति विशेषस्याश्रवणात् । एव-
मप्रवृत्त एव यजेतेत्यपि विशेषो न श्रूयते । तस्मादुभयोरन्य-
तर इत्याद्यः पक्षः । यः सत्राद्यागुरत इति निमित्तत्वेनोप-
न्यासात् सङ्कल्पयति । सत्रं नानुतिष्ठेत् स एव तदा प्रायश्चि-
त्तार्थं विश्वजिद्यागं कुर्यादिति राड्धान्तः । षष्ठाध्यायस्य
सप्तमपादे चिन्तितम् ।

सर्वस्वदाने पित्रादावपि तद्भुन एव वा ।

स्वत्वादाद्यः पितृत्वादावत्यागाद्भुन एव तत् ॥

इदमामनन्ति, विश्वजिति सर्व्वस्वं ददातीति । तत्र धन
इव पित्रादिष्वप्यात्मीयत्वस्य समानत्वादस्ति पित्रादीनामपि
तद्दानमिति प्राप्ते ब्रूमः । आत्मसम्बन्धत्यागपूर्व्वकं परसम्बन्धा-
पादनं दानमित्युच्यते । न हि दीयमाने पितरि स्वकीय-
पितृत्वत्यागः परकीयपितृत्वापादनं वा सम्भवति । किञ्च
स्वशब्दस्यात्मा ज्ञातिरात्मीयं धनञ्चेति चत्वारोऽर्थाः । तेष्वेक-
स्मिन् प्रयोगे एक एवार्थो वाच्यः । प्रकृतौ गवादिधनस्यैव
दक्षिणात्वादिहापि धनवाचिलं युक्तम् । तस्माद्भुनस्यैव दानम् ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

देया न वा महाभूमिः स्वत्वाद्राजा ददातु ताम् ।

पासनस्यैव राज्यत्वं न स्वं भूर्दीयते न सा ॥

यदा सार्वभौमो राजा विश्वजिति सर्व्वं ददाति । तदा गोपथराजमार्गजलाश्रयाद्यन्विता महाभूमिस्तेन दातव्या । कुतः भूमेसादीयधनत्वात् । राजा सर्व्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति स्यतेरिति प्राप्ते ब्रूमः । दुष्टश्चिश्चाश्चिष्टपरिपालनाभ्यां राज्ञ ईशित्वं स्यत्यभिप्रेतमिति न राज्ञो भूमिर्धनम् । किन्तु तस्यां भूमौ स्वकर्म्मफलं भुञ्जानानां सर्व्वेषां प्राणिनां साधारणं धनम् । अतोऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि दाने महाभूमे-र्दानं नास्ति । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

दानं केसरिणां नो वा विहितप्रतिषेधतः ।

विकल्पः पर्युदासोऽयं ये यजामहमनोतितः ॥

न केसरिणो ददातीति विश्वजिति श्रूयते । तत्र सर्व्वस्व-दानविधानात् केसरिदाननिषेधाच्चाश्वदानं विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः । नायं प्रतिषेधः । किन्तु पर्युदासः । तत्प्रकारश्च दशमाध्यायस्याष्टमपादे ये यजामहमन्तोदाहरणेन व्युत्पाद-यिष्यते । ततस्तेन न्यायेनाश्वपर्युदासे सत्यश्वतिरिक्तं सर्व्वस्वं देयमिति विधিনিषेधयोरेकवाक्यतास्वाभावास्ति अश्वस्य षाच्चिकमपि दानम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

अर्क्षयित्वापि किं सर्व्वं देयं द्रव्यं यदस्ति तत् ।

सर्व्वोद्देशविधेराधो न प्राप्ते सर्व्वता विधेः ॥

पूर्वोक्ते सर्व्वस्वदाने सर्व्वमुद्दिश्य दानं विधीयते । तं पुन-

षेण भोगं राज्यासनादिकं यत्सर्वं तद्दातव्यमिति तस्मादविद्य-
मानं सर्वं अर्ज्याद्यित्वापि देयमिति चेत् । मैवम् । सोऽपि प्राप्तं
दानमुद्दिश्य सर्व्वत्वविधानात् सर्व्वशब्दः प्रसिद्धुवाचित्वादीय-
मानविषयः । तस्माद्यदस्ति तदेव देयम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

धर्माद्यं सेवकः शूद्रो देयो नो वा स दासवत् ।

देयोऽस्त्वत्पात् पराधीनत्वाभावात् न दीयते ॥

यस्तु शूद्रो विहितं स्वधर्ममेव गन्तुं सेवते । सोऽपि स्व-
मध्यपातित्वाद्गर्भदासवद्देय इति चेत् । मैवम् । जीविताद्यदा-
नेन तस्मिन्सेवके स्वत्वाभावात् स्वेच्छाचारित्वेन परस्वत्वापा-
दनासम्भवाच्च न देयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

भूतं भावि च देयं स्यात् कालेऽवस्थितमेव वा ।

आद्यः सर्व्वश्रुतेरन्योऽसम्भवाधन्ययोस्तथा ॥

विश्वजिन्मया कर्त्तव्य इत्यथवसायादूर्द्धं दक्षिणाकालात्
पूर्व्वं यत् खेन भोग्यं खं चितं यद्भूतम्, यच्च दक्षिणाकाला-
दूर्द्धं भविष्यत्येवेति निश्चितं तद्भावि, तदुभयमपि सर्व्वपदार्थ-
त्वाद्दातव्यमिति चेत् । मैवम् । भूतस्य विनाशसम्भवात् भावि-
नस्तदानीमप्राप्तत्वात् अविद्यमानस्य दानायोगाच्च दक्षिणा-
कालेऽवस्थितमेव सर्व्वं देयम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

दक्षिणाक्रतुभुक्त्यर्थं त्रयं देयमुतेष्टये ।

त्रिहाथवा दक्षिणार्थमेवाद्यः सर्व्वशब्दतः ॥

क्रतुशेषस्तदाबाध्यः प्रधानत्वादबाधनात् ।

मध्योक्त्यो दक्षिणार्थस्यानुवादात् सर्व्वतोविधेः ॥

प्रकृतौ कर्मारम्भ एव यजमानेनात्मीयं धनञ्च वचन-
ब्रह्मन्निधा व्यवस्थापितम् । इदं मे भुक्त्यर्थमिदं मे यज्ञार्थ-
मिदं मे दक्षिणार्थमिति । तदेतन्नयमपि दक्षिणार्थत्वाद्वा-
तव्यमित्येकः पक्षः । दक्षिणा हि माध्यन्दिने सवने दीयते ।
तत ऊर्ध्वं द्वितीयसवनमारभ्योदवसानीयान्तः क्रतुभागो-
ऽवशिष्टः । स चन्द्रलाभाद्वाधेत । न चाङ्गभूतया दक्षिणया
प्रधानस्य क्रतोर्बाधोयुक्तः । ततस्तद्वाधनाय क्रत्वर्थं भाग-
मवस्थाप्यावशिष्टं सर्व्वं देयमिति द्वितीयपक्षः । यद्दक्षिणा-
त्वेन विधीयते तत् सर्व्वमित्यनूद्यविधानाद्दक्षिणार्थभाग एव
दातव्य इति सिद्धान्तः । अष्टमाध्याये प्रथमपादे चि-
न्तितम् ।

दृष्टेः सोमस्य वा धर्मा विश्वजित् समुखेष्विह ।

अविशेषादैष्टिका स्युः सोमस्याव्यक्तिसाम्यतः ॥

विश्वजिता यजेत । अभिजिता यजेता दादन्नाहेन यजेते-
त्यादिषु नियामकाभावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्य धर्मा इष्ट्या
पहीतव्याः । मैवम् । अव्यक्तलिङ्गेन सोमसाम्यादुत्पत्तिवाक्ये
देवतानभिधानमव्यक्तिसंज्ञात् सोमस्य धर्मानतिदिशेत् ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे विरोहणादिप्रायश्चित्तमुक्तम् । अथाष्टमे शुद्धि-
हेतवो मन्त्रा उच्यन्ते । ते चानारम्भाधीतं प्रकृतिगामीति

न्यायेन प्रकृतौ विनियोक्तव्याः । तत्रापि शुद्धिस्त्रिज्जेन शोधन-
क्रियासम्बन्धिन एते भवन्ति । सा च क्रिया सोमप्रकरणे
दीक्षितसंस्कारेष्वाम्नाता, दर्भपुञ्जीसैः पवयतीति । तत्रा-
ध्वर्यावा मन्वास्त्रित्पतिस्त्रा पुनात्वित्यादिकास्तत्रकरण एव
समाह्वताः । अतः परिशेषात् पुनोमह इत्युत्तमपुरुषस्त्रि-
ज्जाश्च पायमानस्य यजमानस्य जप इति गम्यते । अतएव
सूत्रकारेणोक्तम्, पायमानो जपति तस्य ते पवित्रपत इति
च पवमानः । सुवर्ज्जन इत्यस्मिन्नगुवाके प्रथमाष्टकमाह,
“पवमानः सुवर्ज्जनः । पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता
स पुनातु मा” इति । यो देवः पोता सर्वेषां शोधयिता
स देवः पवित्रेण शुद्धिसाधनेनास्मदीयजपध्यानादिना मां
पुनातु शोधयतु । कीदृशः पोता पवमानः शोधनकुशलः
सुवर्ज्जनः स्वर्ग एवोत्पन्नः विचर्षणिः विविधशोधनप्रका-
राभिश्च ॥

अथ द्वितीयामाह । “पुनन्तु मा देवजनाः । पुनन्तु मन-
वो धिया । पुनन्तु विश्व आयवः” इति । ये कल्पादौ स्वर्ग-
लोकेषु समुत्पन्नत्वेन देवरूपा जनाः, ये च स्वायम्भुवमनुप्रसू-
तयः ऋषयः, येऽपि स्वकर्मावशान्मनुष्यलोकं आयन्तीत्यायवो
मनुष्याः सदाचारपराः शुश्रुवांसः, ते विश्वे सर्वेऽपि धिया-
ऽनुग्रहबुद्ध्या मां पुनन्तु ॥

अथ तृतीयामाह । “जातवेदः पवित्रवत् । पवित्रेण पुनो-
हि मा । शुक्लेण देवदीयत् । अग्ने क्रत्वाक्रत्प्ररनु” [१] इति ।

हे जातवेदः उत्पन्नसर्वजगदभिज्ञाग्ने देव शुक्रेण दीक्षत् भा-
खत् दीप्या भासमानस्त्वं क्रतुं रणु अस्मदनुष्ठेयान् कर्मवि-
शेषाननुष्ठत्य पवित्रेण क्रत्वाशोधकेन त्वत्सङ्कल्पेन पवित्रवद-
स्मदनुष्ठितं कर्म शुद्धियुक्तं यथा भवति तथा मां पुनोहि
शोधय ॥

अथ चतुर्थीमाह । “यत्ते पवित्रमर्चिषि । अग्ने वितत-
मन्तरा । ब्रह्म तेन पुनोमहे” इति । हे अग्ने ते तवार्चिषि
ज्वालायां अन्तरा मध्ये विततं विस्तृतं यत् पवित्रं शुद्धिसाधनं
ब्रह्म प्रवृद्धमस्ति तेन वयं पुनोमहे ॥

अथ पञ्चमीमाह । “उभाभ्यां देव सवितः । पवित्रेण
सवेन च । इदं ब्रह्म पुनोमहे” इति । हे सवितर्देव त्वदीयं
यत् पवित्रं शुद्धिसाधनं यस्य सवः कर्मस्वस्मद्विषयं प्रेरणं
ताभ्यां उभाभ्यामिदं ब्रह्म परिवृढं कर्म पुनोमहे शो-
धयामः ॥

अथ षष्ठीमाह । “वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् । यस्यै व-
ङ्गीस्तनुवो वीतपृष्ठाः । तथा मदन्तः सधमाद्येषु । वयं स्याम
पतयो रथीणाम्” [२] इति । सर्वदेवसम्बन्धिनी या देवी
शोधनकुशला सास्मान् पुनती शोधयन्ती आगादागच्छतु ।
यस्यै यस्या देव्यास्तनुवः शुद्धिहेतवो देहविशेषाः वीतपृष्ठाः
कान्तस्तुतयः तथा देव्याऽनुगृहीताः सधमाद्येषु अस्त्रिभिः
सह हर्षयोग्येषु कर्मासु मदन्तो ह्यन्तो वयं रथीणां धनानां
पतयः स्याम ॥

अथ सप्तमीमाह । “वैश्वानरो रश्मिभिर्मा पुनातु । वातः प्राणेनेषिरोमयोभूः । द्यावापृथिवी पयसा पयोभिः । अतावरी चञ्चिये मा पुनीताम्” इति । विश्वेषां नराणां हितोऽग्निरादित्यो वा देवः स्वकीयरश्मिभिर्मा पुनातु । वातो वायुदेवः प्राणेनेषिरः प्राणरूपेण देहेषु गच्छन् मयोभूः सुखस्य भावयिता भवतु । द्यावापृथिव्यौ च अतावरी सत्यवत्यौ चञ्चिये यज्ञाय हिते सन्त्यौ पयसा जलेन पयोभिः चीरादिरश्मैश्च मां पुनीताम् ॥

अथाष्टमीमाह । “वृहद्भिः सवितस्तृभिः । वर्षिष्ठैर्देवमन्त्रभिः । अग्ने दक्षैः पुनोहि मा” इति । हे सवितः कर्मसु प्रेरकाग्ने देव मन्त्रभिः मननैरस्मदनुग्रहविषयैर्मां पुनोहि । कीदृशैर्वृहद्भिः महद्भिरादरयुक्तैस्तृभिः पापतरणसाधनैर्वर्षिष्ठैश्चिरकालानुवृत्त्या वृद्धतमैर्दक्षैः शोधनकुशलैः ॥

अथ नवमीमाह । “येन देवा अपुनत । येनापो दिव्यं कश्चः । तेन दिव्येन ब्रह्मणा [१] । इदं ब्रह्म पुनोमहे” इति । येन शुद्धिसाधनेन देवाः पूर्वान् यजमानान् अपुनत । कश्चगताविति धातोस्त्यन्त्रः शकारान्तः कश्चशब्दे गतिवाचो । येन शुद्धिसाधनेन आपो देवताः दिव्यं कश्चोऽपुनत दिवसोऽपि कश्चयां गतिं शोधितवन्तः । दिव्येन शुद्धिसाधनेन ब्रह्मणा परिवृढेन तेन शुद्धिसाधनेनैदं ब्रह्मानुष्ठीयमानं परिवृढं कर्म पुनोमहे ॥

अथ दशमीमाह । “पावमानीरध्येति । ऋषिभिः सन्त-

तः रसम् । सर्वं स पूतमश्नाति । खदितं मातरिश्वना” इति ।
 यः पुमान् पावमानीः शोधकदेवतासम्बन्धिनीः एता ऋचः
 अध्येति पठति, अर्थतः स्मरति स पुरुषः सर्वं रसं सारभूतं
 फलमश्नाति भुङ्क्ते । कीदृशं रसं ऋषिभिः सम्भृतं मन्त्रैस्तद-
 भिक्षैर्मुनिभिश्च सम्पादितम् । अतएव पूतं शुद्धं मातरिश्वना
 वायुना खदितं स्वादूकृतम् ॥

अथैकादशीमाह । “पावमानीर्यो अध्येति । ऋषिभिः स-
 म्भृतः रसम् । तस्मै सरस्वतीदुहे । क्षीरः सर्पिर्मधूदकम्” इति ।
 याः पावमानीरध्येति तस्मै पुरुषाय सरस्वतीरसं दुहे । की-
 दृशं, क्षीरादिरूपम् ॥

अथ द्वादशीमाह । “पावमानीः स्वस्त्ययनीः [४] । सुदुघा
 हि पयस्वतीः । ऋषिभिः सम्भृतो रसः । ब्राह्मणेष्वमृतः
 हितम्” इति । याः पावमान्य ऋचस्ताः स्वस्त्ययनीः क्षेमप्रा-
 पिकाः सुदुघाः सुष्ठुफलं दुहानाः पयस्वतीः क्षीरादिरस-
 हेतवश्च प्रसिद्धास्ता अस्माननुगृह्णन्त्विति शेषः । ऋषिभिर्मन्त्र-
 दर्शिभिर्मुनिभिः रसः फलसारः सम्भृतोऽस्मासु सम्पादितो-
 ऽस्तु । ब्रह्ममन्त्रास्तत्पाठका ब्राह्मणाः तेष्वस्मासु अमृतमवि-
 नाशिफलं हितं सम्पादितमस्तु ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “पावमानीर्दिशन्तु नः । इमं लोक-
 मथो अमुम् । कामान्त्समर्द्धयन्तु नः । देवोर्देवैः समाभृताः”
 इति । देवैः इन्द्रादिभिः समाभृताः सम्पादिताः पावमानीः
 देवीः पवमानमन्त्राभिमानीन्यो देव्यो नोऽस्माकं लोकद्वयं

दिब्रन्तु प्रयच्छन्तु तप्तत्यान् कामान्नोऽस्मदर्थं समृद्धान् कुर्वन्तु ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “पावमानीः स्वस्वयनीः । सुदुघा
हि घृतस्युतः” इति । अन्यत्पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “येन देवाः पवित्रेण । आत्मानं
पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण । पावमान्यः पुनन्तु मा” इति ।
देवा इन्द्राद्या येन पवित्रेण शुद्धिसाधनेन सदा स्वदेहं शो-
धयन्ति । सहस्रावाप्तरभेदयुक्तेन तेन साधनेन पावमान्य
श्चचे मां पुनन्तु ॥

अथ षोडशीमाह । “प्राजापत्यं पवित्रम् । शतोद्यामश्
हिरण्ययम् । तेन ब्रह्मविदो वचम् । पूतं ब्रह्म पुनोमहे” इति ।
यत्पवित्रं शुद्धिसाधनं प्राजापत्यं प्रजापतिसम्बन्धिशतोद्यामं
दर्भैर्निर्धितत्वात् शतसङ्ख्याकैर्यमैर्नाडीभिर्युक्तं हिरण्ययं
पापहरणसाधनेन द्रव्येण निर्धितं तेन तादृशेन पवित्रेण
ब्रह्मविदो वेदार्थविदो वचं पूतं ब्रह्म पूर्वमपि शुद्धं परिवृढं
कर्त्तुं पुनोमहे भूयोऽपि शोधयामः ॥

अथ सप्तदशीमाह । “इन्द्रः सुनीति सह मा पुनातु ।
सोमः स्वस्त्वा वरुणः समीच्या । यमो राजा प्रमृ-
णाभिः पुनातु माम् । जातवेदामोर्जयन्त्या पुनातु” [६]
इति । इन्द्रः सुनीत्या शोभनफलप्रापयिकया देव्या सह
मां पुनातु । सोमः स्वस्त्वा चेमप्रापयिकया देव्या सह मां
पुनातु । वरुणः समीच्या अनुकूलया देव्या हस मां
पुनातु । यमो राजा प्रमृणाभिः प्रकर्षेण मारिकाभिः

देवीभिः सह मां पुनातु । जातवेदा ऊर्जयन्था क्षीरादि-
रसप्रापयिकया देव्या सह मां पुनातु ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे शुक्लार्था मन्वा उक्ताः । तावता सोमशेषमवशेषमव-
स्थाप्य नवमे राजसूयगतचातुर्मास्यशेष उच्यते । तानि चातु-
र्मास्यानि विधातुमादावास्थाधिकामाह । “प्रजा वै सच-
मांसत तपस्तप्यमाना अजुह्वतीः । देवा अपस्तश्चमसं घृतस्य
पूर्णं स्वधाम् । तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेनार्द्धमास ऊर्ज-
मवाहन्धत । तस्मादर्द्धमासे देवा इज्यन्ते” इति । पुरा कदा-
चिद्देवपितृमनुष्यपश्वसुरास्थाः प्रजाः सत्रमन्वतिष्ठन् । सच-
सदृशं सुकृतं सन्नादितवन्त इत्यर्थः । किं कुर्वन्त्यः उपवासा-
दिरूपं तपोऽनुतिष्ठन्त्यः अजुह्वतीः न कश्चिदपि होमं
कुर्वन्त्यः, तासां प्रजानां मध्ये देवाः कश्चित्कालं तपस्तप्या
घृतपूरितं खोषितास्रधारकं कश्चिच्चमसं दृष्ट्वा तं प्राप्य समीप
उत्थाय तद्धोमेनैकैकस्मिन्नर्द्धमासे स्वैर्भोज्यं रसविशेषं प्राप्त-
वन्तः । तस्मात् कारणादर्द्धमासे पौर्णमास्यमावास्यायां देवा
दर्शनपूर्णमासाभ्यामिज्यन्ते ॥

अथ देवे पित्रादीनां तपःफलं दर्शयति । “पितरोऽप-
स्तश्चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधाम् । तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेन
मास्यूर्जमवाहन्धत । तस्मान्मासि पितृभ्यः क्रियते । मनुष्या
अपस्तश्चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधाम् [१] । तमुपोदतिष्ठन्तमजु-

हवुः । तेन इधीमूर्जमवाहन्धत । तस्माद्द्विरङ्गो मनुष्येभ्य उप-
 द्वियते । प्रातश्च सायञ्च । पञ्चवोऽपश्चमसं घृतस्य पूर्णं
 स्वधाम् । तमुपोदतिष्ठन्मजुहवुः । तेन त्रयीमूर्जमवाहन्धत ।
 तस्मात् चिरङ्गः पञ्चवः प्रेरते । प्रातः सङ्गवे सायम् । असुरा
 अपश्चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधाम् [१] । तमुपोदतिष्ठन्म-
 जुहवुः । तेन संवत्सरे ऊर्जमवाहन्धत” इति । पितृभिरेक-
 स्मिन्नासे एकभोज्यान्नस्य प्राप्तत्वात् प्रतिमासममावास्याघर्ष
 पिण्डपितृयज्ञः क्रियते । मनुष्यैरेकस्मिन्नेवाह्नि कालद्वयवर्त्तिनो
 भोज्यस्य प्राप्तत्वात् प्रातःकाले सायङ्काले च भुञ्जते । पशुभि-
 मानिभिर्देवैरेकस्मिन्नह्निकालत्रयभोज्यस्यान्नस्य प्राप्तत्वात् त्रिषु
 कालेषु पञ्चवः दणभक्षणार्थं सञ्चरन्ति । तत्तन्मध्यकाले तु
 रोमन्थं कुर्वन्तो वर्त्तन्ते । असुरास्त्वेकस्मिन् संवत्सरे स्वभोज्य-
 मन्नं प्राप्तवन्तः ॥

अथ देवैरनुष्ठितं व्यापारं दर्शयति । “ते देवा अभ्यन्यन् ।
 अमी वा इदमभूवन् । यद्वयं स्म इति । त एतानि चातु-
 र्मास्थान्यपश्चन् । तानि निरवपन् । तैरेवैषां तामूर्जमवृञ्जत ।
 ततो देवा अभवन् । परासुराः” [२] इति । ते देवा मिथित्वा
 एवं विचारितवन्तः यदैश्वर्यं वयमिदानीं प्राप्य वर्त्तमहे
 तत् इदं सर्व्वममी असुरा एव प्राप्तवन्तः । यस्मात् संवत्सरे
 सद्यङ्गुक्ता दत्ताः सन्तः, पुनः संवत्सरसमाप्तिपर्यन्तं स्वभोजन-
 व्यापाराभावात् निरन्तरं युध्यन्तोऽस्मान् क्लेशयिष्यन्ति । एवं
 विचार्य्य ते देवा असुरविनाशहेतुत्वेनैतानि वक्ष्यमाणानि

वैश्वदेवादीनि चातुर्मास्यानि दृष्टवन्तः । यस्मात् संवसरे तैर्नि-
र्वापेषासुराणां भोज्यं विनाशितवन्तः ॥

ततो देवा विजयं प्राप्ताः असुरास्तु पराभूता इत्यमा-
स्याधिकया चातुर्मास्यानामत्यन्तं प्रशस्तत्वं दर्शयितुं दर्शपूर्ण-
मास्यादिप्रशंसापूर्वकं तत्प्रशंसामुपन्यस्य दर्शादिविध्यमुवाच-
पुरःसरं तद्विधत्ते । “यद्यजते । यामेव देवा ऊर्ज्जमवार-
न्धत । तां तेनावहन्धे । यत् पितृभ्यः करोति । यामेव पितर
ऊर्ज्जमवारन्धत । तां तेनावहन्धे । यदावसथेऽन्नं हरन्ति ।
यामेव मनुष्या ऊर्ज्जमवारन्धत । तां तेनावहन्धे । यद्दक्षिणां
ददाति [४] । यामेव पशव ऊर्ज्जमवारन्धत । तां तेनावहन्धे ।
यच्चातुर्मासैर्यजते । यामेवासुरा ऊर्ज्जमवारन्धत । तां तेना-
वहन्धे । भवत्यात्मना । परास्तु भ्रातृभ्यो भवति” इति । य-
जते दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति । पितृभ्यः करोति । पिण्डपितृयज्ञ-
मनुतिष्ठति । आवसथेऽन्नं हरन्ति । वैश्वदेवान्ते अतिथीन-
स्त्रेण पूजयन्ति । अन्वाहार्यगवादिरूपां दक्षिणां ददाति ।
तत्फलप्राप्तये दर्शपूर्णमासादयः कर्त्तव्याः । एवमत्रापि फल-
प्राप्तये चातुर्मास्यानि यजेत । तत आत्मना भवति । स्वयमेव
जययुक्तो भवति । भ्रातृभ्यस्तु पराभवति ॥

अत्र चातुर्मास्यविधौ तात्पर्यं दर्शयितुं पुनः प्रशंसति ।
“विराजो वा एषा विक्रान्तिः । यच्चातुर्मास्यानि । वैश्वदेवे-
नास्मिंश्लोके प्रत्यतिष्ठत् । वरुणप्रघासैरन्तरिक्षे । साकमेधैर-
मुस्मिंश्लोके । एष हत्वा वै तत्सर्वं भवति । य एवं विदाः सातु-

मासैर्यजते” [५] इति । विशेषेण राजत इति विराट् । प्रजा-
पतिस्तस्य विशेषेण लोकत्रयाक्रमणसाधनानि चातुर्मास्यानि
वैश्वदेवादीनि चतुर्षु मासेष्वनुष्ठेयत्वाच्चातुर्मास्यानि । फाल्गु-
न्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवाख्यं पर्वानुष्ठाय मासचतुष्टयमती-
त्याषाढ्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासाख्यं कर्मानुष्ठाय पुनर्मा-
सचतुष्टयमतीत्य कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां तदीयचतुर्दश्यां वा
शकमेधाख्यं पर्वानुष्ठेयम् । एतैर्यथा प्रजापतेर्लोकत्रये प्रतिष्ठा
एवमन्योऽप्येतत् सर्वं प्राप्नोति ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे चातुर्मास्यानि विहितानि । अथ दशमे तत्र विशेष
विधातुं प्रसूयति । “अग्निर्वाव संवत्सरः । आदित्यः परिवत्स-
रः । चन्द्रमा इदावत्सरः । वायुरनुवत्सरः” इति । प्रभववि-
भवादीनां षष्टिसंवत्सराणां मध्ये एकैकसंवत्सरपञ्चके एकैकं
युगम् । तस्मिन् युगे वर्त्तमानानां पञ्चानां संवत्सराणां क्रमेण
संवत्सरः परिवत्सरः इदावत्सरोऽनुवत्सर इदत्सरा इत्येतानि
नामधेयानि । तथा चोक्तम्,

चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

सम्यरीदान्विदित्येतच्छब्दपूर्वास्तु वत्सराः ॥ इति ।

तत्र संवत्सरादीनां चतुर्णामभिमानित्वात् अग्न्यादयस्तद्रूपाः ॥

एवं प्रस्तुत्य वैश्वदेवाख्ये कर्मणि संवत्सरस्वरूपाग्निप्राप्ति-

प्रतिपादनपुरःसरं कश्चिन्मन्त्रविशेषं विधत्ते । “यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति । तस्माद्वैश्वदेवेन यजमानः । संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीत” इति । वैश्वदेवाख्यस्य प्रथमपर्वणः संवत्सररूपान्निप्रान्निहेतुत्वान्तद्यागकाले तदीयसूक्तवाकमध्ये संवत्सरीणामिति वाक्यं पठेत् । सूक्तवाके हि भूयो हविष्करणमाशास्ते दिव्यं धामाशास्त इति वाक्यद्वयं पठितं तयोर्वाक्ययोर्मध्ये संवत्सरीणामिति वाक्यं पठेत् । अतएव सूत्रकार उदाहृत्य पठति, संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं धाम शास्त इति । सूक्तवाकस्याग्नीःषु शेतानुवर्त्तयत इति ॥

अथ द्वितीयतृतीयपर्वणोः परिवत्सरेदावत्सररूपादित्य-चन्द्रमसोः प्राग्निप्रतिपादनपुरःसरं क्रमेण मन्त्रविशेषं विधत्ते । “यद्ब्रह्मणप्रघासैर्यजते । आदित्यमेव तत्परिवत्सरमाप्नोति [१] । तस्माद्ब्रह्मणप्रघासैर्यजमानः । परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीत । यत्साकमेधैर्यजते । चन्द्रमसमेव तदिदावत्सरमाप्नोति । तस्मात्साकमेधैर्यजमानः । इदावत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीत” इति ॥

इत्थं चातुर्मास्यावयवरूपाणि वैश्वदेवादीनि त्रीणि पर्वणाणि तदीयमन्त्रविशेषांश्च विधाय तदवयवरूपं महापितृयज्ञं विधत्ते । “यत्पितृयज्ञेन यजते । देवानेव तदन्ववस्यति” इति । तत्तेन पितृयज्ञेन पितृमद्भिःषण्युक्तसोमादीन् देवानन्ववस्यति अनुक्रमेण प्रीणयति ॥

अथ चतुर्थपर्वणि अनुवत्सररूपवाद्युप्राप्तिप्रतिपादनपुरःसरं मन्त्रविशेषं विधत्ते । “अथवा अथ वायुश्चानुवत्सरश्चाप्रीतावु-
च्छ्रियेते । यच्छुनासीरीयेण यजते [१] । वायुमेव तदनु-
वत्सरमाप्नोति । तस्माच्छुनासीरीयेण यजमानः । अनुवत्सरी-
णां स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीत” इति । वैश्वदेवादिभि-
स्त्रिभिः पर्वभिः संवत्सरादयस्तथा कासास्तदभिमानिदेव
अग्न्यादयः प्रीता अनुवत्सरः कासः तदभिमानो वायुश्चेत्येता-
तुभौ पूर्वमप्रीताववशिष्टौ । सुनासीरीयाख्येन चतुर्थेन पर्वणेन
तदुभयप्रीतिर्भवति । तस्माच्छुनासीरीयेण यजमानः अनुवत्स-
रीणां स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीतेति पूर्ववद्भाष्येयम् ॥

पर्वचतुष्टयसङ्घात्मकं चातुर्मास्ययागं प्रशंसति । “संवत्सरं
वा एष ईप्सतीत्याहुः । यश्चातुर्मास्यैर्यजत इति । एष ह वै
संवत्सरमाप्नोति । य एवं विदांश्चातुर्मास्यैर्यजते” इति । यः
पुमान् पर्वचतुष्टयोपेतैः चातुर्मास्यैर्यजते । स एष संवत्सरा-
भिमानिनं प्रजापतिं प्राप्नुमिच्छतीति एवमभिज्ञा आहुः ।
तस्मात्तद्याजी संवत्सराभिमानिनं प्राप्नोति ॥

अथ वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रशंसति । “विश्वे देवाः समयजन्त ।
तेऽग्निमेवायजन्त । त एतं लोकमयजन् [१] । यस्मिन्नग्निः ।
यद्वैश्वदेवेन यजते । एतं मे लोकं यजति । यस्मिन्नग्निः ।
अग्नेरेव सायुज्यमुपैति” इति । विश्वदेवा इति देवगणविशेषाः ।
तद्गणस्था देवा यदा सम्यग्यष्टुमुपकृन्तवतः । तदानीमग्निमे-
वेष्ट्वा यस्मिंल्लोकेऽग्निर्वर्त्तते एतमेव लोकं ते प्राप्नुवन् । अतो-

ऽन्योऽपि वैश्वदेवेनेष्टा यस्मिन्नग्निर्वर्त्तते तं लोकं प्राप्य तस्याग्नेः सायुज्यं सहावस्थानमेव प्राप्नोति ॥

पुनरपि वैश्वदेवं प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “यदा वैश्वदेवेन यजते । अथ संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति । यदा संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति । अथ सहस्रयाजिनमाप्नोति । यदा सहस्रयाजिनमाप्नोति [४] । अथ गृहमेधिनमाप्नोति । यदा गृहमेधिनमाप्नोति । अथाग्निर्भवति । यदाग्निर्भवति । अथ गौरिभवति । एषा वै वैश्वदेवस्य मात्रा । एतद्वा एतेषामवमम् । अतोतो वा उत्तराणि श्रेयांसि भवन्ति । यद्विश्वे देवाः समयजन्त । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” [५] इति । संवत्सराख्यस्य सत्रस्य गवामयनस्य यजमानेषु मुखो गृहपतिः सहस्रदक्षिणायुक्तेनाप्नोर्यामादिना यजमानः सहस्रयाजी स एकः श्रुतिस्त्वत्युदितगार्हस्थ्यानुष्ठायी गृहमेधी, एते गृहपत्यादयो मनुष्येषु श्रेष्ठाः । अग्निर्देवतात्मा गौरिर्गवाभिमानिदेवविशेषः । यस्मिन् दिने वैश्वदेवेन यजते तस्मिन्नेव दिने गृहपतिः सहस्रयाजी गृहमेधी वज्रिगवाख्यदेवानां महिष्वा योग्यो भवति । येयं फलकृत्प्ररुक्ता एषैव वैश्वदेवपर्वणो मात्रा इत्यदेव फलमित्यर्थः । एतच्च वैश्वदेवफलमेतेषां इतरपर्वफलानां मध्ये चरमं अत्यल्पं, अतो त एकैकस्मात् सर्वफलत्वात् उत्तरोत्तरपर्वफलानि अत्यन्तं प्रशस्तानि । यस्माद्विश्वेदेवा एतत्पर्वं सम्यगनुष्ठितवन्तः । तस्मादस्य वैश्वदेवत्वं सम्यक् ॥

द्वितीयं पर्वं प्रशंसति । “अथादित्यो वरुणः राजानं वरुणप्रघासैरयजत । स एतं लोकमयजत् । यस्मिन्नादित्यः । यद्वरुणप्रघासैर्यजते । एतमेवं लोकं जयति । यस्मिन्नादित्यः । आदित्यस्यैव सायुज्यमुपैति । यदादित्यो वरुणः राजानं वरुणप्रघासैरयजत । तद्वरुणप्रघासनां वरुणप्रघासत्वम्” इति । प्रकृत्यो घासो भक्ष्यविशेषः मेघसम्बन्धीयेषु हविर्विशेषेषु ते प्रघासाः । ते च वरुणसम्बन्धिनः । वरुणपासविमोकार्थमनुष्ठीयमानत्वात् । तथा च राजसूयप्रकरणे समाह्वयते, तैर्वै स प्रजा वरुणपाशादमुञ्चदिति । तैरेतैर्वरुणप्रघासैरादित्यो वरुणः राजानमिष्ट्वा यस्मिन्निदानीमादित्यो दृश्यते तमेतं लोकमयजत् । अतोऽन्योऽपि तं लोकं जित्वादित्यस्य सायुज्यमाप्नोति । वरुणमुद्दिश्येज्यमानत्वात् एते वरुणप्रघासनामका हविर्विशेषाः सम्यग्नाः ॥

द्वितीयं पर्वं प्रशंसति । “अथ सोमो राजा वृन्दाः सि साकमेधैरयजत [६] । स एतं लोकमयजत् । यत्साकमेधैर्यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन् चन्द्रमा विभाति । चन्द्रमस एव सायुज्यमुपैति । सोमो वै चन्द्रमाः । एष ह वै साक्षात् सोमं भक्षयति । य एवं विद्वान् साकमेधैर्यजते । यत्सोमस्य राजा वृन्दाः सि च समैधन्त [७] । तत्साकमेधानाः साकमेधत्वम्” इति । सोमो राजा साकमेधाख्यैः हविर्भिश्चन्द्रो देवान् पूजयित्वा यस्मिन्नयं चन्द्रमा विशेषेण भासते तमेतं लोकमयजत् । एवमन्योऽपि तं लोकं जित्वा चन्द्रमसः सायुज्यं

प्राप्नोति । एष यज्ञोऽप्यभिषूयमाणः सोम एव चन्द्रमाः चन्द्र-
मस एतदभिमानीत्वादतस्त्रन्द्रप्रसादेन कालव्यवधानमन्तरेण
साकमेधयाजी यागं कृत्वा सोमं भक्षयति । यस्मादस्मिन् यज्ञे
पूज्यपूजकभावेन इन्दोदेवताः सोमस्य समैधन्त यस्मभूय वृद्धिं
प्राप्नास्तस्मात् साकमेधं ते वर्द्धन्ते, एभिर्हविर्विशेषैरिति तेषां
साकमेधनाम सम्यग्मम् ॥

पितृयज्ञं प्रशंसति । “अथर्त्तवः पितरः प्रजापतिं पितरं
पितृयज्ञेनायजन्त । त एतं लोकमजयन् । यस्मिन्नृतवः ।
यत्पितृयज्ञेन यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन्नृतवः ।
ऋतूनामेव सायुज्यमुपैति । यदृतवः । पितरः प्रजापतिं पितरं
पितृयज्ञेनायजन्त । तत्पितृयज्ञस्य पितृयज्ञत्वम्” [८] इति ।
वसन्ताद्यृतुदेवताः प्राणिनां पितरः प्राण्युत्पत्तेः कालाधी-
नत्वात् तेषामृत्तूणां पिता प्रजापतिः । तथा च ऋतवः प्र-
जापतिं स्रपितरं पितृयज्ञेन पूजयित्वा यस्मिन्निदानो वस-
न्तादयो देवा वर्त्तन्ते । तं लोकमजयन् एवमन्योऽपि तं लोकं
जित्वा वसन्तादीनां सायुज्यं प्राप्नोति । ऋतात्मकाः पितरो
यजन्यनेनेत्ययं पितृयज्ञः । अथवा प्रजापत्यात्मकः पितेज्यते-
नेनेति पितृयज्ञः । पितृकर्त्तृकत्वेन पितृकर्त्तृकत्वेन वा पितृस-
म्बन्धी यज्ञः इत्यर्थः ॥

व्यम्बकहवींषि प्रशंसति । अथोषधय इमं देवं व्यम्बकैर-
जयन्त प्रथेमहीति । ततो वै ता अप्रथयन्त । य एवं वि-
द्वाऽस्त्यम्बकैर्यजते । प्रथते प्रजया पशुभिः” इति । औषधि-

देवतां वयं प्रथेमहि विस्तृतीभवेमेत्यभिप्रेत्य व्यम्बकहविर्भिरिमं इद्रं देवमिष्ट्वा प्रथिता अभवन् । एवमन्योऽपि तमिष्ट्वा प्रथिता पशुभिः प्रथितो भवति । व्यम्बकस्य इद्रस्य सम्बन्धेन हविषां व्यम्बकनामेत्युच्यते ॥

चतुर्थं पर्वं प्रथंसति । “अथ वायुः परमेष्ठिनः शुनाशीरीषेष्टायजत । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन् वायुः । यस्कुवाशीरीयेष यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन् वायुः [६] । वायोरेव सायुज्यमुपैति” इति । वायुश्चतुर्थपर्वणा परमेष्ठिनमाराधय चस्मिन्निदानो वायुर्वर्त्तते तमेतं लोकं जितवान् । एवमन्योऽपि तं लोकं जित्वा वायोः सायुज्यं प्राप्नोति । इन्द्राय शुनाशीराय पुरोडाशं द्वादशकपालमिति शुनाशीरसम्बन्धस्योक्तत्वात् अस्य पर्वणः शुनाशीरीयत्वम् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरमित्यनुवाकनिरूपितो वैश्वदेवः ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं माहतीमामिषामित्यनुवाकेन निरूपिता वरुणप्रघाषा । आग्नेये नीकावते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीत्यनुवाकेन निरूपिताः साकमेधाः । सोमाश्च पिष्टमते पुरोडाशः षट्कपालमित्यनेन निरूपितः पिष्टवज्रः । प्रतिपुरुषमेककपालां निर्वपतीत्यनेन निरूपितानि व्यम्बकाणि । ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरमित्यनुवाकैकदेशेन निरूपितः शुनाशीरीयः । अग्नेन शुनाशीरीयेष सह चत्वारि पर्व्याणि चतुर्षु चतुर्षु निष्पाद्यमानत्वात् चातुर्मास्थानीत्युच्यन्ते ॥

एते चातुर्मास्थयाजिनः तेषां पुनरावृत्तिरहितं फलं

विचारेण दर्शयति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्र चातुर्मास्य-
 चाजी मीयताश्च न प्रमीयताश्च इति । जीवन् वा एष ऋतु-
 नयेति । यदि वसन्ते प्रमीयते । वसन्तो भवति । यदि शीघ्रे
 शीघ्रः । यदि वर्षाषु वर्षाः । यदि शरदि शरत् । यदि
 हेमन् हेमन्तः ॥ ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमयेति । संवत्सरः प्रजा-
 पतिः । प्रजापतिर्वावैषः” [१०] इति । दर्शपूर्णमासयाजिनः
 तत्पक्षं प्राप्य तस्मान्निवृत्त्यात्ततः प्रमीयन्ते पुनरावर्त्तन्ते ।
 तथा चातुर्मास्यचाजी फलावस्थातः प्रच्यवते न वेति ब्रह्मवा-
 दिनां प्रश्नः । न प्रच्यवत इति अभिप्रेत्याभिज्ञस्योत्तरम् ।
 अयमनुष्ठाता अनुष्ठानानन्तरमेव ऋतुदेवताः प्राप्नोति । य-
 दपि देवताशरीरमन्यैर्न दृश्यते तथाप्यनर्वाजरूपेणाङ्कुरितं
 वर्त्तते । अतएव देवताजन्मव्यतिरेकेण जन्मान्तरं न भवति ।
 सामान्येनोक्तामृतुप्राप्तिमेव वसन्तादिवाक्यानि विस्यष्टीकुर्व-
 ण्ति । यस्मिन् ऋतावस्य वर्त्तमानदेहपातः तद्देवतादेहः पूर्वं-
 मङ्कुरितो विस्यष्टीभवति । एवमृतुदेहेन तद्भोगान् भुक्त्वा
 च संवत्सरदेवं प्रविशति । स च संवत्सरः प्रजापतिरूपाः, स
 च प्रजापतिरेव एव शास्त्रैरिद्रानीमपि सर्वत्र वर्ण्यते । तस्मा-
 दयं फलावस्थातो न सिद्यते । अस्य प्रपाठकस्यानुवाकार्य-
 सङ्ग्रह उच्यते ।

दशानुवाका अत्र स्युराद्यो यद्विधिः स्युतः ॥

श्रुताः सौत्रामणीमन्त्रा द्वितीयेऽथ तृतीयके ।

दोहप्रायश्चित्तिरग्निप्रायश्चित्तिस्तुर्थके ॥

सोमाधिक्ये प्रतीकारः पञ्चमे सप्तसु पुनः ।

षष्ठे प्राचक्षिप्तिरुक्ता यूपारोहादिकारिता ॥

प्राचक्षिप्तिः सप्तमेऽस्यात्पावमान्यजघोऽष्टमे ।

चातुर्मास्यान्युत्तरे सुर्द्वमे तत्प्रमंसनम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्याचतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्य-
यजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १० ॥

समाप्तञ्चायं चतुर्थः प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सोमसहाद्या विहिताः चतुर्थे हि प्रपाठके ।

नक्षत्राख्येष्टका मन्त्रप्रमुखाः पञ्चमे श्रुताः ॥

अगारभ्योऽङ्गितसोपां खिन्नवाक्यानुषारतः ।

थोजनीयास्तत्र तत्र न्यायाद्वा सम्प्रदायतः ॥

तत्र तु प्रथमानुवाके प्रोक्ता नक्षत्रेष्टका मन्त्राः क्वचि-
द्विहितरूपे चयने द्रष्टव्याः । अथाऽनारम्भाधीतं सामिधेनी
साम्नदशं प्रकृते प्रत्यक्षश्रुतेन पाञ्चदशेनावरुद्धाणामवकाशम-
खभमानं विकृतौ विविशते । एवमेतेऽपि मन्त्राः प्रत्यक्षश्रुतैः
कृत्तिकानक्षत्रमग्निर्देवतेत्यादिमन्त्रैरवरुद्धार्था प्रकृतावकाशा-
भावात् विकृतौ विविशन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “अग्नेः
कृत्तिकाः । शुक्रं परस्ताज्ज्योतिरवस्तात्” इति । अग्निर्नक्षत्रस्य
स्वामी तस्य स्वभूताः सप्तकृत्तिकाः अक्षरादयः । तास्य
मध्ये वर्तन्ते शुक्रं तेजः परस्तात् वर्तते । ज्योतिर्ज्वाला सा
चावस्तादवरपार्श्वे वर्तते । तासामुभयपार्श्वयोः शुक्रज्योति-
षोरभिमानिदेवते अत्यन्तदीप्तिमत्यौ परं दीपयत्यौ वर्तते ।
एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् ॥

द्वितीयं मन्त्रमाह । “प्रजापते रोहिणी । आपः परस्ता-
दोषधयोऽवस्तात्” इति । प्रजापतिर्नक्षत्रस्वामी देवः तस्य स्व-
भूता रोहिणी मध्ये वर्तते । आप ओषधयस्य पार्श्वद्वये वर्तन्ते ॥

तृतीयं मन्त्रमाह । “सोमक्षेत्र्यका विततानि । परस्ताद-
यन्तोऽवस्तात्” इति । इत्यकाः ऋगशीर्षसङ्गतासारकाः
विततानि विसीर्षाः बभन्तः पटस्य निर्घातारो देवताविशेषाः ॥

चतुर्थं मन्त्रमाह । “इन्द्रस्य बाह्व । ऋगयवः परस्तादि-
चारोऽवस्तात्” इति । बाह्वश्चेन द्विवचनान्तेन अर्द्रानक्षत्र-
मुपलक्ष्यते । बाह्ववत् प्रवक्ष्यतेतुलात् । ऋगयवो व्याधविशेषा
देवाः । विशारो विशिष्टो लक्ष्यवेधः ॥

पञ्चमं मन्त्रमाह । “आदित्यै पुनर्वसु । वातः परस्ता-
दार्द्रमवस्तात्” [१] इति । वातो वृष्टेः पूर्वभाषो वायुः । आर्द्रं
वृष्टिजन्यद्रवत्वम् ॥

षष्ठं मन्त्रमाह । “वृहस्यतेक्षिभ्यः । जुह्नतः परस्ताद्यज-
माना अवस्तात्” इति । जुह्नतो होमकर्तारो खलिजः यज-
मानाः स्नामिनः ॥

सप्तमं मन्त्रमाह । “वर्षाणामाक्षिवाः । अभागच्छन्तः पर-
स्तादभ्यानृत्यन्तोऽवस्तात्” इति । अभागच्छन्तः वर्षानृत्यन्त-
नार्थमुत्सुका अभिमुखमागच्छन्तः, प्रुहयाः अभ्यानृत्यन्तः
कषाणां प्रसारणेनाभिमुखं नृत्यं कुर्वन्तः वर्षाः ॥

अष्टमं मन्त्रमाह । “पिहृषां मघाः । इदन्तः परस्ताद-
पभ्रंशोऽवस्तात्” इति । इदन्तो रोदनं कुर्वन्तो, प्रभ्रवः
अपभ्रंशो देहपातः ॥

नवमं मन्त्रमाह । “अर्थ्यम्भः पूर्वे फल्गुनी । जाया पर-
स्तादुषभोऽवस्तात्” इति । जाया प्रसिद्धा अषभो सेका बुधवः ॥

दशमं मन्त्रमाह । “भगस्योत्तरे । वहतवः परस्तादह-
माना अवस्तात्” [२] इति । उत्तरेत्येष फल्गुनीत्वानुवर्तते,
पिहृष्टहात् कन्यया नीयमाना धनविघ्नेषाः वहतवः । तेषां
वोढारो वहमानाः ॥

एकादशं मन्त्रमाह । “देवस्य सवितुर्हस्ताः । प्रभवः पर-
स्तात्सनिहवस्तात्” इति । प्रभवः कार्येषु प्रेरणं सनिर्धन-
दानम् ॥

द्वादशं मन्त्रमाह । “इन्द्रस्य चिषा । अतं परस्तात्सत्य-
मवसात्” इति । चिष्यमाणं वस्तुतत्त्वमृतमुच्यते । वाच्यमाणं
वस्तुतत्त्वं सत्यम् ॥

त्रयोदशं मन्त्रमाह । “वायोर्निष्ठा प्रततिः । परस्तादधि-
द्विरवसात्” इति । निष्ठा स्नातिर्गततिर्वायुना चाक्षयितुं
ब्रह्मा वक्षी अषिद्विर्वक्ष्या अधः पातः ॥

चतुर्दशं मन्त्रमाह । “इन्द्राग्निबोर्विन्नाखे । युगानि पर-
स्तात्क्षमाणा अवसात्” इति । कर्षकेण वक्षीवर्हगखयोः स्ना-
यमाणं काष्ठं युगम् । क्षमाणाः क्षपिकर्त्तारः ॥

पञ्चदशं मन्त्रमाह । “मिचस्थानूराधाः । अभ्यारोहत्पर-
स्तादभ्यारूढमवसात्” [३] इति । सम्मुखत्वेनावस्थितमुन्नतं देवं
आरोढुमुद्यन्तं पदमभ्यारोहत् । पूर्ववत् कृतारोहणं पदम-
भ्यारूढम् ॥

षोडशं मन्त्रमाह । “इन्द्रस्य रोहिणी । शृणत्परस्तात्
प्रतिशृणदवसात्” इति । रोहिणीशब्देन ज्येष्ठोच्यते, सङ्ग्राम-
रोहणहेतुत्वात् । शृणत् हिंसनोद्युक्तं स्वकीयं बलम्, प्रतिशृणत्
प्रतिकूलत्वेन हिंसोद्युक्तं परकीयं बलम् ॥

सप्तदशं मन्त्रमाह । “निर्घन्तौ मूलवर्हणी । प्रतिभञ्जन्तः
परस्तात् प्रतिशृण्वन्तोऽवसात्” इति । सम्मुखमन्त्रं तदेव वि-
रोधिपदार्थं निवर्हणशक्तित्वात् वर्हणीत्युच्यते । प्रतिकूलां सेनां
भग्नां कुर्वन्तः पुरुषाः प्रतिभञ्जन्तः स्नात्मानं प्रातिकूल्येन
हिंसन्तः पुरुषाः प्रतिशृण्वन्तः ॥

अष्टादशं मन्त्रमाह । “अर्षां पूर्व्यां आषाढाः । वर्चः पर-
स्तास्रमितिरवस्तात्” इति । परसैन्याभिभवचमवर्षं वर्चः स-
मितिः युद्धम् ॥

एकोनविंशं मन्त्रमाह । “विशेषां देवानामुत्तराः । अभि-
जयत्परस्ताद्भिजितमवस्तात्” इति । जयाभिमुखं सैन्यमभि-
जयत् सञ्जयमभिजितम् । अस्त्रिमन्त्रे उत्तरा इत्यनुवर्त्तते ॥

विंशं मन्त्रमाह । “विष्णोः श्रेणा । पृच्छमानाः परस्ता-
त्यन्वा अवस्तात्” [४] इति । श्रवणनक्षत्रं श्रेणा तल्लोकजिज्ञा-
सवः पुरुषाः पृच्छमानाः तल्लोकप्राप्तुपायः पन्थाः ॥

एकविंशं मन्त्रमाह । “वसुनाः अविष्टाः । भूतं परस्ता-
द्वृत्तिरवस्तात्” इति । धनिष्ठानक्षत्रं अविष्टाः । पूर्वमनुभूत-
मैश्वर्यं भूतम् । अनुभूयमानमनुभविव्यमाणञ्च भूतिः ॥

द्वाविंशमन्त्रमाह । “इन्द्रस्य शतभिषक् । विश्वव्यथाः पर-
स्ताद्विश्वचित्तिरवस्तात्” इति । पूर्व्यं चित्रानक्षत्रस्वामी योऽय-
मिन्द्र उक्तः सोऽयं त्वष्टा परमैश्वर्ययोगादिन्द्र उच्यते । अन्यत्र
त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्रामिति मन्त्राखानात् । यत्त्विन्द्रस्य
रोहिणीत्युक्तं तत्र ज्येष्ठानक्षत्राधिपतिः प्रसिद्ध एवेन्द्रः । इन्द्रो
ज्येष्ठामनुनक्षत्रमेतीत्येवाखानात् । अत्र त्विन्द्रशब्देन परमैश्वर्य-
योगाद्वरुणो गृह्यते । चक्षुराजा वरुणोऽधिराजः । नक्ष-
त्राणां शतभिषां वसिष्ठ इति मन्त्राखानात् । विश्वं व्यचति
व्याप्नोतीति विश्वव्यथाः, वृष्टिर्विशेषां ब्रह्मानामाधारभूतः
क्षेत्रविशेषे विश्वचित्तिः ॥

चतुर्विंशं मन्त्रमाह । “अजस्रैकपदः पूर्वं प्रोष्ठपदाः ।
वैश्वानरं परस्ताद्वैश्रावसवमवस्तात्” इति । अजस्रब्देनैकपात्
शब्देन च सूर्योऽभिधीयते । तः सूर्यं देवमजमेकपादमिति
मन्त्राजानात् । अजदनुपशाय खेच्छागृहीतं शरीरमुक्त्वा म-
नुष्यवत् कर्मापारतन्त्र्येण अन्नाभावादजलम् । एक एव पद्यते
सञ्चरतीति एकपात् सूर्यं एकाकी चरतीति मन्त्रान्तरविश्लेष-
णात् । विशेषां नराणां हितं अजस्रकाशनं वैश्वानरं आदि-
त्याज्यायते दृष्टिरिति सत्यभिहितदृष्टिद्वारा विशेषां निवा-
सहेतुत्वं वैश्रावसवम् ॥

चतुर्विंशं मन्त्रमाह । “अहेर्बुध्नियस्तोत्तरे । अभिषिञ्चन्तः
परस्तादभिष्टुप्तन्तोऽवस्तात्” इति । अहिशब्देन बुध्नियशब्देन
च आवसथः पञ्चमोऽग्निश्च्यते । अतएवाधानप्रकरणे, अहे
बुध्नियमन्त्रं मे गोपायेति आम्नातम् । सोऽयमहिंसकत्वाद्-
न्येन हिंसितुमशक्यत्वाच्चाहिः, बुध्ने मूले अगदादावुत्पन्नत्वाद्बु-
ध्नियः, उत्तर इत्यत्र प्रोष्ठपदा इत्यनुवर्त्तते । राजसूयादि
द्यागविश्लेषेष्वभिषेककर्त्तारः अत्वितोऽभिषिञ्चन्तः । सोमवागे-
ष्वभिषुषवं कुर्वन्तोऽभिषुषवन्तः ॥

पञ्चविंशं मन्त्रमाह । “पूष्णो रेवती । गावः परस्ता-
दस्ता अवस्तात्” इति । गावः प्रसिद्धाः वस्ताः पञ्च पोष-
णीयाः ॥

षष्ठिंशं मन्त्रमाह । “अश्विनोरश्वदुजौ । यामः परस्तात्
सेनावस्तात्” इति । देवभिषग्भ्यामश्विभ्यां चिकित्सीनीय एक-

स्थाननिवासे जनसङ्घो यामः । परराष्ट्रे गच्छन् जनसङ्घः सेना
सायश्चिभ्यां चिकित्सनीयैव ॥

सप्तविंशं मन्त्रमाह । “यमस्यापभरणीः । अपकर्षन्तः पर-
स्तादपवहन्तोऽवस्तात्” इति । पापिजनान् घातयितुं बलादा-
नयन्तो दूता अपकर्षन्तः । आनीतानां यातनां कुर्वन्तोऽप-
वहन्तः । एतेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु नक्षत्राधिपतिदेवताया अनु-
कूलौ पार्श्वद्वयवर्तिनावर्थौ योजनीयौ ॥

अष्टाविंशैकोनत्रिंशयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । “पूर्णा
पश्चाद्यत्ते देवा अदधुः” [५] इति । पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तात्
इत्यृगेका । यत्ते देवा अदधुर्नामधेयमित्यृगन्या । एतच्चोभयं
संहितायां तृतीयकाण्डे व्याख्यातम् । एतैरेकोनत्रिंशन्मन्त्रैः
क्वचिद्विद्वत्विशेषे चयने प्रकृतिमन्त्रान् वाधयित्वा नक्षत्रेष्टका
उपदध्यात् ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके वैद्वत्विशेषेष्टका मन्त्रा उक्ताः । अथ द्विती-
यतृतीययोरनुवाकयोः कर्मानुष्ठानाय पुण्यकालो निरूप्यते ।
तस्य चानारभ्याधीतत्वात् कर्मविशेषसम्बन्धापादकस्य वाक्यादे-
रभावाच्च क्रत्वर्थत्वं नास्ति, किन्तु पुरुषार्थत्वमित्यवगन्तव्यम् ।
तत्रास्मिन्ननुवाके नक्षत्रमुपजोष्य कालविशेषं विधत्ते । “यत्
पुण्यं नक्षत्रम् । तद्वष्टकुर्वीतोपयुषम् । यदा वै सूर्य उदेति ।

अथ नक्षत्रं नैति । यावति तत्र सूर्यो गच्छेत् । यत्र जघन्यं पश्येत् । तावति कुर्वीत यत्कारी स्यात् । पुण्याह एव कुरुते । एवम् ह वै यज्ञेषुञ्च शतद्युञ्च मात्स्यो निरवसाययाञ्चकार [१]” इति । ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा कर्तुः स्वस्य क्रियमाणस्य कर्मणस्त्वनुकूलत्वेन पुण्यं यन्नक्षत्रमस्ति, उपव्युषं उषःकालसमीपे तन्नक्षत्रं वषट्कुर्वीत वाढं कुर्वीत । आकाशे सूर्योदयदेशादूर्द्धमेतावति दूरे तं नक्षत्रं तिष्ठतीति बुद्धौ दृढनिश्चयं कुर्यात् । उपव्युषमित्यस्यैवाभिप्रायः स्पष्टीक्रियते । यस्मिन् काले सूर्य उदेति तस्मिन् काले तन्नक्षत्रं पुरुषो नैति न प्राप्नोति । सूर्यप्रकाशेन तिरोहितत्वाद्द्रष्टुं न शक्यते, इत्युदयात् प्रागेव नक्षत्रदर्शनकाले तस्य स्थानविशेषं निश्चिनुयात् । तत्र नक्षत्रं यावदुदयं प्राप्य पश्चिमाभिमुखं गच्छति । तथा सति यस्मिन् देशे नक्षत्रस्थानं स्वेन निश्चितं तत्स्थानात् प्राचीनसमीपदेशस्तन्नक्षत्रापेक्षया जघन्यः । तस्मिन् जघन्यदेशे यावति काले सूर्यो गच्छेत् । तावति काले स्वेन कर्त्तव्यं कर्म कुर्यात् । यत्कर्म करोतीति यत्कारी तादृशस्त्रिकोर्षुः पुरुषस्तस्मिन् काले प्रारभेत् । तथासति सत्त्वपि शास्त्रोक्तेषु कालदोषेषु तेषां दोषाणामुपशमादयं पुरुषः पुण्याह एव तत् कृतवान् भवति । तदेतत् साम्प्रदायिकम् । यस्मान् मात्स्यो नाम कश्चिद्दृषिर्यज्ञेषुनामकं शतद्युञ्च पुरुषमीदृशे मुहूर्त्ते कारयित्वा निःशेषेण श्रेष्ठ्यं प्रापयामास ॥

अथ प्रसङ्गासौकदये श्रेयःसाधनं नक्षत्रसमूहध्यानविशेषं

विधत्ते । “यो वै नक्षत्रियं प्रजापतिं वेद । उभयोरेनं लोक-
योर्विदुः । इक्ष एवास्य इक्षः । चित्रा शिरः । निष्ट्या इद-
धम् । ऊरु विन्नाखे । प्रतिष्ठानूराधाः । एष वै नक्षत्रियः
प्रजापतिः । य एवं वेद । उभयोरेनं लोकयोर्विदुः [२] ।
अस्मिन्स्वामुष्मिन्स्व” इति । नक्षत्राण्येव शरीरं यस्य प्रजापते-
स्तं प्रजापतिं यः पुरुषः वेद उपास्ते तं पुरुषं लोकद्वये देवा
मनुष्याश्च जानन्ति । तथाविधख्यातियुक्तो भवतीत्यर्थः । य-
दिदं इक्षानक्षत्रं तदेव प्रजापतेर्हस्तस्त्वानीयम् । चित्रानक्षत्रन्तु
शिरस्थानीयम् । स्वातीनक्षत्रन्तु इदधस्थानीयम् । विशाखा-
नक्षत्रमुरुस्थानीयम् । अनूराधानक्षत्रं पादस्थानीयम् । एव-
मुपास्यमानः प्रजापतिर्नक्षत्रियः । य एवं वेदेत्यादेः पुनरभि-
धानमुपसंहारार्थम् ॥

अथ प्रासङ्गिकं किञ्चिन्नैतिकं कर्म विधत्ते । “यां
कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति । तान्निष्ठ्यायां दद्यात् ।
प्रियैव भवति । नैव तु पुनरागच्छति” इति । निष्ठा स्वा-
तीनक्षत्रं तस्मिन्नक्षत्रे दत्ता दुहिता पत्युः प्रियैव भवति ।
किन्त्वस्ति कश्चिदन्यो विशेषः । पितुर्मर्दं नागच्छत्येव । आगन्तुं
मनसु न कुरुते । नेयं नक्षत्रनिन्दा किन्तु प्रीत्यतिशयप्रदर्शनेन
नक्षत्रस्तुतिरेव ॥

अथान्यत् किञ्चिन्नैतिकं कर्म विधत्ते । “अभिजिन्नाम
वक्षत्रम् । उपरिष्ठादषाढानाम् । अवसाच्छ्रेणायै । देवा-
सुराः संयत्ता आसन् । ते देवास्तस्मिन्नक्षत्रेऽभ्यजयन् [३] ।

यदभ्यजयन् । तदभिजितोऽभिजिस्वम् । यं कामयेतानपज्यं
 जयेदिति । तमेतस्मिन्नक्षत्रे यातयेत् । अनपज्यमेव जयति ।
 पापपराजितमिव तु” इति । उत्तराषाढानक्षत्रस्य यस्त्वर्थः
 पादः श्रवणनक्षत्रस्य चः प्रथमः पादः, तदुभयं मिश्रित्वा न-
 क्षत्रसन्धिरूपमभिजिदाख्यं किञ्चिन्नक्षत्रं देवास्तस्मिन्नक्षत्रे युद्धं
 कृत्वाऽभितो जितवन्तः । तस्मादभिजिदिति नाम सम्यक् ।
 एवं सति केनापि जेतुमशक्यं सैन्यमयं राजा जयत्विति का-
 मयमानोऽभिजिन्नक्षत्रे प्रयत्नं कारयेत्, ततो जयत्येव ।
 किन्त्वस्ति किञ्चिदन्यत् शत्रोः पापेन तदीयं सैन्यं पराजित-
 मिव भवति । अस्य राज्ञो न कश्चित् प्रयासः । इयमपि पूर्व-
 वक्ष्यचप्रश्नसैव ॥

अथ औत्कर्षाङ्गत्वेन रेवतीं विधत्ते । “प्रजापतिः पशून्-
 नसृजत । ते नक्षत्रं नक्षत्रमुपातिष्ठन्त । ते समावन्त एवाभ-
 वन् । ते रेवतीमुपातिष्ठन्त [४] । ते रेवत्यां प्राभवन् । तस्मा-
 द्रेवत्यां पशूनां कुर्वीत । यत्किञ्चार्वाचीनं सोमात् । प्रैव
 भवन्ति” इति । प्रजापतिना सृष्टाः पशवः रेवतीव्यतिरिक्ते
 तस्मिन्नक्षत्रे स्वकीयस्वामिगृहे समागताः ते च समा एवा-
 भवन् । समशब्दादुत्पन्न आवन्तुप्रत्ययः स्वार्थिकः । यावन्तः
 समागतास्तावन्त एव न तु वृद्धिं गताः । रेवत्यान्तु स्वामिगृहं
 प्राप्ताः प्रभूता अभवन् । तस्मात् सोमयागादर्वाचीनं पशूनां
 सम्बन्धि यत् कर्म वाच्यं श्वेतमालभेतेत्यादि तद्रेवत्यां कु-
 र्वीत तेन पशवः प्रभूता एव भवन्ति ॥

नामनिहत्वा देवसम्बन्धेन च नक्षत्राणि प्रशंसति । “सलिलं वा इदमन्तरासीत् । यदतरन् । तप्तारकाणां तारकत्वम् । यो वा इह यजते । अमुं स लोकं नक्षते । तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम् [५] । देवगृहा वै नक्षत्राणि । य एवं वेद । गृह्येव भवति” इति । द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्यावरजङ्गमात्मकं जगद्दृश्यते तत् सर्व्वं पुरा प्रलयकाले सलिलमेवासीत् । तदानीं कृत्तिकाद्याः सलिलं तीर्त्वा लोकान्तरेषु गताः । तस्मान्तरन्तीति व्युत्पत्त्या तारकत्वं सम्बन्धम् । यो यजमान इह नक्षत्रयुक्ते काले यागं करोति स यजमानोऽमुं स्वर्गं लोकं नक्षते प्राप्नोति । नक्षत्रगताविति धातुः । अतो नक्षतेति व्युत्पत्त्या नक्षत्रत्वं सम्बन्धम् । किञ्च देवतागृहसदृशान्तेतानि नक्षत्राणि यथा मनस्यगृहेषु दीपप्रकाशेन व्यवहरन्ति । एवं देवा नक्षत्रप्रकाशेन व्यवहरन्ति । अतः प्रशस्तानि नक्षत्राणि । एवं वेदिता प्रशस्तगृहो बह्वगृहो वा भवति ॥

अथ प्रसङ्गात्सौक्यं कश्चिद्भूमिं विधत्ते । “यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि । तानि नक्षत्राणि । तस्मादस्त्रीलनामस्येति । नावस्येन्न यजेत । यथा पापाहे कुरुते । तादृगेव तत्” इति । पृथिव्याःसम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि यामनगरादीनि स्थानानि सन्ति तानि नक्षत्रसदृशानि । यथा ध्रुवलोके नक्षत्राणि विविधानि उपकारकानि च दृश्यन्ते, तद्वद्भामादीन्यपि । तस्मात् कुसम्बन्धिचित्ररूपनिषिद्धत् स्थानमस्त्रीलनामप्रतिकूलनक्षत्रसदृशं निन्दितं स्थानं श्लेषजनभू-

यिष्टं तस्मिन्नस्त्रीखनाच्च ग्रामे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न
 कुर्यात् । यथा पापाहे निषिद्धदिने हतं नोपकारकं, निषि-
 द्धदेशेऽपि हतं तादृशमेव ॥

नक्षत्राणामुक्तमाधमविभागं दर्शयितुं देवयमसम्बन्धित्वेन
 नक्षत्राण्युपन्यस्य तत्सञ्चारं दर्शयति । “देवनक्षत्राणि वा
 अन्यानि [६] । यमनक्षत्राण्यन्यानि । छत्तिकाः प्रथमम् । वि-
 शाखे उत्तमम् । तानि देवनक्षत्राणि । अनूराधाः प्रथमम् ।
 अथ भरणीरुत्तमम् । तानि यमनक्षत्राणि । यानि देवनक्ष-
 त्राणि । तानि दक्षिणेन परिच्यन्ति । यानि यमनक्षत्राणि [७] ।
 तान्युत्तरेण” इति । एवमन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या इतिविहि-
 तस्य नञ्प्रत्ययस्यादूरार्थवाचित्वाद्देवलोकस्य समीपे दक्षिण-
 पार्श्वे छत्तिकादीनि परिभ्रमन्ति । अनूराधादीनि तु यम-
 लोकस्य समीपे उत्तरपार्श्वे परिभ्रमन्ति ॥

अथ निर्व्वचनमुखेन यमनक्षत्राणामधमत्वं दर्शयति ।
 “अन्वेषामरात्स्मेति । तदनूराधाः । ज्येष्ठमेषामवधिस्मेति ।
 तज्ज्येष्ठघ्नी । मूलमेषामवृक्षामेति । तन्मूलवर्हणी । यन्नासहन्त ।
 तदषाढाः । यदश्लोणत् [८] । तच्छ्रोणा । यदश्टणोत् । तच्छ-
 विष्टाः । यच्छतमभिषज्यन् । तच्छतभिषक् । प्रोष्ठपदेषूदयच्छ-
 न्त । रेवत्यामवरन्त । अश्वयुजोरयुञ्जत । अपभरणीष्वपाव-
 हन् । तानि वा एतानि यमनक्षत्राणि” इति । पुरा कदा-
 चिद्युत्सवो देवाः परस्परमेषामसुराणां युद्धार्थं वयमनु-
 कूलया सामग्या अरात्स्म ममृद्धा अभ्रमेति यस्मिन्नक्षत्रे

तदिदं वचनं परस्परमद्भुवन् तस्य नक्षत्रस्थानूराधेति नाम
सम्पन्नम् । तदनुकूलया सामर्थ्या राद्धिः समृद्धिरचेति व्युत्प-
त्तेः, एषामसुराणां मध्ये ज्येष्ठपुरुषं मुख्यं अवधिञ्चेति यस्मि-
न्नक्षत्रेऽद्भुवन् तस्य नक्षत्रस्य ज्येष्ठप्रीति नाम । तत्र नामैकदेशेन
ज्येष्ठेति लौकिको व्यवहारः । भीमसेनो भीम इतिवत् । एव-
मसुराणां मूलं निवासस्थानमवृचामविच्छिन्नं कृतवन्तो वय-
मिति यस्मिन्नक्षत्रेऽद्भुवन् तस्य नक्षत्रस्य मूलवर्षणीति नाम ।
मूलस्य वर्षणमुद्यमं उच्छेदनमचेति व्युत्पत्तेः । अत्राप्येक-
देशेन लौकिको मूल इति व्यवहारः । यथोर्नक्षत्रयोर्देवकृत-
मुपद्रवं मोढुमशक्ताः असुरास्तस्य नक्षत्रद्वयस्याषाढा इति नाम,
न सहन्तेऽचेति व्युत्पत्तेः । ओणेतिधातुः सङ्घवाची । यस्मि-
न्नक्षत्रे प्रहारसङ्घोऽसुरेष्वभूत् तस्य ओणेति नाम । अवण-
मिति लौकिकव्यवहारः । यस्मिन्नक्षत्रे देवैरुक्तमधिचेपमसुर-
सङ्घोऽभूत् । तस्य अविष्टा इति नाम । धनिष्ठेति लौकिक-
व्यवहारः । यस्मिन्नक्षत्रे असुरकृतं प्रहाराणां शतं देवा अभि-
षज्यन् अनायासेन चिकित्सितवन्तः, तस्य शतभिषगिति नाम ।
प्रोष्ठपदाख्ये नक्षत्रद्वये देवा स्वकीयान्यायुधाद्यान्यासुरयोध-
नायोद्योतवन्तः । तस्मात् नक्षत्रद्वयस्य प्रोष्ठपदेति नामत्वम् ।
यस्मिन्नक्षत्रे देवा अरवन्त असुरभीकरं शब्दमकुर्वन् । तस्य
रेवतीति नाम । यस्मिन्नक्षत्रे देवा रथेष्वश्वान् योजितवन्तस्स-
स्याश्वयुगिति नाम । यस्मिन्नक्षत्रे प्राणानामपहारमसुरा अव-
हन्, तस्यापभरणी नाम, प्राणभरणादपगतत्वात् । तान्येता-

न्यनूराधादीनि यमवदसुराणां मरणहेतुत्वाद्यमनञ्चत्राणि ॥

तत्र नामनिर्व्वर्णनादेव तेषामधमत्वेन वर्णनत्वप्रतीतेरि-
तरनञ्चत्रेषु कृत्तिकादिषु लौकिकवैदिककाम्यानुष्ठानं विधत्ते ।
“यान्येव देवनञ्चत्राणि । तेषु कुर्व्वीत यत्कारो स्यात् । पुष्याह
एव कुरुते [६]” इति । यत्काम्यं कर्म करोतीति यत्कारो
स पुरुषः तत्कर्म देवनञ्चत्रेषु कुर्व्वन् इतरेषां कालदोषाणा-
मुपश्रान्त्या पुष्याह एव तत् कृतवान् भवति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ॥

द्वितीयानुवाके मञ्चत्रोपजीवनेन शुभकालो निरूपितः ।
द्वितीये दिवसभागोपजीवनेन शुभकालो निरूप्यते । अङ्गः
पञ्चविभागाः, प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्णशब्दान्निधेयाः ।
तत्राद्यन्तयोः स्वभावविशेषं दर्शयति । “देवस्य सवितुः प्रातः-
सवः प्राणः । वरुणस्य सायमासवोऽपानः” इति । योऽयमु-
दयानन्तरभावी मुहूर्त्तत्रयात्मकः कालः प्रातःशब्दवाच्यः ।
स च सवितुः प्रेरकस्य देवस्य प्रसवः प्रेरणयुक्तः सूर्य्यादये सत्य-
नुष्ठातारः कृषिकाः सेवका वणिजस्य स्वस्वव्यापारेषु सूर्य्यप्रका-
शेन प्रेर्यन्ते । तस्मात् प्रकर्षेणातिसेष्टे सर्व्वे लोको वेत्त्यं
प्राणरूपः । अङ्गोऽन्तिमो मुहूर्त्तत्रयात्मकः कालः सायंशब्दा
ऽभिधेयः । स च वरुणसम्बन्धी तत ऊर्द्धं तारकेण तमसा
जगदावरेणात् स च प्राणप्रेरणस्य समन्ताच्छेदकत्वादासव

इत्युच्यते । अस्लमयकाले हि सर्वे प्राणिनः स्वस्वव्यापारेभ्य
उपरमन्ते । अतोपगतवेष्टत्वात् अपान इत्युच्यते ॥

अथ प्रातःसङ्गवयोः प्रथमद्वितीययोर्भागयोः सन्धिरूपं कालं
हेयतया निरूपयति । “यत्प्रतीचीनं प्रातस्सनात् । प्राचीनं
सङ्गवात् । ततो देवा अग्निष्टोमं निरमिमीत । तत्तदात्तवीर्यं
निर्मार्गः” इति । प्रातःकाले योऽयमन्तिमो मुहूर्त्तः तं पृथ-
कृत्य तत्स्वरूपं प्रातःसनात् कालात्प्रतीचीनमित्युच्यते । मुहूर्त्त-
र्त्तत्रयात्मकस्य सङ्गवाख्यस्य द्वितीयभागस्य चः प्रथमो मुहूर्त्तः
तं पृथकृत्य तत्स्वरूपं सङ्गवात् प्राचीनमिति व्यपदिश्यते ।
प्रातःकालात् प्रतीचीनं सङ्गवात् प्राचीनञ्च मुहूर्त्तद्वयात्मकं
सन्धिरूपं यत् कालरूपं भवति । ततः सन्धिरूपात् काला-
दग्निष्टोमसंस्काररूपं सोमयागं देवा निर्मितवन्तः । यस्मात्
कारणात् सन्धिरूपमात्तवीर्यं देवैर्गृहीतसारत्वात् निःसारं,
तस्मादयं निर्मार्गः कालः । मार्गो मार्जनं शुद्धिः ततो
निर्गतो निर्मार्गः ॥

प्रातःकालवत् सङ्गवकालं प्रशंसति । “मित्रस्य सङ्गवः ।
तत्पुण्यं तेजस्व्यस्यः । तस्मात्तर्हि पशवः समायन्ति” इति ।
योऽयं सङ्गवो द्वितीयो भागः तस्य मित्रः स्वामी, मित्रस्य च
सर्वानुयाहकत्वात् तदीयमङ्गःस्वरूपं पुण्यम्, अध्ययनादिपुण्य-
कर्मापेतम् । अतएव तेजस्विलेन भासते । तस्मात्तेजस्विला-
देव तस्मिन् काले पशवोऽरण्येषु सम्यगाचरन्ति ।

अथ द्वितीयतृतीयभागयोः सन्धिं पूर्वसन्धिवन्निन्दति ।

“यत्प्रतीचीनं सङ्गवात् [१] । प्राचीनं मध्यन्दिनान् । ततो देवा उक्थं निरमिमीत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः” ॥

द्वितीयभागं प्रशंसति । “बृहस्पतेर्मध्यन्दिनः । तत्पुण्यं तेजस्यः । तस्मात्तर्हि तेऽद्विष्टं तपति” इति । माध्यन्दिन-भागस्य बृहस्पतिः स्वामी तस्यातिशयेन ब्रह्मवर्षमित्वात्तदी-यमङ्गः स्वरूपं पुण्यम्, अतस्तस्मिन् ते पशवः अद्विष्टं नाशरहि-तमुद्देगराहित्येनावस्थानरूपं तपः कुर्वन्ति । पशूनां तथाऽव-स्थानमेव तपः । गावो वा एतत् सत्रमासतेत्यत्र तथा तत्तपः-प्रतिपादनात् । वस्तुतस्तु तेऽद्विष्टमित्येकमेव पदम् । तथा च तेऽद्विष्टं अतिशयेन तीक्ष्णं तापं यथा स्यात्तथा तस्मिन् काले सूर्यस्तपति ब्राह्मणस्य तथा तपेदिति । मध्यन्दिने प्रबलमधीयतेति श्रुतेः ॥

द्वितीयचतुर्थभागयोः सन्धिं निन्दति । “यत्प्रतीचीनं मध्य-न्दिनात् । प्राचीनमपराह्णात् । ततो देवाः षोडशिनं निर-मिमीत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः” [२] इति ॥

चतुर्थभागं प्रशंसति । “भगस्यापराह्णः । तत्पुण्यं तेजस्य-ः । तस्मादपराह्णे कुमार्या भगमिच्छमानाश्चरन्ति” इति । भगं सौभाग्यं शृङ्गारं गृहवर्तिनां सर्वेषां भोजनादिव्या-पारेषु निष्पन्नेष्वपराह्णकाणे मातरः पुत्रीणां कुमारीणा-मङ्गप्रचालनधम्मिन्नवन्धननयनाञ्जनादिभिः शृङ्गारं कुर्वन्ति । सौभाग्यदेवतायाः तत्कालस्वामित्वेन तदेतदुचितम् ॥

अथ चतुर्थपञ्चमभागयोः सन्धिं निन्दति । “यत्प्रतीची-

मनपराङ्गात् । प्राचीनं सायाङ्गात् । ततो देवा अतिरात्रं
निरमिमौत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मागः” इति ॥

पञ्चमभागं प्रशंसति । “वरुणस्य सावम् । तत् पुष्टं तेज-
स्यदः । तस्मात्तर्हि गानृतं वदेत्” [२] इति । वरुणस्योद्यदेवता-
त्वात् तस्मिन् पुष्टकास्तेऽनृतवादिनं वरुणो बाधते । अतएवा-
न्वच श्रूयते, अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णातीति ।
तस्मात्तस्मिन् कास्तेऽतिप्रयत्नेनानृतं वर्जयेत् ॥

उत्तमाधमकालविभागज्ञानं प्रशंसति । “ब्राह्मणो वा
अष्टाविंशो नक्षत्राणाम् । समानस्याङ्गः पञ्च पुष्टानि नक्ष-
त्राणि । चत्वार्यंशुखानि । तानि नव । यच्च परस्तास्र-
चाणां यथावस्तात् । तान्येकादश । ब्राह्मणो द्वादशः । य एवं
विद्वान्संवत्सरं व्रतं चरति । संवत्सरेषैवास्य व्रतं गुप्तं भवति”
इति । छत्तिकादीनि भरष्यन्तानि सप्तविंशतिनक्षत्राणि तद-
पेक्षया ब्राह्मणोऽष्टाविंशं नक्षत्रम् । यथा नक्षत्रयोगात् कालस्य
कर्मयोग्यता । एवं ब्राह्मणवचनादपि कालः कर्मयोग्यो
भवति । अतएव श्रिष्टाः कर्मारम्भेषु पुष्टाहं वाचयन्ति ।
एकस्याङ्गः प्राप्ताः प्रातःसङ्गवादयः पञ्चभागाः नक्षत्रांशोपे-
तत्वात्ते नक्षत्राणि तानि च पूर्वोक्तरीत्या प्रशस्तत्वात् पुष्टा-
नि । यानि च सन्धिरूपाणि तान्यग्निष्टोमाद्युत्पादनेन निः-
सारत्वाद्दक्षीणानि निन्दितानि । एवं पुष्टान्यक्षीणानि च
मिथिला नवसङ्ख्याकानि । यच्च नक्षत्रांशयुक्तेन नक्षत्राणामेतेषां
नवसङ्ख्याकानां परस्तादुपरि प्रदोषकालरूपं यथाधस्तादुषः-

कास्वरूपम् । ताभ्यां द्वाभ्यां सह तान्येकादशानि सम्पद्यन्ते । तदपेक्षया वचनेन पुण्याहत्वसम्पादको ब्राह्मणो द्वादशः । एवमेते कास्त्रविशेषाः द्वादशमासत्वेन भाविताः संवत्सरतामापद्यन्ते । एवमनेन प्रकारेण यो विद्वान्संवत्सरत्वसम्पादनेनैकस्त्रिन् दिने व्रतं कर्माविशेषमाचरति । तस्य तद्भूतं प्रसिद्धेनैव संवत्सरेण गुप्तं भवति । संवत्सरानुष्ठानेन यावत् फलं तावदाप्नोतीत्यर्थः । एवमेकेन प्रकारेण द्वादशभागानुसन्धानमुक्तम् ॥

अथ प्रकारान्तरेण तदभिधत्ते । “समानस्याहः पञ्चपुण्यानि नक्षत्राणि । चत्वार्यंशुस्त्रिंशानि । तानि नव । आग्नेयी रात्रिः । ऐन्द्रमहः । तान्येकादश । आदित्यो द्वादशः । य एवं विद्वान्संवत्सरं व्रतं चरति । संवत्सरेणैवास्त्र व्रतं गुप्तं भवति” [४] इति । पूर्वं प्रदोषकालोषःकास्त्रब्राह्मणैर्द्वादशसंख्या पूरिता इदानीं तत्तद्यं परित्यज्याग्निदेवताकां रात्रिमिन्द्रदेवताकमहरादित्यञ्च तत्तद्यस्थाने निवेश्यानुसन्धानमुच्यते इति विशेषः ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये हेद्योपादेयकालविभागो निरूपितः । स च क्रतु-विशेषसम्बन्धाभावात् पुरुषार्थः । अतः सामान्येऽन्यसर्वकर्मासु सम्बध्यते । चतुर्थे सोमविषये विशेषोऽभिधीयते । यदुक्तं पूर्व-

प्रपाठके, यद्वाहमयाणि पात्राणि भवन्तीति । तदेतत् प्रशंसति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कति पात्राणि यज्ञं वहन्तीति । त्रयोदशेति ब्रूयात् । स यद्ब्रूयात् । कस्तानि निरमिमीतेति । प्रजापतिरिति ब्रूयात् । स यद्ब्रूयात् । कुतस्तानि निरमिमीतेति । आत्मन इति । प्राणापानाभ्यामेवोपाङ्ग-
 न्तर्यामौ निरमिमीत [१] । व्यानादुपाङ्गसुखवनम् । वाच ऐन्द्रवायवम् । दक्षक्रतुभ्यां मैत्रावरुणम् । ओत्रादाश्विनम् । चक्षुषः शुक्रामन्यिनौ । आत्मन आग्रयणम् । अङ्गेभ्य उक्थ्यम् । आयुषो भुवम् । प्रतिष्ठाया ऋतुपात्रे” इति । सोमग्रहणसाधनत्वेन यज्ञनिर्व्वाहकानां पात्राणां सङ्ख्याविशेषो निर्माह-
 विशेषो निर्माणसाधनश्चेति त्रयं ब्रह्मवादिनां प्रश्नेनाभिज्ञ-
 पुरुषोत्तरेण च निर्णीतम् । प्रजापतिः स्वशरीरान्निरमिमी-
 तेति सामान्येनोक्तस्य प्राणापानाभ्यामित्यादिना विशेषः
 कथितः । तत्र प्राणवायोरुपाङ्गुपात्रं निर्मितम् । अपानवा-
 योरन्तर्यामपात्रम् । व्यानवायोरुपाङ्गसुखनाख्यः पाषाणः ।
 वाग्निन्द्रयादैन्द्रवायवपात्रम् । दक्ष उत्साहः क्रतुः सङ्कल्पस्ताभ्यां
 मैत्रावरुणपात्रम् । ओत्रादाश्विनपात्रम् । चक्षुरिन्द्रियाङ्कुक्राम-
 न्यपात्रद्वयम् । आत्मनो मध्यशरीरादाग्रयणपात्रम् । अङ्गेभ्यो
 हस्तपादादिभ्यः उक्थ्यपात्रम् । स्वकीयादायुष्याद्भुवपात्रम् ।
 प्रतिष्ठाहेतुभ्यां पादाभ्यां क्रतुपात्रद्वयम् । प्रजापतेः सत्यसङ्क-
 ल्पत्वादिकमेतस्मात्प्रायतामिति सङ्कल्पमात्रेण तथैव जायते ।
 यस्मादत्र प्राणादिभ्य एतानि निष्पन्नानि । तस्मात्तत्तन्मन्त्रैस्व-

नेनेव क्रमेण प्राणादय एव दृश्यन्ते । तथा च ग्रहाभिवीक्ष-
णमन्त्रा एवमास्त्रायन्ते । प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्त्रा-
पानय व्याना चेदस्रक्रतुभ्यामित्याद्याः ॥

सवनीयपुरोडाशान् प्रशंसति । “यज्ञं वाव तं प्रजापति-
र्निरमिमीत । स निर्मितो नाभियत समस्तीयत । स एतान्
प्रजापतिरपि वापामपश्यत् । तां निरवपत् । तैर्वै स यज्ञम-
प्यवपत् । यदपि वापा भवन्ति । यज्ञस्य धृत्वा असंहयाय”
[१] इति । यथोक्तग्रहपाचसाध्यः प्रजापतिनिर्मितः स सोम-
यज्ञो दृढो नाभवत् । किन्तु विशीर्षोऽभूत् । अतस्तद्दार्ढ्यहे-
तुनपि पवनीयान् सवनीयपुरोडाशान् दृष्ट्वा तन्निर्व्यापेण तं
अज्ञमप्यवपत् दृढीचकार । अतोऽन्यस्यापि तन्निर्व्यापे यज्ञस्य
दार्ढ्याय विग्रहणाभावाय भवति । सोमप्रकरणे षष्ठकाण्डे
प्राच्याणि पाचाणि युज्यन्त इत्यनुवाके पाचस्तुतिः । तस्मा-
दनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्त इति निर्व्यापविधिसाक्षात् ।
अतस्तच्छेषोऽयमनुवाको द्रष्टव्यः ॥

इति षतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

षतुर्थे सोमशेषभूतपाचस्तुतिरुक्ता । पञ्चमे चातुर्मास्यशेषा
वपनमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र वैश्वदेवस्थानुष्ठानान्ते यद्वपनं तत्रार्धं
मन्त्रैः सूत्रकारो विनियुक्ते । तेषामश्लेषेऽनुवाके इत्युक्त्वाकथा

सौहेन च सुरेषोदुमरेण च निकेजान् वर्त्तयते वापयते
 म्मुष्मृतमेव परमेष्ठि । अतन्नात्येति किञ्चन । अते समुद्र
 आहितः । अते भूमिरियत्रिता । अग्निस्त्रिग्मेण शोचिषा ।
 तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेज-
 सा । अतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये [१] । तपसा-
 खानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये । ब्रह्मेनास्याभिवर्त्तये इति
 निवर्त्तयति, “तदृतं तस्यत्यम् । तद्रुतं तच्छकेयम् । तेन ब्रकेयं
 तेन राध्यासम्” इति । यजमानो जपतीति । सूत्रगतत्पेष्णादि-
 ब्रह्मार्थ उपरितनानुवाके व्याख्यास्यते । अतमेवेत्यादिब्रह्मेनासा-
 भिवर्त्तय इत्यन्ता मन्त्राः केननिवर्त्तने विनियुक्ताः । तद्रुतमि-
 त्यादियजमानजपे । अतं सत्यवदनं तदेव परमेष्ठि जगत्स्रष्टुः
 प्रजापतिस्वरूपं तस्मात्सोके किञ्चन वस्तुमतिक्रमितुं न भवति ।
 तत् कथमिति तदेवोच्यते, योऽयं समुद्रो जलरात्रिः उन्नतः
 सोप्युते समाहितः, प्रजापतिर्वैर्षां कृत्वा तामिमां नातिक्रम-
 स्वेति समुद्रमुवाच । तस्मिन्नेव सत्यवाक्ये तथैव व्यवस्थितः ।
 समुन्नतोऽपि जलरात्रिर्वैश्वामुस्रष्टु भूमिं नाश्रवयति । तथा
 खेदमन्तरेण सर्वान् प्राणिनां धारयेति प्रजापतिनोक्ते सत्य-
 वाक्ये भूमिरियमाश्रिता वर्त्तते । तथा प्रजापतेः सत्यवाक्येनै-
 वायमग्निस्त्रिग्मेण शोचिषा तीक्ष्णेन रश्मिना युक्तो वर्त्तते । तथा
 प्रजापतिवाक्येन सत्येन महर्षिभिः तप्यमानं तप उष्णिहा-
 दिच्छन्देविशेषयुक्तेन मन्त्रेणाक्रान्तं तपस्यमाना हि छन्दो-
 युक्ता मन्त्रा जपन्ति । तथा प्रजापतिसत्यवाक्यादेव यजमानाः

श्विरोमुण्डनादिखक्षणे तपसि व्यवस्थिताः, तस्माद्दैश्वानरस्य स्वा-
मिनः प्रजापतेः तेजसा ष्टतेनास्य यजमानस्य केशान्निवर्त्तये
निवृत्तान् करोमि । सत्येन तदीयेन परिवर्त्तये परितः परि-
त्यक्तान् करोमि । मानसमृतं वाचिकं सत्यमिति तद्विभेदः ।
तथास्य यजमानस्य तपसां निमित्तभूतेनानुवर्त्तये । केशान-
नुकूलान् करोमि । श्विवेन ज्ञान्तेन प्रजापतिसत्यवाक्येनास्य
केशानुपवर्त्तये । समीपे केशमूले क्षुरस्यावर्त्तनं कुर्वे । श्रग्मेन
सुखप्रापकेन प्रजापतेः सत्यवाक्येनास्य केशानुपवर्त्तये अभितः
क्षुरं व्यापारयाति । सोऽयमध्वर्योर्वपनमन्त्रः । अथ यजमा-
नस्य जपमन्त्रः । तत्रजायते ष्टतं मानसं तत्र वाचिकं सत्यं
तदनेनानुष्ठेयं तद्गतं कर्मलक्षणं तत्सर्वं सम्पादयितुं शक्यं
शक्तो भूयासं तेन प्रजापतिसत्येनैव शक्यं शक्तो भूयासं
व्रतेन कर्मणा राध्यासं समृद्धो भूयासम् । अथ वरुणप्रघास-
पर्ष्वानन्तरभाविवपनमन्त्रौ ॥

कल्पः । अत्र पौर्णमासेष्टोदनादिपूर्ववन् निवर्त्तनं सर्वं
वापयेत् । मन्त्रादिर्विक्रियते । “यद्दुर्घः पर्यवर्त्तयत् । अन्तान्
पृथिव्या दिवः । अग्निरीशान ओजसा । वरुणे धीतिभिः सह
[१] । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह” इति । अग्निस्त्रिगमेनेति
समानमिति । घर्षी दीप्यमानो य आदित्योऽस्ति सोऽयं पृथि-
व्या दिवस्यान्तान् प्रजापतिः सत्यवाक्येनैव पर्यवर्त्तयत् परितः
प्रकाशितवान् । अग्निस्त्रिगमेनेनास्य तेजोबलेनेशानः सर्वं दग्धं
प्रभुर्भवति । वरुणस्य धीतिभिर्बुद्धिविशेषैः सह स्वव्यापारे

प्रभवति । इन्द्रस्य मरुद्भिः स्वकीयैः सखिभिः सह प्रजापतिः
सत्यवाक्येन स्वध्यापारे प्रभुर्भवति । एतावान् पूर्वस्मिन् मन्त्रा-
दिशेषः । अग्निस्त्रिष्टुप् समानः ॥

तस्यावन्निष्टुप् पाठस्तु । “अग्निस्त्रिष्टुप्मेन श्रोत्रिणा । तप
आक्रान्तमुष्णिहा । त्रिरस्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेजसा ।
सृतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये ।
त्रिवेनास्योपवर्त्तये । ब्रह्मेनास्याभिवर्त्तये [३] । तद्भूतं तत्सत्यम् ।
तद्भूतं तच्छक्रेयम् । तेन शक्रेयं तेन राध्यासम्” इति । पूर्व-
वद्वाख्येयम् । पूर्ववद्देवदेवान्ते शत्रुशत्रुमेव वपनं केशानाम्नु
कर्त्तव्यम् । इह तु केशानां वपनकर्त्तव्ये विकल्पिते ॥

अथ साकमेधिपर्वाणन्तरभाविवपनमस्मै । कल्पः । पौर्ण-
मास्यान्नेन्दनादिपूर्वकं निवर्त्तनं सर्व्वं वापयेत् । मन्त्रादिर्वि-
ज्ञियते । “द्यो अस्याः पृथिव्यास्त्वपि । निवर्त्तयत्योषधीः । अग्नि-
रीश्वान श्रोत्रसा । वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः
सह । अग्निस्त्रिष्टुप्मेनेति समानम्” इति । य आदित्योऽस्ति सो-
ऽयं प्रजापतिः सत्यवाक्येनास्याः पृथिव्यास्त्वपि उपरिभागे श्रोत्र-
धीभिर्निवर्त्तयति परिपाचयति । अग्निरीश्वान इत्यादि पूर्वव-
द्वाख्येयम् । मन्त्रस्तु । “अग्निस्त्रिष्टुप्मेन श्रोत्रिणा । तप आक्रान्तमु-
ष्णिहा [४] । त्रिरस्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेजसा । सृतेनास्य
निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । त्रिवेनास्यो-
पवर्त्तये । ब्रह्मेनास्याभिवर्त्तये । तद्भूतं तत्सत्यम् । तद्भूतं तच्छ-
क्रेयम् । तेन शक्रेयं तेन राध्यासम्” [५] इति । पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अथ शुनाग्नीरायपर्ष्वानन्तरत्तौरं मन्त्रौ । कल्पः । अत्र
 पौर्णमास्येष्टोन्द्नादिपूर्ववस्त्रवर्त्तनं सर्व्वं वा वापयेत् । मन्त्रादि
 निष्क्रियते । “एकं मासमुदसृजत् । परमेष्ठो प्रजाभ्यः । ते-
 नाभ्यो मह आवहत् । अमृतं मर्त्याभ्यः । प्रजामनुप्रजायसे ।
 तदु ते मर्त्यामृतम् । येन मासा अर्द्धमासाः । स्रुतवः परि-
 वत्सराः । येन ते ते ते प्रजापते । ईजानस्य न्यवर्त्तयन् [६] ।
 तेनाहमस्य ब्रह्मणा । निवर्त्तयानि * जीवसे । अग्निस्तिग्मेन
 ज्ञोचिषेति समानमिति । परमेष्ठो प्रजापतिरेकं मासं मा-
 सोपलक्षितं चातुर्मासानुष्ठानयोग्यकालेन महः महदमृतं
 अविनाशिकसमावहत् सम्यादितवान् । तच्च फलं पूर्व्वप्रपा-
 ठके चातुर्मास्ययाजिनो मरणविचारे निर्णीतम् । सूत्रकारे-
 षाप्येतदेव प्रयुक्तम्, अस्य्य ५ ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुहृतं
 भवतीति । हे मर्त्यं मनुष्यरूप यजमान प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपाम्
 अनुप्रजायसे अनुक्रमेणोत्पादयसि । तदु तदेव पुत्रपौत्रादि-
 रूपेषावस्थानं तेन चामृतम् अविनाशिकफलं मर्त्यत्वादेतस्य
 अतीरस्य नाशेऽपि पुत्रपौत्रादिसन्ततेरविच्छेदनाद्येन मन्त्र-
 सामर्थ्येन मासार्द्धमासर्त्तुसंवत्सरविशेषाः स्त्रोचितकार्यकारि-
 णः प्रवर्त्तन्ते, प्रजापतेः पुत्रपौत्रादिस्वरूपाणां प्रजानां पा-
 लकः यजमान ईजानस्य यागं हृतवतस्ते तव मासादिकास्ते
 कालविशेषा येन मन्त्रेण न्यवर्त्तयन् निरन्तरं सम्यादिताः ।

* तेनाहमस्य ब्रह्मणा । निवर्त्तयानि इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तेन ब्राह्मणमन्त्रेणाहमध्वर्युः । अस्य यजमानस्य जीवसे जीव-
नाय निवर्त्तयामि ह्यन्तनेन केवाञ्चिद्वृत्तान् करोमि ।
एतावानत्र मन्त्रविशेषः । अवशिष्टस्तु समानः । तत्पाठस्तु ।
“अग्निस्त्रिगमेन श्रोत्रिणा । तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिर-
स्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निवर्त्तये ।
सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये ।
श्रग्मेनास्याभिवर्त्तये । तद्भृतं तत्सत्यम् । तद्भृतं तच्छक्रेयम् ।
तेन शक्रेयं तेन राध्यासम्” [७] इति । पूर्ववद्वाख्येयम् ।
अथवा क्षुरपरत्वेन योजनीयम् । अग्निसमानोऽयं क्षुरः स-
तीक्ष्ण्येन दीप्तिसमानेन धारायेण सह वर्त्तते । उष्णिहा
ह्यन्तःसमानसामर्थ्ययुक्तेन क्षुरेण वपनरूपं तप आक्रान्तं प्रारब्धं
यजमानस्य शिरः तस्मिन् वपनरूपे तपस्याहितं समर्पितम् ।
वैश्वानरसमानस्य क्षुरस्य तेजःपरिमाणेन ऋतेनावश्यं भावि-
त्यापारेणास्य यजमानस्य केवाञ्चिवर्त्तये निदृत्तान् करोमि ।
निदृत्तिप्रकारविशेषा एव परिवर्त्तनाभिवर्त्तनशब्दैरुच्यते ।
द्वितीयान्तैः क्षुर एव विश्लेष्यते । यजमानमन्त्रस्त्वेवं व्याख्येयः ।
तदेतत् केवाञ्चिद्वृत्तानं तदेव वाचिकं मानससत्यरूपमनुष्ठीय-
मानवपनरूपं तत्कृत्तानं सम्यादचितुं शक्नोमि । तेन च ह्यन्त-
नेन कर्मा साङ्गं कर्त्तुं शक्नोमि । फलेन च समृद्धो भूयास
मिति ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे चातुर्मास्यथाजिनः पवनमन्त्रा उक्ताः । षष्ठे तद्वि-
धिश्च्यते । तत्रादावन्वयव्यतिरेकाभ्यां वपनक्रमं विधत्ते । “देवा
वै वद्यज्ञोऽकुर्वन्त । तदसुरा अकुर्वन्त । तेऽसुरा ऊर्द्धं पृष्ठेभ्यो
नापश्यन् । ते केशानगोऽवपन्त । अथ झञ्जूणि । अथोपपत्तौ ।
ततस्तेऽवाञ्च आयन् । पराभवन् । यस्त्वेवं वपन्ति । अवाङ्केति
[१] । अथो परैव भवति । अथ देवा ऊर्द्धं पृष्ठेभ्योऽपश्यन् ।
त उपपत्तावगोऽवपन्त । अथ झञ्जूणि । अथ केशान् । ततस्ते-
ऽभवन् । सुवर्गं लोकमाद्यन् । यस्त्वेवं वपन्ति । भवत्यात्मना ।
अथो सुवर्गं लोकमेति” [२] इति । देवैर्यद्यदङ्गं यज्ञोऽनुष्ठितं
तत्तदङ्गमसुरास्तथैवावतिष्ठन् । वपने तु स्वबुध्यैव प्रवृत्ताः ।
पृष्ठबन्धेन तत्समीपवर्तिनीं कक्षावुपलक्ष्येते । ते सर्वेऽप्यसुराः
स्वकीयान् कक्षानारभ्याङ्गं वपनं कर्त्तव्यमिति शास्त्रार्थं ना-
ज्ञापयिषुः । अज्ञात्वा च केशझञ्जुकक्षक्रमेणाधोमुखप्रवृत्तं वपनं
कृत्वा स्वयमवाङ्को नीचा भूत्वा लोके समागत्य पराभूताः ।
एवमन्योऽपि नीचो भूत्वा लोके समागत्य पराभवति । देवास्तु
कक्षेभ्य ऊर्द्धक्रमं ज्ञात्वा कक्षझञ्जुकेशक्रमेण वपनं कृत्वा लोके
ऽस्मिन्मैश्वर्यं प्राप्ताः ऊर्द्धक्रमेण स्वर्गञ्च प्राप्नुवन् । अन्योऽप्येवं
कृत्वाच स्वयमेव प्रभुर्भवति स्वर्गञ्च प्राप्नोति ॥

ऊर्द्धक्रमेण सह विकल्पार्थं क्रमान्तरं विधत्ते । “अथैतन्मनु-
र्वन्त्रे मिथुनमपश्यत् । स झञ्जूण्यगोऽवपत् । अथोपपत्तौ । अथ
केशान् । ततो वै स प्रजावत्स प्रजया पशुभिः । यस्त्वेवं वपन्ति ।

प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते” इति । वज्रे यो वप्राऽध्वर्युः
तदर्थं तस्मानुष्टावार्थं तन्मिथुनमूर्द्धमवाहं येतिद्विविधं वपन-
प्रकारं मनुरपश्यत् । दृष्ट्वा च मध्ववर्त्तानि श्मश्रूष्वादी वज्रा
ततोऽधोवर्त्तिकचयोः केनायां वपनश्चकार । ततस्तादृशा-
दपनात् स मनुः प्रजया पशुभिश्च प्रभृतोऽभूत् । अग्न्योऽप्येवं
कृत्वा मनुष्यमिथुनैः पशुमिथुनैश्च प्रभृतो भवति ॥

तदेतद्द्वयं प्रशंसति । “देवासुराः संवत्ता आसन् । ते
संवत्सरे व्याथच्छन्त । तान्देवाद्यातुर्मासैरेवाभिप्रायुञ्जत [३] ।
वैश्वदेवेन चतुरो मासोऽष्टञ्जतेऽसुराजानः । ताञ्छीर्षं निषा-
वर्त्तयन्त परि च । वरुणप्रघासैश्चतुरो मासो वृञ्जत वरुण-
राजानः । तान्छीर्षं निषावर्त्तयन्त परि च । साकमेधैश्चतुरो
मासोऽष्टञ्जत सोमराजानः । ताञ्छीर्षं निषावर्त्तयन्त परि च ।
या संवत्सर उपजीवासीत् । तामेषामष्टञ्जत । ततो देवा
अभवन् । परासुराः [४] । च एवं विदाः सातुर्मासैर्यजते ।
भ्राष्टव्यस्यैव मासोऽष्टका । शीर्षं निषावर्त्तयते परि च । वैवा
संवत्सर उपजीवा । वृष्णे तां भ्राष्टव्यस्य । सुधास्य भ्राष्टव्यः
पराभवति” इति । देवाद्याः सुराश्च युद्धेऽयुक्ताः सन्तः संव-
त्सरानुष्ठानकाण्डे फले व्याथच्छन्त विरोधमारभन् । अस्मा-
कमेवेदं फलं भवत्विति परस्परकलहं कृतवन्तस्तदानीं तान-
सुरानभिसृज्य तेषां फलं धारयितुं सातुर्मासैरेवानुष्ठानं
कृतवन्तः । तेषु च देवेषु त्रयो व्यूहाः, इन्द्रस्वामिक एको व्यूहः,
वरुणस्वामिको द्वितीयः, सोमस्वामिकस्तृतीयः । तत्र वरुण-

स्वामिका देवा वैश्वदेवेन पर्वणा चतुरो मासानसुरसम्बन्धिने
 विनाशितवन्तः । विनाशितानेव तस्यासानभिसृज्य तान् शीर्षन्
 स्वकीये शिरसि निवर्त्तनञ्च परिवर्त्तनञ्च कृतवन्तः । पवनीयानां
 केशानां स्थापनीयेभ्यः शिखागतकेभ्यः पृथक्करणं निवर्त्तनं
 पृथक्कृतानां वपनं परिवर्त्तनम् । एवमुत्तरव्यूहद्वयेऽपि योज-
 नीयम् । एवं त्रिविधमासचतुष्टयानुष्ठानेनैकस्मिन् संवत्सरे
 तैरसुरैरुपजीवनाय धनादिसम्यत् सम्पादिता । एषामसुराणां
 तां सम्यदं विनाशितवन्तः । ततो देवाः सम्यन्ना अभवन् । असु-
 राश्च पराभूताः । एवं ज्ञात्वा चातुर्मास्यानुष्ठानेन भाद्रव्य-
 सम्बन्धिने मासान् विनाशय्य तद्विनाशनाथं स्वशिरसि निव-
 र्त्तनपरिवर्त्तने कृत्वा वैरिणः संवत्सरोपजीव्यं सम्यदं सम्यग्-
 विनाशयति । स च अचुरन्नाभावेन क्षुत्पीडितो भवति ॥

अथ वपनसाधनं विधत्ते । “सोहितायसेन निवर्त्तयते ।
 यदा इमामग्निर्धृतावागते निवर्त्तयति । एतदेवैग्न्य रूपं कृत्वा
 निवर्त्तयति । सा ततः अशो भूयसी भवत्येति [५] । प्रजायते ।
 य एवं विद्वांसोहितायसेन निवर्त्तयते । एतदेव रूपं कृत्वा
 निवर्त्तयते । स ततः अशो भूयान् भवत्येति प्रैव जायते” इति ।
 अथसा निर्धितः चुर आयसः, स च सोहिततामग्निश्रेण्यायसा
 निर्धितत्वात् तादृशेन चुरेण केशां निवर्त्तयेत् वपनं कुर्या-
 दित्यर्थः । शोके सञ्चरन् दावाग्निः अतौ धर्मकालरूपे
 समागते सति यो देवोयरूपं धृत्वेमां भूमिं निवर्त्तयति
 शुक्लजलाश्रयां पातितपस्त्राश्रयादयां लूनधान्यां मुषितानिव

करोति, तदाबीमग्निरेतदेव खोहितक्षुरसमानरूपं कृत्वा इमां निवृत्तजलादियुक्तां करोति । सा च भूमिर्दग्धदृष्टा सती तत ऊर्ध्वमुत्तरोत्तरदिवसे भूषणी भवन्ती प्रजायते वर्द्धमाना सती दृष्टादिकमुत्पादयति । एवमन्योऽपि खोहिताद्यसेन क्षुरेण वपनं प्राप्नुवन्नग्निसमानरूपं तस्य कृत्वा वपनं प्राप्नोति । स च तत ऊर्ध्वं धनादिभिः समृद्धोऽभवन् लोके सञ्चरति प्रजास्योत्पादयति ॥

वपनीयानामितरेषाञ्च केशानां विभागकरणे साधनं विधत्ते । “त्रेण्या ब्रह्मलया निवर्त्तयेत् । त्रीणि त्रीणि वै देवानामृद्धानि । त्रीणि हन्दांसि । त्रीणि सवनानि । त्रय इमे लोकाः [६] । अद्भ्यामेव तदीर्य एषु लोकेषु प्रतिष्ठति” इति । तिस्र एष्यः श्वेतराजयो यस्याः ब्रह्मलयाः सा त्रेणी ब्रह्मलीशब्देन ब्रह्मलाख्यस्य क्षुद्रमृगस्य पुच्छभागवर्त्ती तीक्ष्णाग्रलोहब्रह्मलाकासदृशो रोमविशेष उच्यते । तथा श्वेतराजित्रययुक्तया ब्रह्मलया वपनीयान् केशान् इतरेभ्यः पृथक्कुर्यात् । तच्च श्वेतराजित्रयं प्रशस्तम्, यतो देवानां सम्बन्धीनि समृद्धं वस्त्रनि प्रत्येकं त्रिसङ्ख्यायुक्तानि दृश्यन्ते । गायत्री त्रिष्टुप् जगती इत्येतानि हन्दांसि त्रिसङ्ख्याकानि । प्रातर्माध्यन्दिनदृतीयाख्यानि सर्वे तानि च त्रिसङ्ख्याकानि लोकाश्च त्रिसङ्ख्याकाः । अतो राजित्रययोगे सति देवसम्बन्धिन्या समृद्धौ वीर्ये लोकत्रये च प्रतिष्ठति ॥

वपनक्रमं साधनञ्च विधाय वपनं विधत्ते । “यच्चातुर्मास्य

शास्त्रात्मनो नावद्येत् । देवेभ्य चादृश्येत् । अदृषु अदृषु मासेषु
निवर्त्तयेत् । परोक्षमेवैतद्देवेभ्य आत्मनोऽवद्यत्यनाग्रस्त्वाद्य”
इति । चातुर्मास्ययात्री स्वप्नरीरात्रं यदि देवेभ्यो नावद्येत् ।
तदा देवेभ्यो विच्छिद्येत् । अतो विच्छेदाभावात् तदा तदा
जायचतुष्टये वचनं कुर्यात् । तथा सति वपनव्यवधानेन स्वप्नरी-
रात्रदात्ममेव देवार्थं करोति । तथाविच्छेदाद्य भवति ॥

तदेतद्वपनं प्रशंसति । “देवानां वा एव आनीतः । स-
स्यातुर्मास्ययात्री । य एवं विद्वान्निच वर्त्तयते परि च । देवता
इवाप्येति । नास्य रुद्रः प्रजां पश्यन् अभिमन्वते” [१] इति । सेऽयं
चातुर्मास्ययात्री स एव देवानां स्वभूतः सन् लोकं समासीतः ।
तस्मादेवं विद्वान् पुरुषः ब्रह्मणा केनान् इत्यकुर्यात् । से-
हिताद्यसेन वपेच । स देवता एव प्राप्नोति । अस्मिन् प्रजां पश्यन्
रुद्रो न हि नश्ति ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे चातुर्मास्यशेषो वपनविधिरुक्तः । सप्तमे तन्निचसप्तशेषा
इष्टकोप्रधानमन्त्रा षष्ठ्यन्ते । प्राचीदिशामित्यादिभिर्मन्त्रै-
र्या अप्रानमृतय इष्टका उक्ताः । तदुपधानादूर्द्ध्वं आयुष
इत्यादिभिर्मन्त्रैः द्वादशसप्तत्याख्या इष्टका उपधिषाः । तन्म-
न्त्रपाठस्तु । “आयुषः प्राणः सन्तनु । प्राणादप्रानः सन्तनु ।
अप्रानाद्धानः सन्तनु । धानाच्चक्षुः सन्तनु । चक्षुः श्रोत्रः

सन्तनु । ओचाम्ननः सन्तनु । मनसो वाचः सन्तनु । वाच
आत्मानः सन्तनु । आत्मनः पृथिवीः सन्तनु । पृथिव्या
अन्तरिक्षः सन्तनु । अन्तरिक्षाद्दिवः सन्तनु । दिवः सुवः
सन्तनु” [१] इति । हे इष्टके आयुःप्राणयोः परस्परं सन्त-
तिमविच्छेदं कुरु । आयुष इति तृतीयार्थं पञ्चमी । आयुषा
प्राणः संयोजय इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । आ-
त्मनो मनो जीवो वा द्यौर्लोकः । सुवःशब्देन तत्रत्यो
भोगस्थानविशेष उच्यते ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे सन्तत्याष्टका मन्त्रा उक्ताः । अष्टमेऽथर्वशिरोऽभिधा-
नानामिष्टकानां दशानां मन्त्रा उच्यन्ते । तास्येष्टकाः प्राच्या
त्वा दिग्ना सादयामि इत्येतैर्मन्त्रैरुपधेयाभ्य इष्टिकाभ्य ऊर्ध्वं
पञ्चम्याश्चितायां उपधेयाः । तत्र प्रथमाष्टकमाह । “इन्द्रो
दधीचो अस्थिभिः । वृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव”
इति । अथर्वणः पुत्रः कश्चिद्दृषिर्दध्यङ्गामा तस्य यान्यस्थीनि
वज्रसमानि तैरस्थिभिर्द्वत्राणि निवारकाणि परबलानि ज-
घान । कीदृश इन्द्रः, अप्रतिष्कृतः प्रतिकूलो भूत्वा कुतो
यमित्येवं निराकर्त्ता वैरी यस्यासौ प्रतिष्कृतः, तथाविध-
श्चतुराहित्यादयमप्रतिष्कृतः । कियन्ति वृत्राणि नवसङ्ख्याकानि
नवतिश्च, दशाऽधिकान्यष्टशतानीत्यर्थः । हे इष्टके तथाविधे-

ऋरूपा त्वमसि तादृग्मिच्छामुपदधात्विति वाऽथाहर्त्तव्यम् ॥

अथ द्वितीयामाह । “इच्छन्नस्य यच्छिरः । पर्वतेष्वप-
श्रितम् । तद्विदच्छर्यणावति” इति । अग्निः कदाचिदश्वो
भूत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य पर्वतेषु निखीनः । तदानीमयमिन्द्रः
तस्यास्य यच्छिरो द्रष्टुमिच्छन् पर्वतेषु चचार । तदानीं
पर्वतेष्वसितं तदस्य शिरः शर्यणावन्नामके कस्मिंश्चित्
पर्वते विदत् सञ्चवान् । हे दृष्टके त्वं तथाविधाश्चिरो
रूपासि ॥

अथ तृतीयामाह । “अत्राह गोरमन्वत । नाम त्वष्टुर-
पीच्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे” इति । त्वष्टुः सूर्यस्य गोश-
ब्दाभिधेयो रश्मिर्गोऽस्ति तस्य नामात्राह । अस्मिन्नेवाग्नौ वि-
द्यत इत्येवं यजमाना अमन्वत । अग्निं दीप्तं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिरेव
भावितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं रश्मिनाम् । अपीच्यम्, अय-
ञ्चन्ति पुनः पुनर्गच्छन्तीत्यपीच्यम् । यदा यदा वह्निज्वाला
तदा तदा सूर्यरश्मिरित्येवं तेषां निश्चयः । एतच्च युक्तम् ।
एतस्यैव तेजसे रात्रावग्निप्रवेशस्य दिवसे सूर्यप्रवेशस्य वाग्नि-
होत्राद्गणे प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात् । इत्या चन्द्रमसो गृहे । एव-
मेव चन्द्रमण्डले यो रश्मिः तं नामाप्यस्मिन्नेवाग्नौ मन्य-
न्ते । सूर्यरश्मिरेव चन्द्रगतत्वात् । सुषन्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा
इति श्रुत्यन्तरात् । यः सूर्यरश्मिः यश्चन्द्ररश्मिः तदुभयरूपे
यमग्निर्वासेति तात्पर्यार्थः । हे दृष्टके तथाविधाग्निरूपा
त्वमसि ॥

अथ चतुर्थीमाह । “इन्द्रमिन्द्राधिनेो वृहत् [१] । इन्द्र-
मर्केभिरकिंशः । इन्द्रं वाष्पीरमूषत” इति । गायिनः सामगाः
इन्द्रमित् इन्द्रमेव वृहत् यथा महद्भवति तथा गायन्तीति
शेषः । अकिंशः शक्तिणो होतारः । अर्केभिरर्चनीयैः शस्त्रै-
रिन्द्रं शंसन्तीति शेषः । वष्पीरध्वयोर्वाच इन्द्रममूषतस्तुवन्ति ।
हे इष्टके तथाविधेन्द्ररूपा त्वमसि ॥

अथ पञ्चमीमाह । “इन्द्र इन्द्रुर्योः सचा । सम्मिन्न आवषो-
युजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः” इति । इन्द्रोऽवयोऽरिन्द्र इत् ।
इन्द्र एव सचा सक्तः सम्बद्धहरिद्वययुक्ते रथेऽवस्थित इत्यर्थः ।
तथा वषोयुजा नानाविधवाक्यसन्दर्भयुक्तेन श्लोत्रेण आसम-
न्नात् सम्मिन्नः संयुक्तः । स एवेन्द्रो वज्री वज्रहस्तः । हिरण्ययः
सुवर्षाभरणयुक्तः ॥

अथ षष्ठीमाह । “इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे । आ सूर्य्यं रो-
हद्विवि । वि गोभिरद्रिमैरयत्” इति । अथ इन्द्रो दीर्घाय
चक्षसे दूरवर्त्तिनेो दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्य्यमारोहयत्
आरोहं कृतवान् । स च सूर्य्यो गोभोरग्निभिरद्रिं पर्व्वतादि-
युक्तां भूमिविशेषैरयत् प्रेरितवान्, प्रकाशितवानित्यर्थः ॥

अथ सप्तमीमाह । “इन्द्र वाजेषु नो अत्र । सहस्रप्रधनेषु च
[१] । उग्र उद्याभिरूतिभिः” इति । हे इन्द्र त्वमुयः प्रति-
कूलनिवारणे तीव्रः सन् वाजेष्वन्त्रेषु सहस्रप्रधनेषु सहस्र-
सङ्घाकेषु प्रहृष्टधनेषु च निमित्तभूतेषु उद्याभिरूतिभिः प्रति-
बन्धनिवारणाय तीव्रैः रक्षणैः नोऽस्मान् अत्र रक्ष ॥

अथाष्टमीमाह । “तमिन्द्रं वाजयामसि । महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभोऽभुवत्” इति । तथाविधगुणयुक्तमिन्द्रं वयं वाजयामसि गमयामः भक्त्वा प्रेरयाम इत्यर्थः । किमर्थं महे वृत्राय हन्तवे महान्तं पापरूपं वैरिणं हन्तुम् । स चेन्द्रो वृषा अस्माकं कामानां वर्षयिता सन् वृषभोऽभुवत् श्रेष्ठो भवतु ॥

अथ नवमीमाह । “इन्द्रः स दामने कृतः । अजिष्ठः सबले हितः । युक्ती श्लोकी स सौम्यः” इति । स तादृश इन्द्रः दामने दामकृत्ये वन्धने कृतः पाशैर्व्वशीकृत इत्यर्थः । स चेन्द्रः अजिष्ठः अतिबलवान् । अतएव बले हितः बलकृत्ये वैरि-विनाशनेऽस्माभिर्भक्त्वा प्रेरितः । स चेन्द्रो युक्ती धनवान् । श्लोकी कीर्त्तिमान् । सौम्यो रमणीयः ॥

अथ दशमीमाह । “गिरा वज्रो न सम्भृतः । सबलो अनपच्युतः । ववचुर्युयो अस्तृतः” [३] इति । सोऽयमिन्द्रो गिरा अस्मदीयया स्तितिरूपया वाचा वज्रो न वज्र इव सम्भृतः । सम्यगस्माभिर्व्वशीकृतः । सबलो बलेन सौम्येन युक्तः । अनप-च्युतः कदाचिदप्यपलायितः । ववचुर्युद्धभारं बोढुमिच्छुः । उयः शत्रूणां भयङ्करः । अस्तृतः केनाप्यहिंसितः । हे इष्टिके ईदृगिन्द्ररूपा त्वमसि । इदृगिन्द्रस्त्वामुपदधात्विति सर्व्वज्ञशेषेऽऽथाहर्त्तव्यः ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽथर्वशिरोऽभिधानानामिष्टकानां मन्त्रा उक्ताः ।
 नवमे सोमशेषभृता इष्टयो विधीयन्ते । तत्रादौ शब्दनिर्वच-
 नेनेष्टीः प्रशंसति । “देवासुराः संयत्ता आभून् । स प्रजा-
 पतिरिन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रमपन्यधत् । नेदेनमसुरा बलीयांसोऽह-
 नन्निति । प्रह्लादो ह वै कायाधवः । विरोचनं स्वं पुत्रमप-
 न्यधत् । नेदेनं देवा अहनन्निति । ते देवाः प्रजापतिमुपसमे-
 त्योचुः । नाराजकस्य युद्धमस्ति । इन्द्रमन्विच्छामेति । तं
 यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छन् [१] । तं यज्ञक्रतुभिर्गान्धविन्दन् । त-
 मिष्टिभिरन्वैच्छन् । तमिष्टिभिरन्वविदन् । तदिष्टीनामिष्टि-
 त्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण ।
 परोक्षप्रिया इव हि देवाः” इति । देवास्त्रासुराश्च यदा
 युद्धार्थे उद्यताः तदानीं प्रजापतिः स्वकीयं ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं
 युद्धभूमेरपनीय क्वचिद्गूढे स्थाने निहितवान् । तस्याप्ययमभि-
 प्रायः । बलीयांसोऽसुराः एनं दुर्बलमिन्द्रं नेदेनं हनं नैव ग्नन् ।
 तथा कयाधुसञ्ज्ञिताया हिरण्यकशिपुभार्यायाः पुत्रः प्रह्लादः ।
 स्वकीयं पुत्रं विरोचनमसुरसैन्यस्वामिनं युद्धभूमेरपनीय
 क्वचिन्निहितवान् । तस्यायमभिप्रायः । एवं विरोचनं देवाः
 सर्वथा मा ग्नन्त्विति । एवञ्च राजद्वयरहितयोः सेनयो-
 रवस्थितयोः सत्योर्देवाः प्रजापतिसमीपं प्रायैवमूचुः । राज-
 रहितस्य सैन्यस्य न क्वचिदपि युद्धमस्ति । युयुत्सवः सर्वेऽपि
 राजानमन्तरेण पलायिष्यन्ते । तस्मादिन्द्रं राजानं तत्र

तत्रान्विच्छाम इत्युक्त्वा प्रजापतिनानुज्ञाताः तमिन्द्रं खभुं
 ज्योतिष्टोमोक्त्वादिरूपान् क्रतुषुनुष्ठितवन्तः । अङ्गभूतेष्टि-
 रहितैस्त्रैर्महाक्रतुभिरिन्द्रमखभ्वा तत्र कारणमङ्गेष्टिवैकख्यं
 निश्चित्य ता इष्टीरनुष्ठाय ताभिरिष्टिभिरेनं खभवन्तः । एवञ्च
 सत्यश्वेषणसाधनत्वादेष्टय इत्येतासां नाम । तथापि मुख्यं नाम
 गोपयित्वा परोक्षेण तिरोहितेन नास्मा व्यवहर्तुमिष्टय इत्या-
 चक्षते । अश्वेषणसाधनत्वमेष्टित्वं यजनसाधनत्वमिष्टित्वम् ।
 अतस्तेन व्यवहारे सति मुख्यं नाम परोक्षं भवति । देवानाञ्च
 परोक्षं नाम प्रियम् । अतएव लोकेऽपि देवदत्तादिनाम
 परित्यज्याचार्या उपाध्याया मित्रा इत्यादिनामभिः पूज्याः
 परितुष्यन्ति । यद्येष्वेषणार्थस्त्रीकारेऽपीच्छतिधातोः क्तिन्प्रत्यये
 सति यजिधातुवदिष्टिरित्येव रूपं सम्यच्यते । तथाथौणादिकं
 किञ्चित् ककाररहितं किञ्चित्प्रत्ययमभिप्रेत्य रूपमीदृशं श्रुत्या
 विवक्षितम् ॥

याभिरिष्टिभिरिन्द्रमैच्छन् । तासां मध्ये प्रथमामिष्टिं दर्श-
 यति । “तस्मा एतमाग्ना वैष्णवमेकादशकपालं दीक्षणीयं
 निरवपन् । तदपद्रुत्यातन्वत । तान् पत्नीसंयाजान्त उपानयन्
 [२] । ते तदन्तमेव क्लोदद्रवन्” इति । तस्मादिन्द्रत्वाभार्थमग्ना
 विष्णुदेवताकमेकादशकपालं पुरोडाशयुक्तं दीक्षणीयाख्यं क-
 र्मानुष्ठितवन्तः । तेषु देवेषु मध्ये धावङ्गिर्देवैर्यजमानैर्हृत्विगूपैः
 कर्मानुष्ठानं शक्यते । तावन्तो देवाः कृत्स्नाद्देवसैन्यसङ्घादपक्रम्य
 क्वचिद्देवयजनदेशे तद्दीक्षणीयाख्यं कर्म विस्तारितवन्तः ।

तदानीमितरदेवाः तमिन्द्रमन्विष्य तैस्त्रैर्ऋत्विग्भिः पत्नीसंघा-
जपर्यन्ते कर्माख्यनुष्ठिते सति ताननुष्ठाह्वन्देवान् प्रति समीपे
समानयन् । ते च ऋत्विगूपा देवाः स्वप्रयोजनस्य निष्पन्नत्वात्
पत्नीसंघाजान्तमेव तत् कर्म कृत्वा तत्परित्यज्योद्गताः ॥

तावतापीन्द्रस्यैर्याभावे पुनस्त ऋत्विजः प्रायणीयाख्यामिष्टिं
कृतवन्तः । इत्येतद्दर्शयति । “ते प्रायणीयमभिसमारोहन् ।
तदपद्रुत्यातन्वत । ताञ्छन्त उपानयन् । ते तदन्तमेव
ह्रलोदद्रवन्” इति । अभिसमारोहन्, प्रायणीयाख्यं कर्मा-
भिसृज्य देवयजनं प्रविष्टाः । अन्यत् पूर्व्वत् ॥

पुनरपीन्द्रस्यैर्यायातिथ्याख्यामिष्टिं दर्शयति । “त आति-
थ्यमभिसमारोहन् । तदपद्रुत्यातन्वत । तानिडान्त उपान-
यन् । ते तदन्तमेव ह्रलोदद्रवन् । तस्मादेता एतदन्ता इष्टयः
सन्तिष्ठन्ते [३] इति । पत्नीसंघाजानामेकविधत्वान्नास्ति तत्र
सन्देहः । शत्र्विडयोर्द्वैविध्यमस्ति । पत्नीसंघाजेभ्यः पूर्व्वं होत्रा
शंयुवाकेऽनूच्यमाने आहवनीये परिधीननुप्रहरति । सोऽय-
मेकः प्रकारः । आयस्त्रायनस्तु, पत्नीसंघाजानभिधाय तदूर्ध्वं
शंयुवाकविकल्पमुदाजहार, शंयुवाको भवेन्न वेति । पुरोडा-
शेत्येवमिडापि द्विविधा । तत्र पूर्व्वमिडान्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

ता एतामिष्टीः प्रश्नस्य तास्त्रिस्तः इष्टीर्विधत्ते । “एवञ्
हि देवा अकुर्वन्त । इति देवा अकुर्वन्त । इत्यु वै मनुष्याः कु-
र्वन्ते” इति । यस्मादेवमुक्तप्रकारेण देवा अकुर्वन्त । तस्मान्म-
नुष्या अप्यनेनैव प्रकारेण इष्टीः कुर्युः । मध्ये पठितमिति

देवा इति वाक्यं मनुष्यवत्कतोरनुवादः । इति वा इत्यनेन प्रकारेण कृतवन्त इत्यनूद्य तत्सर्वं देवानुष्ठितप्रकारं इति निधाय पश्चात्तदनुतिष्ठन्ति ।

अथोपसदनुष्ठानप्रकारं विधातुं स्तौति । “ते देवा ऊचुः । यदा इदमुच्चैर्यज्ञेन चराम । तन्नोऽसुराः पाप्माननुविन्दति । उपाऽश्रूपसदा चराम । तथा नोऽसुराः पाप्मानानुवेत्यन्तीति । त उपाऽश्रूपसदमन्वत । तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य [४] । सुवेणाधारमाघार्य । तिस्रः पराचीराङ्गतीर्ज्जत्वा । सुवेणोपसदं जुहवाञ्चक्रुः । उयं वाचो अपावधीन्त्वेषं वचो अपावधीः स्वाहेति । अशनायापिपासे ह वा उयं वचः । एगस्य वैरहत्यञ्च त्वेषं वचः । एतः ह वाव तच्चतुर्द्धा विहितं पाप्मानं देवा अपजग्निरे” इति । असुराः सर्वत्र स्वयं प्रयोगमजानाना देवसमीपे कश्चिद्गूढपुरुषमवस्थाप्य ततस्तेन ज्ञात्वा स्वयमप्यनुतिष्ठन्ति । एवं वृत्तान्तं विज्ञाय देवाः परस्परमिदमुचुः । यदि वयं उच्चध्वनिना यज्ञमनुतिष्ठामः तर्ह्यस्माननु सर्वं प्रयोगं पापिष्ठा असुरा जानन्ति । अतस्तद्भागनिवारणायोपांशु यथा भवति तथा उप सत्कर्मानुष्ठानं निष्पादयामः । तथा सति पापिष्ठा असुराः अस्माननुप्रयोगं न ज्ञास्यन्तीत्येवं निश्चित्योच्चध्वनिं परित्याज्योपांश्वेवोपसदमन्वतिष्ठन् । तत्प्रकारस्त्रेतादृशः, षोदकप्राप्ताः पञ्चदश सामिधेनीः परित्यज्य तिस्र एव सामिधेन्यः, तैरनुक्ताः, तथा सुच्याघारं परित्यज्य सौवाघार एवानुतिष्ठितवन्तः । तदूर्द्धं तिस्रः प्रधानाङ्गतीः अग्निं सोमं

विष्णुसोद्दिश्य ह्यमाणा पराचीर्जतवन्तः । प्रकृतौ तु प्रति-
 प्रथाञ्च पृथगेव वेद्या उत्तरतो दक्षिणदेशमागत्य होमः क्रि-
 येत । इह तु सक्रदेवागत्य होमः क्रियते । तदिदं पुनरावृत्ति-
 राहित्यं पराचीर्जनेन विवक्षितम् । तदेतदाहुतिचयं ऊत्ता
 चतुर्थीमुपसदाख्यां प्रधानाहुतिं या ते अग्ने यात्रयेति संहिता-
 यामाद्यातमन्त्रा उच्चार्य्य सुवेण ऊतवन्तः । तस्य मन्त्रसो-
 न्तरभागे उच्यं वच इत्यादिवाक्यमस्ति । तत्र क्षुत्पिपासे एवोच्यं
 वच उच्यते । क्षुधिताः स्नाः पिपासिताः स्नाः नास्माकमन्नपाने
 विद्येते । इत्येतदाक्यं घोरं कृपास्त्रवः श्रोतुं न सहन्ते । तदे-
 तत् उच्यत्वं यदेतद्भोवधादिरूपमुपपातकं यच्च वीरहत्यादि-
 रूपं महापातकं तदेतत्क्षेपं वच इत्यनेनाभिधीयते । लेषशब्देन
 दीप्तिवाचिना चित्तक्लेशरूपा व्यासोपचर्यते । उपपातकं महा-
 पातकञ्च निश्चयमिति श्रुतवत्क्षित्ते महान् क्लेशो भवति ।
 क्षुत्पिपासे महापातकोपपातके इत्येव । फलरूपेण तत्साधन-
 रूपेण चावस्थितं चतुर्विधं पाप्मानं देवा उपसद्भोमेन विना-
 श्रितवन्तः । अयं देवैरनुष्ठितप्रकारः । सर्वोऽपि सूचकारेषु
 सङ्गृहीतः । भ्रौवादष्टौ जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपश्चति घृतवति-
 शब्दे जुह्वपश्चतावादाय दक्षिणा सक्रदभिक्रान्त उपांशूपाज-
 वत् । प्रचरत्यर्द्धेन जौहवस्त्राग्निं यजत्यर्द्धेन होममौपश्रितं
 जुह्वामानीय विष्णुमिहा प्रत्याक्रम्य या ते अग्ने यात्रया तनू-
 रिति सुवेणोपसदं जुहोतीति ॥

तमिमं प्रकारं विधत्ते । “तथो एवैतदेवंविद्यजमानः ।

तिस्र एव वामिधेनोरनूय । स्रुवेषाघारमाघार्य्य [५] । तिस्रः
 पराचीराहुतीर्ज्जत्वा । स्रुवेषोपबर्दं जुष्टेति । उयं वचो अपा-
 वधीन्त्वेषं वचो अपावधीष्ट्वा स्थाहेति । अन्ननयापिपासे ह वा
 उयं वचः । एगस्र वैरहत्यस्र त्वेषं वचः । एतमेव तच्चतुर्धा
 विहितं पाप्मानं यजमानोऽपहते” इति । तदेतद्यजमानवाक्यं
 पूर्वोक्तदेववाक्यवशाख्येयम् ॥

उपसदनुष्ठानप्रकारं विधायानन्तरमग्नीषोमीयपञ्चनुष्ठानं
 विधातुं प्रक्रीति । “तेऽभिनीथैवाहः पशुमासभक्त । अह्न एव
 तद्देवाः अवर्त्ति पाप्मानं सृत्सुमपजग्निरे । तेनाभिनीथेव रात्रेः
 प्राचरेत् । रात्रिषा एव तद्देवाः अवर्त्ति पाप्मानं सृत्सुमप-
 जग्निरे” [६] । अनुष्ठितोपसदः ते देवा अहरभिनीथैवास्त-
 मयात् प्रायज्ञो विप्रिष्टं कालं प्राथैवाग्नीषोमीयं पशुमास-
 भक्ते । योऽयमवर्त्ति जीवनार्थं वृत्तिप्रतिवन्धकं पाप्मानं सृत्सु-
 बद्धुयं तेन पश्चात्तन्नेनाहोपनीय देवाः विनाशितवन्तः ।
 अभिनीथैवाहनि पशुमुपक्रम्यैव तेन पशुना रात्रेः सम्बन्धिनि
 कालविशेषेऽनुष्ठितवन्तः । तेनानुष्ठानेन देवा रात्र्याः सका-
 श्मालं पापमपनीथ नाशितवन्तः । अत्र प्रयाजपर्यन्तमह-
 न्यनुष्ठेयम्, शेषो रात्रावनुष्ठेय इति । एतमर्थं सूचकारः स्पष्ट-
 मुदाजहार, दिवा प्रयाजैः प्रचर्येति ॥

तमिममनुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “तस्मादभिनीथैवाहः पशु-
 मासभेत । अह्न एव तद्यजमानोऽवर्त्ति पाप्मानं स्नाह्वयान-
 पनुदते । तेनाभिनीथेव रात्रेः प्रचरेत् । रात्रिषा एव तद्य-

जमानोऽवर्त्तिं पाप्मानं भ्रातृव्यानपनुदते” इति । यस्माद्देवै-
रनुष्ठितं तस्माच्चजमानोऽपि तथानुतिष्ठेत् । देववाक्यवच्चजमान-
वाक्यं ध्यास्त्वेषम् । तत्र मृत्युरूपः पाप्मा, अत्र तु भ्रातृव्य
रूप इति शेषः ॥

उक्तस्य पशोर्देवतासम्बन्धं विधत्ते । “स एष उपवसथीये
ई द्विदेवत्यः पशुरासभते । इयं वा अस्मिंश्लोके यजमानः ।
अस्त्रि च मा५सञ्च । अस्त्रि चैव तेन मा५सञ्च यजमानः
संस्कुरुते” इति । यस्मिन्नहनि देवता यजमानस्य समीपे
निवसति तदहुरपवसथीयम् । अतएवान्यत्रास्त्रायते, उपास्मिंश्लो
यजमाणे देवता वसन्तीति । अत्राप्यग्नीषोमीयानुष्ठानदिना-
दूर्द्धदिने यजमानः सोमेन यज्यते । तस्मादिदमहुरपवसथीयम् ।
यस्मिन्नहनि पशुरासभ्यः स द्विदेवत्यः । तौ च देवौ अग्नी-
षोमी, यद्गग्नीषोमीयं पशुमासभते इत्यन्यत्रास्त्रानात् । यजमा-
नस्य शरीरमप्यस्मिन्मनुष्यलोकेऽस्थिमांसदयात्मकं ततो द्वि-
देवत्येन पशुना यजमानः स्वकीयमस्त्रिमांसञ्च संस्कुरुते ॥

एतत्पशुदेवताप्रसङ्गेन सवनीयपशुदेवतारूपानुबन्धाख्य-
पशुमग्निदेवतां मित्रावरुणरूपाञ्च मिलित्वा प्रशंसति । “तावा
एताः पञ्चदेवताः । अग्नीषोमावग्निर्मित्रावरुणौ । पञ्चपञ्चो वै
यजमानः । तस्मा५स५ स्त्रायस्त्रि मज्जा । एतमेव तत्पञ्चधा
विहितमात्मानं वरुणपात्रान्मुञ्चति । भेषजतायै निर्वहणत्वाच्च”
इति । ता वा एताः पशुदेवताः पञ्चसङ्ख्याकाः कास्त्रा इति ता
उच्यन्ते । उपवसथीयेऽङ्गि द्वावग्नीषोमावस्य पशोर्देवौ, परेषुः

सवनेष्वग्निः, सवनीयपशोर्देवः । अग्ने मित्रावरुणावभूषन्धास्य-
पशोर्देवौ । यजमानोऽप्यवयवपञ्चकोपेतत्वात् पञ्ची । पञ्चभि-
स्त्वगादिभिः पञ्चीति समासे सति पञ्चपञ्ची । अतः पशुत्रये
पञ्चदेवता यजमानः पञ्चावयवोपेतं स्वदेहं वरुणपाशान्मोच-
यति । अतस्तद्भजनमौषधसिद्धये भवति । तस्मादेताः पञ्च-
देवताः भजनीयाः ॥

अथ प्रातरनुवाकाख्यऋक्मूहे छन्दोविशेषान् विधत्ते ।
“तः सप्तभिश्छन्दोभिः प्रातराहुयन् । तस्मात् सप्तचतुरन्त-
राणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽनुच्यन्ते” इति । देवास्तमिन्द्रं
प्रातःकाले सप्तभिश्छन्दोभिराहुतवन्तः । तस्मात् कारणात्
प्रातरनुवाके गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्याख्यानि मुख्यछन्दांसि चतु-
र्भिरुत्तरैरुष्णिगनुष्टुब्धतीपङ्क्त्याख्यैः छन्दोभिः सद्दितानि
प्रियमनुवक्तव्यानि, ताश्छन्दोविशेषयुक्ता ऋचः ऐतरेयब्रा-
ह्मणेऽवगन्तव्याः ॥

अथ बहिष्पवमानाख्यस्य श्लोत्रस्य प्रथमामृचं विधत्ते ।
“तमेतयोपसमेत्योपासीदन् । उपास्यै गायता नर इति । त-
स्मादेतया बहिष्पवमान उपसद्यः” [७] इति । देवास्त-
मिन्द्रमुपास्य इत्येतयर्चा समीपे प्राथोपाविशन् । तस्मादेत-
यर्चा बहिष्पवमानाख्यश्लोत्रविशेषः सामगैरारब्धव्यः । अथ
भीमांसा नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

मन्त्रादिक*मपूर्वाय परायावान्तराय वा ।

* मन्त्रादिकमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

फलदायो नो समं तल्लक्षणा तु विशिष्यते ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् । मन्त्रं* प्रायणीयायां मन्त्रतरमातिथ्यायामुपाश्रुषु सत्सु चैरग्नीषोमीय इति । अत्र ध्वने-रुच्चावचभावः । परमापूर्वप्रयुक्तः, तस्य फलवत्त्वादिति चेत् । मैवम् । अवान्तरा पूर्वेषुपि समानं फलवत्त्वं परमापूर्वजननदारेण फलसम्बन्धात् समाने च फलवत्त्वे सन्निलक्षणाया निर्णयः । तथाहि, दीक्षणीयादिशब्दाः अङ्गकर्म्मवाचिनः, न च मन्त्रत्वादिधर्माणां कर्म्मस्वरूपं प्रयोजकम् । अपूर्वप्रयुक्तेन निर्णीतत्वात् । ततो दीक्षणीयादिशब्दैरपूर्वं लक्षणीयम् । तत्र स्ववाक्यगतमवान्तरापूर्वं सन्निलक्ष्यं तद्वारकं परमापूर्वकविप्र-लक्ष्यम् । तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः । अश्वमेधगतत्रैधा-तवीयायामुच्चाभावः फलम् । तथाहि अश्वमेधे समाप्तायते, त्रैधातवीया दीक्षणीया भवतीति । यदि परमापूर्वप्रयुक्तः स्यात् । ततस्तस्योपकारविशेषनिवन्धन इति तत्कार्यापन्नायां त्रैधातवीयायां भविष्यति । अथाचावैष्णवापूर्वप्रयुक्तः । तदा त्रैधातवीयायां तदपूर्वं न भवति किन्त्वन्यदेवेति नास्त्युदः । दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम् ।

प्रायणीयातिथ्ययोः किं विकल्पः शञ्ज्विडां ततः ।

नियमो वा विकल्पः स्यात् निषेधपरिसङ्ख्याया ॥

* मन्त्रमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† मन्त्रतरमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

श्रुविडां तत्त्ववाक्याश्च नियमो विधिमात्रतः ।

नित्यानुवादो नञ्वाक्यदोषवाञ्छमन्यथा ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । श्रुन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते । न पत्नीःसंयाजयन्तीति नानुयाजान् यजतीति । प्रकृतौ यदा होता तच्छंघोरिति मन्त्रं जपति तदानोमध्वर्युः परिधीनग्नौ प्रक्षिपति । तदाह कल्पसूत्रकारः, अनूच्यमाने शंघुवाके आहवनीये परिधीन् प्रहरतीति । ततो हविःशेषेषु भक्षितेषु पत्नीःसंयाजन्तीति क्रमः । तथा प्रधानयागेनारिष्टहोमप्राग्निचादिभक्षणेडाभक्षणांनूयाजसूक्तवाकसंघुवाक इत्यधस्तन-प्रयोगक्रमः । पत्नीसंयाजानामुपरिफलीकरणहोमप्रायश्चित्तहोमकपासोदासनैरिष्टिः समाप्यते । एवं स्थिते विकृतिरूपायाः प्रायणीयेष्टेः संघुवाकान्तत्वमातिथ्येष्टेरिडाभक्षणा-न्तत्वञ्च विकल्पितं स्यात् । कुतः । निषेधवाक्यविधिवाक्याभ्यां प्रकारद्वयप्रतीतेः । तथाहि, श्रुन्तलेडान्तत्वविधिनैवोपरितन-पत्नीसंयाजानूयाजनिषेधे पुनर्निषेधवचनं परिसङ्ख्यार्थम् । पत्नी-संयाजानूयाजव्यतिरिक्तेऽस्य नास्ति निषेध इति परिसङ्ख्या । तेन प्रकृतिवद्यथाप्राप्तं कपासोदासनान्तत्वमनयोरिष्टोः प्रतीयते । विधिवाक्येन श्रुविडान्तत्वं तेन ग्रीहियववदिकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः श्रुविडान्तत्वमिडान्तत्वञ्च तयोः प्रतिनियतं पत्नीसंयाजाद्यभावस्त्वर्थसिद्धः । ततो नञा-दयुक्तमुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः । नित्यानुवादः सन्नर्थवादः पत्नीसंयाजाद्यकरणाङ्गाघवं भवतीति । अन्यथा

बहवो दोषाः प्रसज्येरन् । विकल्पे तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः ।
परिसङ्ख्यायाञ्च त्रयो दोषाः । विधिपरिसङ्ख्याभ्यां वाक्यभेदोऽपरो
दोषः । ततः श्रुत्विडान्तत्वं नियतम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

तत्रैव श्रुत्विडे पूर्वं परे वा खेच्छयाथवा ।

परे एवाथवा पूर्वं एवाद्यो द्विविधः श्रुतेः ॥

निषेधस्यार्थवत्त्वाय परे एवानुवादगोः ।

पूर्वोक्तवाक्यतां याति पूर्वं एवाविरोधतः ॥

प्रायणीयातिथ्ययोरेवान्तत्वेन निर्णीते । श्रुत्विडे पुनः
संदिश्येते । प्रकृतौ द्विविधे श्रुत्विडे पत्नीसंयाजेभ्यः पुर-
स्तादुपरिष्टाच्च विहिते । ते चात्र चोदकप्राप्ते तत्र द्विविध-
श्रुतेरर्थे चोदकेनातिदिष्टे सति त्रिष्वेषनिधामकाभावादिच्छक्य-
स्वीकार्ये इत्येकः पक्षः । यदि प्रायणीयापूर्वश्रुत्विडान्ता-
श्रुतिथ्या च पूर्वोक्तान्ता स्यात् । तदागोमन्तलविधिनैव ताभ्यां
श्रुत्विडाभ्यामूर्द्धमप्राप्तानां पत्नीसंयाजानामनूयाजानाञ्च
वारितत्वान्तं निषेधो व्यर्थः स्यात् । परयोः श्रुत्विडयोर-
न्तत्वेन ताभ्यां श्रुत्विडाभ्यां पूर्वप्राप्तानां तेषामनिवारणात्
तं निवारणाय सार्थको निषेधः । तस्मात् परे एव श्रुत्विडे
याज्ञे इति द्वितीयः पक्षः । निषेधोऽयं नित्यानुवाद इत्युक्तम् । स
च पूर्वयोः श्रुत्विडयोरन्तत्वेऽपि एकवाक्यतामापाद्यार्थवाद-
त्वेनोपपद्यते । असञ्जातविरोधिन्यौ हि पूर्वं श्रुत्विडे, तस्मात्
एव याज्ञे इति राङ्गान्तः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

उपसक्तु निषिद्धेभ्यः श्रिष्टं सर्व्वं किमाचरेत् ।

यावदुक्तमुत्पाद्योक्तु चोदकस्त्रानिवारणात् ॥

सौवाधारो पुनः श्रुत्या श्रिट्स्व परिसङ्ख्या ।

अपूर्वार्थत्वतोवाक्योऽनुवादोऽत्र निषेधगीः ॥

ज्योतिष्टोमे विहितस्यपसत्सु पच्यते । अप्रयाजास्ता आननू-
याज इति । तत्र निषिद्धान् प्रयाजानूयाजान् वर्ज्यचित्वा
श्रिट्श्लोदकप्राप्तमङ्गजातं सर्व्वमाचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
प्रकृतौ विहित एव सौवाधारः पुनरिह विधीयते । स चो-
दकप्राप्तान्यत् सर्व्वमङ्गजातं परिसङ्घटे । अन्यथा पुनर्विधान-
वैयर्थ्यात् ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थम् । अतएव श्रुति-
स्तत्र सौवाधारमभावशङ्कानिराकरणपूर्व्वकं विदधाति, ना-
न्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्य-
न्मुखं कुर्यात् सुवेणाधारमाधारयतीति । अयमर्थः, सौवाधारः
सर्व्वत्र यज्ञस्य मुखं तथा सति यदि कश्चिन्मन्दमुपसत्प्रयो-
गादौ सौवाधारमङ्गत्वा तस्य स्थाने काश्चिदन्यामाहुतिं
जुहुयात् । तदा मुखव्यत्यासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात् । तस्मात्
सौवाधार आदौ कर्त्तव्य इति । नैतद्युक्तम् । चोदकप्राप्तस्याघा-
रस्य कारणमन्तरेणाकस्मादभावशङ्काया अयुक्त्वात् । तस्मात्
परिसङ्ख्यार्थे एव पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरनिन्दा तु तच्छेष-
भूतोऽर्थवादः । यदि परिसङ्ख्या निषिद्धेत्युच्यते तर्हि गृहमेधीय-
वदपूर्व्वं कर्त्मास्तु । प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः । सर्व्वथा
यावदुक्तमत्रानुष्ठेयम् ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे दीक्षणीयादीनि वहिष्यमानोपक्रमान्तानि सोमा-
ङ्गान्युक्तानि । दशमे त्रिवृदादिसोमरूपाणि सोमाङ्गान्युच्यन्ते ।
तत्रादौ चाल्वाखननं सप्रमाणं विधत्ते । “स समुद्र उक्त-
रतः प्राञ्जलङ्गम्यन्तेन । एष वाव स समुद्रः । यश्चाल्वाखः ।
एष उवेव स भूम्यन्तः । यद्वेद्यन्तः । तदेतन्निष्कलं त्रिपुरुषम् ।
तस्मात्तं त्रिवितस्रं खनन्ति” इति । सोऽयं प्रसिद्धो खवण-
समुद्रः सोऽयमुत्तरस्थां दिशि भूमेनान्तिमभागेन सह कदा-
चित् प्रञ्जलितोऽभूत् । सोऽयमत्र देवयजनभूमौ सम्पाद्यते ।
सोऽयं चाल्वाखास्थो गर्तोऽस्ति स एष एवात्र समुद्रस्थानीयः,
सोऽयं वेदेरवसानदेशः सोऽयं भूमेरवसानभागः । एतावती
वै पृथिवी यावती वेदिरिति भूमिलं वेदेरास्मात् । यत्
समुद्रस्य पुरुषत्रयपरिमाणमूर्द्धप्रञ्जलनं तदेतदत्र चाल्वा
त्रिष्कलं षष्ठसोमसम्बन्धिरोमत्रयपरिमितं भवति । तस्य च
रोमगो वितस्त्रिपरिमाणं तद्रोमत्रयमत्र पुरुषत्रयरूपेणोपच-
र्यते । तस्मात्तं चाल्वाखं वितस्त्रिचयपरिमितं खनेयुः ॥

तमेतं चाल्वाखं आदित्यरूपेण प्रशंसति । “स सुवर्षरज-
ताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीत आसीत् । तं यदस्या अध्यजनयन् ।
तस्मादादित्यः [१] । अथ यत् सुवर्षरजताभ्यां कुशीभ्यां परि-
गृहीत आसीत् । सास्य कौशिकता” इति । स चाल्वाखः परितः
सुवर्षरजतनिर्षिताभ्यां शकलाभ्यां गृहीतोऽभवत् । सोऽत्र कु-

र्वाणाः सामगाः स्तोत्रावृत्तिगणनार्थं यां काष्ठप्रसाकां प्रादेश-
मात्रपरिमितां भूमौ स्थापयन्ति मेयं कुशीत्युच्यते । तादृशं
सुवर्षरजतनिर्घृतं कुशीदयं चात्वालस्याम्निकं स्थापयित्वा
तस्य चात्वालस्याहोरात्रनिष्पादकेनादित्येन साम्यं सम्पादित-
वन्तः । यस्मादस्या भूमे वायुःपरिमितं चात्वालमजनयन् ।
तस्मादयमदितेः सम्बन्धित्वादादित्य इत्युच्यते । कुशीदयपरि-
ष्टहीतत्वाच्च कौञ्चिक इत्यपि नाम ॥

इत्थं चात्वालं विधाय चिष्टदादिसोमान् विधातुमादौ
चिष्टत्सोमं प्रशंसति । “तं चिष्टताऽभिप्रास्तुवत् । तं चिष्ट-
ताददत् । तं चिष्टताहरन् । यावती चिष्टतो मात्रा” इति ।
चिष्टतस्तृचरूपावयवा यस्य सोमस्यायं सोमः चिष्टत्, तेन सो-
मेन देवास्तमादित्यं सुत्वा तं स्वाधीनत्वेन समादाय स्वापेक्षिते
स्थाने समाहरन् । ततश्चिष्टत्सोमस्य सम्बन्धिनीमीयते । अत्र-
गम्यत इति मात्रा धनादिसम्पाद्या यावती विद्यते तावतो
देवैः लब्धेति श्लेषः ॥

एवमन्यामपि चीन् स्तोमान् प्रशंसति । “तं पञ्चदशेनाभि-
प्रास्तुवत् । तं पञ्चदशेनाददत् । तं पञ्चदशेनाहरन् । यावती
पञ्चदशस्य मात्रा [९] । तः सप्तदशेनाभिप्रास्तुवत् । तः सप्त-
दशेनाददत् । तः सप्तदशेनाहरन् । यावती सप्तदशस्य मात्रा ।
तस्य सप्तदशेन द्वित्रयमाणस्य तेजो हरोऽपतत् । तमेकविंशेना-
भिप्रास्तुवत् । तमेकविंशेनाददत् । तमेकविंशेनाहरन् । या-
वत्येकविंशस्य मात्रा” इति । एकांशस्तृचि वर्त्तमानास्त्रिसः

एषो ब्राह्मणोऽग्नेनावृत्तिविशेषेण पञ्चदशसङ्ख्याका यस्मिन् सोमे
सन्त्याद्यन्ते सोऽयं सोमः पञ्चदशः । एवं सप्तदशैकविंश्रावपि ।
तत्र सप्तदशसोमेन स्तुत्वा यदादित्य आह्वियते तदानीं तस्य
तेजः किञ्चदप्यधोऽपतत् । अद्यपि हरः ब्रह्मेणापि तेज एवाभि-
धीयते तथापि यौनहृत्परिहाराय सेवो लक्ष्यते । अतः
किञ्चदपोति व्याख्यातम् । अन्यत् पूर्व्वव्याख्येयम् ॥

एवं सोमान् प्रशस्य चिष्टत्सोमं विधत्ते । “ते यच्चिष्टतां
स्तुवते [३] । चिष्टतैव तद्यजमानमाददते । तं चिष्टतैव हर-
न्ति । यावती चिष्टतो मात्रा । अग्निर्वै चिष्टत् । यावद्वा अग्ने-
र्दहतो धूम उदेत्यानुष्येति । तावती चिष्टतो मात्रा । अग्ने-
रेवैतं तत् । मात्राऽऽ सायुज्यं सलोकतां गमयन्ति” इति ।
तदुद्गातारो यदि सोमभागे चिष्टता सोमेन स्तुवीरन् । तदानीं
चिष्टत्सोमसामर्थ्येनैव लोकविशेषे हरन्ति । तत्र चिष्टत्-
सोमदेवताया यावती भोग्यवस्तुसम्पत्तिः तावतीमयं यजमानः
प्राप्नोति । अयमेवार्थः सङ्ग्रहेण पुनरपि स्पष्टीक्रियते ।
अग्निरेव चिष्टत्सोमाभिमानो देवः । तस्य चाग्नेररक्षादिकं
दहतो दहनवेलायां धूम उद्गत्यानुक्रमेण यावन्तं देवं वि-
विधं प्राप्नोति तावती चिष्टत्सम्पत्तिर्भोग्यभूमिः । तस्मा-
दुद्गातार एतं यजमानं अग्नेर्मात्राम् अग्निदेवतासम्पत्तिर्भोग्यवस्तु
प्रापयन्ति, तथैवाग्नेः सायुज्यं सहावस्थानं प्राप-
यन्ति । तथैवाग्नेः सम्पत्तिर्भोग्यवस्तुसम्पत्तिर्भोग्यवस्तुसम्पत्तिः प्राप-
यन्ति । अग्निमानभोग्यवस्तुप्राप्तिरुत्तमं फलम् । अग्निमयीपे-

ऽवस्थानं मध्यमम् । अग्निस्तोकेऽवस्थानमधमम् । एतच्चानुष्ठान-
अङ्गातारतम्येन व्यवस्थापनीयमिति ॥

चिदृत्सोमं विधायाथ चीनुत्तरात् सोमान् विधत्ते ।
“अथ यत् पञ्चदशेन स्तुवते । पञ्चदशेनैव तद्यजमानमाददते
[४] । तं पञ्चदशेनैव हरन्ति । यावती पञ्चदशस्य मात्रा ।
चन्द्रमा वै पञ्चदशः । एष हि पञ्चदश्यामपचीयते । पञ्चद-
श्यामापूर्यते । चन्द्रमस एवैनं तत् । मात्राऽऽ सायुज्यऽऽ सलो-
कतां गमयन्ति । अथ यत् सप्तदशेन स्तुवते । सप्तदशेनैव
तद्यजमानमाददते । तऽऽ सप्तदशेनैव हरन्ति [५] । यावती
सप्तदशस्य मात्रा । प्रजापतिर्वै सप्तदशः । प्रजापतेरेवैनं तत् ।
मात्राऽऽ सायुज्यऽऽ सलोकतां गमयन्ति । अथ यदेकविंशेन
स्तुवते । एकविंशेनैव तद्यजमानमाददते । तमेकविंशेनैव
हरन्ति । यावत्येकविंशस्य मात्रा । असौ वा आदित्य एक-
विंशः । आदित्यस्यैवैनं तत् [६] । मात्राऽऽ सायुज्यऽऽ सलो-
कतां गमयन्ति” इति । यस्मादेष चन्द्रमाः कृष्णपक्षस्य पञ्च-
दश्यां अमावास्यायामपचीयते । शुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां पौर्ण-
मास्यामापूर्यते । चन्द्रमाः पञ्चदशसोमाभिमानो देवः । प्रजा-
पतेराश्रावयेदित्यादिसप्तदशाक्षरात्मकत्वात् सप्तदशसोमस्वा-
मित्यम् । यत्त्वन्यत्र द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः त्रय इमे लोकाः
असावादित्य एकविंश इत्येकविंशसोमपूरकत्वेनादित्यस्वा-
प्नात्त्वात् । आदित्य एकविंशसोमस्वामी । अन्यत् सर्व्यं
पूर्व्ववद्वास्त्येयम् ।

पुरा याभ्यां कुम्भोभ्यां चालाखो देवैः परिगृहीतः । तयोः
कुम्भोरपनयनं दर्शयति । “ते कुम्भौ । व्यन्नम् । ते अहोरात्रे
अभवताम् । अहरेव सुवर्षाभवत् । रजता रात्रिः । स यदादित्य
उदेति । एतामेव तत्सुवर्षां कुम्भीमनुसमेति । अथ यदसमे-
ति । एतामेव तद्भ्रजतां कुम्भीमनुसंविशति” इति । ते देवाः
चालाखसमीपे पूर्वं स्थापिते कुम्भौ विद्युज्य हतवन्तः परि-
त्यक्तवन्त इत्यर्थः । ते च त्यक्ते कुम्भौ अहोरात्ररूपे अभूताम् ।
तत्सुवर्षां सुवर्षकुम्भा अक्रोरूपत्वादयमादित्य उदयन् तां
कुम्भीमनु सम्यक् प्रवर्त्तते । रजतकुम्भा रात्रिरूपत्वात् । आदि-
त्याऽखं गच्छन् तां कुम्भीमनुप्रविशति । तदेवमनया पूर्वीकृत्या
च कुम्भीस्तुत्या स्तितिकाले सोचीयाणां गणनाय कुम्भः स्थाप-
नीयाः पञ्चादपनेथा इति विधिरुन्नीयते ॥

अथ चालाखप्रसङ्गात् बुद्धिस्थे प्रदरे कश्चिन्निषेद्धुं पुत्र-
वार्थं दर्शयति । “प्रह्लादो ह वै कायाधवः । विरोचनः खं पुत्र-
मुदास्यत् । स प्रदरोभवत् । तस्मात् प्रदरादुदकं नाचामेत्”
इति । कथाधुसञ्ज्ञायाः स्त्रियः पुत्रः प्रह्लादः, स्वकोयं पुत्रं
विरोचनं केनाऽपि निमित्तेन कुपितो हस्तेनोद्धृत्य कश्चि-
द्भ्रमावपातयत् । स भूमिप्रदेशः प्रदरः छिद्ररूपोऽभूत् ।
तस्य प्रदरस्यासुरत्वात्तत्र प्रतिष्ठमुदकं पुरुषो नाचामेत् ।
तथा च आपस्तम्बः स्मरति, न वर्षधारास्वाचामेत्तथा न
प्रदरोदक इति ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे चिष्टदादिसोमा विहिताः । एकादशे सवनीव-
पशुपुरोडाशा उच्यन्ते । यदुक्तं संहितायाः षष्ठे काण्डे, तस्मा-
दनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्ते इति । ते पुरोडाशा अत्र
प्रपद्यन्ते । तत्रादौ तावज्ज्योतिष्टोमे सोमानामियत्तां दर्श-
यति । “ये वै चत्वारः सोमाः । छतं तत् । अथ ये पञ्च ।
कलिः सः । तस्माच्चतुष्टोमः । तच्चतुष्टोमस्य चतुष्टोमत्वम्”
इति । पूर्वोक्ताः चिष्टत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येवं
रूपाः सोमा ये सन्ति ते छतयुगस्य स्वरूपभूताः । छतयुगे हि
धर्मस्य चत्वारः पादा विद्यन्ते । यत्तन्मे क्वेनचित् सोमेन सह
पञ्चसोमासेषां कलियुगरूपत्वम् । तत्र तन्मध्यगतानां चतुर्णां
छतयुगार्थत्वेन विभागे सति कक्षेरसाधारणसोम एक एव
परिग्नियते । धर्मस्य कलियुग एकपादेव । ततः कलिस्वरूप-
त्वेन पञ्चसोमपञ्चस्य निन्दितत्वाच्चतुष्टोमपञ्चस्य छतयुगस्वरूप-
त्वेन प्रशस्तत्वाद्यं सोमयागः चतुष्टोम एव कर्त्तव्यः । चत्वारः
सोमा अत्रेति व्युत्पत्त्या सोमयागस्य चतुष्टोमत्वं सम्यक्त्वं ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां सोमानां ज्योतिष्टुं सत्यादयति । “त-
दाहुः । कतमानि तानि ज्योतींषि । य एतस्य सोमा इति ।
चिष्टत्पञ्चदशः सप्तदश एकत्रिंशः [१] । एतासि वाव तानि
ज्योतींषि । य एतस्य सोमाः” इति । ज्योतिष्टोमाच्चाते
तस्मिन् यागे यानि ज्योतींषि सोमास्य प्रतीयन्ते । सामाना-

धिकरण्यान्तु सोमामामेव ज्योतिष्टुं भासते । तत्र केचित्
सोमाः पूर्वमुदाहृताः । इतः परं य एतस्य सोमाः ज्योतिष्टुर्हाः
तेषु च सोमेषु ज्योतीषि कानीत्येवं जिज्ञासवः पप्रच्छुः । ये
पूर्वमुक्तास्त्रिवृदाद्याः चत्वारः सोमास्त एवैतस्य यागस्य
ज्योतीषि । एतैर्हि सोमैर्निष्पाद्यत्वेन ज्योतिर्भिरैव यागे
वभास्यते । अतएव सप्तमकाण्डे समाह्वातम् । तस्माज्ज्योतिरु-
च्यते । द्वौ सोमौ प्रातःसवनं बहव इत्यादि ॥

एवं चतुष्टोमत्वं सोमानां ज्योतिष्टोमत्वञ्चाभिधाय चा-
स्वाधिकामुखेन सवनीयपुरोडाशान् प्रपञ्चयति । “सोऽब्रवीत् ।
सप्तदशेन द्वियमाणो व्यलेग्निषि । भिषज्यतमेति । तदग्निर्नैः
धानाभिरभिषज्यताम् । पूषा करम्भेण । भारती परिवापेण ।
मिचावरुणौ पयस्यथा” इति । पूर्वस्मिन्ननुवाके तस्य सप्तदशेन
द्वियमाणस्य तेजोहरोऽपतदित्यादित्यस्य तेजोहराह्वातम् ।
स आदित्यो देवान् प्रत्येवमब्रवीत्, सप्तदशसोमेन ह्यीषमालो
ह तन्तेजो वियोगादस्लेग्निषि । अक्ष्योऽभूवं तस्मान्मां भिष-
ज्यत एवमादित्येन प्रार्थिता देवा अग्निपूषादधः स्वपरि-
चितेनौषधेन चिकित्सां कुर्वन् । धाना भ्रष्टयवाः । करम्भो
यवपिष्टमाज्यसंयुतम् । परिवापो स्नाजाः । पयस्या आमिचा ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां धानादीनां चतुर्णां द्रव्याणां हवि-
षामिन्द्रदेवताकत्वं दर्शयति । “तदाहुः [२] । यदग्निभ्यां
धानाः । पूषः करम्भः । भारत्यै परिवापः । मिचावरुणयोः
पयस्याथ । कस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एता

ह्येन देवता इति ब्रूयात् । एतैर्हविर्भिरभिषज्यः सस्मात्' इति ।
पूर्वाह्नरीत्या धानादीन्यश्विन्यादिदेवसम्बन्धीनि द्रव्याणि ।
तथा सति होमकाले अश्विन्यादिदेवताः परित्यज्य कस्मात्
कारणादेतेषां हविषामिन्द्रदेवस्वामित्वं कृत्वा यजमानाय
यजन्तीति । एवञ्चोद्यवादिनः पप्रच्छुः । अत्राभिज्ञ उत्तरमेवं
ब्रूयात् । यस्मादेताः सर्वाः देवताः एनमिन्द्रमुपजीवन्तीति
शेषः ; तस्मादिन्द्रस्यैव धानादिहविःस्वामित्वं युक्तम् । एतै-
रेवेन्द्रस्वामिकैर्हविर्भिरश्विपूषादिदेवा आदित्यस्य चिकित्सां
कृतवन्तः । अतएव सूत्रकारः, इन्द्रविषयमेव प्रेषमिन्द्रमुदा-
जहार ॥

सर्वेषां पुरोडाशानां जुहुं समवपत्युः प्रभृति सौविष्ट-
कृतानि प्रातःसवनेन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहीति धानादि-
हविस्तुष्टयं प्रशंस्य पञ्चमं पुरोडाशाख्यं हविः प्रशंसति ।
“तं वसवोऽष्टाकपालेन प्रातःसवनेऽभिषज्यन् । रुद्रा एकादश-
कपालेन माध्यन्दिने सवने । विश्वे देवा द्वादशकपालेन
तृतीयसवने” [३] इति । तमादित्यं न चाचेन्द्रस्य स्तोमत्वे
सति भेषज्येनादित्यस्तुतिरयुक्तेति वाच्यम् । इन्द्रस्यैव मूर्त्यन्तरं
स्त्रीकृत्यादित्यरूपेणावस्थितवान् । अथवादितेः पुत्र इति व्यु-
त्पत्त्यादित्यशब्देनेन्द्र एव विवक्षित इति गमयितव्यम् ॥

अत्रोक्तार्थवादानुसारेण सवनत्रये विलक्षणपुरोडाशप्राप्ता-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वारयति । “स यदष्टाकपालान् प्रातःस-
वने कुर्यात् । एकादशकपालान् माध्यन्दिने सवने । द्वादश-

कपालाऽस्तृतीयसवने । विस्वोम तद्यज्ञस्य क्रियते । एकादश-
कपालानेव प्रातःसवने कुर्यात् । एकादशकपालान् माध्य-
न्दिने सवने । एकादशकपालाऽस्तृतीयसवने । यज्ञस्य सखो-
मत्वाय” इति । अत्र पुरोडाशार्थानि यानि कपालानि तेषां
वैलक्षण्यं यज्ञस्य विस्वोमत्वमेकविधत्वं सखोमत्वं तमिमं पक्षद्वयं
सूत्रकार आह, अथैव पुरोडाशकपालानि एकादश माध्य-
न्दिने द्वादशस्तृतीयसवने सर्वानेकादशकपालाननुसवनमेके
समामनन्तीति ॥

पूर्ववदत्रापि प्रश्नोत्तराभ्यां पुरोडाशानामिन्द्रदेवताकत्वं
दर्शयति । “तदाहुः । यदसूनां प्रातःसवनम् । रुद्राणां मा-
ध्यन्दिनं सवनम् । विश्वेषां देवानां तृतीयसवनम् । अथ
कस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एतां ह्येनं देवता
इति ब्रूयात् । एतैर्हविर्भिरभिषज्यऽस्तस्मादिति” [४] । धा-
नादिवाक्यवत् पुरोडाशवाक्यं व्याख्येयम् । यद्यपि धानादयः
न पुरोडाशाः, तथापि पुरोडाशसाहचर्याच्छ्रित्यायेन पुरो-
डाशा इति व्यवहारः । यथैकस्मिन्नेव क्वचिणि सत्यपि
क्वचिणो गच्छन्तीति सर्वेषु क्वचित्त्व्यवहारः, तदत् ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे सवनीयपुरोडाशाः प्रपञ्चिताः । अथ द्वादशे
सप्तहन्दांसि प्रपञ्चन्ते । तत्रादौ आयन्तीय-वारवन्तीयनाम-

निष्क्रिद्द्वारा प्रशंसति । “तस्या वाचोऽवपादादविभयुः । तमे-
 तेषु सप्तसु ह्रन्दःस्त्रययन् । यदत्रयन् । तस्त्रायन्तीयस्य आ-
 यन्तीयत्वम् । यदवारयन् । तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वम्”
 इति । योऽधमादित्य आकाशमार्गं सञ्चरति । सोऽयमधस्तात्
 पतिस्यतीति । एवं तस्यादित्यस्याधोदेवविषयात् पातात्
 भीता देवास्तत्पातपरिहाराय तमादित्यमेतेषु गायत्र्यादिषु
 सप्तसु ह्रन्दःसु स्थापितवन्तः । यस्माद्देवाश्चन्द्रांस्तथाश्रितवन्तः ।
 तस्मात्तेसु ह्रन्दःसु गीयमानस्य सामविशेषस्य आयन्तीयं
 नाम सम्यग्मम् । यस्माच्चन्द्रःस्त्रादित्यं स्थापयित्वा तस्याधः-
 पातं निवारितवन्तः । तस्मात्तेषु ह्रन्दःसु गतव्यस्य साम-
 विशेषस्य वारवन्तीयं नाम सम्यग्मम् । सौत्रकर्त्तृसाधनानां
 आयन्तीयादिसाक्षामाधारत्वाच्चन्द्रांसि प्रशस्तानीत्यर्थः ॥

तेषु ह्रन्दःसु दृहतीं विशेषेण प्रशंसति । “तस्या वाच
 एवावपादादविभयुः । तस्मा एतानि सप्तचतुदशराशि
 ह्रन्दाःस्युपादधुः । तेषामतिचीष्परिच्यन्त । न चीष्पुदभवन्
 [१] । स दृहतीमेवास्तृषत् । दाभ्यामशराभ्याम् । अहोरात्रा-
 भ्यामेव” इति । ह्रन्दःस्त्रादित्यं स्थापयित्वापि तेषां ह्रन्दसां
 न्यूनाधिकभावेन कार्यंशमत्वाभावमाशङ्कमाना देवाः पुनरा-
 दित्यपातात् भीताः सन्तस्तेष्वेव ह्रन्दःसु कार्यंशममेकं ह्रन्दो
 नियच्छन्तस्तानि सप्तापि ह्रन्दांस्तथादित्यसमीपे स्थापितवन्तः ।
 चत्वार्युष्णिगनुष्टुप्किं दृहतीत्येतान्युत्तराणि येषां गायत्री चि-
 हुञ्जगतीत्येषां प्रसिद्धानां मुख्यचन्द्रसां तानि मुख्यचन्द्रांसि

चतुश्चराराणि तानि च मिश्रिता यज्ञसङ्ख्याकानि, तेषां यज्ञानां मध्ये चोषि पङ्क्तिचिदुत्थनतीत्येतान्वतिरिच्यन्त । यदा दृष्टीं कृत्वा मानं क्रियते तदानोमेतेष्वप्यचराण्यधिकानि भवेयुः । तथा चोषि नायञ्चुष्विननुष्टुबित्येतानि नोदभवन् नोद्भूतानि दृष्टीं पूरयितुं न समर्थानि कैश्चिदचरेर्नूनत्वात् च च न्यूनाधिकभावः श्रुत्यैव दर्शयिष्यते । तदानीं स आदित्यस्यानि षडपि ह्रन्दांसि परित्यज्य बृहतीमेव सकार्यचमेयमित्येवं स्पृष्टवान् । सा च दृष्टी सकार्येषु षड्चिन्मदचरेषु द्वे एवाचरे अक्षराचरूपताभापस्य ताभ्यामादित्यस्योपकरोति । तावताधःपातभीतिर्निर्दृष्टा ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां दृष्टीमहिमानं दर्शयति । “तदा-
 ङ्कः । कतमा सा देवाचरा दृष्टी । यस्यां तत्प्रत्यतिष्ठत् ।
 द्वादश पौर्णमास्यः । द्वादश्राष्टकाः । द्वादशमावास्याः । एषा
 वाव सा देवाचरा बृहती [२] । यस्यां तत्प्रत्यतिष्ठदिति”
 इति । बृहती द्विविधा ब्रह्मात्मिका देवतात्मिका चेति । तस्या
 अवयवभूतान्वचराणि च द्विविधानि ब्रह्मात्मिकानि देवता-
 त्मिकानि च । न चरत्येभिर्द्विविधैरवयवैरिति व्युत्पत्त्या द्वि-
 विधा अथवयवाचरब्रह्मवाच्याः । तत्र ब्रह्मात्मिकाचरावयवाः
 पुनानः सोमेत्यादिष्वृचु प्रसिद्धाः, देवतारूपाचरावयवैर्युक्ता
 देवतारूपा या बृहती तस्यामादित्यमखण्डं प्रतिष्ठितम् । सा
 च बृहती तदवयवाश्च कीदृशीति पप्रच्छुः । तत्राभिज्ञोत्तरं
 ब्रूते । पौर्णमास्यः कृष्णाष्टम्योऽमावास्याः संवत्सरगताः सर्व्या

मिलित्वा देवतारूपा अक्षरावयवाः । तत्सङ्घातरूपेयं बृहती
 देवताऽऽदित्यमण्डलस्थाधारभूता तथा धारितमादित्यमण्डलं
 अधो न पततीति स्तोत्रगानकाले भावनार्थमिदं देवतारूपं
 निरूप्यते ॥

अथ देवतारूपाणां ह्रन्दासां सम्पादमुखेन सर्वेषां प्रब्रसं
 बृहतीरूपत्वं सम्पादयति । “यानि च ह्रन्दाऽऽस्यत्यरिच्यन्त ।
 यानि च नोदभवन् । तानि निर्वीर्याणि हीनान्यमन्यन्त ।
 साब्रवीद् बृहती । मामेव भूत्वा । मामुपसङ्गयतेति । चतुर्भि-
 रक्षरैरनुष्टुब्धहतीं नोदभवत् । चतुर्भिर्क्षरैः पङ्क्तिर्बृहती-
 मत्यरिच्यत । तस्यामेतानि चत्वार्यक्षराण्यपङ्क्तिद्यादधात्[३] ।
 ते बृहती एव भूत्वा । बृहतीमुपसमअयताम्” इति । यानि
 षड्त्वादीनि बृहत्या अधिकाक्षराणि यानि चानुष्टुबादीनि
 बृहतीं पूरयितुं न पर्याप्तानि तानि द्विविधान्यपि स्वमनस्ये-
 वमन्यन्त, वयं निर्वीर्याणि बृहतोकार्यं सम्पादयितुमसम-
 र्थानि । अतो हीनानि अधमानोति तेषां खेदं दृष्ट्वा तत्प-
 रिहारोपायं सा बृहतीदेवताऽब्रवीत् । हे ह्रन्दांसि यूयं
 मामेव भूत्वा प्राप्य मदीयामेवाक्षरसङ्घां धृत्वेत्यर्थः । ततो
 मामुपेत्य सम्यक् सेवधमिति । तच्चानुष्टुभो द्वात्रिंशदक्षरत्वात्
 बृहत्या षट्त्रिंशदक्षरत्वात् बृहत्या चतुर्भिर्क्षरैरियं अनु-
 ष्टुब्धहतीं पूरयितुं न समर्था । पङ्क्तेः पञ्चभिः पादैरुपेतत्वात् ।
 एकैकस्य पादस्याष्टाक्षरत्वे सति चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः सम्प-
 द्यते । चतुर्भिर्क्षरैः पङ्क्तिर्बृहत्या अधिका । तस्यां पङ्क्तौ

विद्यमानान्येतानि चत्वार्यधिकाक्षराणि अपहृष्येयं बृहती
न्यूनायामनुष्टुभि स्थापितवती । ततस्ते पङ्क्त्यनुष्टुभौ बृहत्यावेव
भूत्वा तां बृहतीमुपेत्य सम्यगसेवेताम् । एकस्य न्यूनाधिकयुग्मस्य
बृहतीलं सम्पादितम् ॥

अथान्यथोर्युग्मयोरपि तत् सम्पादयति । “अष्टाभिरक्ष-
रैरुष्णिगबृहतीं नोदभवत् । अष्टाभिरक्षरैस्त्रिष्टुब्बृहतीमत्यरि-
च्यत । तस्यामेतान्यष्टावक्षराण्यपच्छिद्यादधात् । ते बृहती एव
भूत्वा बृहतीमुपसमअयताम् । द्वादशभिरक्षरैर्गायत्री बृहतीं
नोदभवत् । द्वादशभिरक्षरैर्जगती बृहतीमत्यरिच्यत । तस्या-
मेतानि द्वादशाक्षराण्यपच्छिद्यादधात् [४] । ते बृहती एव
भूत्वा । बृहतीमुपसमअयताम्” इति । उष्णिगष्टाविंशत्यक्षरा
प्रसिद्धमन्यत् ॥

अथानुसन्धानार्थं रथरूपकं परिकल्पयति । “सोऽब्रवीत्
प्रजापतिः । कन्दांसि रथो मे भवत । युष्माभिरहमेतमध्वान-
मनुसञ्चराणीति । तस्य गायत्री च जगती च पञ्चावभवताम् ।
उष्णिगं त्रिष्टुप्च प्रक्षी । अनुष्टुप्च पङ्क्तिश्च धुर्यै । बृहत्ये-
वाद्धिरभवत् । स एतं कन्दोरथमाखाय । एतमध्वानमनु-
समचरत् । एतं ह वै कन्दोरथमाखाय । एतमध्वानमनु-
सञ्चरति । येनैष एतत् सञ्चरति । य एवं विद्वान्त्सोमेन
यजते । य उ चैनमेवं वेद” [५] इति । स प्रजापतिरादित्य-
रूपेणाकाशमार्गं गन्तुमेवमुवाच । हे कन्दांसि गायत्र्यादीनि
यूयं मदर्थं रथाकारं प्राप्तु । रथाकारैर्युष्माभिरहं एत-

माकाशाध्वानं अनुदिनं सञ्चराणीति । ततस्तस्य प्रजा-
पतेर्गमनार्थं गायत्रीजगत्यौ पक्षौ रथस्य चक्रेऽभवताम् ।
उष्णिगनुष्टुभौ प्रह्यावोषारूपे दीर्घकाष्ठे अभवताम् । अनुष्टु-
प्यङ्गैश्चा धुरि योजनीयावश्यावभवताम् । बृहत्येवोद्भिर्हृद्भ्या-
पनीया पीठसमाना उपवेशनफलकरूपाऽभूत् । स प्रजापतिरेत-
स्तादृशं रथमारुह्यानुदिनमेतन्मार्गं सञ्चरति । यः पुमानेवं
रथमनुसन्धधानः सोमेन यजते । यश्चैनं रथमेवं ध्यायति ।
स एष उभयविधोऽपि पुरुषो येनाध्वनैष प्रजापतिरेत-
दृश्यमानं स्थानं सञ्चरति । तमेतमेवाध्वानं हृन्दोरथमारु-
होऽनुदिनं सञ्चरति । अत्रैवं विद्वान् सोमेन यजत इति वाक्ये
एवंशब्देन देवासुरा इत्याद्यनुवाकचतुष्टयोक्तः साङ्गः सोम-
यागप्रकारः परामृश्यते । अतोऽयं सोमयागस्य प्रयोगविधि-
र्द्रष्टव्यः । अथास्य प्रपाठकस्यानुवाकार्थः सकृच्छते ।

नक्षत्रेष्टकानां मन्त्राः पञ्चमाद्ये समीरिताः ।

नक्षत्रद्वारकः पुष्यः काल उक्तो द्वितीयके ॥

हेथाहेयावहर्भागौ तृतीये समुदीरितौ ।

तुर्थ्ये पात्रोक्तिरन्यस्मिन् मन्त्रावपनगाः श्रुताः ॥

षष्ठे तद्वाङ्मणं मन्त्रा इष्टकार्या द्वयोः श्रुताः ।

चतुर्षु नवमाद्येषु साङ्गः सोम उदीरितः ॥

श्रीपानुवाक्यरूपस्य पञ्चमोऽयं प्रपाठकः ।

ब्राह्मणं राजसूयस्य प्रोक्तं षष्ठे च सप्तमे ॥

अष्टमे संहितायान्तु समया विधयः श्रुताः ।

विधिव्याख्यानरूपत्वाद्नुब्राह्मणमुच्यते ॥
 प्रतिप्रपाठकं तच्चानुवाका द्ब्र वर्णिताः ।
 षष्ठ्याद्येऽनुमत्याद्य इष्टयोऽथ द्वितीयके ॥
 वैश्वदेवहवीषि सुसुदङ्गानि तृतीयके ।
 वरुणस्य प्रघासाः सुसुर्ये शेषस्तु पञ्चमे ॥
 साकमेधास्तु षष्ठे स्युस्तच्छेषः सप्तमे भवेत् ।
 अष्टमे पितृयज्ञः स्यात्तच्छेषो नवमे स्मृतः ॥
 दशमे त्वन्मकानि स्युरिति षष्ठः समापितः ।
 सप्तमाद्ये शुनासीरीयेन्द्रतुर्थे उभे तथा ॥
 पञ्चाभियमपामार्गहोमसुत्वार ईरिताः ।
 द्वितीये देविकादीनि तृतीये रत्निनां हविः ॥
 तुर्थे हविर्देवसुवा पञ्चमे तु जलाहतिः ।
 षष्ठे स्याज्जलसंस्कारो दिग्जयध्यानमुत्तरे ॥
 अभिषेकोऽष्टमे प्रोक्तो रथारोहणमुत्तरे ।
 दशमे सेव्यते सर्वैः सप्तमोऽयं प्रपाठकः ॥
 अष्टमाद्ये हवीषि स्तुः संसृपां दशमेयकः ।
 द्वितीये वेष्टयोऽन्यस्मिन् चतुर्थे प्रयजां हविः ॥
 सौचामणिर्द्वयोः प्रोक्ता पवित्राहस्तु सप्तमे ।
 अभिषेचोऽप्यष्टमे तु विशेषः साममन्त्रयोः ॥
 न शेषोऽभिषेकगेऽन्यस्मिन् दशमे तु द्विरात्रकः ।
 चक्षुश्च धृतिरित्येवमष्टमोऽयं प्रपाठकः ॥
 अक्षरार्थः संहितायां तन्मन्त्रविधिभिः सह ।

व्याख्यातोऽवेक्ष्यतां तत्र काण्डोतोऽत्र समापितः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवर्त्तयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमधेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाष्टमप्रपाठकाः
समाप्ताः ॥ * ॥

इति श्रीराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीर-
बुक्कराजस्याज्ञापालकेन माधवामात्येन विरचिते वेदार्थप्रकाशे
यजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डः समाप्तः ॥ शुभमस्तु ॥ ० ॥